

54683

ACTA ACADEMIAE PAEDAGOGICAE SZEGEDIENSIS

A
SZEGEDI PEDAGÓGIAI FŐISKOLA
ÉVKÖNYVE

1959

I.
1

SZEGED, 1959

50 5

ACTA ACADEMIAE PAEDAGOGICAE SZEGEDIENSIS

**A
SZEGEDI PEDAGÓGIAI FŐISKOLA
ÉVKÖNYVE**

1959

ELSŐ RÉSZ

SZEGED, 1959

CSUKÁS ISTVÁN és MEGYERI JÁNOS

közreműködésével

szerkesztette:

BENKŐ LÁSZLÓ

Kiadásért felelős a Szegedi Pedagógiai Főiskola igazgatója

Megjelenés 1959

Példányszám: 500 — Terjedelem: 225 A/5 iv

Szegedi Nyomda V- 59-2383

LERNER KÁROLY
(1911—1958)

1958. december 12-én halt meg Lerner Károly, főiskolánk igazgatója.

A végső búcsú mindig fájdalmas a közvetlen munkatársaktól, szívünk-höz nőtt jóbarátoktól. Kétszeresen azzá válik, ha nem a természet rendje szerint, az öregkor megbékéltető alkonyán, hanem az élet delelőjén alkotó munkás kezét merevít mozdulatlanná a kegyetlen halál. Lerner Károlyt így ragadta el hosszas szenvedés után a lappangó, alattomos kór.

Felfelé ívelő pályája nem volt egyenletesen síma. Ifjúkorát a két háború közt diplomát szerzők kenyérgondja, keserves robotja töltötte ki. Ernyedetlen szorgalom, kitartás, törhetetlen optimizmus kellett ahhoz, hogy apjának szűkös anyagi támogatását is korán elveszítve, középiskolai tanári oklevelet szerezhessen. A Horthy-korszak sok-sok állás nélküli diplomásával együtt évekig kellett tengődni alkalmi munkával, míg rendes állásba jutott. Kassán, majd Miskolcon volt gimnáziumi tanár. Oktató, nevelő munkáját igazi pedagógus lelkülettel, nagy hozzáértéssel végezte. Népköztársaságunk méltányolta tevékenységét: 1949-ben gimnáziumi igazgató lett Miskolcon, 1952-től a szegedi pedagógiai főiskola igazgatója. Eredményes munkájának elismeréseképpen „kiváló tanári” címet, majd az „oktatásügy kiváló dolgozója” kitüntetést kapott. Szaktárgyainak, a matematikának és fizikának nemcsak kiváló tanítómestere, hanem művelője is volt. Több dolgozata jelent meg szaklapokban és a főiskola évkönyveiben. Tanári, nevelő munkája mellett mint elvhű párttag és mint Szeged város I. kerületének tanácstagja is tevékenykedett.

Komoly ember volt, kevés szavú, de nyílt beszédű. Mindig mindenki-nak kertelés nélkül megmondta véleményét, kedvezőt is, kedvezőtlen is.

Utolsó útjára a munkatársak és tanítványok, a Művelődésügyi Miniszterium, a felsőoktatási testvérintézmények, valamint a főiskolai pártszervezet képviselőinek búcsúszavai kísérték.

Emlékét kegyelettel őrizzük.

TANULMÁNYOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL

A MONDATSZERKEZET STILISZTIKAI ELEMZÉSÉNEK KÉRDÉSEI (Írói átképzelés és állásfoglalás)

Írta: BENKŐ LÁSZLÓ

A szépirodalmi művekben — főleg a prózában — általában háromféle előadásmód figyelhető meg: a) a közvetlen vagy egyenes beszéd, dialógus, mint a drámában; b) a közvetett vagy függő beszéd, a szereplők gondolatainak tolmácsolása (A. azt mondta, hogy...); c) a mű szereplőinek szájába adott vagy személytelenül tolmácsolt gondolatnak és a szerző saját mondanivalójának különleges ötvözte, melyre a *beleéléses, átképzeléses* előadásmód elnevezés illik legjobban.

Mi ez a beleéléses, átképzeléses előadás?

SIEGFRIED KRAHL a mai regény egyik stíluselemének tartja [1]. He-lyesen állapítja meg róla, hogy — akárcsak az egyenes beszéd — közvetlenül tolmácsolja a szereplők gondolatait, sőt a tartalmi elemek közve-títése mellett a beszélő érzéseit, indulatait is ki tudja fejezni. Mi több, nemcsak mechanikusan közvetíti a mű egyes szereplőinek gondolat- és érzésvilágát, hanem a szerzőnek az egyéni mondanivalóját is kifejezi. Vagyis ugyanazokban a szavakban és mondatokban kétféle, kétsíkú be-szédet érzékel az olvasó: egyszerre hallja a szereplőnek és a szerzőnek a hangját. Tehát a szereplők szavait mintegy a szerző kommentálásával együtt kapjuk. Olyanféle kitágítása, szétbontása ez az egyszerre történő érzékelésnek, mint amikor a néma filmen pergő játékhoz kísérő szöveget is olvasunk.

Nem vitás, hogy akkor, amikor az író beleéléses, átképzeléses elő-adásmódhoz folyamodik, nemcsak pusztán beleilleszkedik a szereplő beszéd-sík-jába, hanem egyúttal el is határolja magát tőle. Másszóval ugyanakkor, amikor a szerző »átképzeli« magát valamelyik alakjának gondolat- és érzésvilágába, egyben saját megjegyzéseit, reflexióit is kifejezi, vagyis állást foglal az éppen szóban forgó eseményekkel, törté-nésekkel kapcsolatban [2].

Így egy és ugyanaz a jelenség egyszerre két oldalról nyer megvilá-gítást: ti. a szereplő és a szerző szemszögéből — KRAHL szerint a szerep-lők szubjektív és a szerzőnek objektív álláspontját tükrözve. Alább látni fogjuk, hogy ez a szereposztás nem szükségszerű. A szerzőnek legke-vésbé sem kell a semleges tárgyilagosságot képviselnie.

De lássuk immár a beleéléses előadás gyakorlati megvalósulási for-máit!

Mint közismert és jellegzetes példát, hadd idézzem Th. Mann Zauberbergjét. Egy ilyen mű, amelyen a dramatikus párbeszéd hatalmas láncolata húzódik végig, különösen alkalmas az írói átképzésre. Gondoljunk azokra a beszélgetésekre, melyeket Hans Castorp és Settembrini vagy Settembrini és Naphta folytatnak egymással. A beszélgetés mindig közvetlen, egyenes dialógus formájában kezdődik. De egyszerűen csak átsap egy másik hangnembe, mely már nem származhat sem egyik, sem másik szereplő instrumentumából. Egy konkrét példa: Settembrini és Naphta vitatkoznak az egyéniség, az ész, a nevelés stb. kérdéseiről. Ezekről elmélkedik Hans Castorp is. Közvetlen kérdések, felkiáltások hangzanak el, mintha csak folytatódna a megkezdett vita: »Micsoda nevelés volt ez? ... Abszolút parancs! Érc megkötöttség! Erőszak! Engedelmség! Terror! Mindez lehetett igen tiszteletre méltó, de az egyes ember kritikai méltóságával nem sokat törődött. A porosz Frigyes meg a spanyol Loyola szolgálati szabályzata volt — jámbor s vérighatóan feszes.« Mindez már nem a beszélgetők hangja, hanem az író megjegyzése, mégpedig nemcsak szenvtelen reflexiója, hanem véleménye, állásfoglalása is.

Ez a kiragadott példa azt is jelenti, hogy az átképzés előadás nem pusztán formai stílussajátság. Mint ilyen is nagyon sokrétű. Ha még tartalmi vonatkozásait is figyelembe vesszük — márpedig figyelembe kell vennünk — semmiképpen sem mellőzhető valamiféle áttekintő rendszerezés vagy legalábbis ilyennek a kísérlete.

A rendszerezési törekvésre már azért is szükség van, mert a beleélés előadás nemcsak mai irodalmunk sajátja (mint Krahlf véli), hanem jelentős múlttal is rendelkezik. Kérdéseivel — különböző vonatkozásokban — többen is foglalkoztak [3]. A kérdés eddigi vizsgálói csak a szereplők beszédét tolmácsoló mondat típusokat és azokat is jobbra formai oldalról, a nyelvtani változtatások szemszögéből elemezték. Az alábbiakban is a formai (nyelvi) elemek vizsgálatából kiindulva, de a *tartalmi funkciót keresve* próbálom átfogni a beleélés előadás skáláját: a kutatólencse sugarával vizsgálom a költői beleélést a különféle mondat-szerkezetekben.

Célszerűnek látszik *egy* író műveire korlátozni ezeket a vizsgálatokat. Nemcsak az egységesebb szemlélet, hanem az időbeli alakulás, a fejlődésbeli kibontakozás megfigyelése szempontjából is.

I.

1. Paradoxon látszatát keltheti az a tétel, hogy éppen az írói állásfoglalás szempontjából nem hagyható figyelmen kívül a beleélés *nullfoka* sem. Az egy író (Veres Péter) műveire épülő vizsgálat — hihetőleg — igazolja e felfogás helyességét. Veres Péter első műveiből a rövid, egyszerű mondatok sorai katonás rendben pattannak az olvasó szeme elé:

Szerelemyerek vagyok.

Ő lett a mostohám.

A tanulás könnyen ment... Hamarosan első lettem.

Sverla elment szabadságra s már nem is jött vissza. Sohase láttam többet.

Így, ilyen bajok között telt el a nyár. Engem a malária elő-elővett; ilyenkor a szalmakazal tövében vagy a hodályban hencseregtem. Orvoshoz nem jelentkeztem. (Szé. R: 9, 10, 17, 178, 239) [4].

Tíz órákor volt a fröstök, még akkor elmentem hazulról. Odacsavarogtam estig. Egyik-másik kománál kártyáztunk vagy tanyáztunk...

A Gyepsor a falu szélén van. Előtte szikes mezőség...

A Gyepsor előtt magas hóhegyek vannak. Az északi szél idesodorta a havat az ablakok alá.

Búza- és tengeritermelés, takarmánytermesztés és állattartás. Gyümölcs-, szőlő-, zöldség- és főzeléktermelés nincs...

Hajnali két óra tájban ébredek. Ez már belém van rögzödve. Megszoktam még cselédkoromban... Fülelek: az ablaküveg állandóan rizeg. El van egy karika törve...

Ez a napom így kezdődött: Hajnali két órákor fejfájással ébredtem... A fejfájással nem csinálok semmit. Nincs is a háznál aszpirin... (Gye: 12, 28, 73, 151, 124).

Van-e ezeknek a style coupé-szerű mondatoknak valami közös tartalmi jegyük?

»Tényközlő« mondatoknak nevezhetnénk őket. Az írói egyéniség itt teljesen háttérben marad: tárgyilagosan, közömbösen és minden megjegyzés, minden állásfoglalás nélkül teszi meg közléseit, mintegy bejelent, tudomásul ad bizonyos tényeket: (még akkor is, ha első személyben beszél). Nincs itt semmiféle csevegő konferansz, csak a műsorszám egyszerű, puszta közlése.

Maga a tényközlés is sokféle módon történhet. Gondoljunk egy bírói ítélet alapjául szolgáló »tényálladék« nyakatekert bonyolultságára vagy szépirodalmi síkon Kleist híres novellájának, a Michael Kohlhaasnak körmondatosságára. Veres Péter tényközlése azonban a legegyszerűbb, rövid mondatos formában történik, megfontolt szűkszavúsággal és tudományos precizitással.

Ez a tényközlő, dokumentációs forma Veres Péter minden írásában vissza-visszatér. Mindannyiszor, amikor a hiteles ábrázolás — akár leírás, akár elbeszélés — kedvéért az író (nemegyszer a szépirodalmi mű cselekményfonala) háttérben marad. Egy kicsit hasonlít ez az előadásmód a díszlet nélküli színházhoz. A szépirodalomra kevésbé jellemző, inkább az értekező próza megnyilatkozási formája. (Ezért mosódnak el Veres Péter írásaiban a műfaji határok értekezés és széppróza között).

A Számadás új kiadása elé írt »Néhány szó«-ban ezt olvassuk:

»Ez az önéletrajz valóban hiteles »számadás« és nem önéletrajzi regény. Ami meg van benne írva, az mind tényszerűen igaz. (Az előszó) mint az egész könyv... elsősorban dokumentum... Ugyanabból az okból nem változtattam a Számadás belső tartalmán sem, még ha ma már másképpen írnám is meg. Tényeken nem lehet változtatni.«

Íme Veres Péter tényközlő, dokumentációs előadásmódjának kulcsa! S ha ezekhez az írói szavakhoz még hozzávesszük a Számadás és a későbbi művek sok tartalmi kapcsolatát (idézzük magunk elé pl. Balogh Jani pásztorzkodását a Szolgaságból, a vasútépítés apró munkamozzanatait a Pályamunkásokból, az első világháború népi kritikáját a Szegények szerelméből vagy a vörös hadsereg elárulását és a fogságbaesést a János és Julcsából), akkor egyszeriben természetessé válik ennek a dokumentációs

stílusnak a jelenléte a szépirodalmi művekben, mint Veres Péter írásművészetének egyik jellemző sajátossága. A valóságos tények közlésére az író ezt a számára legmegfelelőbb, mert leghitelesebbnek vélt formát választja a szépirodalmi elbeszélésben is. (Más kérdés, hogy ez a dokumentációs anyag mikor és hogyan ötvöződik egységbe a szépprózái műmeséjével. Az olyan művekben, melyekben a dokumentációs anyag uralkodik, mint a Számadásban vagy a Gyepsorban — ehhez ragaszkodik, és egységesen harmonikus marad az előadásforma is. Ugyanez az egység érvényesül — ellenkező előjellel — a zártabb kompozíciójú novellákban is, így elsősorban a Próbatétel elbeszéléseiben vagy a Három nemzedék első kötetében. De olykor ez a két szín — a tényközlő előadásmód és a szélesebb hömpölygésű mesélés — viaskodik egymással, és nem vegyül egységes dallammá. (Így a János és Julcsa egyes részei.)

Veres műveinek időrendi áttekintése során az sem marad rejtély, miért ritkul meg a rövid mondatos, tényközlő előadás a felszabadulás után keletkezett művekben. »Elvégre, amikor az ember még nem egészen szabad, amikor még halálos komolyan veszi a különböző filozófiákat és a szellemi élet minden jelenségét, nyilvánvalóan egy sajátos harci pózba kerül, és nem egészen önmagát mutatja a világnak, hanem csak azt a formáját, amely a harcban szükséges.« [5]

Ezeknek a felvillanó írói vallomásoknak a fényében tisztán áll előttünk a Veres Péter-i rövid mondatos, tényközlő előadásmódnak, mint stílussajátságnak kialakulási útja, egyben funkciója és jelentősége:

Az írói pálya elején jelentkező tényközlő, dokumentáló szándék (s nyilván a kifejező eszközök elégtelensége is) hozta létre ezt, a közlendő tartalmat híven tolmácsoló előadási formát. De erre a tényközlésre szorítókozó, szükséztávúagra készítette az író — nyilván nem is csekély mértékben — a társadalmi helyzet is. A művészi fejlődés, de ugyanakkor a történelmi valóság alakulása a felszabadulás után lehetővé tette ezeknek a merev formáknak — s az őket létrehozó merev magatartásnak — a feloldódását.

2. Így, ebből a nézőpontból egyszerre tisztázódik a bonyolultabb mondatszerkesztésnek, valamint annak a folyamatosan emelkedő grafikus vonalnak a kérdése is, mely az összetett mondatok számának és minőségének növekedését jelzi. Az egyszerű, rövid mondatok helyébe akkor lép összetett mondat, amikor a pusztá tényközlést felváltja a kommentálás, az író reflexióknak, gondolatoknak, kiegészítéseknek, magyarázatoknak a megjelenése.

Íme egy példa a Számadásból:

»És minden ilyen feldühítésnek a cselédember adja meg az árát.« Eddig a tényközlés; követi az indoklás: »Mert még azt a szidást is, ami az ispánnak szólna, legtöbbször neki kell lenyelnie. Az ispán csak „értsen belőle”. Ezért minden cseléd féli az Urat.« A tény további magyarázó kifejtése: »S mert az Úr nem katona, hanem egyszerűen csak egy zsidó, néha öreg, néha túl fiatal, s így ritkán bír testi tekintéllyel, de meg a paraszttudat maradványai is akadályozzák az embert, hogy szabályszerűen haptákba álljon, ezért van az, hogy a szegény cselédember csak topog, sem feszesen, sem hanyagul nem mer állni.« Végül az egyéni reflexió, az író állásfoglalása: »Keserves állapot, nem kívánom senkinek,

éppen azért magam is inkább voltam mindig munkás, mint cseléd. A munkással jobban megelégednek, ha csak a munkaerejét adja is, de a cselédnek a szíve-lelke is az uré kell, hogy legyen.» (R: 15)

Kiindulásul szándékosan az első műből, a Számadásból vettem a példát. A fenti tétel igazolására — a pusztá tényközlést bővítő, magyarázatos, reflexiós mondatépítés alakulására — még jellemzőbb a Számadás új, átdolgozott kiadásának az idézett hellyel való egybevetése:

A tényközlés és közvetlen indokolása változatlan. De már a kifejtő magyarázat szükségességét — húsz év távlatában — másként látja az író: »S mert az Úr nem katonatiszt, hanem *ugyancsak civilkinézésű* és hozzá néha már öreg, máskor meg túlfiatall ember s így ritkán bír testi tekintéllyel... (U: 11)

Éppen az ilyen egybevetés, a régi kiadás összehasonlítása az átdolgozott szöveggel nyújtja a mondatformák alakulásának, kiterelvényesedésének s persze egyúttal az írói gondolkodásmód fejlődésének legjobb példáit [6].

3. Az imént megismert rövidebb, egyszerű mondattípusokat — ugyancsak már az első művekben — tehát olyanok is tartkítják, amelyeknek megvan ugyan a tényközlő, dokumentációs jellegük, de valamilyen indokolást, magyarázatot is fűz hozzájuk az író. (Mintha csak könnyíteni akarná az elemző osztályozást, igen gyakran láthatóan is jelzi, zárójelbe teszi a tényközléshez csatolt megjegyzést):

A káposztát úgy kimosta, hogy savanyú ne legyen (mert a hústalan kosztan élő ember irtózik a savanyútól), és krumplit főzött hozzá németesen. (Gye: 10)

Úvegbe tejet önt, és rábizza a kis buglyosra (Ez azért buglyos, mert még nem jár iskolába, és sokszor elmarad a megfésülése.) (Gye: 53)

Nem ér semmit, hé, — vág közbe egy középkorú ember, — »ha kend nem jön, jön Novák«. (Novák egy híres szolgálélek volt, aki minden pénzért és minden időben kapható volt napszámra.) (Gye: 76)

De ő se nézte ám el, mert ilyenkor nem sajnált nekik levágni egy vagy két mustra birkát (amelyek igaz, úgyis megdöglöttek volna; ő csak tudja, mert bacsó volt), de amelyből a két sárgának és gyalogember azokat nem éri el, még ha kalapácsot, kaszaüllőt hajigálna utánuk se.)» (Szo: 264)

»...ha neki valamelyik gyerek azt kiabálja, hogy: — Csatkó—vaskó—pipa—bagó (mert látták már az iskolában, hogy az árnyékszékben rágyújtott egy cserépipára), akkor ezt a gyereket mindig csúfolja.« (Szo: 58)

»Az intéző megszólalt, de csak úgy a kocsirol. (Jó ez az óvatosság, mert igaz, hogy itt vannak a csendörök, de mégis, ha valami baj lenne, így csak közécsap a kocsi a két sárgának és gyalogember azokat nem éri el, még ha kalapácsot, kaszaüllőt hajigálna utánuk se.)« (Szo: 264)

»Nahát, ez a Kis Gábor már bevallotta, hogy tíz darabot neked adott át abból a röpiratból. (A címét nem árulta el, nehogy megtudják, hogy tulajdonképpen miről szól az az írás, mert hátha mégse ismerik.)« (Já: 253)

A zárójel persze nem szükségszerű előírás, gyakran el is maradhat:

»Így megy a játék, felváltva fogynak és nőnek a seregek, és vidáman telik az idő,

mert átvágni a láncot nagy erőpróba, és a győzelem már a gyermeknek is öröm, mert jó azt tudni, hogy én vagyok az erősebb.» (Szo : 58)

»...de ezzel csak az erejüket pazarolták, mert se több napszámot, se több jó szót nem kaptak érte.

Hiszen még a munkásnak is úgy ér valamit az élet és úgy érdemes dolgozni, ha amellet, hogy érdeme szerint megfizetik, munkája szerint meg is becsülik.« (Szo : 158.)

»Persze, ez a szép kis legénycimboraság már nem sokáig tarthat.

A boldogságból a szegények csak itt-ott apró sugarakat kapnak.« (Sze : 87).

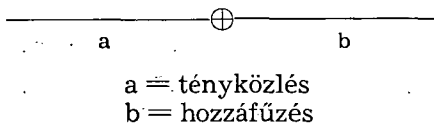
»Az aratás ezen a nyáron csak olyan semmiség lett. Elszaladt, észre se vették. Nem is kerestek csak kevés rozsot, egypár sütetre való búzát és néhány zsák árpát, zabot, kölest.

Az persze szép volt mindegyik, mert hiszen jó tavasz és jó nyár jött a rettenetes télre, de az a számítás, hogy majd zabért, kölesért vesznek búzát, nem vált be, mert a búza ára ugyan még a rossz termés ellenére is lefelé ment, de az árpa, zab, köles még lejjebb ment.« (Já : 203).

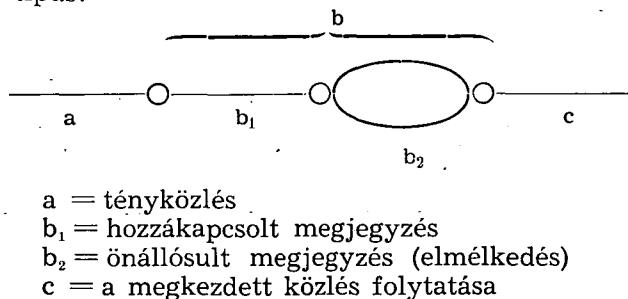
4. Máskor a mondatok újabb típusában jobban külön válnak a hozzáfűzések; kiterembélyesednek, önálló részletekké, külön mondatba foglalt közlésekké bővülnek, mint már a fenti példák egyikében-másikában is. [7]

Az ilyen hozzáfűzések mintegy beékelődnek a tényközlés, a történet egyenes vonalú menetébe, azt megszakítják; utána azonban folytatódik az elbeszélés előző fonala. Az első mondat típus egyszerű hozzátoldásával szemben tehát itt már bonyolultabb az elbeszélés-hozzáfűzés kettőssége. Jelképesen így ábrázolhatnánk ezt a két fokozatot:

Első típus:

Második típus:

Lássunk néhány példát!

»Már kora reggel, hogy a hivatalos óra kezdetén már telefonon jelentést tudjanak adni a szolgabírósnak és a szárnyparancsnokságnak, megkezdték a kihallgatást. (a)

Mert a csendőrök olyanok ilyenkor, mint a jó kopók: nincs nyugtuk, amíg a végére nem járnak és nem szállítják gazdájuknak a zsákmányt: a tetteseket és a hiteles jegyzőkönyveket. (b) (Sze : 137)

»És Varga Julcsinak nem nagy, nem dús és erős, de szép és főleg édes hangja volt. (a)

Hogy mi a titka annak, hogy az egyik ember hangja ilyen, a másiké amolyan, hogy az egyiké basszus, a másiké tenor, alt, szoprán ésatöbbi, azt ki tudja, de azt mindenki érzi, hogy a hangok különbözősége még az egyazon hangnemen belül is igazi rejtély és édes egy rejtély, mert némelyiknél csak a szép hang bájolja el az embert, de másoknál — keveseknél — érezni lehet, hogy a szép hangban a lélek is, az emberi egyéniség szól. (b)

A Varga Julcsi hangjában ilyen egyéni szépség volt.« (c) (Sze : 34)

»Laci nem ember, nem is legényke, hanem ló. (a)

S hogy miért hívják éppen Lacinak, azt én nem tudom megmondani, aminthogy azt se tudom, miért hívnak olyan sok lovat Lacinak, mint ahogy azt sem tudom, — amíg a tudósok ki nem derítik —, hogy miért hívnak olyan sok embert Jánosnak, Ivánnak, Johnnak vagy Hansnak. (b)

»A Laci világospej, herélt igásló...« (c) (Alk : 46)

»A határmente ugyanis kaszáló, innen vágják a bikáknak a téli takarmányt és majd csak kaszálás után eresztik rá a gulyát. (a)

Ravaszul van ez kieszelve, mert ha legelő volna, nem látszana meg rajta a bérlők jószágainak a nyoma. Elvegyülne a birtokosságéival, és a végén a bérlők ingyen legeltetnék a sok jószágjukat. (b₁)

Az azonban, hogy nem szabad lopni, soha sem jelentette azt, hogy nem lopnak, s ha valami tilos, az nem jelenti azt, hogy ahhoz nem is nyúlnak. (b₂)

Szekeres Kovácséknak, de különösen az asszonyoknak, jobban esik, ha a jószáguk csak egypár falatot harap is a határárkon túl és még jobban esik, ha ott egészen jóllakhat.« (c) (Szo : 68)

»Így aztán már csak nyár végén mehetett iskolába, együtt Imrével, aki ekkorára már betöltötte a hatodik évét. (a)

Ez jó volt mindegyiküknek, mert legalább nem egyedül féltek. (b₁)

Az iskola ilyenkor még kis farkasok hordája, akik a társadalomerdő minden zegéből zugából összeverődve, elindulnak az életkarám megtámadására, hogy onnan juhokat, bárányokat zsákmányoljanak. Akiknek nem jut, azok meg legalább vércseppeket nyaljanak és csontot rágghassanak. (b₂) (Szo : 53)

»Mindig nagy öröm és nagy megnyugvás hát neki, ha egy-egy rendlábbal végeztek, és kis rágyújtás után kötéshez vagy kereszttrakáshoz fognak. (a)

Mert itt aztán már tud segíteni az urának. (b₁)

Nincs az a fürge lány — pedig a lányoknak az a törvényük és az a dicsőségük, hogy elhagyják a menyecskéket —, amelyik elhagyná őt a soron. (b₂)

De nemcsak élen jár a kötélbe-rakásban, hanem futásban be is köt egy-egy kévét itt is, amott is Jani előtt. (c)

Mert milyen könnyebbség ez Janinak, ha a vad hajzában, amikor úgy mennek a sűrű kévesoron, hogy egyik kévétől a másikig fel se egyenesednek, hanem ugyanazzal a mozdulattal, amellyikkel a már bekötött kévét megfordítják és elrántották a »farkát«, ugyanazzal a lehajlással már a következő marék kötélért nyúlnak, milyen könnyebbség, ha itt is, ott is bekötve talál egy-két kévét, kis felesége kezenyomát. (b₂)

Mert így, amíg a másik, kötetlen marékhoz ér, felegyenesedhet, egy kis levegőt szívhat és inge újjával megtörölheti izzadságtól csurgó homlokát. (b₁)

A szünet nélkül való hajlongástól már nemcsak a víz csurog róla, nemcsak a dereka fájul meg, hanem a vér is fejébe tódul, és a szédülés környékezi, néha már majdnem lobbort vet az agya, a szeme már-már elsötétül, és akkor ott a kedves meglepetés: ni, ez a kéve be van kötve! — Ó drága kis bolondom, Juliskám, nincs ilyen asszony több a világon, suhan át a szíven a meleg szeretet, és gyorsan előretör, hogy ha a kaszálásban kicsit maradozik is,

a kötésben, ha a felesége segítségével is, de az élen járjon. (b₂)

Ne mond hassák az irigy emberek, az urak hízelgői, hogy: na, ez a vörös katona, úgy látszik, rühelli vagy nem bírja a munkát. (b_{2a})

Pedig ám Julcsának se gyerekjáték most a marékszedés, mert a kis ismeretlen is megmozdul már néha.» (c) (Já: 111)

5. a) Mint a példák mutatják, a jelzett alaptípusok tovább bonyolódhatnak, újabb és újabb variációkat hoznak létre. Azt is megfigyelhetjük, hogy a tényközlés után következő közbeékelés, ill. hozzáfűzés lehet magyarázat, a közlő tétel megindokolása, részletesebb kifejtése. Pl.:

»A tanítók aztán néha kinyomozzák és felfenekelik a szemtelen kölyköket, néha pedig beleunnak, (a)

mert gyermekeket emberré nevelni nagyon jó érzés lehet, de rossz ismétlősök felett rendet tartani és igazságot tenni, rettenően fárasztó dolog. (b) (Sz: 50)

»Hiszen a Laciék már úgy rettegtek az indítástól, hogy ez a félelem előre erejüket vette. (a)

Mert igenis, válogatni és nevelni kell a kocsisokat is, mint a sofőröket, vagy a néptanítókat. Tompa, lomha, buta és gonosz emberekre nem lehet nemes és okos lovakat bízni. És az öreg Kerekinek, ennek a kis sovány parasztnak félszázados iskolája van ebből...» (b) (Alk: 98)

»Inkább hát hallgat és csak a kis unokájának mondja el: — Jaj, kis bogaram ülünk le egy kicsit, (a)

mert kiszakad mán a két karom. (b₁)

— Mert rettenetesen ki tud menni az ember karjából és ujjából az erő, ha órákon és kilométereken át lefelé húzza egy-egy fazék, vagy a tele kasornya.» (b₂) (Já: 114)

b) Az ilyen kifejtést, az éppen szóbanforgó kérdést más oldalról megvilágító hozzátoldást, a megértést segítő, mélyítő magyarázatot gyakran felváltja, vagy párosul vele az általánosítás, a történet folyamán felidézett, egyes konkrét esetek kivetítése az általánosság elvi síkjára. Az ilyen fejtegetést rendszerint egy axiómaszerű megállapítás zárja be:

»Nem sokat kap érte s amit kap, azt is megisszák, mert potya pénz, kívül van a béren. (a)

De ez is jó, mert kitelik a bojtárok erejéből és idejéből, akik dolgozni nem nagyon szeretnek ugyan a számadónak, mert ők pásztornak szegődtek, de (kifejtő magyarázat = b₁)

mások se szeretnek dolgozni, mégis munkából áll az egész világ, mert ott van mindenki megett a nagy úr: a muszáj.» (Kivetítés általánosságba, axiómás zárótétel = b₂). (Szo: 102)

»...ez a verekedés most már a szegények és a gazdagok harcává vált még egy véletlen esetből is. (a)

Úgy jött, mint egy kikerülhetetlen sorscsapás, és úgy végződött, mint egy bukott polgárháború, igazságtalan ítélettel. (b₁)

A sérelmekből, az igazságtalanságokból, és elfojtott, lappangó gyűlöletből és a megfizetetlen maradt megalázásokból nő, nő, forr, sustorog s végül mindent elöntő áradattá válik az az indulat, ami végül megrázza a világot s összetöri, hogy csak a cserepei maradnak.

Mert a néppel való bánásmód akkor is politika, ha egy szó se esik róla.» (b₂) (Itt különvált az általánosítható tétel és a lezáró axióma). (Sze: 144)

»Ezek az emberek itt birkóznak a feladatokkal és birkóznak egymással is, (a) mert önkénytelenül a kisebb ellenállás irányába hatolnának. (b₁)

A hatalom és a dicsőség, meg a nagyobb rang és fizetés mindegyiknek kellene, de a munkát mással szeretnék elvégeztetni, mert aki uralkodni akar, nem ér rá dolgozni.« (b₂) (Alk:141)

c) De leggyakrabban magának az írónak egyéni véleménye, állásfoglalása tűnik ki a hozzáfűzéses mondatból:

»Jancsi olyanfajta emberke volt, már ekkor is, aki komolyan vette a dolgokat, az elveket, becsületet, egyességet, mindent: (a)

ez pedig nagy csapás az emberen, egy olyan világban, amelyben ésszel, csellel, huncutsággal él az ember, még a szegény ember is, hogyha teheti.« (b) (Szo:95)

»Egyszóval a Kara Lajos hangja forró, szakadozott, a dolgos férfi szemérmét kell levetnie, ... (a)

Mert jól van, hogy sztrájk, jó lesz, hogy tizedén aratunk és négy percentért csépelünk, jó lesz, hogy majd hat kiló szalonnát és egy mázsa búzát kapunk aratási komencióba, minden jó lesz, amit itt beszéltek, de mit adok holnap a gyermekeimnek? Ki ad egy sütet lisztet, ki ad egy fűtet szalmát? Ki ad egy főzet kolompirt vagy egy pergelet szalonnát? Ki ad inget a gyermekeimre, ki ad egy mosásra való szappant, hogy kimossa a feleségem a szennyest?... A Jóisten nem ad, hiába imádkozunk, az urak nem adnak, adjon hát a nép, a szocialista párt, vagy pedig törjünk össze mindent, égessünk el és pusztítsunk el mindent, mert ezt az életet nem lehet bírni.« (b) (Szo: 238)

»...amikor érezte, hogy már nem mindenütt tud helytállni, mert nem bírja a fiatalabbakkal a tempót, akkor egyenletes és alapos munkával, állandó szorgossággal helyettesítette az erőt. (a)

A »többet ésszel, mint erővel« bölcs tanácsát az ember akkor kezdi igazán megérteni és követni, amikor már kevés az ereje és hiábavaló a bölcsessége, mert a munkáltatónak csak az erő kell, észt majd ők adnak hozzá.« (b) (Égk: 256)

»Nem tudta még akkor, hogy hiszen minden azért van, hogy el ne álmosodjanak, mert a lányokat is kónozza az álmatlanság... (a)

Nem tudta még akkor,

hogy a lány ilyenkor, férjhezmenés előtt az önmaga asszonyává való megformálásának és az emberek előtt való jó megjelenésének próbatételét adja, és hogy az aratás és minden közös munka, ahol az emberek; és köztük a lányok is, megmérettetnek, olyan a lányoknak, mint a katonának a csata... (b₁)

Ez nem tréfa, mert csak így érthető, hogy a szegény osztályok miképpen bírtak az uralkodó osztályok számára olyan sok dolgos, megbízható, önfeláldozó nőcseledet nevelni...« (b₂) (Sze: 172)

»De Julcsán most nem fogott a vigasztalás. Valami szíven ütötte: oda az ifjúsága! (a)

Mert ha Varga Julcsa idegen férfira a szemét sohasé vetette is, de nagyon jólesett neki, néha még boldog is volt egy-egy pillanatra, ha érezte, hogy őt mindenki megnézi: — ejnye, de szép kis menyecske! (b₁)

...És most ez is odavan, és vele odavan az ifjúsága és a szépség is. Sohasé lesz többé »valaki« a világon, mert aki a rosszásra, a céda hírre gondolni se akar, csak a kofaszájjal, vagy az asszonyi szépségével lehet valakivé, számontartható emberré. Hiszen aki a szépségét elveszíti, az urát is elveszítheti!« (b₂) (Já: 237)

6. Veres Péter mondatfűzésének elemzése, mondatfűzésének szám-bavétele során így jutunk el ahhoz a stílussajátságához — az egyéni elmélkedéshez —, amelyet negatívumként könyvelt el nála az irodalmi kritika. [8]

Az asszociációs összefüggésen alapuló mondatláncok fönnbibi boncolása ellenkező eredményre vezet: ezek az elmélkedő részletek, ezek a »gondolati terhek« csak látszólag terhelik Veres Péter írásmódját. Valójában szervesen, természetesen nőnek ki a mindenkori közlésből, pontosan illeszkednek össze a mondanivaló elbeszélő, ábrázoló elemeivel.

A modern építkezésben gyakori skatulya-ház stílusa azért nem nyújt esztétikai kielégülést, mert túl sok rajta a sima felület, túl sok az egyenes vonal. Ezzel szemben a klasszikus, de az új építő művészet is kerül az egysíkúságot, és oszlopokkal, boltívekkel, ki és beugró részek közbeiktatásával teremti meg az arányok kedvező, egységes harmóniáját. (Közismert példa a moszkvai Lomonoszov-egyetem, a helsinki pályaudvar vagy a müncheni múzeum ötszáz méteres főépülete). Úgy vélem, a nagy méretű epikai műveknek is ezt a változatos harmónián nyugvó egységet kell megvalósítaniuk szerkezeti és stílári felépítésükben.

Veres Péter elbeszélő műveiben — főleg a Három nemzedékben — ilyen beépített, a harmónikus egységet biztosító, alkotó elemek az ún. elmélkedő részletek. Ha ezek elmaradnának, a művek sivárakká, színtelenekké válnának. Mint láttuk, az író egy kis kerülővel mindig visszakerül az elbeszélés előző, eredeti irányába. Ezekkel az elmélkedő részletekkel kapcsolatban Veres a fél világirodalomra apellál, mintegy magamentésül. (Utk. Előszó.)

Elég komoly indokolás, s Fieldingtől Lew Tolsztojig és Stefan Zweigig elég »precedenset« találunk rá.

Veres Péter gondolati elemei — megfigyelhettük — beleilleszkednek az elbeszélés keretébe. Magyarázó, általánosító, kifejtő szerepükkel csak mélyítik, szemléletesebbé teszik, az olvasóban is rezonáltatják az írói mondanivalót.

7. Veres mondatfűzésének egy korábbi elemző vizsgálatában első sorban külső hatások alapján próbáltam megmagyarázni az író mondatláncolat stílusformáit. [9] Valószínű, hogy külső tényezők — olvasmányok, a felszabadulás utáni évek bonyolult kérdéseinek közvetlen hatása, az író politikai, társadalmi szereplése stb., stb. — is hozzájárultak ennek a stílussajátságnak a meghonosodásához, terebélyesedéséhez. Mégis a kérdés lényegét: a Veres Péter-i mondatfűzés kulcsát az író elmélkedő, gondolkodó egyénisége adja meg. Az a készsége, hogy a világnézetéből, jelleméből adódó gondolatokat és véleményeket — epikai műveibe beszöve — kifejezze. Ha ezek az egyéni reflexiók fölébe kerekednek a tulajdonképpeni mondanivalónak, kinőnek a regény, az elbeszélés kereteiből, akkor sokkal jobb, ha az író az őt szenvedélyesen érdeklő gondolatokat és fontosabb véleményeit külön cikkekben, jegyzetekben írja meg, mintsem regényeit, elbeszéléseit terhelné velük. Ezt maga Veres Péter állapítja meg. De ha az ember — mondja tovább — nem tud tőlük szabadulni, hát beleírja őket a regényekbe, az elbeszélésekbe. (Utk. Előszó)

Mint minden művészből, Veres Péterben is megvan a szép és igaz közlésének szenvedélyes vágya. Mégpedig nemcsak a megértésnek, hanem a mindenáron való meggyőzésnek szenvedélyes vágya is. Nyilván ez az a »heurisztikus« látomásos »gondolkodás«, melyre maga az író utal, [10] s amely a főnnebb bemutatott sajátos, jellegzetes, Veres Péter-i mondat típusokat a felszabadulás után immár gáttalanul hozza létre.

A művész lelkében felgyülemlett gondolatok a költői izzásban olyan hőfokra hevülnek, hogy mindenáron ki kell törniök, és formát öltetniök.

8. Minden elméleti rendszerezés azzal a veszéllyel jár, hogy a vizsgálandó dolgokat kiragadja természetes egységükből, megfosztja eredeti, sokszínű környezetüktől, s így — last not least — hamis képet fest.

Ez történnék akkor is, ha Veres Péter mondatfűzését csakis a hozzatoldós, magyarázó, elmélkedő oldaláról szemlélnénk.

Amikor Veres Péter az elbeszélés során felmerülő gondolatait, véleményeit is beszövi műveibe, voltaképpen azt a természetes folyamatot követi, amelyet a mindennapi élő beszédben lépten-nyomon tapasztalunk. Veres Péter írásművészete érvényesülni engedi a hétköznapi beszéd lazább, ugráló asszociációs kapcsolatokon alapuló gondolatközlési formáit. Ezért keltik írásai az élő nyelvnek, »a beszéltség«-nek az ízét. [11]

Az emberben felvillódzó tudattartalmak bonyolult rendszerének összeszővődési formája és mértéke rendkívül sokféle lehet. Egyik gyakori előfordulási módja (mely éppen a hétköznapi, a beszélt nyelvre jellemző), hogy a már aktualizált és nyelvileg is kifejezett tudattartalom váratlanul, a beszéd közben maga után vonja egy másik tudattartalom aktualizálását vagy legalábbis újabb részletképzetek csatlakozását. [12]

A Veres Péternél gyakori, bonyolult mondat típusok megfejtését tehát nem az elmélkedő hozzáfűzések meglétében kell keresnünk; pontosabban nemcsak abban.

A helyes megfejtéshez maga az író nyújt segítséget: »Megfigyelttem — mondja —, hogy az elbeszélő prózáimban ott születnek a hosszú és sokszorosan összetett mondatok, ahol nem a cselekmény, hanem az életkörülmények vagy a lelkiállapotok leírása következik, ahol tehát a sokat emlegetett szociográfiai vagy paraszti ismeretanyag vagy általában az életanyag közlése ragadja magával az író. Miért születhetnek éppen ilyenkor a sokszorosan összetett mondatok? Azt hiszem ugyanazért, amiért a népmesében; az előbeszéd sodra hozza.« (Kö: 216)

Az alkotó műhelytitkoknak ez a feltárása (melyet éppen az író mondatfűzésével foglalkozó fejtegetések pattantottak ki, [13]) jelentékenyen hozzásegít az író szintaktikai stílussajátságainak kifejtéséhez. Így nyer értelmet az ilyen, első pillanatra kuszálnak, pongyola szerkesztésűnek látszó mondat:

»Még nem tudják, kié a kár, hát mindnyájan kiabálnak: — héja te, héja te, héja te! — és mindegyik a maga gyerekét szidja: — Erzsi te, Miska te, Gabri te, Zsuzsi te, hun vagy te? Mit csinálsz te, a fene ett volna meg benneteket avval a játékkal, megállj Miska, majd adok-én neked tekét, de tudom megemlegeted! — És kiszaladnak a gyepre, összehívni és megolvasni a csirkéiket, hogy kiéből vitt el a héja.« (Szo: 11)

Vagy:

»Csinál neki könnyű kis kapát, kis villát és — dehogyan adom én cselédnek, egyem azt az ügyes kis lelkit! — Nem szolgálónak való ez a gyerek: — így döntött magában a jó édesapa.« (Sze: 30)

Első mondatpéldánkban könnyebben, világosabban áttekinthető a szituáció: a héja megjelenése, kártevése után összeszaladt asszonyok lármája, a gyerekek szidalmazása. Itt még határozottabban külön válik az elbeszélő hangja, az összekötő szöveg és a szereplők beszéde.

A másik példa már bonyolultabb. A külső, szerkezeti összefüggések helyébe a belső, a tartalmi kapcsolat lép: a közbeékelés (»dehogyan adom én cselédnek, egyem azt az ügyes kis lelkit«) a szereplő gondolatát, de szavakba nem formált, csak felvillanó gondolatát jelzi. Így a mondat szerkezeti összefüggése megszakad (harmadik személyű közlésből átcsap első személyűbe); csak az utolsó tagmondatból (»így döntött magában...«) értjük meg a mondattagok összefüggését. Voltaképpen tehát itt is a kiegészítő, kifejtő betoldással van dolgunk, mint az elmélkedő mondatfűzőkben. De nem az író közvetlen gondolata, hanem a szereplő egyéniségébe átültetett, átképzelt gondolata kap helyet a mondatbeli megformálásban.

9. Az elmélkedés és átképzés kereszteződéséből fakadnak azután az ilyen összeszővődött mondat szerkezetek:

»Az öregnek ez persze bántotta a csórét, mert sok ember van olyan, aki szereti azt hinni, hogy olyan ember nincs a világon, több, mint én, és ők se engedtek.« (Pá: 115)

»A pompázó szép, egészséges és jótestű leányok, akiknek minden gondolatuk az önmaguk teste és annak a mikénti mutogatása — idénézzetek, ilyet nem láttok többet, mint én vagyok, ilyen arcot, ilyen alakot, ilyen karokat, ilyen szemeket! — inkább ezt az unott fölényt — szép arcon jól áll ez is — a szerényebb, aszszonyosabb, engedelmesebb nők a halk finomságot sajátítják el, ha másokat kell kiszolgálniuk.« (Alk: 254)

Sőt tovább fokozódva; már egész virtuózitással megalkotott mondatépitmények jönnek így létre:

»Beállították egy csomó bűdös, gonosz dög közé, az üres jászolra s csak itt-ott löktek neki valami penészes szénát, mert az volt a kupectaktika, hogy a rossztermészetű lovat az éhség legjobban megjámborítja, s az se baj, ha csúnya lesz a kinézése, mert akkor lehet azt mondani rá, hogy csak azért ilyen, mert náluk rossz volt a kosztja és nem volt, aki pucolja; de ha jó gazdához kerül, majd meglátja barátom, milyen szép jószág lesz ebből. Meg kell nézni »kezét-lábát«, szemét, fogát, jó ennek mindene, az apró sebhelyektől eltekintve, de azt is kiforrija még, mert fiatal a jószág.« (Alk: 57)

»Az egyik attól fél, elkésik a munkából vagy a hivatalból, a másik attól, hogy bezárják a boltot, mire odaér, a harmadik a strandra lohol, mert jaj, olyan rettenetesen meleg van, meg kell fulladni a hőségától, s a boldogság teteje, beleugrani a vízbe, a negyedik szerelmi találkozóra siet és fél, hogy elmegy a kedves, mert sokat készt az autóbusz és így tovább, mindenki a magát hajtja, még a mellettük továbbhajtó kocsik is, mert azoknak is megvannak a maguk külön céljai, terveik és parancsai — több kereset, több szabadidő, kinek mi, vagy pedig a céljaikhoz mérten a szívük kicsi — így bizony a Laciékon ha elakadnak, nemigen akad senki, aki segítsen, pedig órájuk is tűz a nap, ők is éhesek, szomjasak, és fáradtak. Legfeljebb annyit kapnak, hogy megáll egy járókelő,

kicsit nézi a szenvedő összevert lovakat — szegény lovak — sóhajtja, vagy: — lelketlen kocsis! — szitkozódik és tovább megy a maga dolga után, hogy mennél hamarabb felejthesse a kínos jelenetet.» (Alk: 87)

»Együttvéve olyan érzése van róluk Józsinak, mintha a női ruhaáruházak kirakataiban álló, de egy kissé már elkoszosodott próbahölgyeket, vagy a kislányuk, Evi ke, boltban vett rettenetes meredtszemű és mázolt pofájú bábuit látná: ezek nem igazi emberek, de még csak nem is az igazi emberek utánzatai, hanem valami egészen mesterséges csinálmányok. Csak a folyton forgó, villogó szemeik és a be nem álló, rossz színésznők affektált utánzásában tetszelgő fecsegő szájuk bizonyítja, hogy emberek ezek bizony, csakhogy nagyon selejtes emberek.» (Alk: 319)

Ezekben a mondattípusokban elmosódik az író és a szereplők hangja közti különbség. Csak nehezen, vagy egyáltalán nem lehet ki-hámozni, vajon az író véleményét olvassuk-e, vagy a szereplő személy gondolatának tolmácsolásával találkozunk. [14]

Indokolt-e ez az előadási forma, és mi a stilisztikai funkciója? A valóság meghamisítása lenne, ha az író magukkal a szereplőkkel mondatná el mindazt, amit »nem tudnak, de éreznek«. Az iskolázatlan, a nyelvi le m űveletlen emberek (hiszen legtöbbször a régi paraszti elmara-dottságban élnek) hogyan is tudnák szavakba foglalni a bonyolultabb gondolatokat, az érzések hullámlásának finom rezdüléseit? (Nem is szólva az állatok szájába adott gondolatokról. Pl. a Laci, A juhász és pulija c. elbeszélésekben). »... bármely parasztember, ha olyasmit mond el, amit érzése szerint a többiek nem ismernek, körülményes, magyarázkodó és terjengős lesz. A parasztlak kevés szavúsága csak a közismert életelemekekben érvényesül: a föld, a ló, az állatok, az asszonyok, a gyerekek dolgaiban fél szavakból is megértik egymást; mint ahogy ezt Móricz Zsigmond remekül érzékelteti. De ha azt akarják elmondani, hogy mi történt velük a vásáron, hogyan vétette meg velük a sánta kupec a rúgós tehenet, akkor körülményes, alapos magyarázatokra kényszerülnek« — erősíti meg tételünket maga az író. (Kö: 216)

Az író állásfoglalását, megjegyzéseit, ill. a szereplők érzéseit, gondolatait legtöbbször együttesen tolmácsoló mondattípusoknak, tehát elsősorban a hiteles ábrázolásra törekvés, az élő beszéd ízének érzékel-tetése a szülőanyjuk. Ez az egybekapcsolt, kettős mondatfunkció azáltal jöhet létre, hogy az író azonosul szereplőivel, velük érez, álta-luk gondolkodik, és főleg helyettük önti szavakba a szívben már meg-fogamzott, de a nyelvi le m még fejletlen érzéseket és gondolatfoszlányo-kat. Így finomodik művészi eszközzé az egyszerű tolmácsolás.

Ez a művészi eszköz azonban nem egyszintű.

10. Az írói pálya első szakaszán a teljes azonosság, az első sze-mélyben való beszélés az uralkodó forma. (Gyep sor, Szűk esztendő). Természetes is, hiszen az író benne élt abban a világban, melyről szolt. Éppen csak el kellett mondania, amit látott és átélt. [15] Ennek az elő-adásmódnak mintegy fejlettebb testvére jelenik meg az olyan művekben, melyekben teljesen a szereplőket beszél teti az író, párbeszédes keretbe szöve meséjét. (Pályamunkások, Almáskert). [16] A harmadik változat az a közvetlenül idéző vagy érzést, gondolatot tolmácsoló vagy csak ilyeneket sejtető átképzéles mondatfűzés — a maga sok változa-tával —, melyről fönnebb szoltam, s melynek elszórt előfordulásait Ve-res Péter minden írásában megtaláljuk; legszembetűnőbben talán a

Ressz asszonyban bontakozik ki. Ezzel az előadásmóddal a szerző az elbeszélés élénkítésének, a lüktetőbb, eseményesebb előadásnak, mintegy az epika dramatizálásának sajátos formáját hozza létre — drámai eszközök (párbeszédek) igénybe vétele nélkül. [17]

Hogyan, milyen eszközökkel éri el ezt a hatást az író?

Hol az igealakok variálásával, múltból jelenbe, kijelentő módból felszólítóba, harmadik személyből elsőbe történő átcsapással: hol egy, az átképzélést csak sejtető indulatszó vagy toldószó (*óh, jaj, hát, na, no*), az élő beszéd egy-egy fordulatanak mint állandó frázissá merevedett, mondatkezdő vagy -záró formulának a közbeiktatásával (*fene tudja, a fene egye meg, annyi baj legyen, elég az hozzá, egyszóval, no baj azért nincs*); kötőszós függő, ill. kötőszó nélküli egyenes beszéd felhasználásával stb., stb.

Az írói egyéniség feloldódása a művek alakjaiban, szerző és szereplők érzés- és gondolatvilágának azonosulása s ötvöződésük tükrözése a nyelvi megformálásban, az élő beszéd ízének elvegyítése az írói elbeszélésben; ezzel együtt az epikus előadás cselekményesebbé tétele, — egyszóval mindaz, ami a Veres Péter-i mondatszerkezetek elemzése során feltárult, azt mutatja, hogy az író híven követi ars poetica-jának kitűzött céljait. Ez a stílustörekvés a természetes élő beszéd ábrázolására, tehát a realitás művészi kifejezésére irányul, mint minden igazi írói, művészi kifejezés.

11. A valóságábrázolás, az epikai hitel érvényességének általános, művészi kívánalma sokféle módon jelenhet meg, és nincs kötve mondatszerkezeti formákhoz. Mégis az az elméleti útvonal, mely Veres Péter sajátos elmélkedő-átképzelő mondattípusaihoz vezetett, nem egyedülálló nem előzmények nélkül való.

Az írói gondolatok beszövése a regénybe, elbeszélésbe elengedhetetlen tartozéka a szépirodalomnak. Hivatkozzunk az olyan világirodalmi példákra, mint a Tom Jones önálló, a regény meséjével párhuzamosan futó, elmélkedő fejezetei; vagy a Nyomorultak filozófiai elmefuttatásai? — A szó igazi értelmében vett »eszmei« rokonságon kívül közelebbi kapcsolatokkal ebben az irányban hasztalan próbálkozunk. Nem is kell ilyen messze keresnünk a testvéri hangokat.

Veres Péter maga jelöli meg a stíluseszményét az olyan versekben, melyek úgy fejezik ki a valóságot, mint mondjuk: »Leveles dohányát a béres leveszi a gerendáról, s a küszöbre teszi.« »Előttem ez a Petőfi strófa az eszmény — mondja Veres — és szeretném, ha a szocializmus igazságait, vagy bármely irodalmi, közgazdasági tévelt ilyen világosan, ennyire szólamok nélkül tudnánk elmondani. Mert ebben a strófában egyetlen üres szólam sincs, ez prózának is tökéletes. ... Az illető tökéletesen megérti (a nép) és gyönyörködik is benne anélkül, hogy irodalmi tanulmányokra volna hozzá szüksége.« (Utk: 239)

Vagyis szerzőnk stílusa abba a nagy, ősi forrásba vezet — és nyilván abból is táplálkozik —, mely végső fokon minden irodalom létrehozó, éltető, termékenyítő talaja: a *népköltészet*. [18]

12. Az ősi, népköltési elemek hatását a műirodalomra még oly mostoha körülmények sem szüntethetik meg, mint amilyenek közt a magyar ősközösség szellemi kincsei — legalábbis töredékesen, — emlé-

kezetben, hagyományban megrögzítődve, nemzedékről nemzedékre átöröklődtek. [19]

Amde mielőtt az ősi magyar népköltészet és hordozója: a magyar nyelv önerejéből irodalmivá teljesedhetett volna, egy idegen, már kész irodalmi nyelv, a latin foglalta el a kínálkozó magasabb polcot, s a betelepíteni kezdő latin nyelvű literatura mellett legott műveletlenségnek minősült a régi pogány műveltségnek egész szóbeli hagyománykincse. [20] Ezért kellett ennek a hagyománykincsnek évszázadok egymásra rakodott rétegeivel birkóznia, míg a XIX. század derekán Petőfi és Arany diadalra vitte a népköltészetből sarjadt »népi« irodalmat. [21]

Kérdés már most, vannak-e a népi irány képviselőinek (élükön a két klasszikussal) vagy a szájhagyomány útján öröklődött és csak jóval később feljegyzett népköltészetnek olyan stílusjegyei, melyek közvetlen kapcsolatot mutatnak Veres Péter most tárgyalt stílussajátságaival.

13. Nincs itt szükség semmiféle erőszakolt párhuzamosításra vagy a módszer azonosságának körmönfont bizonygatására. [22] Az az előadási forma, melyet általános megjelöléssel átképzeléses szerkesztésnek nevezhetünk, legkevésbé sem idegen a klasszikus (Petőfi, Aranyféle) népi irodalomban, sem pedig népköltészetünkben.

Vajon nincs-e teletüzdelve a Toldi a szereplők gondolkodását kifejező, helyettük beszélő, ilyen formulákkal: »így vesződik Miklós, »ilyenforma Toldi Miklós gondolatja«, »emígy füstölög magában«, »amit még e szóhoz gondolt«...?

Vagy üssük fel — csak úgy találomra — a János vitézt:

Hazafelé hajtja a megmaradt falkát.

»Majd lesz neked Jancsi... no hiszen lesz neked!«

Szomorún kullogva gondolta ezeket,

»Gazduramnak úgyis rossz a csillagzatja,

Hát még... de legyen meg Isten akaratja.«

Ezt gondolta, többet nem is gondolhatott;

Amde megtaláljuk az átképzelés bonyolultabb formáinak előfordulásait is. A harmadik személyben történő közlésből első személyű, közvetlen előadásba való átcsapással, az író hangja helyett a szereplő megszólaltatásával, mint stílussajátsággal lépten nyomon találkozunk nemcsak a hazai, hanem az egész világirodalomban. A hőseit minduntalan szónokoltató Homérosztól a rabszolgák gondolatait tolmácsoló H. Fastig tucattjával sorolhatnánk a példákat. Ennek az előadási formának az eredetét bátran visszavezethetjük arra az ősi, hagyományos előadasmódra, mely a népi mesemondók elbeszélésében nyert jellegzetes megörökítést:

»Egy asszony a kapu sarkánál kinyeret vetett bé a kemenczébe; kinéz, s lássa, hogy a leán tánczol a bárán szőrin; kifut a sütőlapáttal, s megriassza a leánt: *menny haza, ne ügyetlenkeggy itt künn!* De a leán csak tánczol. Hezzá üt a lapáttal: *hát te még nem akarsz szót fogadni?* De ugyan megesett neki es, mett a lapát a leán farára ragatt, s a lapát végire a sütő asszon.«

»Az első — a legöregebb királykisasszony — mennykövet fűjt orrán-száján, kapálózott, ágaskodott, rúgott, vágott, de Rádó szép csendesen körülkanyarította

a sarkantyúval, hát — *uramfia! úgy láttam mint most* — megállott az a tüzes ló úgy, mintha leszegezték volna, egy mozdulat nem sok, de annyit se tett, Rádó könnyű szerrel megnyergelte, ráült, azzal hajrá!« *Majd kitöltöm most rajtad a mérget, a mért veszemre törtél*» — elkezdte sarkantyúzni, hogy a vér csorgott az oldalából, mire visszakerültek.« [23]

Vajon nem ugyanannak a gáttalanul ugráló, élőnyelvi asszociálásnak, átképzelésnek a tükröződései ezek a mondatok, mint amilyet Veres Péter összetett mondataiban megfigyelhettünk, vagy amilyen Tömörkény és Móra alábbi mondataiból kicsendül?

»Jött a kutyafülű amerikai helyett egész csomó más ártó féreg, egyik a tőkén lakik, a másik a leveleken, a harmadik magában a szőlőszemben. *Honnan kerültek? Ez utóbbi istenveszedelme egészen új keletű.* Pár év előtt még soha a hírésem hallották. *Mi hozta ide? Miért nem vitte az ördög máshová?* Eddig csak a kukacát lehetett megtalálni a szőlőszemben. Az idén már a szőlőszemben begubózva is találtak hernyót. *Mi lehet ennek a sok istenverésnek az oka?* Az egyre szaporodó vasúti hálózatok viszik-e egyik országból a másikba? Vagy hogy régebbi oktan feregpusztítások megfogyasztották a madarakat és nincsen már belőlük annyi, hogy elegendők lennének az ártó férgek elpusztítására? *Nem tudni. Bár ha tudnánk, akkor se sokat nyernénk vele, mert hiszen annak, akit agyonütött az istennyila, teljesen mindegy, hogy milyen istennyila ütötte agyon.*»
»Mentőtanúja lett volna Ferencnek elég, mert Etel, meg Mátyás föllármázták az embereket. *Hát csak nem hagyjátok elveszni, aki megszabadított benneteket a veszedelemtől?* Nem, nem hagyják elveszni, nem engedjük a magunk közül valót! Ferencnek már nagy volt a tekintélye, gépes gazda volt, új tanyát épített, szavas ember volt, el lehetett menni a tanácsán, mindenki leteszi rá az esküt, hogy részeg volt. Még a hatókrú is verte a mellét. *Nem olyan világ van most, hogy egy tisztességes gazda embert elnyomhassanak az urak, csak azért, mert az csizmában jár.*« [24]

Kétségtelen, hogy a múlt század utolsó évtizedeiben a magyar irodalomban csakúgy, mint igen sok más európai nemzet irodalmában megfigyelhető az addig jelentékenyen elkülönülő irodalmi nyelvnek a köznyelvhez való jelentős közeledése; ami másszóval azt jelenti, hogy a realizmus- és naturalizmus megjelenésével bevonul az irodalomba a beszélt nyelv, a mindennapi élet, a hétköznapi megnyilatkozások nyelve. [25] Ámde ez a közeledés a beszélt nyelvhez csak az uralkodó osztály irodalmának, a »fentebb stílnak« viszonylatában jelent újítást. Valójában — mint az iménti idézetek is igazolják — visszatérés történik az ősforráshoz, az életszerű, természetes előadásmódhoz, mely az ősi népköltészetnek és a belőle sarjadt népi irodalomnak mindig a sajátja volt. [26] Anélkül tehát, hogy a XIX. századvégnek vagy a mi századunk első évtizedeinek realistáit legkevesébe is kicsinyíteni akarnám, csupán arra kívántam rámutatni, hogy az élő nyelvhasználathoz közeledő előadásmódjukkal egy, már eddig is nagy pályát leírt s századok óta hömpölygő folyam medrébe kanyarodtak bele.

Nem véletlen tehát, hogy ennek a népihez közeledő stílusiránynak eminenter képviselői a század végén nem: Czóbel Minka s még csak nem is Justh Zsigmond, hanem Mikszáth és Tolnai Lajos, ill. nem Herczeg Ferenc és Rákosi Jenő, hanem Tömörkény, Móra és Gárdonyi a XX. században. Vagyis nem azok, akik az uralkodó osztályt képviselik az irodalomban, hanem azok, akik a néphez állnak közel. Ezzel a stílus-

formával nőtt nagygyá Móricz, és természetesen ézt az előadási formát követi a felszabadulás után megújódott magyar irodalom is. [27]

Nem hinném, hogy ezen a közös alapvetésen túl részletegyezések vagy hasonlóságok keresésével előbbre jutnánk Veres Péter stílussajátságainak fejlődéstörténeti beágyazása tekintetében. Az ilyen kísérlet csak szellemtörténeti módszereskedéshez vagy a stílusáramlás érzékeny vibrálásaitól megfosztott, sztatikus nyelvi tények filológiai egybevetéséhez vezetne. Úgy vélem, többet látunk meg a Veres Péter-i stílusvonásokból, ha azokra a különbségekre fordítjuk tekintetünket, amelyek Verest a rokon elődöktől elválasztják.

14. Flaubert híres mondása óta felesleges volna vitatni, hogy az író valamiképpen önmagát is adja hőisében. Am éppen ennek az azonosulásnak a módja és mértéke állandó változásnak van alávetve az író egyénisége, a társadalomhoz való viszonya és számtalan más tényező közrejátszása folytán.

Ha igaz az, hogy a stílust éppen az író lelkében végbemenő érzelmi hullámzások, ill. ezeknek a külső adottságokhoz való viszonya szabályozza és formálja ki, akkor az írónak alakjaival való azonosulása, mi több: a mindenkori történelmi-társadalmi helyzethez való viszonya is — így vagy amúgy, többé vagy kevésbé, szembeszökően vagy alig észrevehetően — de mindenképpen visszavetítődik a stílus konkrét nyelvi megnyilvánulásaiban, nem utolsósorban a mondat szerkesztési formákban is. (Az előzőkben talán sikerült feltárni ennek a visszavetítődésnek néhány változatát).

Talán nem tévedek, ha azt állítom, hogy az író és alakjainak azonosulási fokát — nemcsak mennyiségi, hanem jórészt minőségi tekintetben is — elsősorban a mindenkori történelmi-társadalmi helyzet, ill. az írónak ehhez való viszonya szabja meg. [28]

Ezeknek a szempontoknak a tükrében megfigyelhető, hogy mindazok az íróink, akik az előző korokban a népi stílus követői voltak (s ezek száma jóval több az előbb említettekénél) ebben a törekvésükben — tudva vagy tudatlanul — jelentős társadalmi korlátokba ütköztek, és többé-kevésbé félre siklottak: a néphez (értsd: az elnyomott osztályokhoz) közelebb álló hangon, mégis nem annyira a népnek, hanem sokkal inkább az uralkodó osztálynak írtak. [29] Az osztálykorlátok áttörése, a nép nyelvén a néphez mint nemzethez szólás lehetősége csak olyan kiváló egyéniségeknek adatott meg, mint Petőfi és nyomában Arany a lírában, ill. az elbeszélő költészetben s talán Móricz a prózában. (Az írói hang szabad szárnyalása, teljes kibontakozása általános érvénnyel természetesen csakis az osztálykorlátok ledőltségével, vagyis a felszabadulás után következhetett be.)

Azt hiszem, így válik érthetővé az, hogy Tömörkény, Móra, Gárdonyi prózáját, sőt olykor még a Móriczt is modorosnak érezzük. Mássalől ez a kulcsa annak, hogy Veres Péter legközvetlenebb stílusrokonait Petőfiben és Móriczban, ill. a népköltészetben, közvetlenül a népmesében ismerhetjük fel.

15. Kérdés azonban, vajon ezek az elméleti tételek fellelhetők és igazolhatók-e az egyes stílussajátságok konkrét lecsapódásaiban:

Néhány — nem is általam választott — példa tanúvallomása adhat választ. [30]

Tömörkény írja az Egyszerű emberekben:

»Ezzel az állással megkínálták Pál Jánost is, de nem vállalja. Ha magáéban lakhat, a más kezelébe legyen? És elváljon kis örököldjétől vajjon? Gyermekének ne maradjon semmimé abból, ami egykor volt s amiből valami kevés még órá is maradt. Nem lehetséges ez. Otthon az asszony is ijedten hallgatta az efelől való beszédet s gyermekét szorgos félelemmel húzta az ölébe. *Apáink örökét elkótyavetyéljük-e s menjünk világnak, mint a Döme kutyája?*«

A szöveget kommentáló Herczeg Gyula megállapítása szerint »az író itt mintegy kiesik szerepéből és a valódi szereplők, a húsból, vérből való emberek, a Pál Jánosok és feleségük hirtelen megszólalnak első személyben, az indulat hatása alatt, az érzelem erejétől hevítve: »»Apáink örökét elkótyavetyéljük-e s menjünk világnak, mint a Döme kutyája?«« — Ahol Tömörkénynél e leírt szerkezet előfordul, biztosra vehetjük, hogy valamilyen indulatkitörés történik, heveskedés vagy éppen dacos ellentmondás és ellenkezés. *Van úgy, hogy az ellenkezésnek politikai színezete van és kifejezésre jut benne a paraszt szembenállása a régi úri közigazgatással.*« [31]

Nekünk éppen elég ennyi. A nem általam választott példamondat és a más vonatkozású kifejtés eléggé dokumentálja azt a társadalmi korlátozottságot, melyre az imént utaltam.

Lapozzunk néhányat visszafelé! Az idézett Móra részletben ezt találjuk: »Hát csak nem hagyjátok elveszni, aki megszabadított benneteket a veszedelemtől?« A hozzáfűzött elemzés szerint ebben az átképzeléses mondatban még nyugodt a hangulat. »De most hirtelen kitor a maguk igazát védő tanyai emberek úrgyűlölő haragja és az intellektuálisabb, hidegebb átképzeléses előadást robbanásszerűen még abban a mondatban, meglepő személycserével felváltja a kötött egyenes beszéd: »»nem engedjük a magunk közül valót!«« [32]

Az idézetnek és kommentálásnak konklúziója pontosan ugyanaz, mint az előbb:

Az idézett példából — az írói elbeszélésnek a szereplők szájába adott átcsapásából — kitűnik az a társadalmi korlátozottság, amelyről szóltam, s amely ezekben az átképzeléses mondat típusokban abban nyilvánul meg, hogy az író rejtőzik a szereplők mögé, a szereplők szájába adja saját mondanivalóját, ahol ennek szükségét látja. (Helytelen volna azonban úgy felfogni a dolgot, hogy ez a személyi átcsapás mindenkor a társadalmi korlátok tudatos megkerüléséből fakad. Az írói hang éleségének tompítása, az író helyett a szereplők előtérbe állítása legtöbbször nyilván öntudatlanul, más művészi célokkal egybeötöződve történik.) [33]

Modorossággá akkor válik ez a hangnem, ha a beszélő személyek átváltása helyett olyan leplező köntöst ölt magára az író, melyet nyilvánvalóan nem órá szabtak, hanem csak egyik-másik szereplőjére. Főleg az erőltetett népi beszéd kirívó. Üssük fel bárhol a Göre Gábor történeteket, lapozgassuk Tömörkény novelláit, gyakran bukkanunk olyan népi (inkább népies) hangra, nyelvjárásos beszédre, mely nem a népi szerep-

lők ajkán hangzik el, s így jogosultsága, funkciója erősen vitatható. Ilyesmit találhatunk olykor-olykor még Móricznál is (Nem élhetek muszika szó nélkül, Rózsa Sándor).

Nincs szükségünk e stilussajátságok további boncolgatására. Bemutatásuk csak azért történt, hogy kitűnjenek a Veres Péter-i írásmódra rá nem illő vonásaikkal, tehát megkülönböztető jegyül szolgáljanak.

16. Az ő átképzeléses mondatfűzését ui. — a már eddig idézett számos példa szerint — az jellemzi, hogy a Tömörkény, Móra-féle példákkal ellentétben az író veszi át a szót a szereplők helyett. Az azonosulásban az írói egyéniség nem szorul háttérbe, hanem éppen kiemelkedik olykor még a szereplők rovására is. Erre mutatnak az egyéni hozzáfűzéseket, elmélkedéseket kifejező mondattípusok. (Bőviben látunk már ilyen példákat.) [34]

De idézhetek olyan szerkezetű mondatpéldákat is, melyekben teljessé válik az író és szereplő azonosulása, melyekben az ötvözet teljesen egyenlő arányú keverékből készül; sem az író, sem a szereplő javára nem billen a mérleg nyelve.

Éppen ebben a teljes feloldódásban, író és szereplő eggyé válásában látom a klasszikus népi írókkal — főleg Petőfivel — való közvetlen rokonságát.

Lássunk egy-két ilyen párhuzamot!

Ballagott, ballagott a halk éjszakában,
Csak nehéz subája suhogott nyakában,
Ő ugyan subáját gondolta nehéznek,
Pedig a szíve volt oly nehéz szegénynek.

Az első megjegyzés még teljesen, világosan a szereplő János vitéz gondolata: nehéznek érezte subáját. De már a hozzáfűzött ellentétes mondat a költő kiegészítése, mintegy magyarázata: pedig a szíve volt oly nehéz.

Egy hasonló szituációban, a Zsuzsikára szorongva gondoló Balogh Jani esetében így ír Veres:

»Zsuzsika néha az anyja mellett, néha Teri mellett, néha meg Erzsike mellett ült. Ambár ő (Balogh Jani) azt szeretne volna, ha mindig mellette lehetett volna, mert nem tudja mi van vele, de nem tudja elképzelni az életét Zsuzsika nélkül. Zsuzsika már olyan része az életének, testének, lelkének, mintha mindig az lett volna, mintha ősidőktől kezdve ismernék és szeretnék egymást, pedig csak pár hete, hogy először beszélgettek, de még egy csókot se váltottak.« (Szo: 510)

Az, hogy a szerelmes legény nem tudja elképzelni az életét Zsuzsika nélkül, vitathatatlanul a Balogh Jani gondolata, érzése. De az a hozzáfűzés, hogy Zsuzsika már olyan része az életének, mintha mindig az lett volna, nyilván az író megjegyzése.

Am, ha így felismerhető és különválasztható a szereplő és író gondolata, — akár Petőfinél, akár Veresnél — akkor miben van, és hogyan fejeződik ki az azonosulás, a teljes feloldódás? — A kifejező eszközök stilisztikai elemzése megadja a feleletet.

A konkrétan felismerhető népi (de nem népieskedő) hangszerelés jelzi az azonosulást:

Petőfi egy közhellyel, egy az élőbeszédből vett formulával fejezi

ki Jancsinak azt az állapotát, melyet »tudósosan« lelki depressziónak lehetne nevezni. S hogy teljes legyen a — mondjuk így — megtévesztés, még azt is hozzáteszi: *szegénynek*. Mintha nem is az ország első költője, hanem egy a fiatal legény sorsán sópánkodó falubeli öregasszony hangja volna. (Az ilyen kifejezési formát nevezem teljes feloldódásnak a népi hangban.)

Nézzük Verest: »Zsuzsika már olyan része az életének« főmondata után valami újat, találó és költői hasonlatot várnánk. Ehelyett egy egészen szürke, egyszerű magyarázatot kapunk: »mintha mindig az lett volna.« Az író nem lép ki a keretből, nem veti el a sulykot. Megmarad pontosan abban a hangnemben, mely a Balogh Jani béresgyerek gondolatvilágába, mi több: kifejezőkészletébe is nemcsak belefér, hanem pontosan beletalál.

Hangsúlyozom: nem a példák formai azonosságában látom a rokon-ságot, hanem az ilyen előadásmódot létrehozó azonos felfogás, a nyelvi jelrendszerben is megnyilvánuló egybeolvadás a néppel, ez jelenti a párhuzamot Petőfi és Veres Péter között.

17. Természetesen a néppel való azonosulás s ennek következtében a rokon hangú előadás, nemcsak egyféleképpen nyer formát.

Petőfinek »A nagyapa« c. elbeszéléséből idézek:

»Egy este... úgy emlékszem rá, mintha tegnap történt volna, épen bükkönyt vettem a tehenek elé, Julcsa meg fejt, azt is tudom, hogy melyik tehenet fejte; egy kis bugát; még a bélyegére is emlékszem, H. L. volt a bal czembjára sütte, az ám, csakugyan; azelőtt nem régiben vette az urunk, még én hajtottam haza a vásárról négy tinóval együtt, mindegyik harmadfű volt, aztán olyan egyformák, mintha mind egy apától, egy anyától lett volna. Hát amint fejegeti az én Julcsám a kis buga tehenet, oda sompolyodom én melléje és azt mondom neki, hogy — Julcsa te!« [35]

Miről van itt szó? — Az író megüti az elbeszélés alaphangját (Egy este...); de nem erre építi tovább a mondat melódiáját, hanem hirtelen átcsap egy másik akkordba (úgy emlékszem rá...), s mintha a megkezdett gondolat teljesen megszakadt volna, egyre újabb és újabb motívumokkal terebélyesedik a második akkordra épülő dallam. Egyre több tagmondat halmozódik, egyre jobban távolodva az eredeti mondatkezdet tartalmától. A mondatkezdő részt — már-már úgy látszik — el is felejtette a beszélő, amikor hirtelen visszakanyarodva hozzá, folytatja a mondat elején megkezdett gondolatot, mintha közben mi sem történt volna (egy este... amint fejegeti az én Julcsám a kis buga tehenet...). Vagyis az élő, népi beszédnek azzal a jellegzetes megnyilvánulásával találkozunk itt, mely az irodalmi nyelv előre elrendezett, logikus felépítésmentével éppen a spontánságnak, a hirtelen asszociálódó tudattartalmak közlésének ide-oda csapongó rendszertelenségét állítja szembe (lírai mondat szerkezet). Tehát olyan mondatokról van szó, melyek úgy születnek írás közben — mondja Veres Péter — mint a mindig siető és mégis sokat beszélő asszonyok, akik a kútnál hadarnak, mert „jaj, olyan érdekes, de olyan nagyon sietek, és aztán közben annyi minden jut az eszembe”. (Kö : 217) [36]

Lehetetlen itt nem látni párhuzamot Veres Péter nagyon gyakori »oldalhajtásos, elkanyarodó« vagy »visszakanyarodó« mondattípusaival.

Íme néhány ízelítő:

»De ha nézte is, Julcsi mindig érezte, hogy a Jani szeme rajta van és látja, hogy ő milyen dolgos, hogy nem enged se a fáradtságnak, se a melegnek, hogy nem hányja le a ruháját, mint némelyek, nem lustálkodik, ha akármilyen gőzös, párás, fojtó is a meleg levegő és hogy ha a kútra kell menni friss vízért és apja-anyja őt küldi, mert ő a legfiatalabb, neki illik menni, akkor is nem kényelmesen, hengyókálva sétifikál, mint némely lányok, akik úgy tesznek, hogy »hadd teljen addig is az idő és hadd haladjon a munka nálam nélkül, milyen jó lesz, ha mire visszaérek, az a pászta már be lesz kapálva, avval is kevesebb jut rám« — hanem gyors apró léptekkel vág keresztül a dűlön.« (Sze: 202)

Itt nem olyan szembeszökően, hirtelen történik a gondolatelszakadás, mint Petőfi elbeszélésében. Eleinte csak kisebb kitérők, elkanyarodások jelzik a tagmondatok közti tartalmi összefüggés lazaságát: Hogy Julcsi milyen dolgos, hogy nem enged a fáradtságnak, nem lustálkodik, ezek még mind közvetlen függvényei a *látja* főmondatnak. De már az ezekhez láncolódó mellékmondatok (ha akármilyen gőzös... ha a kútra kell menni), egyre inkább távolodnak az eredeti iránytól, a megpendített alapgondolattól. Ezekből a kis kilengésekből végül teljes lesz az elszakadás. (Ezt jelzi a harmadik személyű igealakból az elsőbe történő átcsapás is: hadd teljen addig... avval is kevesebb jut rám); végül azonban megint csak visszaugrunk Julcsihoz (hanem gyors, apró léptekkel...).

Hasonló, lépcsőzetes elrendezésű, ez a mondat típus is:

»Így került a Laci, persze jól lesoványodva, tüzét vesztve, Mezei Imre törpebirtokos kisbérülőhöz, akinek volt öt gyermeke, egy félhold földje, hármat meg bérelt hozzá, kettőt felébe dolgozott, azonkívül meg, amikor csak ráért s még olyankor is, amikor nem ért rá, de nagyon kellett a pénz kenyérre vagy takarmányra — fuvarozott.« (Alk: 58)

Az első, a főmondatához (így került a Laci... Mezei Imre... kisbérülőhöz) csatlakozó mellékmondatok is egyre jobban eltávolítanak az eredeti témától: a Lacitól. Nem is esik róla többet szó a mondatban. Majd a második lépcsőről nő ki az oldalhajtás: »azonkívül meg... fuvarozott« mondatka megszakításába beágyazva.

18. Az oldalhajtás gyakran olyan mondatba ékelődik be, mely már maga is függvénye, alárendeltje vagy legalábbis kiegészítő magyarázata az előzményeknek:

»Az anyja, amikor haragudott rá, azt mondta, a Fekete nagyanja Szilágyi Erzsók ilyen önféjű, az apja, amikor gyönyörködött benne, azt mondta, Sári néném volt ilyen »kis-takaros«. Mert — és ez az, amiből tán még a legnagyobb tudósok is nagyon keveset tudnak: *hogy hogyan és miért* — Varga Julcsi szikár és takaros kis emberfiók lett.« (Sze: 11)

»De a két farka gonosz és értetlen jószágot kordában tartani nem könnyű feladat volt még az ügyes józemű és gyorslábú Julcsinak sem. Mert ha a libacsapat — volt vagy száz darab az első kelés, de később sarjúcsapatok is jöttek hozzá, amelyek eleinte különjártak, mert gyalázatos állat a liba, — marja a kisebbet, ha a saját testvére is — szépen zsenyegve, beszélgetve legelészett is, a pújka az sohse nyugodott.« (Sze: 22)

»Ezért aztán Fischer őrmester mellett, aki csuda eszes ember, valósággal az alvezéres úr esze, aki úgy ismeri az egész pótzászlóalj sokágú ügyeit, mint egy kereskedelmi nagyvállalat főnöke az összes fiókok állapotát s árukészletét, s azok

vezetőinek a képességeit és erkölceit, de nem ér rá mindenre, Bogoly szakasz-vezető úr, mint igazi kaszárniai szellem képviselője afféle kaszárniai kisisten.» (Sze: 463)

»Hiába érveltek, hogy közben a munka félbemarad, esetleg éppen a szántás-vetés közepén, máskor meg a rendet veri a záporosó — szénát gyűjteni is csak leginkább csak délután lehet, a nyári eső is leginkább délutánra jön meg, — nem ért itt az értelmes gazdászó semmit. (Já: 339)

A mondatpéldákból az oldalhajtásos szerkezet újabb és újabb alcsoportjai sorakoztathatók fel. A szerkezetek közös vonása — hiszen éppen ebből a Petőfi-féle alaptípusból indultunk ki —, hogy a közbevetések, az oldalhajtások átveszik a vezető szerepet a mondatban, tartalmi fontosságuknál, terjedelmükénél fogva fölébe kerekednek az indító tagmondatnak vagy mondatrészletnek. Így alakul ki az a Veres Péterre igen jellemző mondat szerkezeti típus, melyben a hatalmas mondatgépezetet megindító főmondatról (vagy annak egy részletéről) leválik az első oldalhajtás, az első mellékmondat (többnyire mellékmondat-sorozat) és csak ennek lepergése után jutunk vissza a tulajdonképpeni mondatkezdet folytatásához. Csakhogy a közbeékel, oldalhajtású mellékmondatok még feltornyozódnának egy újabb, belőlük kisarjadt ágacskaival, olykor egész kis lombkoronával; ilyenformán:

»Így aztán Engelhardt alezredes úr (az elindító főmondat bevezető részlege) aki megjárta már a harcteret, és most az újszerű, igazi harcászati kiképzés érdekében vezeti (az első oldalhajtás kezdő sorozata)

— és sokáig, lehetőleg a háború végéig — akarja vezetni (az oldalhajtásba beillesztett mondat) a pótzászlóalj parancsnokságát (az első oldalhajtás befejezése)

nem ereszti a harctérre Bogoly szakaszvezetőt, (az indító főmondat befejezése)

mert rá vár az a nagy feladat, hogy az elkannászodott »lógós csúrhéből« újra »stramm« katonákat faragjon. (Újabb oldalhajtás). (Sze: 463)

Ugyanez a szerkezet sűrített formában:

»A világ azonban nem engedte meg úgy is mondhatnánk, a történelem de ők ezt a fogalmat még nem ismerik hogy mindenkinél végigjárnák azt az ősi utat

(indító főmondat)
(első oldalhajtás)
(az oldalhajtás kiágazása)
(az indító rész közvetlen folytatása).
(Já: 30)

»És Mezei Imre akinek ez volt az első saját lova de aki, mint kocsis a gazdák lovait is szerette és dédelgette, amikor hazavezette a Lacit, mindjárt takaros kis zablót ütött össze neki az abrakoláshoz és — mivel éppen érni kezdett a tengeri —

(az indító főmondat bevezetése)
(első oldalhajtás)
(második oldalhajtás)

telerakta zsengetés tengerivel hogy hadd szedje össze magát ez a szegény, borzas csikó, hadd simuljon ki, hiszen amíg

(harmadik oldalhajtás)
(az indító főmondat folytatása)

— hosszú heteken át — kupeckézen kallódott, bizony — ég-felé fordult már a szőre.«

(a negyedik oldalhajtás)
(a főmondat folytatása)

(ötödik oldalhajtás)
(hatodik oldalhajtás megkezdése)
(a hatodik oldalhajtás kiágazása)
(a hatodik oldalhajtás folytatása).
(Alk: 58).

Ezekből a példából már ismerősként válnak ki az olyan közbeékelések, melyekkel — mint az író hozzáfűzéseivel, magyarázataival — főnnebb, az elmélkedő mondattípusok tárgyalása során találkoztunk. [37] Nem véletlen ez. Éppen ezek a kereszteződések engednek egy-egy bepillantást abba a csodálatos kohóba, mely az alkotás során a művész lélkében öntudatlanul működik. A működtető rugókat kereső elemzés csak elméletileg, csak sematizálva tudja ábrázolni a bonyolult gépezet egy-egy részletét vagy a működés alapelveit. Ilyen részletek voltak: az író reflexiós elmélkedő, magyarázó hozzáfűzése; a cselekményesebb, drámaibb előadás eszközeiként felhasznált átképzeléses mondatformák vagy a legutóbb tárgyalt oldalhajtásos közbeékelések. Mindezek azonban — mint a szétágazó példák igazolják — nem külön-külön, hanem egymással vegyülve pattannak ki az író alkotó tollából.

A Petőfi-féle előadásforma egyszerűbb, könnyebben áttekinthető, mint Veres Péter mondattípusai. Petőfi elbeszélésmódja — úgy tetszik — közelebb áll a népmeséhez (gondoljunk a János vitézre; az idézett elbeszélés is tk. egy keretes mese), Veres Péteré a beszélt, a hétköznapi, élő nyelvhez. »Mellesleg, nagyon jól látod a népi előadásmódot írásaimban, csak hogy nem annyira a mesére kellene hivatkoznod, mint a közönséges elbeszélésre. Arra, ahogyan az emberek — és nemcsak a parasztok — elmondják a többieknek, hogy ekkor s ekkor itt és ott mi történt velük, mit láttak, hogy jártak stb.« — vallja maga az író is. (Kő : 216)

A népmese és a nép beszélt nyelve között azonban nincs merev válaszfal. A mese megörökítői, a mesefák éppen azokból kerülnek ki, akiknek ajkáról legkönnyebben ömlik a szó. (Éppen ezért a műfaji formulák és kötöttségek mellett igen jelentős szerepe van a mesemondó egyéniségének. [38] (Talán nem is egészen véletlen, hogy Veres Péter kedvelt alakjai — a Kis Gáborok és Balogh Jánosok — »a tiszta tréfa és a könnyű mókázás nyelvén is tudnak, sőt még a komoly mesélő beszélgetésekbe is bele-beleizelednek.« (Alk : 108)

19. Végső konklúzióként tehát odavezetett a mondatfűzésen alapuló stilisztikai elemzésünk, hogy Veres Péter elbeszélő előadásmódja a népi elbeszélő stílus bővizű medrébe ágyazódik bele. (Népin érteve itt egybefoglalóan az ősi népköltészetből fakadó, annak hagyományait tovább pláncoló, klasszikus népi stílust [Petőfi, Arany], valamint annak további folytatását legjelesebb realista íróinknál ugyanúgy, mint a nemzedékről-nemzedékre szálló, népiből egyre inkább nemzetivé fejlődő, hétköznapi nyelvhasználatot.)

Így szövődnek egybe azok a rokoni szálak, melyeknek egy-egy, Veres Péternél gyakori fonadékát, hol Petőfi vagy Arany költészetében, hol a népmesében vagy népnyelvi feljegyzésekben, hol meg egy előd vagy kortárs író műveiben véljük felfedezni. Nem lehet tehát meglepő, hogy akár az írói reflexiók megnyilvánulása, akár az átképzelés ilyen vagy olyan nyelvi tükröződése s az ezekből fakadó közbeékeléses, oldalhajtásos mondatformák letéteményesei nem kizárólag Veres Péter írásai. Az innen-onnan idézett rokonhangok sem jelentenek közvetlen forrást, hanem csak a költői felfogásnak és egyéniségnek, a világhoz és dolgaihoz való hozzáállásnak, állásfoglalásnak azt a közös talaját, melyet a sokféleképpen használt, sok visszaélésre is alkalmat adó *népi* szóval jelölhetünk meg. [39]

20. Az eddig idézett példákban harmónikus egyensúlyban volt az elbeszélés cselekmény-fonala és a hozzáötöződött írói beleélés. Mégis, vagy inkább éppen ezért tisztán kikristályosodott belőlük az írói állásfoglalás.

A vizsgálat körültekintő gondossága megköveteli, annak a mérlegelését is, vajon nincs-e az elemzés tárgyául szolgáló író vagy mű kifejezőkészségében olyan eltolódás vagy aránytalanság, amely kirívó disszonanciát jelent a cselekmény epikai folyásának és az írói beleélésnek együttesében.

Úgy gondolom, hogy a Három nemzedék első két kötetének ilyen vonatkozásban harmonikusabb összhangjával szemben a János és Julcsában akad néhány disszonáns hang is:

Amikor a szolnoki csata után Simay zászlóaljparancsnok Kiss Zsigát teszi meg századparancsnoknak, ezt a tettét hosszan prelegálva indokolja meg. (VI. fejezet). Ez a katedraizű fejtegetés ugyan elfogadható a polgári foglalkozásában tanár Simay szájából, de alig egyeztethető össze a Szegények szerelmének főhadnagyával, aki éppen azzal vált megnyerő barátunkká, hogy a bonyolult dolgokat is leegyszerűsítve tudta kifejezni. Vagyis a Simay szájába adott fejtegetés nyilván az író gondolatait is tolmácsolja. (Gondoljunk az efféle elmélkedő, hozzáfűzéseket tartalmazó, bonyolultabb mondat szerkezetekre.)

Balogh Imre levante-epizódjának bevezetője (XXIII. fejezet) is olyan értekező hangú, elvont fejtegetés (melyet még feltűnőbbé tesz a különleges kifejezések, ill. fogalmak felhalmozása — a »főmarháktól« az »Oedipusz-komplexumig« és »nyamvadt szónoklatokig« —) úgyhogy az olvasó mindenképpen törést lát a megszokott, harmónikus hatású Veres Péter-i színek és ízek után, és főleg hiányolja az epikai folyásnak és az írói beleélésnek imént emlegetett egységes ötvözetét.

Mit jelentenek ezek a stílusdudorok?

Ha a cselekmény elbeszélésének összesimuló arányossága az írói állásfoglalás határozottságát tükrözte, akkor megfordítva: a két komponens egyenetlen felületet előidéző találkozásai az írói állásfoglalás tisztázatlanságára, eszmei ingadozásra engednek következtetni.

Az itt rendelkezésre álló példák sokkal kevesebbet mondók, a stílus-elemzésnek most követett útja sokkal járatlanabb annál, semhogy egy ilyen általános megállapításon túlmutató, konkrét következtetéseket vonhatnánk le belőlük.

Elégedjünk meg ez alkalommal annyival, hogy az egyéni stílus vizsgálatának még számtalan feltáratlan aknája van, s hogy az olyan egyszerű, formai sajátságoknak látszó elemek is, mint az írói beleélés különböző megnyilvánulásai a mondat szerkesztés tükrében, jelentős tartalmi, eszmei járatokat nyithatnak fel; csak ki kell vallowatnunk őket.

- [1] Krah! S.: Neue d. Literatur. IV. 9:93.
- [2] Túlterjed jelenlegi vizsgálati körünkön, de nyilván ugyanez a kettősség annak a drámái előadásmódnak a kulcsa is, amely napjainkban, főleg B. Brecht epikus színháza nyomán váltott ki éles vitákat.
- [3] Az átképzeléses előadásmódra már Gyomlay Gy. felhívta a figyelmet (Átképzeléses előadás és az oratio obliqua Arany Toldijában. Beöthy Emlékkönyv: 464.) — Az átképzeléses mondatformák elméleti vizsgálatára nézve vö. Herczeg Gy. Nyr. LXXV:327. Herczeg fejtegetése azonban túlságosan elvont és bonyolult. De nyilván nincs igaza Walzelnak sem, aki ellenkezőleg egyszerű, formális okokra vezeti vissza az átképzeléses előadást, s abból vezeti le, hogy a nélkülözhető, nehézkes sallangoktól, mint »mondta, felelte, gondolta« szabadulni igyekszik az író (Wortkunstwerk: 211). Ez a formai tényező is kétségkívül hozzájárulhat az átképzeléses előadás létrejöttéhez, de a főmotívum nyilván az, hogy az író egyszerűen átveszi a szót a szereplőtől, vagy inkább maga lép át műve szerepkörébe. (Olyan ez, mint a színpadi »beugrás«). A magyar nyelv különösen alkalmas az ilyen szerepcserék könnyed érzékeltetésére, gyakori változásokra, s még csak nem is kell az oratio obliqua, ill. recta szabályait utánoznia.
- [4] A felhasznált művek jelzései:
 Szá. R = Számadás (régi kiadás) 1937.
 Szá. U = Számadás (új, átdolgozott kiadás) 1955.
 Gye: Gyepsor, Szűk esztendő. 1954.
 Prób: Próbátétel. (5)
 Szo: Szolgátság.
 Já: János és Julcsa.
 Sze: Szegények szerelme.
 Alk: Almáskert kötet.
 Égk: Az ég alatt.
 Kö: Közös gondjainkról.
- [5] Új Hang, 1954. 8—9:126.
- [6] Ilyen szövegegybevetést tartalmaz »Két Számadás« c. dolgozatom. (Nyr. LXXXI: (főleg) 46—50.
- [7] Grammatikai értelmezésben ilyenkor külön mondatokkal van dolgunk. Ám a tartalmi összefüggések alapján ezek a mondathatárok elmosódnak, kitágulnak. A tartalmi asszociatív kapcsolatok alapján ilyen esetekben szakaszról, bekezdésről szokás beszélni. (Vö. Kerékgyártó—Lengyel, A fogalmazás tanítása: 89). A gondolkodás fejlődésével, az élet, a társadalom bonyolultabbá válásával egyre inkább összetett, sőt többszörösen összeszövődött tudattartalmak jelennek meg bennünk, beszélőkben. Az egymásba fonódó, összekapcsolódó tudattartalmaknak nyelvi kifejezésével, mint a mondatnál nagyobb nyelvi egységgel tehát számolnunk kell. (Vö. Benkó L., Mondattan III. 1954: 3, Ped. Főisk. jegyz.)
- [8] Vö. A magyar írók első kongresszusa, 1951: 281.
- [9] Új Hang, 1954. 8—9:118. kk.
- [10] Új Hang, 1954. 8—9:125, ill. Közös gondjainkról: 215.
- [11] Vö. »En például az irodalomban az élő beszéd nyelvét szeretném viszontlátni« ... stb. (Ütközben: 240.)
- [12] Vö. Bárczi G., Bevezetés a nyelvtud: 90. — Így jön létre az a tervszerűtlen mondat szerkezet, melyet ritmikus lírai mondatfűzésnek nevezek.
- [13] Vö. Új Hang, 1954. 8—9:118.
- [14] Természetesen a kettőnek nem kell feltétlenül egymással ellentétben állnia és élesen különválnia.
- [15] Vö. a Gyepsor, Szűk esztendő új (1954.) kiadásának előszavát.
- [16] Hogy ennek az előadásmódnak a létrejöttéhez más tényezők is hozzájárulhatnak, arra ismét maga az író figyelmeztet. (Nyr. LXXX:197.)
- [17] Erre mutat rá H. Molnár Ilona igen aprólékos gondossággal elemző, finom árnyalatokat feltáró dolgozata. (A drámái szerkesztés nyelvi eszközei Veres Péter »Rossz asszony« c. kisregényében. Nyr. LXXX:314.) — Tulajdonképpen

- nem is annyira »drámai«, mint inkább »lírai« szerkesztésről kellene beszélnünk; hiszen főleg arról van szó, hogy a személytelen, ill. harmadik személyű epika első személyűvé, tehát líraivá alakul. (Vö. ezzel kapcsolatban Walzel, *Schicksale des lyrischen Ichs. Wortkunstwerk*; 265.)
- [18] Erre mutatnak az olyan írói megnyilatkozások, mint pl. Eric Knighté arról, hogy ő olyan történeteket mond el, melyeket »odahaza Yorkshire-ben ki tudja már mióta mesélnek.« (Sam Sall csodálatos élete. 1956. kiad. előszava). Vagy Arany Jánosé: »A valódi époszt nem írják, az valamely nép közös költeménye.« (Ö. M. V.: 444.)
- [19] Vö. Horváth J. A magyar irod. műveltség kezdetei. 1931: Bev.
- [20] Átvéve Horváth J. idézett művének bevezetéséből.
- [21] Más oldalról, de lényegében ugyanezt állapítja meg Zolnai B. is: »Kétségtelen, hogy nyelvi kultúránkban — Zrinyitól Csokonain, Petőfin, Adyn át József Attiláig talán csak Rimayt, Kazinczyt kivéve és a tudós racionalista nyelvújítást leszámítva — nem az urbánus eszmény, hanem a népiség állandó irodalmivá emelkedése uralkodik.« (Nyr. LXXV: 464.)
- [22] Az egybevető módszer erőszakolásának elrettentő példaként hadd emlékeztessenek Laistner L. motívumkutató »megállapítására«: »Ha a ló helyébe a fiatal asszonyt tesszük, s a széjjel vagdalt tehénszív helyett egy, a homlokhoz dobott tojást, a két mese teljesen összévág.« (Das Rätsel der Sphinx. Grundzüge einer Mythengeschichte. Berlin, 1881. II: 161.)
- [23] Kriza János, Vadrózsák, 1863: 428; ill. Arany L. ö. m. IV. (1901) 82. — Ismeretes, hogy Kriza is, Arany László is olykor ástilizálták a népi szöveget. Hogy mégis ismételten őket idézem, azért van, mert az ő simítgatásai — különösen Arany Lászlóé — a Petőfi—Arany vonal irányában történtek, s éppen szintetizáló eljárásuk következtében legközelebb kerültek Veres Péter előadás módjához. — Az átképzeléses részeket kiemeléssel jelzem.
- [24] A Tömörkény és Móra stílusában Herczeg Gy. »A közlés sajátos formái Tömörkény és Móra stílusában« (Nyr. LXXVIII: 206, 208) c. dolgozatából vettem át. Herczeg az ilyen előadásformákat kapcsolt egyenes beszédnek nevezi; H. Molnár Ilonával együtt (Nyr. LXXIX: 319.) inkább az átképzeléses típusok közé sorolnám az ilyen mondatokat.
- [25] Vö. Herczeg idézett tanulmányát; uo. további szakirodalmi utalások.
- [26] Itt most csak a népi előadási formáról, a beszélt nyelvhez közelálló nyelvhasználatról van szó.
- [27] Irodalmunknak a felszabadulás utáni években történt ilyen irányú változására mutat egy — egészségesnek egyáltalán nem mondható — mellékkörülmeny is, melyre csak mint jellemző tünetet utalok: A felszabadulás utáni első években a korábbi »urbánus« írók egy része megtűzdelte írásait »népi-nek« vélt durva kifejezésekkel. (Vö. erre nézve Benkő (= Benedek) L. megjegyzését: Csillag, 1950: 64.) (Olyan ez, mint ahogy akkoriban sokan jártak csizmában és micisapkában.)
- [28] Nem zárva ki természetesen egyéb jelentős tényezők hatását sem, mint amilyen az író egyénisége, művészi fejlettsége, közlésének műfaja stb.
- [29] Megfordítva: az uralkodó osztály hangján a néphez szólásra a lírikus Ady nyújt jó példát.
- [30] Ezért vettem át Herczeg Gy. idézett dolgozatából a közölt példákat. (Nyr. LXXVIII: 203. kk.)
- [31] Nyr. LXXVIII: 207. Uo. az idézett Tömörkény-mondat is. (A *kurzív szedés az én kiemelésem.*)
- [32] Nyr. LXXVIII: 208.
- [33] A mondatforma és a szerepeltetett egyéniség kapcsolatának szép megnyilvánulását adja Németh L. »Széchenyi« c. drámájával kapcsolatban: »Széchenyi mondatképzésében, agya járását is követő körmondati ugrásokban, be- és kibonyolódásokban próbáltam szellemét s jellemét magamra öltetni.« (Film, Színház, Muzsika, I. 1: 6.)
- [34] Veres Péternél is előfordul, hogy ő marad háttérben, s szereplőit beszélgeti. (Vö. Almáskert és az írónak erre vonatkozó megjegyzését. Nyr. LXXX: 197.)
- [35] Magy. remekírók (36. köt.) 1906: 34.
- [36] Ritmikus lírai mondat szerkezetnek nevezhetnénk az ilyen népi mondatszerkesztést. Az irodalmi körmondatnál szemben ez nem törődik a logikai rend-

del; tagmondatai nem igazodnak tervszerű egymásutánba, hanem spontánul, ötletszerűen cikáznak. A mondat egyensúlyát szinte már nem is a tartalom, hanem inkább az egyes részeknek csaknem versszerű, ritmikus szakaszokba igazodása tartja fenn. Eppen ez a tervszerűségtől való idegenkedés adja meg az előbeszéd szabályozatlan, gáttalan sodrának ízét. Ritmikus ez a mondatforma azért, mert benne, mint látjuk, a tagmondatok a ritmus szerint igazodó egységekbe rendeződnek. (Jól megfigyelhető ez a ritmikus váz a mesélő, a mesét reprodukáló kisgyermek előadásában is); lírikus pedig azért, mert a beszélő érzelmi hullámváza, kedélycsapongása szabad folyást nyer benne, akár egy lírai költeményben.

- [37] A mondatoknak ez a tartalom és funkció szerinti felbontása nem mindig azonosítható a grammatikai szerkezet felépítésével.
- [38] A mese egy-egy fordulatanál következetesen ismétlődő formulákra nézve vö. Mság. népr. III: 270—272.; a mesélő egyéniségére nézve l. *Ortutay Gyula*, *Fedics Mihály* mesél, 1940. Bev.
- [39] A népi szót most legtágabb értelemben, mint a népköltészetnek és az egész, ezzel rokon irodalomnak jelzőjét értem, mégpedig nemcsak mai vonatkozásban, hanem történeti folyamatában is.

* *

Az elindított gondolatláncolat folyamatossága kedvéért a mondatfűzési formák tárgyalása kapcsán még két mozzanatról kell megemlékeznem:

1. Utaltam az írónak a mindenkori társadalmi-történelmi helyzethez való viszonyára. (Móra, Tömörkény mondatai jelezték azt a helyzetet, melyben az író kénytelen a szereplők mögé húzódni. Veres Péter ellenkezőleg mintegy a szereplők ügyvédje, tolmácsolója jelenhet már meg.) Felmerül a kérdés, hogyan tükröződik ez a viszony Veresnek a felszabadulás előtti előadásformájában. Arra utalva, hogy a felszabadulás utáni művekben bontakozik ki az egyéni reflexiós mondat típus (amint ezt a statisztika is jelzi), egészen természetes, hogy az író társadalmi helyzetével összefügg az az inkább rövidmondatos, tényközlő előadás is, melyről fönnebb szoltam. Vagyis az írónak a felszabadulás előtti társadalmi helyzete inkább a tényközlő, egyéni reflexióktól tartózkodó előadásmódot kívánta meg. A felszabadulás után viszont korlátlanul bontakozhattak ki az egyéni vélemények és hozzáfűzések.

2. Ugyancsak szó esett Veres Péternek Móricz Zsigmonddal való rokonságáról is. Itt körülbelül ugyanaz a helyzet, mint a Petőfivel való hasonlóság vonalán: nem a formailag kimutatható egyes részletek azonossága vagy hasonlósága, hanem az azonos felfogásokból csak másodlagosan következő és megnyilvánuló formai egyezésekről lehet beszélnünk. A Móriczzal való lelki rokonságot egyébként jelzi Veresnek többször előforduló hivatkozása Móriczra. (Pl.: Szolgasság: 203, János és Julcsa: 180; nem is említve a tanulmányok utalásait s a Móricz évfordulóról szóló megemlékezést: Útközben, 265.)

Magam a rokonságot nem abban látom, ami Móriczban és Veresben egyező, hanem abban, ami hiányzik egyiknél, de megvan a másiknál, vagyis amiben kiegészítik egymást. Míg Veres Péter — mint láttuk — a népi beszéd tükrözésében és művészi továbbfejlesztésében jeleskedik, addig Móricz a népi hallgatagság megörökítésében utolérhetetlen (Gondoljunk a Barbárok elbeszéléseire!)

* *

Kéziratom nyomdába kerülése után szereztem tudomást egy romániai kiadványról (*Contributii la istoria limbii romine literare in secolul al XIX-lea. Bucuresti, 1956.*), melyben két tanulmány is foglalkozik a mondat szerkezetek stilisztikai elemzésével. Hasonló módszerű elemzésbe torkollik Németh G. Béla irodalmi, esztétikai oldalról elemző, úttörő jellegű tanulmánya is. (A próza zeneiségének kérdéséhez, I. Oszt. Közl. XIII: 355. kk.)

ВОПРОСЫ СТИЛИСТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА (Писательское представление и высказывание)

Л. Бенке

По установлению автора между разными формами конструкции фразы и писательским высказыванием находится определенная связь. Значит разные способы конструкции фразы бросают свет на мировоззрение писателя. Конечно, эта связь не непосредственна и проста, а большей частью достаточно сложна. Для установления всеобщих правил требуется еще очень много исследований. Для изучения и систематизации связи между конструкцией фразы и мировоззрением, автор даёт пример на основании подробной анализа форм конструкции фраз одного писателя.

FRAGEN DER STILISTISCHEN ANALYSE DES SATZBAUS (SCHRIFTSTELLERISCHE GEDANKLICHE UMBILDUNG UND STELLUNGNAHME)

von

L. BENKŐ

Laut der Feststellung des Autors besteht ein gewisser Zusammenhang zwischen den verschiedenen Formen des Satzbaus und der Stellungnahme des Schriftstellers. Das heißt, die verschiedenen Arten des Satzbaus geben Aufschluß über die Weltanschauung des Schriftstellers. Natürlich ist dieser Zusammenhang kein direkter und einfacher, sondern meistens ein sehr komplizierter. Um gemeingültige Gesetzmäßigkeiten feststellen zu können, sind noch sehr viele Forschungen erforderlich. Der Autor gibt auf Grund eingehender Analyse der Satzbauformen eines Schriftstellers ein Beispiel für die Untersuchung, respektive Systematisierung des Zusammenhangs zwischen Satzkonstruktion und Weltanschauung.

SZEGED XVIII. SZÁZADI NYELVÉRŐL

Írta: INCZEFI GÉZA

A magyar nyelvjárások mai állapota hosszas fejlődés eredménye. Ennek a fejlődésnek egyik jelentős állomása a XVIII. század, mert a török háborút követő népmozgalmak (telepítések) következtében a régi nyelvjárások egysége megbomlott. Sokfelé kipusztult a lakosság, és ott a telepesek a régi lakosság közé ékelődve nyelvjárási szigeteket alkottak. Másutt a telepesek nyelve a megmaradt régi lakosság nyelvének formáló hatására alakult, a régi lakosság nyelvéből vettek át sajátosságokat, az új környezetben szokatlan nyelvi jelenségek halványultak, egyben pedig új környezetükre is hatottak. E nyelvi kölcsönhatások eredményeként a XVIII. században alakult ki a török háborúk pusztításaitól legtöbbet szenvedett alföldi déli nyelvjárásunk mai arculata [1]. Ez okból a déli nyelvjárás XVIII. századi állapotának tanulmányozása értékes nyelvjárástörténeti tanulsággal jár, és a kutatás a településtörténet sok homályos kérdését is megvilágítja majd.

A XVIII. század nyelvének megismeréséhez gazdag anyagot őriznek az alföldi levéltárak, így a Szegedi Állami Levéltár, de a hódmezővásárhelyi, makói, szentesi levéltárak is becses anyaggal rendelkeznek. A levéltárakban őrzött iratok nyelvjárástörténeti értékesítése sok megfontolást kíván, hiszen az egységes köznyelvre való törekvés ebben a korban már igen széles körű, és a városi írnokok nyelvi hatása érvényesül az élő beszédnek írásban való rögzítésekor [2]. Azonban a köznyelv és az írnokok nyelvének hatása nem mindenféle levéltári iratban nyilvánul meg egyformán, a *missilis levelek* és a *tanúvallomási jegyzőkönyvek* nyelvét kevésbé érinti [3]. A *missilis* (családi) levelek közvetlenebb stílusában a köznyelvre való törekvés csak kisebb mértékben érvényesül, a tanúvallomási jegyzőkönyveket meg az írnok az élő szó hatása alatt, azt legtöbbször hűen követve fogalmazza, hiszen a tanúskodó mondanivalójának pontos visszaadására kell törekednie. Egy ilyen szöveget mutatok be 1740-ből: »En högyösi gergöly Sem atyafiságra sem pedig valami ajándokra valo nézve nem tekintvén hanem lelköm ösmérete Szörént ki mondom mivel már életömnnek iob részét el éltöm 115 esztendőket és nem akarván lelkömet mög Sérteni, azért en bizonyossan tudom hogy az lazanczoknak az attyuk bírták az belső oldalát madarász tonak mert négy esztendeig szolgáltam az laszanczokat és Saitossuk voltam, és mostis emléközom reá igaz lelköm ismételre mon-

dom, és ögyéb bizonyos határját nem tudom, hanem egyik uttúl fogva az masikig birtak az út pedig örökös bizonyos határ.« Úgy látszik, hogy az idős ember (115 éves) beszédét híven követve nem hivatalos írnok (esetleg ő maga) rögzíthette gyakorlatlan írásával, aki maga is ezt a nyelvet beszélte. Ezért feltételezhetjük, hogy ez a szöveg keltezésénél régebbi, és a XVIII. század elejének nyelvallapotát elég hűen tükrözi.

A XVIII. századi iratok között gyakran találhatók olyanok, amelyeknek nyelve előszó értékűnek mondható, bár hangtani sajátásaik tekintetében (ő-zés) nem következetesek [4]. Íme néhány példa a szegedi levéltár XVIII. századi anyagából 1720. k.: »Hol voltatok eddigh Száz ördögbe, ifjen egy hette miulta utannatok várakozom, és önön magok dolgotok folytatásában gáthot tessztek«; 1750: »id megh ezt a pohár vizet, és annyi ördögh mondá néki, szaggasson el valahány csep viz vagyon benne«; 1750. k.: »no ilyen adta, s teremtetete még öltél most... hiremben, s nevemben... Pajtás mér Jöttünk mi ide... ez miat Jöttünk a... ehatta ganeja miat. Megh montam nekj hogy menyel, mert Láttam Sok hejat a Juhának«; 1779: »az után hebögve és felve tovább e fatens leány azt mondotta, hogy ugy ám most sem hagyott háló Társat az gazdám hívni... de csintalan hamis leány Böröcz Ruzsi, micsoda szerelmes énekeket mond... arra azt mondotta Pista béres, ereszd el ugy mond: majd el szakad«; 1800: »Meny-el meny-el, nem becsületes aszony vagy, hogy ide jösz pörölni, te vén boszorkény, te vén pokol kelet«; 1800. k.: »Egy Szempillantáfig sem éljek ha leg kisebb mesterféget tudok is melytül a Ló dögöllyön... én nem gyugtam a kérdéses Istállonak Semi részibe Semit is«.

Ezeket a szövegeket hangtani következetlenségük ellenére is más tekintetben a korabeli népnyelvet híven tükröző emlékek kell tartanunk. Nyelvjárástörténeti értékesítésük lehetőségével a hangtörténeten kívül is foglalkozni kell. Úgy látszik, hogy az írnokok elsősorban az illető nyelvjárásra jellemző, legfőbb hangtani sajátág megörökítését kerülik (az ő-zést), mert abban érzik csupán a köznyelvtől való eltérést. Ezért a dolgozat végén tárgyalt í-zésen kívül csak ő ~ e ingadozás észlelhető. Ez az ingadozás nagyarányú, és az irodalmi norma hatásával magyarázható [5]. Az ingadozás foka és az írás gyakorlottsága között összefüggés állapítható meg. A gyakorlott írótól (műveltebb írnok) származó írásokban kevesebb az ő-ző alak, a gyakorlatlanabb kéz írásában több, tehát következetesebb az ő-zés. A szegedi levéltár XVIII. századi iratanyagának nyelvében a mai, beszédükben konzervatív, a városi forgalomtól távol élő emberek nyelvhasználatával lényegében azonos fokú ő-zés tapasztalható [6]. Az *apró-csópró, böcsöletes, Dömötör, fölhő, Gergőly, hebögve, högyit, köll, keresködő, köröszv vonyás, következendő, lött, pöcsét, szödök, szömeivel, szöröncsénk, szörzöttem, vömöt* stb.-féle alakokból a megterhelés fokára következtetni lehet, habár ezek ő-ző alakban is megtalálhatók. Példáim között kevésszámú olyan szó akad, amelyet ma már nem ő-zve ejtenek: *csöcsömös* (így Dugonics is, SzegSz.), *lölköm, röjtötte* (vö. SzegSz.). Ez arra mutat, hogy a XVIII. században a labiális tendencia a mainál némileg több szóban érvényesült. Ma is ilyen irányban halad a fejlődés a köznyelv hatására: az ő-zve ejtett szavak száma csökken.

A szegedi nyelvnek az ö-zéssel összefüggő jellegzetessége, hogy az egytagú és vegyeshangrendű szavakban általában megőrződött az *ë* hang, tehát *ëb, ëgy, të, sëm; bërëtvä, dësška* stb. A XVIII. századi szegedi ember is így beszélhetett, mert az *ë* hangot több esetben *é* betűvel írják: *ëgyezë, ëgyszer s mind, láttäë, nëmë, valë-ë, në* (ne), *sënki, së, të* (te); *dërëkaly(!), Fazëkashögy, Jërikó, szërda*. A telepések között *ë-zó* nyelvjárásuk is lehettek, akik az erős helyi labiális tendencia ellenére is megőrizték egy ideig *e* sajtáságukat, és néha *e* hangot írásban *é* betűvel jelölik: *këgyelmeta, szëget ütött a fejibe, szëgënnék az annya vót beteg* (ma: *kögyelmed, szög, szögény, SzegSz.* [7]).

A XVIII. század különféle irataiban *í-zést* tapasztaltam, holott ma ez a nyelvjárási sajtáság Szeged nyelvében ilyen fokban ismeretlen. Ezt a jelenséget nem tekinthetem különböző nyelvjárástípusok keveredésének [8], hanem bizonyára annak a nyoma, hogy a török háborúk következtében elnéptelenedett területekre a szomszédos *í-ző* vidékről is érkeztek telepések. Erről pontosabban az Alföld XVIII. századi településtörténetének ismerete alapján lehetne szólni [9]. Szegeden, különösen a *Palánk* nevű városrészből pusztult ki a lakosság a háborúk folyamán. Ez a városrész közvetlenül a vár mellett volt, és így minden hadi esemény jobban kihatott a lakosság életére, mint a távolabbi, Felső- és Alsóvárosra vagy a kialakuló tanyák területére. Úgy látszik, hogy leginkább az erős népi hagyományokat és nyelvjárást őrző Alsóváros népe vészelte át a háború pusztítását, és nekik tulajdonítható az a szerep, hogy a telepítés nagyobb nyelvi kihatását mérsékeltek. Egy ideig azonban bizonyára a telepések nyelvi sajtáságai is továbbéltek. A XVI. században a Szegedről Debrecenbe menekültek is őrizték még egy ideig *ö-ző* nyelvüket, sőt *e* jelenség a debreceni népnyelvre is áterjedt [10]. Szeged nyelvét is módosította a XVIII. század telepeseinek nyelvjárása; később azonban ezek az »idegen« elemek az erőteljes szegedi nyelv hatására elhalványulnak, és ma már ennek a hatásnak csak a nyomai észlelhetők.

A szegedi levéltár XVIII. századi iratai között mintegy 30 kéztől származó *í-ző* irat található. Ezek között sok gyakorlott író, talán írnok, akihez a panaszos, kérvényező írása megszerkesztésével fordult, de olykor igen gyakorlatlan kéz írásában (pl. feljegyzés adósairól) is akad *í-ző* alak. Néhány kérvényről, hagyakozásról kezdetleges írása alapján feltehető, hogy magától a kérvényezőtől származik, vagy legalábbis írással nem hivatásszerűen foglalkozó embertől. Az *í-zés* az egyes iratokban sem következetes. Két *í-ző* személy nevét sikerült megállapítani aláírásukból és írásuk jellegzetességéből. Az első *Dany* (*Danyi*) József írása 1723-ból. Ekkor már nyolc éve volt a város tisztviselője [11]. Más *í-ző* személy *Bunkóczy Ferenc* tápai plébános. Ő azonban csak két évig (1752—54) élt Szeged mellett, Tápén, és Kalocsáról került ide [12]. Különösen *Dany József* levele mutat arra, hogy nem csupán a helyüket könnyen változtató írnokok nyelvében található *í-zés*. Különbőn is hihetetlen, hogy az írnok olyan nyelvjárásra (a maga *í-ző* nyelvjárására) írta volna át a panaszos szóbeli közlést, amely teljesen idegen volt ezen a területen. Így valószínűbb az a feltevés, hogy a XVIII. században, elsősorban a *Palánk* nevű újjátelepített városrészben volt gyakori

az *í-zés*, de később kiveszett, mert a város más részein, valamint a környéken nem volt gyökere. A mai szegedi nyelvben az *í-zés* (*i-zés*) ismeretlen, de van néhány olyan nyelvjárási alak, melyet az egykori szélesebb körű *í-zés* (*i-zés*) maradványának tekinthetünk, bár erre más bizonyítékot felhozni nem lehet. Minden egyes, ma is *í-ző* szó történetét kellene ismernünk a XVIII. századi telepítések előtti időből, így lehetne ezt bizonyítani. Azonban a szegedi levéltár iratai a XVIII. század előtti időből elvesztek, és ami kevés oklevelet közöltek régebbi időből [13], azok erre nem nyújtanak segítséget; ezért az alábbi szavak történetét nem tudjuk a XVIII. századnál régebbi időben követni. Bálint Sándor SzegSz.-a a mai szegedi népnyelvből ezeket az *í-ző* (*i-ző*) alakokat tartja számon: *Ágnyis*, *emászt*, *énnyihány* (de *néhány*), *girinc*, *igenyös*, *kinyér*, *pinész* és néhány származékuk.

A megvizsgált iratok java része kérvény, a lakosság panaszát foglalja írásba. A város segítségét kéri benne mindenféle ügyes-bajos dolgukban, meg néhány végrendelet, hagyakozás, tanúvallomási jegyzőkönyv, missilis levél található közöttük. Több iraton nincsen évszám, de ezek hozzávetőleges ideje az iratcsomók más, évszámmal ellátott irataiból megállapítható. Az *í-zés* (*i-zés*) a megvizsgált iratokban nem következetes, tehát ugyanabban az iratban *í-ző* (*i-ző*) és *e-ző* alakok találhatók együtt. Az összes *í-ző* (*i-ző*) alakok az alábbiak:

Í-zés hangsúlyos szótagban:

béke. — 1750 k.: birtokában hagyatattunk, *bikivelis* mint ekoraiha maradtunk; **Égető.** — 1738: *igető* Margitnál; **érdem.** — 1750 k.: kirem ... *irdemem* szerint hozam lenni ... *irdemem* szerint bánjanak velem; **férj.** — 1750 k.: *firhez* adása alkalmatosságakor; **férfi.** — 1738: Soha az A³zony munkajajert nem Fizetnek Anyit mint az *Firfiért* ... Anyit vőtt(!) Refjere mint Akar Melyik *Firfira*, 1760 k.: egy *firfi* Embernek való Csizmát, 1774: 11 *férfi* ümegh és lábra valok; **kékes.** — 1751: vagy egy negyedfü *kikes* borjas újszöm a Szegedi földön; **kényszerít.** — 1760 k.: azon Aszonyságnak böstelensége arra *kinszerit*; **kénytelen.** — 1750 k.: *kintelen* vagyok, 1790 k.: Könyves Szemmel, keserves Szível *kintelenítették* panaszolkodni; **képest.** — 1760: ahoz *kipest* *kirjük* az ... Tanácsot; **kér.** — 1748: kis Instánziámban *kirem* alázatojsan, 1780 k.: tisz forintos Szubonyomat el vette ... *kirem* vissza adatajsék; **lép.** — 1750 k.: reank *lipendő* portio felvetiskor; **lévő, lévően.** — 1723: városunk Territoriumán *livő* Madarátz tón kívül *livő* egy Semlyeket ... az ugy *livin* hogy ... szamtalan Instantiammal ... mást kirtem; **méltó.** — 1750 k.: *miltó* consideratiójában; **méltóztatik.** — 1780 k.: Mesterségünket ... Limitálni sulyosan *miltóztatott*; **pénz.** — 1723: már a vásár el mult, a *piszt* sem látom, 1741: ki³ *Pinzem* vagyon edgy *jacskoban*, 1750 k.: azon Mesterség folytatására elégséges *pinzt* adtam; minden *Pinzemet* Betegségében Reája kötöttem; **rész.** — 1760 k.: énis az én *rűszemet* bé csináltatni el nem mulatom; **téphet.** — 1800: A hajából nem *tiphettem* mert ... magossan volt az akasztófán; **tesz.** — 1748: *tigyen* nekem annyi igazságot nyavaláfnak ... *tigyen* velem annyi Gratiat; **tél.** — 1800 k.: ha mostanában nyár üdőben Semitem kereshetek, *Tilen* mivel tarcsam az árváimat nem tudom; **végzés.** — 1723: *vigzist* tenni nagy alázattal instálok; **vénség.** — 1800 k.: vagyon édes(!) Anyám, de a Szeginy emár *Vin-*

sige miát...nem segethet; **vész.** — 1800 k.: az Buza Gyermekeim nagy Károokra az földekben *visz.*

Í-zés hangsúlytalan szótagban:

árnyék. — 1780 k.: testamentum nélkül e világ *árnyikjából* ki mult; **beszél.** — 1750 k.: juthat eszibe... Biró Uramnak Sz. Demeter napján az Tapay Notarius felől miket *befszillem*; **cselédcske.** — 1750 k.: cselédcském miat 24. forintot kölcsön fel venni meg Szorultam; **emésztés.** — 1721: bizonyos marháknak lopása, és...termény *emisztése* eránt ilyen Törvényes Sententiaja let; **igizet.** — Mindennémü Adományt *igizetet*, haragot, jó akaratot fére tészek; **igér.** — 1750 k.: ejen hólnaponként megh *igirt* ház bérrel nem Sokat gondolok, 1760 k.: az Tettes Nemes Tanács előtt jobulásomat *igirtem*; **ilyetén.** — 1760 k.: Hogy ha az illetin háji báji dolgok föl forgattatnak, sok számtalanon találatnak kik csak ingyen birnak földeket, 1790 k.: az *illyetén* fenevadforma kegyetlen, békétlen és Isténtelen férfiaknak...megh zablázása; **ítél.** — *itiletet*...tenni nagy alázattal instálok, 1750 k.: mely forintok vissza *itiltettek* azon okbul, hogy az kárvallott ember ott is gyanukodik ahol nem kellene, 1790: négy Holnapoktul fogva mennyi károkat vallhattam bölcseenn meg *itilhetni*; **kísértet.** — 1780 k.: nagy gyalazatokkal és csufolásokal *kisirtettek*; **miképpen.** — 1740 k.: miképpen törtint veletlen halála (nem tudja); **olyatén.** — 1800 k.: *olyatin* legények vagynak közöttünk kik... az vándorlafrul nem gondolkoznak; **remél.** — 1750 k.: nem *remilvén* Senkit a ki...meg tekintené; **szegény.** — 1750 k. *Szeginsigemet* a vagy Ügye fogyott Szüksigemet, *Szeginsigem* véget pásztorságra álván, 1760 k.: *Szeginy* egyőgyő jövevény vagyok; **szomszéd.** — 1760 k.: nem csak én de mas *Szomszidok* és nagy karokat valhatunk; **történik.** — 1780 k.: az én Uramnak részérül szenvedtem ezen gyalazatokat aki én rajtam most *törtint*, semmi Nemzecsigemen effélék nem *törtintek*; **vendégfogadó.** — 1760 k.: *vendikfogadot* tart Eötvös György Uram az ki a Mészár Sziknil nagyob karomra van; **veszély.** — 1750 k.: ez nagy lelki *veszilynek* mentül hamaréb méltóztáfsék eleit venni.

Í-zés szuffixumban:

-ék főnévképző — **emlékezik** 1738: Makon pedig nem *emlíkeszik*... hogy odajárt pölleni; **maradék.** — 1723: *maradikinak* egy Semlyeket Farkas Istvánnak ugy két ágon livő *maradikinak* tiz Rh forintokon el adta; **-ély főnévképző veszély.** — 1750 k.: ez nagy lelki *veszilynek*... eleit venni;

-én (-ény) névszóképző — **ilyetén.** — 1760 k.: Hogy ha az *illyetén* háji báji dolgok föl forgattatnak, sok számtalanon találatnak kik csak ingyen birnak földeket; **olyatén.** — 1800: *olyatin* legények vagynak közöttünk kik... az vándorlafrul nem gondolkoznak;

és- főnévképző — **felvetés.** — 1750 k.: kirem... reank lipendő portio *felvetiskor*...irdemem szerint hozzám lenni; **végzés.** — 1723: *végzist* tenni nagy alázattal instálok;

-né módjel. — 1780 k.: azon esetre sem *tartoznik* a mentérül számolni, 1750 k.: imár vagyon Tiz hete hogy e nyomorut rabsagban artatlanul Szenvedek... mint ha épen halakra étileendő *volnik*;

-ség főnévképző — **éppenségesen.** — 1750 k.: ha üremest akarnais *éppensigessen* raituk Szegényeken nem segethet; **feleség.** — 1750 k.: az első

felesígetül még csak Fótnak való Ruha sem maradt; **felvetés**. — 1750 k.: kirem reank lipendő portio *felvetiskor* irdemem szerint hozam lenni; **inség**. — 1750 k.: ingemet aristomozni és nagy *insighben* ottan tartatni nem büntöttek; **nemesség**. — 1750 k.: ha nékie jól meg fizetnék *nemefigeket* ki keresné; **nemzetség**. — 1780 k.: semmi *Nemzetsigemen* effélék nem törtintek; **szükség**. — 1750: hirem nélkül az Gazdák tul föl Szedvén maga *Szüksigire* hetven hatt véka életett... ezen *Szüksigemet* meg tekinteni el nem mulattyák; **végzés**. — 1723: *vígzist* tenni nagy alázattal instálok; **vénség**. — 1800 k.: vagyon édes Anyám, de a Szegény emár *Vinsige* miát... nem segethet; **-vén igenévképző** — **tekintvén**. — 1723: szeginsigemre *tekintvin* folamodván... a saját jószágom iránt.

I-zés.

Ágnes. — 1780 k.: Ratz *Agnis* menyemnek hozam valo dajkalajfaert; **egyenésen**. — 1739: Tudgya... hogy az Csengelei határ Nagy állásnak *igyenessen* menne... a kut kopoljatul fogva *igenéssén* egy buczkában levő végső határig; **egynéhány**. — 1780 k.: már *ednyihány* izben... voltam ott; **éjszaka**. — 1760 k.: nem csak *itczakay* alkalmatossághal hanem fenyen napal; **engem**. — 1780 k.: földhöz vágott, és ottan az fejemet hajámnál fogva földhöz verni, *ingömet*... kezdett; **kegyelme**. — 1750 k.: Nemzetes Biro uram Eő kigyelme; **-e birt. sz. rag** — **hite**. — 1739: Vallya azt is *hiti* után.

JEGYZETEK

- [1] Horger, Mnyelvj. 16, Bárczi, Régi m. nyelvj. 27, Benkő, Mnyj. tört. 84.
- [2] Bárczi, A m. tört. nyelvj. kutatás, III. Orsz. Kongr., 320.
- [3] Vö. Tálasi, MNY. 37:35.
- [4] Vö. Benkő, i. m.:43.
- [5] Vö. Benkő, i. m.:37.
- [6] Vö. Benkő, i. m.:89.
- [7] A régi szegedi nyelv e sajátosságainak teljes példatárral való bemutatását más alkalomra kell halasztanom.
- [8] Vö. Benkő, i. m.:38.
- [9] Vö. Knieszsa, I. OK. VI, 106.
- [10] Zoltai, Nyr. 35:123, Papp MNYj. IV, 3.
- [11] Vö. Reizner, Szeged tört. I, 307, 309.
- [12] A váci egyházmegye tört. névtára, Vác, 1915, I:304.
- [13] Reizner, i. m. IV. Oklevéltár és *Borovszky*, Századok 1900:628.

О ЯЗЫКЕ ГОРОДА СЕГЕД В 18-ОМ СТОЛЕТИИ

Г. Инцефи

Для рассмотрения сегедского наречия в 18-ом веке сегедский архив хранит богатый материал. Историко-диалектическая реализация архивных писем однако требует большого обдумывания, ибо разговорный язык в этом веке уже сильно действует, а также действует языковое влияние городских чиновников. Автор показывает части архивных писем, некоторые из них являются полноценными текстами народного языка, но другие непоследовательны в отношении диалектических (фонетических) особенностей: формы наречия на «ö» стоят рядом с формами, образованными не диалектическим «ö». Автор устанавливает, что тенденция «ö»-кания была немного сильнее в

18-ом столетии, в документах можно найти и такие формы с «ё»-канием, которые сегодня даже не произносятся с «ё»-канием. В 18-ом столетии много поселенцев поселилось в Сегеде и из «и»-кающих краёв, т. к. среди архивных писем находим и «и»-кающие, но не последовательные письма, написанные около 30-ти различными лицами. Удалось установить личность двух «и»-кающих лиц. Один из них жил уже 8 лет на территории, где не говорили с «и»-кающим акцентом. Некоторые «и»-кающие формы в нынешнем языке Сегеда могут быть оценены как языковое влияние поселенцев. В конце своего труда автор показывает «и»-кающие формы писем в 18-ом столетии в ударном и неударном положениях и в суффиксах.

ÜBER DIE MUNDART VON SZEDED IM XVIII. JAHRHUNDERT

von

G. INCZEFI

Für die Untersuchung der Mundart von Szeged im XVIII. Jahrhundert verfügt das Archiv der Stadt über ein reiches Material. Aber die mundartgeschichtliche Verwertung der Schriften des Archivs erfordert ernste Erwägung, da die Gemeinsprache in dieser Zeit schon eine starke Wirkung ausübt, und auch der sprachliche Einfluß der städtischen Schreiber zur Geltung gelangt. Der Verfasser legt Teile aus Schriften des Archivs dar. Manche sind Texte von hohem mundartlichem Werte, andere aber besitzen keine konsequenten phonetischen Eigenschaften: mundartliche ö-Lautung und gemeinsprachliche e-Lautung kommen neben einander vor. Der Verfasser stellt fest, daß die Tendenz zur ö-Lautung im XVIII. Jahrhundert einigermaßen stärker war: es haben sich einige Wörter mit ö-Lautung gefunden, die heute schon mit e ausgesprochen werden. Im XVIII. Jahrhundert sind auch von dem Mundartgebiete mit i-Lautung viele Ansiedler nach Szeged gekommen, denn im Archiv sind ungefähr von 30 verschiedenen Händen geschriebene Schriften mit (zwar nicht konsequenter) i-Lautung zu finden. Der Verfasser hat die Person zweier mit i-Lautung Schreibender feststellen können, von denen der eine damals schon seit 8 Jahren in Szeged gelebt hatte, wo es eigentlich keine wesentliche i-Lautung gibt. In der heutigen Mundart von Szeged sind noch einige Wörter mit i-Lautung vorzufinden, was auf den sprachlichen Einfluß der Ansiedler aus dieser Zeit zurückgeführt werden kann. Am Ende der Arbeit sind aus den Schriften des XVIII. Jahrhunderts Formen mit i-Lautung in betonter und unbetonter Lage und in Suffixen angeführt.

FRANCIA CSALÁDNEVEK SZEGEDEN A XVIII. SZÁZADBAN

Írta: PALÁSTI LÁSZLÓ

»Szeged város múltjának nincsen nagy irodalma és akik a város történetével foglalkoztak, mindennel inkább törődtek, mint a város társadalmának múltjával. A levéltári anyag is rendkívül szegényes...«, állapítja meg Szabó László Szeged régi családjaival foglalkozó művének előszavában [1]. Ennek a megállapításnak súlyát különösképpen érezhetjük, amikor a szegedi Állami Levéltár XVIII. századi anyagában nagy számban előforduló idegen családneveket is vizsgáljuk, amelyek között viszonylag tekintélyes számú francia családnévvel is találkozunk.

Az idegen családneveknek tömeges előfordulása, főleg azzal a gazdasági fellendüléssel függ össze, mely Szeged történetében a XVIII. század elején következett be.

A török idők alatt Szeged városa is rendkívül sokat szenvedett. Még ki sem heverte a török uralom okozta sebeket, amikor 1712-ben a nagy árvízzel rendkívül súlyos természeti csapás érte a várost. Olyan méretű volt ez a katasztrófa, hogy a város máshová történő telepítésének gondolata is felvetődött [2]. A súlyos helyzetben nem várt fordulat következett be akkor, amikor a kormányzat elrendelte a szegedi vár rekonstrukcióját. Az 1714—16. évi rendkívüli várerődítési munkálatokkal kapcsolatosan nagyobb arányú gazdasági fellendülés köszöntött be a város életében. A fejlődést nagymértékben előmozdította az is, hogy a városban különféle állami és közhatalosi hivatalok létesültek. Szegeden állították fel az egyik országos fő-sóraktárt is. 1717-ben postahivatalt is szerveztek. Mindezek révén Szeged Délmagyarország központjává vált, ahol igen kedvező kereseti viszonyok alakultak ki. A jó munka- és kereseti lehetőségek hírére igen sokan érkeztek Szegedre nemcsak az ország különböző részeiből, hanem külföldről is. Ez a tény a szegedi családnevek összetételének alakulásában is világosan visszatükröződik. Az 1715. évi általános összeírás alapján összeállított névtárban a polgárok (cives) még mindnyájan magyar nevűek, viszont a zsellérek (inquilini), házatlan zsellérek (subinquilini) és idegenek (extranei) között már találhatók idegen nevűek, főleg szláv nevűek (pl. Mihálovics, Zsifkovics, Bozítovác, stb.), ill. német nevűek (pl. Wizinger, Friss, Kramier, Miller, Strausz stb.) [3]. Francia családnév a zsellérek, házatlan zsellérek és idegenek nevei között még nem szerepel.

Az idegen családnevek száma az 1715. évi összeírást követő években egyre nagyobb mértékben növekedett. A nagyszámban betelepült idegen elem jelenlétéről tanúskodnak a belvárosi plébánia-hivatal régi anyakönyvei is, amelyekből az 1713—1730 közötti időkből szemelvényül a következő idegen családneveket közöljük [4]:

A halottak anyakönyvében: Advena (1720), Acham (1722), Angin (1727), Anfalasi (1727), Bolin, (1722), Buten (1722), Borten (1723), Bariet (1725), Cartagon (1722), Denyi (1725), Folhe (1728), Kobérin (1722), Lotoss. (1722), Nigro (1721), Platén (1719), Polin (1721), Rode (1728), Spadoni (1723), stb.

A kereszteltek anyakönyvében: Am (1720), Almbrent (1725), Art (1720), Bidark (1716), Bernárd (1720), Bakup (1726), Crosser (1716), Cosz (1730), Desbrajm (1716), Dismild (1724), Ellen (1716), Emerich (1718), Funi (1716), Fontér (1724), Frosfard (1729), Galdia (1714), Gellárd (1717), Grues (1720), Herle (1722), Hennias (1729), Jézumin (1721), Jex (1721), Krep (1715), Krablong (1716), Kernd (1717), Lubert (1714), Legar (1725), Lintog (1726), Mestin (1714), Mossá (1715), Mek (1718), Najad (1724), Old (1728), Olli (1730), Potent (1718), Portonn (1722), Rachlin (1716), Rogó (1719), Sovkoin (1716), Sonyól (1721), Szamo (1724), Thobas (1722), Thoma (1727), Viron (1713), Volfort (1725), Walot (1729), Zaphyri (1729), Zan (1719), stb.

Az idegenek nagymérvű beözönlése következtében a város palánk elnevezésű részének, amint Reizner írja, »csupa német és rácz lakossága lett« [5]. A fennmaradt iratokban előforduló idegen családnevek zöme valóban német vagy szláv. E nevek viselőinek jelentős számát bizonyítja az is, hogy az 1723. évi tanácsjegyzőkönyvekben a magyar és a latin nyelvű esküszövegeken kívül több német nyelvű esküszöveg is van. Találunk ezenkívül szerb, horváth, sőt román nyelvű esküszöveget is. Jellemző az is, hogy a felvett polgárok esküszövege az 1723. évi tanácsjegyzőkönyvekben magyar és német nyelven szerepel [6].

Reizner Szegedről szóló monográfiájában azt írja, hogy a háromévi várerődítési munkálatok idején Szeged olyan vonzó erejű empóriummá vált, ahová az »ország minden részéből, de még külföldről is — németek, olaszok, franciák stb. — seregestül özönlöttek...« [7]. A nyugati országokból érkezők túlnyomó részben iparosok, főleg német iparosok voltak. Az olaszok és a franciák száma a németekéhez viszonyítva, amint azt az olasz és francia családneveknek a korabeli iratokban való előfordulása is mutatja, lényegesen kevesebbet tett ki.

Francia családnevekkel először a császári haderő kötelékébe tartozó egyéneknél és a kamarai tisztviselőknél találkozunk. Az előbbiekből közül elsőnek Mortaigne tábornokot említjük meg, aki 1691-ben a szegedi vár parancsnoka lett. Még ugyanabban az évben csatában megsebesült, 1691 őszén sebesülése következtében Szegeden halt meg, és itt is temették el az alsóvárosi templomban [8].

A XVII. század végén és a XVIII. század elején a várerődítéssel kapcsolatosan találkozunk több olyan mérnökkari tiszttel, akik francia nevet viseltek. Ugyanis a szegedi vár, amelynek falai között 1694-ben a török agák Houchin tábornokkal állapodtak meg a gyulai vár átadására vonatkozóan [9], a törökök kivonulása óta meglehetősen elhanya-

golt állapotban maradt, bár annak megerősítését a várparancsnokok többször sürgették a haditanácstól. Végre az 1695. évben Lambion mérnökkari tiszt kapott megbízatást arra, hogy készítse el az erődítési tervet. A nagyszabású erődítési tervből azonban nem lett semmi. A francia nevet viselő mérnökkari tiszt 1695-ben szegedi tartózkodása idején készítette el a szegedi várról és a palánkról azt a vázrajzot, melyre röviden annyit jegyzett fel, hogy a várban és a palánkban körülbelül 3000 fegyverfogásra alkalmas magyar és rác (Hungarn und Ratzen) lakik [10]. Francia nevű mérnökkari tiszt, névszerint De la Croix Paitis, volt a szerzője annak az 1713-ban készült térképnek is, mely Szegedet és környékét ábrázolja [11].

Komolyabb erődítési munkálatokra csak az 1703. évi kuruc mozgalmak idején került sor. Az erődítési munkálatokat a francia nevű La Place őrnagy irányította [12].

A vár általános megerősítése 1714-ben kezdődött meg. Az erődítési munkálatokat az említett De la Croix Paitis mérnökkari ezredes vezette. Amikor őt Kassára áthelyezték, utóda Gosseau mérnökezzredes lett [13], aki nevére ítélt színtén francia vagy legalábbis francia származású volt.

A szegedi helyőrségben egyébként számos francia nevű katona teljesített szolgálatot, így pl. a kommandánsok között Des Pilliers (Despilliers, D'Espellier, d'Spellier, D'Espillier) [14], Doxat [15], Piesaque [16], Sercesse [17], Serière (helyesebben: Serrière) [18], a közkatonák között pl. Nicolaus Scholy [19]. Pilliers és Serrière várparancsnokok Szegeden haltak meg. Epitáfiumaik az alsóvárosi templomban vannak.

Tanácsjegyzőkönyvi adat tanúsága szerint 1731-től 1733-ig a lotharingiai ezred katonái alkották Szegeden a helyőrséget [20]. Ebben az ezredben nyilvánvalóan lotharingiai franciák is szolgáltak.

Arról a tényről, hogy a szegedi helyőrség katonái között franciák is voltak, a boszorkánypörök idején egy ugyancsak boszorkánykodással vádolt szegedi lakos, Hódi Györgyné Kovács Rózsa ügyében tanúként kihallgatott két szegedi lakos kijelentése is tanúskodik. 1737. június 5-én tett tanúvallomásuk során előadták többek között, hogy Hódi Györgyné a saját kijelentése szerint bizalmas viszonyban állt francia katonákkal (Ad 3um: Hallotta maga szájából, hogy midőn francia katonák után lett volna...) [21].

A polgári egyének közül időrendben elsőnek Cometh József említhető meg mint olyan, aki francia nevet viselt. Neve az eredeti francia alakban (Comet) is szerepel [22]. Cometh József a szegedi kamarai hivatalnak volt a felügyelője 1710—1718-ig [23]. A hajózási hivatalnál Nicolaus Redange-nak volt francia neve. Redange a hajózási hivatalnál teljesített szolgálatot mint Navalis Locumtenens [24]. Neve a tanácsjegyzőkönyvekben Redange alakban szerepel, változatai: Redanye, Redangs, Redanggi, Redanch [25]. A sóhivatalnál ugyancsak találkoztunk francia nevű alkalmazottakkal. Ferdinandus Bonéth Salis perceptor volt [26]. Neve az igen elterjedt Bonnet francia családnévnek, illetőleg változatainak (Bonet, Bonnette) deformált alakja. A sóhivatalnak egy másik alkalmazottja Franciscus Scharon volt. Nevével az 1745. évi tanácsjegyzőkönyvekben találkozunk: Eadem Occasione lectus est qverulosus

Libellus Dñi Consenatoris Joannis Müller contra Dñum Franciscum Scharon hujatem Salis officialem in facto dehonestationis... [27]. A Scharon név a franciaországban elterjedt Charon vagy Charron családnév németesen írt alakja.

Találkozunk francia nevű egyénnel Szeged városának alkalmazottai között is. A tanácsjegyzőkönyvekben olvasható, hogy 1729-ben Franciscus Frossárd nevű egyén lépett a város szolgálatába: Dñus Franciscus Frossárd pro commissario huius civitatis cum salario usque ad Festum S. Georgii Militis et Martyris 30 f assumitur [28]. A Frossárd név a francia Froissard családnévnek, ill. változatának (Frossard) kisebb eltéréssel írt alakja.

A XVIII. századi tanácsjegyzőkönyvekben többször találkozunk más francia családnévvel is. E nevek viselőire vonatkozóan azonban a nevükön, esetleg a foglalkozásukon kívül közelebbi adatok általában nem állnak rendelkezésre. Így történik említés 1734-ben egy Rolland nevű kocsmárosról [29], 1746-ban egy Grasson nevű juhásztorról: Eadem Occasione pro Opilione Grasson caverunt Franciscus Rósa, et Gregorius Bálinth dum et qvando Juri Statuendo... [30].

Említés történik a tanácsjegyzőkönyvekben egy Georgius Nikól nevű egyénről is [31], akinek neve a francia Nicol családnévvel látszik azonosnak, de délszláv családnévre is gondolhatunk.

Egyes esetekben a családnévnek a jegyzőkönyvekben szereplő írott alakjából nehezen állapítható meg az, hogy milyen családnévvel állunk szemben. Ilyen például a Schlattye, Vicolen stb. családnév is. A Vicolen név esetében az írott alakból következtetve inkább gondolhatunk arra, hogy francia családnévről van szó. Evvel a névvel csak egy esetben találkozunk a tanácsjegyzőkönyvekben: Retulit Perillustris Dominus Rochus Svarcz Senator Inventarium Bonorum Junioris Joannis Georgy Vicolen... [32].

Arról a tényről, hogy a kedvező munka- és kereseti lehetőségek hírére nagy számban érkeztek Szegedre idegenek is, a szegedi belvárosi plébánia hivatal XVIII. századi anyakönyveiben található idegen családnévnek nagy száma is jellemzően tanúskodik, amint arra már rámutattunk. Sajnálatos azonban az a körülmény, hogy a nevek viselőire vonatkozóan az anyakönyvekben hosszú időközön át nem tüntettek fel közelebbi személyi adatokat, pl. a halottaknál születési helyet, felnőttek esetében a foglalkozást sem, a keresztelteknél a szülők foglalkozását, az esketetteknél a születési helyet, foglalkozást, és minthogy ezenkívül az anyakönyvekbe az idegen családnéveket igen gyakran az eredetitől eltérő alakban — a kiejtést véve alapul — jegyezték be, ezért sok esetben nem vagy csak nehezen állapítható meg a bejegyzett egyének nemzetisége, ill. családi nevüknek eredeti alakja. Az előforduló idegen családnévnek nagy száma önmagában is eléggé rávilágít a lakosság számában, ill. nemzetiségi összetételében bekövetkezett változásra.

A következőkben a belvárosi plébánia hivatalnál őrzött kereszteltek anyakönyvéből közöljük az 1713 és 1750 közötti időben bejegyzett azon családnéveket — zárójelben feltüntetve a változatokat és az első előfordulás időpontját is —, amelyek kétségtelenül, illetőleg feltételezhetően francia családnév:

Arlet (1734, Arleth 1740), Búso (1725), Bubo (1730), Branton (1733), Corais (1729), Comet (1714), Dönier (1717), Dilé (1736), Gran (1717), Gobel (1725), Haron (1734), Junoi (1722), Kódi (1717, Kódi 1726), Kok (1728), Krinyi (1737), Libó (1725), Lan (1742), Matí (1713), Marschal (1720), Mazi (1723), Moch (1724), Milo (1726), Oddé (1715), Olet (1728), Óda (1748), Pikárd (1717, Pechard 1724, Pechart 1730), Porget (1725), Rolin (1734) Rohnon (1736), Ri (1737), Rober (1738, Raber 1739), Rabet (1748), Renye (1748), Scherb. (1719).

A betelepülés a század egész folyamán tartott, párhuzamosan azzal a betelepítési akcióval, mely a Bánátban 1718-ban kezdődött meg és a század második felében Mária Terézia gyarmatosítási pátensével intézményesen nagy arányúvá vált. A XVIII. század második felében ment végbe a franciák bánáti tömeges letelepülése is abban az időben, amikor Sándor István a »külföldön való tekergés«-t és »meg-telepedés«-t a franciák jellemző vonásaként jelölte meg [33]. A franciák bánáti letelepedésének igazi okai ismeretesek.

A szegedi belvárosi plébánia hivatal anyakönyveiben is a század második felében újabb francia nevek tűnnek fel, utalva arra a tényre, hogy az idegenek Szegedre való érkezése a század második felében is tovább tartott. Az 1750 és 1775 közötti időkben a következő újabb francia, illetőleg franciának vehető családneveket találjuk a belvárosi plébánia hivatalnak a keresztseltekről vezetett anyakönyvében: Condát (1775), Crocus (1773), Forté (1755), Fabre (1755), Forrel (1760), Fraisaison (1766), Kombert (1768), Kádé (1773), Lötös (1760, Latos 1760), Lamothe (1766), Mer (1766, Mair 1767), Nicolai (1760, Nikolai 1764), Pilo (1755), Pordé (1769), Redange (1751), Ravi (1766), Robin (1764), Serbe (1776), Szalabó (1762).

A Szegedre érkezett idegenek közül sokan nyertek felvételt a polgárok közé. A polgárok sorába történő felvételt, amint azt a tanácsjegyzőkönyvek tanúsítják, a század folyamán több alkalommal szabályozták. Sajnálatos azonban az a tény, hogy a felvett polgárok névjegyzékei nem maradtak mind fenn, s a meglévő névjegyzékek is csak a XVIII. század második feléből származnak. A »befogadott« polgárok fennmaradt névjegyzékein kívül a tanácsjegyzőkönyvek tájékoztatnak a polgárok sorába történt felvételekről. Ez utóbbiakban francia családnévként időrendben elsőnek Leopoldus Sz: Máry neve szerepel. Az 1750. évi november 6-án tartott tanácsülés jegyzőkönyvében a következőket olvashatjuk róla: *Eadem occasione D: Leopoldus Sz: Máry oriundus ex Lotharingia Civitte Nanñi legitima honesta conditione et erga depositionem solitae 50: fnorum alieigenis ordinatae Taxae praestitoque solito iurto ac erga Recommendationem Dñorum Zachariae Sax et Joannis Reizinger in Concivem Peculii hujus Regii assumptus est* [34]. Foglalkozását a tanácsjegyzőkönyv nem említi. A befogadott polgárok névjegyzékei közül az, amelyikben Leopoldus Sainte-Marie neve szerepel, nem maradt ránk. Ugyanis ezen új szegedi polgár eredeti francia neve Sainte-Marie volt, mely Franciaországban az elterjedt családnevek közé tartozik. A meglévő levéltári iratokban eredeti nevének több változata fordul elő: Sz: Máry; Sz: Marý, Sz: Mari, Sz. Maria, Szent-Maria, Szent Máry, Szent Marý, Szent Mári [35].

Polgárként szerepel az 1774. évi tanácsjegyzőkönyvekben egy bizonyos Franciscus Fraizaizen nevű szegedi lakos is (Egregii Domini Francisci condam Fraizaizen civis hujatis...) [36]. Neve deformált alakja a Fraisaizon családnévnek, mellyel az 1766. évi Liber Baptisatorumban találkozunk [37].

Francia származású lehetett az a Henricus Laquis is, aki 1787-ben nyert felvételt a polgárok közé [38]. Az elenchusban a származási hely feltüntetésére szolgáló rovat nála ki van húzva, így nem lehet megállapítani, hogy hová való volt.

A felvett polgároknak a XVIII. század második feléből fennmaradt névjegyzékeiben még három olyan német nevű polgár szerepel, akik Franciaországból érkezve telepedtek le Szegeden: 1763-ban Laurentius Keszler (Gerlocuriából) [39], 1764-ben Petrus Martinus Geiszler (Meanville-ből) [40], és 1790-ben Jacobus Hauser (közelebbi származási helye ismeretlen) [41].

Külön kell szólni még azokról a franciákról, akik az 1792-ben kitört francia forradalmi háború hadifoglyaiként kerültek Szegedre. A francia forradalmi háborúk során fogságba esett francia katonákat az osztrák hadvezetőség már zárt és őrzött táborokban helyezte el, attól tartva, hogy a francia hadifoglyok révén a forradalmi eszmék a lakosság körében elterjednek.

A francia hadifoglyok elhelyezésére Szegeden is sor került, abban a városban is, ahol a szegedi katonai parancsnokságnak a francia hadifoglyok elhelyezésének és ellátásának megszervezéséről 1793-ban tett jelentése szerint a lakosság körében »nyugtalan és bolond fők« vannak [42].

A francia hadifoglyokat a várban helyezték el. Intézkedés volt ugyan arra vonatkozólag, hogy mind a francia hadifoglyok őrizetére Temesvárról Szegedre kirendelt katonák, »mind az említett foglyok, a mennyire az Kaszarmában nem férnének, a lakosok házához szállíttatnak...« [43]. Ugyanakkor a város lakosságához felsőbb intézkedésre szigorú figyelmeztetést intéztek, »hogy az lakosok ezen Foglyokkal teljességgel ne társalkodgyanak, a szökevényeket azonnal ell fogják és kézhez adgyák« [44]. A francia hadifoglyokkal való érintkezést 1794-ben egy újabb hadifogoly-szállítmány megérkezésekor a lakosoknak ismételten megtiltották [45].

Azt is megtiltották ezenkívül, hogy a lakosok a hadifoglyoknak pénzt kölcsönözzenek [46], tőlük írást vagy levelet elfogadjanak s azt továbbítsák [47]. A francia hadifogly tiszteknek azonban megengedték, hogy a lakosokkal szabadon társaloghassanak [48], de az általános rendelkezésnek megfelelően tőlük becsületszavukat vették, hogy a lakosokkal »saját konstitutióikról« nem beszélnek [49].

A foglyok szállítása igen nehéz körülmények között történt. Különösen sok gondot okozott a beteg hadifoglyoknak nagy száma. A szállítás alatt a foglyok, amint azt J. Hautière francia hadifogly tiszt a párizsi Bibliothèque Nationale kéziratárában levő »manifeste«-jében leírja [50], megdöbbenő szenvedéseken mentek keresztül.

Szegedre az első francia hadifogoly-szállítmány 1793 novemberében érkezett meg, mely — amint azt az 1793. évi tanácsjegyzőkönyvben

olvashatjuk. — 539 főből állt [51]. A következő év nyarán a város arról kapott értesítést, hogy 650 francia hadifoglyot szállítanak Szegedre [52].

A hosszú úttól és a sok szenvedéstől elcsigázott katonák, főleg a betegek közül Szegeden is sokan haltak meg. Az 1793. december 4-e és 1794. december 31-e közötti időben elhalálozott francia hadifoglyok száma meghaladta a 150 főt. A zöme ezeknek 1794. szeptember 26-a és december 31-e között halt meg. Valamennyinek a nevét a fennmaradt halotti anyakönyv megőrizte. Ezek közül szemelvényül — az eredeti bejegyzés ortographiájával — a következőket közöljük: Jacobus Lemaier, Carolus Laplace, Mária Pauflae, Nicolaus Kakot, Claude Carles Zivo, Remis Truticnuk, Joannes Marsenot, Carolus Letureux, Henricus Bonval, Pierre Basson, Joresamt Gautier, Rene Moreau, Joanne Daschán, Alexius Salot, Joannes Ribó, Nicolaus Millárt, Charles Baron, Thomas Pellás, Joannes Russeau, Nicolaus Herbet stb. [53].

Ebben az időben már jelentős számú francia telepes élt a Bánátban, akiknek utódai közül a XIX. század folyamán számosan telepedtek le Szegeden is. A jelenlegi szegedi francia családnevek többsége ezek révén honosodott meg Szegeden. A befogadott polgárok névjegyzékeiben és a tanácsjegyzőkönyvekben nem találtunk adatokat arra vonatkozóan, hogy a XVIII. század második felében a bánáti francia telepesek közül egyesek Szegedre költöztek volna. A bánáti telepesek ilyen irányú kísérletét a kormányzat a bánáti telepítés eredményének megőrzése céljából egyébként is igyekezett megakadályozni. Az erre vonatkozó rendelkezés az 1769—70. évi tanácsjegyzőkönyvek 210. lapján olvasható. Ennek tárgyát a C betű alatt az index így közli: *Colonistae Banatenses sine Lris emigrantes intercipiendi intimantur*. A tanácsjegyzőkönyvekben azonban vannak adataink arra vonatkozóan, hogy a Bánátból mégis történt áttelepülés Szegedre. Ezek az áttelepülők iparosok voltak. Ilyen áttelepülő volt a bolgár nemzetiségű Joannes Lily, (helyesebben: Lilin), akit 1756-ban vettek fel a polgárok közé. Vele kapcsolatosan a tanácsülési jegyzőkönyvben a következőket olvashatjuk: *Eadem occasione Joannes Lily oriundus ex Civitate Theresiopolensi in Banatu Temisiensi habita arte sua Pelio... in Civem receptus fuit* [54]. 1766-ban a neve után ítélve német származású Josephus Radt nyert felvételt a polgárok közé, aki Szent-Miklósról költözött Szegedre (*Josephus Radt ex J^{to} Banatu Tömösiensi Districtu Csanádiensi, possessione Szent-Miklós oriundus... arte Faber... receptus est* [55]).

Bár francia nevű telepesek átköltözésére a XVIII. században adatokat nem találtunk a levéltári anyagban, a század második felében felbukkanó egyes francia családnevek alapján mégis feltételezhető az, hogy a betelepültek között bánáti francia telepesek is voltak. A bánáti francia családneveknek Emile Botis által összeállított jegyzékében ugyanis több olyan francia családnév szerepel, amelyekkel Szegeden is találkozunk a század második felében. Ezek közül — zárójelben feltüntetve a családnév szegedi előfordulási évét, illetőleg a Szegeden eltérő alakban található változatokat — a következőket közöljük: Comper (Kombert, 1768), Cadet, ill. Cadé, Chade, Kade, Khade (Kádé 1773), Letoch (Lötös, 1760), Lamoth (Lamoth, 1766), Meer (Mer, 1766, Mair

1767), Pillo (Pilo, 1755), Scherbe (Serbe 1766). Valószínűnek látszik, hogy a már említett Nicolaus Scholy, aki közkatonaként halt meg 1790-ben a kórházban, szintén a Bánátból kerülhetett katonának Szegedre.

A század végén a szegedi lyceum növendékei között is találunk már két francia nevű tanulót. Ezeknek nevét az iskola »értésítőjé«-ből az eredeti bejegyzés ortographiájával közöljük, zárójelben feltüntetve nevük első előfordulásának időpontját is: Barb Joannes (1794/95), Deschán Sigismundus (1795/96) [56]. A Deschán családnév a Botiş által összeállított bánáti francia névtárban is szerepel. Ebből a tényből, ha nem is teljes bizonyossággal, feltételezhetjük azt, hogy egyes bánáti francia telepések gyermekeit már a XVIII. század végén a szegedi lyceumba írták be. A XIX. században már egyre több azoknak a tanulóknak a száma, amint azt a már részletesebb anyakönyvi bejegyzések is bizonyítják, akik a bánáti francia telepések leszármazottai voltak.

A dolgozatomban említett francia családnevek között csak kettő van olyan, amelyek ma is használatosak. Az egyik a Sainte-Marie családnév, amely Szemmári, Szemmáry alakban maradt fenn. A másik a Renye családnév. A többi francia családnév ma már nem használatos Szegeden. Eltűnésük nemcsak azzal magyarázható, hogy a családok idők folyamán fiú-ágon kihaltak, hanem azzal is, hogy e francia nevek viselői rövidebb-hosszabb tartózkodás után elköltöztek Szegedről vagy magyar nevet vettek fel. Ha eltűnt is a nevük a szegedi családnevek közül, a XVIII. századi iratokban található francia családnevek így is mindig különleges színfoltot fognak képezni a XVIII. századi szegedi családnevek között, egyben jellemzően tanúskodnak a török uralom után lassan újjáéledő város fejlődéséről, a város régi lakosságának kialakulásáról.

Befejezésül alfabétikus sorrendben összefoglalom — a Szegeden elhunyt francia hadifoglyok neveinek kivételével — azokat a francia, ill. franciának tekinthető családneveket, amelyek a felhasznált forrásanyagban fordulnak elő. Az egyes családnevek után zárójelben közlöm a megfelelő francia családnevet. — amennyiben az Dauzat névszótára [57] alapján megállapítható —, azután a családnevek előfordulási helyét, római számmal jelezve a kötet-, arab számmal a lapszámot, ill. egyes tanácsjegyzőkönyvekben a folyószámot. Ezenkívül feltüntetjük még a családneveknél az esetleg előforduló változatokat is a fenti adatokkal. A feltételezett francia családnevek *-gal vannak megjelölve, +tel pedig azok, amelyek a Botiş által összeállított bánáti francia névtárban [58] is előfordulnak.

A források megjelölésére használt rövidítések és az azokkal jelölt források a következők:

- B** = Liber Baptisatorum: I—VII. 1713—1800. (Szegedi belvárosi plébániahivatalban.)
- D** = Protocolum Defunctorum: I—III. 1719—1825. (Szegedi belvárosi plébániahivatalban.)
- L** = A szegedi Lyceum és Gymnasium Értesítője, 1787/88—1799/800. (Szegedi Állami Levéltárban.)

- T** = Szeged város XVIII. század tanácsjegyzőkönyvei. (Szegedi Állami levéltárban.)
- TE** = Szeged város XVIII. századi tanácsjegyzőkönyveinek elenchusai, ill. extractusai. (Szegedi Állami Levéltárban.)
- BN** = Befogadott polgárok névjegyzékei, 1759—1839. (Szegedi Állami Levéltárban.)
- BL** = Baróti Lajos: Adattár Dél-Magyarország XVIII. századi történetéhez. I—II. k., Temesvár, 1893—1896.
- RJ** = Reizner János: Szeged története. I—IV. k., Szeged, 1899—1900.

ARLET⁺ (< Arlet v. Harlet) B. III: 345.; **Arleth** B. IV: 149. Ez a családnév Dauzat névszótárában mint francia, Heintze—Cascorbi munkájában (Die deutschen Familiennamen geschichtlich, geographisch, sprachlich 6. kiadás, Halle [Saale], 1925.) mint német családnév szerepel. (115. l.)

BARB (< Barbe) L: 1794—95.; **BONÉTH** (< Bonnet v. Bonet vagy Bonnette) T. 1730—41: 52., 71., **BRANTON** (< Branthomme) B. III: 332.; **BUBO*** (< Boubot?) B. III: 245.; **BÚSO*** (< Bouchaud?) B. III: 134.

COMET (Comet) B. I: 33., **Cometh** RJ. I: 200., 264.; **CONDÁT** (< Condat) B. VI: 307., **CORAIS*** (< ?) B. III: 224., **Korez** B. IV: 109.; **CROCUS**⁺ (< ?) B. VI: 155.; **DE LA CROIX PAITIS** RJ. I: 183., 235.; **DES PILLIERS** (epitáfiumán: **PILIERS**) T. 1724—30: 220., **BL** I: 19.; **DESCHÁN**⁺ (< De Jean) L. 1795/96.

DILÉ⁺⁺ (< Tillet v. Thillet?) B. III: 404.; **DOXAT** **BL** I: 21.; **DÖNIER** (< Denier) B. II: 2.

FABRE (Fabre) B. V: 140.; **FORREL*** (< Forel vagy a német Forrell(e)?) B. V: 299.; **FORTÉ** (< Fortet) B. V: 131.; **FRAISAISON** B. V: 573., **Fraizaizen** T. 1774. 771. fsz.; **FROSSÁRD** (< Frossard v. Froissard) T. 1724—1730: 541.

GOBEL (Gobel) B. III: 133.; **GOSSEAU** RJ. I: 235.; **GRAN*** (< Grand?) B. I: 107.; **GRASSON** (Grasson) T. 1741—48: 687.

HARON (< Harong) B. III: 369.; **HOUCHIN** RJ. I: 189.

JUNOI* (< ?) B. III: 36.

KÁDÉ* (< Cadet?) B. VI: 165.; **KOMBERT*** (< Gombert?) B. V: 641.; **Kumbert** B. VI: 90.; **KÓDI*** (< Caudy v. Gaudy?) B. I: 116., B. III: 86., **Kodi** B. III: 152.; **KOK*** (< Coq vagy a német Koch?) B. III: 197.; **KRINYI** (< Crigny) B. IV: 23.

LAMBION RJ. I: 183.; **LAMOTH**⁺ (< Lamothe v. Lamotte) B. V: 571.; **LAN*** (< Lane?) B. IV: 203.; **La PLACE** RJ. I: 230.; **LAQUIS*** (< ?) **BN**. 1787.; **LIBO*** (< Libaud v. Liébaud v. Libault v. Liébauld v. Liebaux?) B. III: 122.; **LÓTOS**, **LATOS** (< Letouche, ill. Latouche) B. V: 301., ill. 298., a bánáti francia nevek között: **Letoch**.

MAZI* (< Masi?) B. III: 60.; **MARSCHAL**⁺ (< Marchal) B. II: 5.; **MATI*** (< Mathy?) B. I: 9.; **MER*** (< Maire?) B. V: 577., 597., L. 1793/94., **Meer**⁺ L. 1793/94., **Mair** B. V: 608.; **MILO**⁺⁺ (< Milot?) B. III: 139.; **MOCH** (Möch) B. III: 87.; **MORTAIGNE** RJ. I: 178.

NICOLAI* (< Nicolai v. az olasz Nicolai) B. V: 323., **Nikolai** B. V: 426.; **NIKÓL*** (< Nicol?) T. 1759—62: 232.

ÓDA* (< Auda?) B. IV: 398.; **ODDÉ*** (< Audet v. Odet?) B. I: 61.; **OLET*** (< ?) B. III: 190.

PIESAQUE BL. I: 264.; PIKÁRD⁺ (< Picard v. Bicard) B. I: 111., Pechard, Pechart (< Péchard) B. III: 97., 264.; Pilliers lásd Des Pilliers; PILO (< Pilot v. Pillot v. Billot) B. V: 127., a bánáti francia családnevek között: Pillo; PORDÉ* (< Bordey?) B. V: 684.; PORGET* (< Porquet?) B. III: 120.

RABET (Rabet) B. IV: 409.; RAVI (< Ravy) B. V: 577.; REDANGE T. 1748—52: 288., B. IV: 499., Redangs B. V: 425., Redanggi B. V: 504., Redanye B. V: 572., Redanch T. 1763—66: 423.; RENYE (< Régnier v. Régnié v. Renier v. Renié) B. IV: 420.; RI* (< Ru v. Rue?) B. IV: 29.; ROBER (< Robert) B. IV: 79., Raber B. IV: 111.; ROBIN (Robin v. ROBINE) B. V: 422.; ROHNON* (< ?) B. III: 417.; ROLIN⁺ (< Rolin v. Rollin) B. III: 349.; ROLLAND T. 1730—41: 224.

SCHARON (< Charon v. Charron) T. 1741—48: 473.; SCHERB* (< Gerbe?) B. I: 195., Serbe (< Gerbet v. Gerbay v. Gervais, esetleg a német Scherbe?) B. VI: 341., a bánáti francia családnevek között: Scherbe; SCHOLY (< Joli) D. III: 78., a bánáti francia családnevek között: Joli; SERCESSE BL. II: 395.; SERIÈRE (helyesebben: Serrière) T. 1748—52: 288.

SZALABÓ* (< ?) B. V: 379.; SZENT MÁRÝ (< Sainte-Marie) T. 1753—59: 311., Sz: Márý T. 1748—52: 453., 540., Sz: Marý TE. 1750: 515., Szent Mari TE. 1750: 515., Sz. Maria T. 1748—52: 455., Sz. Mari TE. 1750: 518., Szent Maria T. 1748—52: 731., Szent Marý T. 1753—59: 199., Szent Mári T. 1753—59: 328., Szent-Mary T. 1766—68: 466.

VICOLEN* (< ?) T. 1777—79: 700. fsz.

JEGYZETEK

- [1] *Dr. Szabó László*: Szeged régi családai; I. kötet. Szeged, é. n. A mű először a Délmagyarország c. szegedi napilap hasábjain jelent meg folytatólagos közlemények alakjában. Az adatok közlése a Gerentsér nevű család ismeretetésével félbeszakadt. Könyvalakban csak a Csütörtök-család ismertetéséig terjedő rész jelent meg.
- [2] *Reizner János*: Szeged története. Szeged, 1899. I.: 234.
- [3] *Dr. Bamberger Béla*: Szeged népessége és gazdasági állapota közvetlenül a »pragmatica sanctio« előtt. Dugonics Társaság Évkönyve, 1895. Szeged, 1896: 191. kk.
- [4] Zárójelben az anyakönyvi bejegyzés időpontja szerepel.
- [5] *Reizner i. m.* I: 330.
- [6] Szeged város 1717—1723. évi tanácsjegyzőkönyvei: 212.
- [7] *Reizner i. m.* I: 330.
- [8] Uo.: 178.
- [9] Uo.: 189.
- [10] Uo.: 183., 184.
- [11] Uo.: 224.
- [12] Uo.: 230.
- [13] Uo.: 235.
- [14] *Baróti Lajos*: Adattár Dél-Magyarország XVIII. századi történetéhez. (Temesvár, I—II. 1893—1896). I: 19., 140., II: 423.
- [15] Uo.: I: 21.
- [16] Uo.: I: 264.
- [17] Uo.: II: 395.
- [18] Szeged város 1748—52. évi tanácsjegyzőkönyvei: 288. Reiser György levélbeli

- közlése szerint Serrière nevűek ma a franciaországi Nancyban vagy vidékén még élnek. Reiser Györgynek dolgozatom szíves átnézéséért és annak során tett értékes megjegyzéseiért e helyen is köszönetemet fejezem ki.
- [19] Belvárosi plébánia-hivatal: *Protocolum Defunctorum* Lib. III. 1788—1825: 78.
- [20] Szeged város 1730—1741. évi tanácsjegyzőkönyvei: 39.
- [21] Reizner i. m. IV: 520.
- [22] Belvárosi plébánia-hivatal: *Liber I. Baptisatorum* 1713—1719: 33.
- [23] Reizner i. m. I: 200., 264.
- [24] Szeged város 1748—52. évi tanácsjegyzőkönyvei: 288.
- [25] Belvárosi plébánia-hivatal: *Liber V. Baptisatorum* 1752—1789: 425., 504., 572., Szeged város 1763—66. évi tanácsjegyzőkönyvei: 423.
- [26] Szeged város 1730—41. évi tanácsjegyzőkönyvei: 52., 71.
- [27] Szeged város 1741—48. évi tanácsjegyzőkönyvei: 473.
- [28] Szeged város 1724—1730. évi tanácsjegyzőkönyvei: 541.
- [29] Szeged város 1730—1741. évi tanácsjegyzőkönyvei: 224.
- [30] Szeged város 1741—48. évi tanácsjegyzőkönyvei: 687.
- [31] Szeged város 1759—62. évi tanácsjegyzőkönyvei: 232.
- [32] Szeged város 1777—79. évi tanácsjegyzőkönyvei. 700. fsz.
- [33] *Sándor István*: Sokféle. Győr. 1791. Első darab: 21.
- [34] Szeged város 1748—52. évi tanácsjegyzőkönyvei: 453.
- [35] Az előforduló változatokat lásd: Szeged város 1748—52. évi tanácsjegyzőkönyvei: 453., 455., 731., az ehhez tartozó *extractus*: 515., 518., 1753—59. évi tanácsjegyzőkönyvek: 199., 311., 328.
- [36] Szeged város 1774. évi tanácsjegyzőkönyvei. 771. fsz.
- [37] Belvárosi plébánia-hivatal: *Liber V. Baptisatorum* 1752—1789: 573.
- [38] Lásd a befogadott polgárok névjegyzékei (1759—1839) között az 1787. évi elenchusban.
- [39] Lásd uo. az 1763. évi elenchusban.
- [40] Lásd uo. az 1764. évi elenchusban.
- [41] Lásd uo. az 1790. évi elenchusban.
- [42] *Barcsay-Amant Zoltán*: A francia forradalmi háborúk hadifoglyai Magyarországon, idetelepülésük első esztendejében. 1793. Budapest, 1934: 55.
- [43] Szeged város 1793. évi tanácsjegyzőkönyvei. 1775. fsz.
- [44] Uo.: 1776. fsz.
- [45] Szeged város 1794. évi tanácsjegyzőkönyvei. 1326. fsz.
- [46] Szeged város 1793. évi tanácsjegyzőkönyvei. 1877. fsz.
- [47] Uo.: 2049. fsz.
- [48] Uo.: 1877. fsz.
- [49] *Barcsay-Amant Zoltán* i. m.: 80.
- [50] *Manifeste du traitement des prisonniers français pendant leur captivité en 1793, 94 et 95, par le citoyen J. Hautière cap. au 6 Bat^{on} de Soissons, fait prisonnier à l'affaire du 12 sept. 1793 à Avesne-le-Sec.* (Bibliothèque Nationale. Département des manuscrits. 10173).
- [51] Szeged város 1793. évi tanácsjegyzőkönyvei. 1776. fsz.
- [52] Szeged város 1794. évi tanácsjegyzőkönyvei. 1326. fsz.
- [53] Belvárosi plébánia-hivatal: *Protocolum Defunctorum* Lib. III. 1788—1825. 1793. és 1794. évi bejegyzéseknél.
- [54] Szeged város 1753—59. évi tanácsülési jegyzőkönyvei: 350. Neve helyes alakban (Lilin) is szerepel. (Uo.: 508.)
- [55] Szeged város 1766—68. évi tanácsjegyzőkönyvei: 246.
- [56] A szegedi Lyceum és Gymnasium Értesítője. 1787/88—1799/800. (Szegedi Állami Levéltárban.)
- [57] *Albert Dauzat*: Dictionnaire étymologique des noms de famille et prénoms de France. Paris, 1951.
- [58] *Emile Botis*: Recherches sur la population française du Banat. Timișoara, 1946.

ФРАНЦУЗСКИЕ ФАМИЛИИ В Г. СЕГЕДЕ В 18-ОМ СТОЛЕТИИ

Л. Палашти

Среди сегедских фамилий в 18-ом столетии находится сравнительно значительное число французских фамилий в различных сохранившихся документах. Это объясняется тем, что в течении 18-ого века в большом количестве прибывали в Сегед на более короткое-продолжительное время или же с намерением окончательного поселения — лица с французской фамилией и разных профессий: солдаты, чиновники, служащие, ремесленники, военно-пленные, а в конце столетия даже и учащиеся. Многие из пришельцев стали гражданами города. Их память осталась всего в двух сегедских фамилиях (Семмари, Рене), остальные же французские фамилии мы можем теперь найти только в документах 18-ого столетия.

FRANZÖSISCHE FAMILIENNAMEN IN SZEGED IM XVIII. JAHRHÜNDERT

von

L. PALÁSTI

Unter den Szegeder Familiennamen des XVIII. Jahrhunderts kommen in den erhalten gebliebenen verschiedenen Schriftstücken französische Familiennamen in verhältnismäßig beträchtlicher Anzahl vor. Die Erklärung dieses Umstands liegt darin, daß im Laufe des XVIII. Jahrhunderts ziemlich viele Personen mit französischen Namen auf kürzere oder längere Zeit, oder in der Absicht, sich hier endgültig niederzulassen nach Szeged gekommen sind: Soldaten, Beamte, Gewerbetreibende, Kriegsgefangene, gegen Ende des Jahrhunderts auch schon Schüler. Mehrere der Einwanderer sind auch unter die Bürger aufgenommen worden. Unter den jetzigen Szegeder Familiennamen bewahren im ganzen bloß noch zwei das Andenken an die französischen Familiennamen (Szemmári, Rényc), die anderen sind heute nur mehr in aus dem XVIII. Jahrhundert stammenden Schriftstücken vorzufinden.

A SZLÁVNYELVŰ IRODALOM KEZDETEI A NAGYMORVA BIRODALOM TERÜLETÉN*

Írta: SZIKLAY LÁSZLÓ

A morva törzsek a IX. század első felében kezdenek államba tömörülni. Vannak ugyan elméletek, amelyek már a VIII. században feltételeznek a későbbi Morva Birodalom területén szláv fejedelemségeket, de ezt hiteles történelmi dokumentumokkal igazolni nem lehet. Törzsfőik fejedelmi ambíciói Nagy Károlynak 814-ben bekövetkezett halála után nőtték meg, amikor is jól ki tudták használni a Frank Birodalomnak a Karoling-fiak versengése következtében beállott gyöngülését. Az osztálytársadalomnak a kialakulását tehát a tudatos államalapítási törekvések tetőzték be. A morva törzsfők, mint elismeretést igénylő hűbéreseket, az abodritákkal, csehekkkel, elbai szorbokkal és vilcekkel együtt 822-ben jelentek meg első ízben a frankfurti birodalmi gyűlésben. Sok kutató jelképet lát ebben: a szlávok egységes fellépésének jelképét az őket addig elnyomó német hatalommal szemben. Igaz, hogy a frank hadak állandóan nyugtalanították, sarcolták a tőlük keletre fekvő népeket, így a szlávokat is a belviszályokozta gyöngülés »türelmi idejében« 820—845 közt legalább kereskedők és hittérítők útján igyekeztek őket kordában tartani, — de velük szemben a szlávok egységes, vagy éppen nemzeti ellenállásáról e korai időszakban legfeljebb a romantikus túlzás nyelvével lehet szó. Az az integrálódási folyamat, amely végül is állami élet kialakulásához vezetett, legalább annyira jelentette egyes szláv törzsfőknek egymás ellen vívott harcát, mint fellépésüket vagy védekezésüket a németek ellen. Moráviában a IX. század első felében még több fejedelemségről hallunk, — az uralomra törő törzsfők közül *Mormírnak* (kb. 830—846) sikerült a többiekkel letörnie és államot alkotnia a Morva és a Dyje folyók között elterülő térségben, a mai Morvaország területén. Tőle keletre, Nyitra székhellyel *Pribína* (kb. 830—861) alapított államot. A morvák egyesülése akkor fejeződött be, amikor *Mojmírnak*, a két államot alapító törzsfő közül az ügyesebbnek, szélesebb látókörűnek és rátermettebbnek sikerült *Pribinát* székhelyéről kiűznie és a két fejedelemséget egyesítenie. Az így keletkezett *Morávia* vagy más szerzőknél: *Morva Birodalom* a mai Morvaország délkeleti, a mai Ausztria északkeleti és a mai

* Részlet egy készülő kézikönyv első fejezetéből.

Szlovákia délnyugati részét foglalta magában. Határait a források kevésbé jelölik meg, a legtöbb szakíró legnagyobb kiterjedése idején nyugaton a Cseh-Morva fennsíkot, keleten a Garam folyót, északon a Zólyomi Erdőt, délen pedig a Dunát jelölte meg határainak, bár KNIEZSA ISTVÁN szerint ez utóbbit a helynevek nem mindenütt igazolják.

Mojmíré volt tehát az érdem, hogy a két fejedelemség egyesítésével aránylag tartós állam alapjait vetette meg. Több cseh és szlovák történetíró ennél többet is tulajdonít neki, amikor Pribinának Nyitráról való kiűzését kommentálja: tudatos védekezést a német befolyás ellen. Tény, hogy mind Mojmir, mind pedig Pribina pogány volt még ebben az időben, de már mind a ketten felismerték a keresztyénség politikai jelentőségét. S bár Morávia területén e korai időkben olasz papokkal is találkozunk, az új vallást legnagyobbbrást németek, a passauai püspök misszionáriusai terjesztik. Lehet, hogy Mojmir sokallotta Pribina német kapcsolatait: — a nyitrai fejedelem székhelyén 830 körül *Adalram* salzburgi érsek fatemplomot szentelt fel. Igaz, van olyan vélemény is, hogy ez a plébánia nem annyira Pribinának még pogány udvara, még kevésbé alattvalóinak szélesebb rétegei, mint inkább a Nyitrán már akkor kereskedelmi ténykedést kifejtő német telepések számára készült. Tény az is, hogy Mojmir a két fejedelemség egyesítése után nem sokat törődött a területén működő német papok tevékenységével, hanem unokaöccsét, *Rasztislávot* társfejedelemnek küldötte Nyitrára s a Frank Birodalomban a Jámbor Lajos halála után beállott belső zavarokat kihasználva igyekezett országa belső rendjét megerősíteni, teljes függőséget biztosítani. Semmi pozitív hírünk sincs arról, hogy tulajdonképpen mit is csinált Mojmir 833 és 846 között, teljes 13 éven keresztül, de annyi bizonyos, hogy fáradozott az általa teremtett »status quo« fenntartásán és a centrális hatalom megerősítésén. Ezért helytelen államának feudális ellenességéről beszélni. Védekezett ugyan a német feudalizmus beolvasztó törekvései ellen, viszont minden eszközt megragadott, hogy megerősítse az államában kialakult praefeudális rend uralkodó osztályát és hadseregét. Mint látni fogjuk — s ez is a nyitrai német kolónia jelenlétére mutat — egyet nem tudott megakadályozni: azt, hogy Nyitra — Pribina elűzése után is — a germanizációs törekvések központja ne maradjon. Valahányszor a németek belviszályt akartak Moráviában előidézni, a befolyásuk alatt álló részfejedelmet használták fel az államcsíny előkészítésére.

Az események fejlődése szempontjából az elűzött Pribina további sorsa sem lehet közömbös a számunkra. *Kocel* nevű fiával és udvarának több főurával együtt először *Ratbod* keleti frank örgrófhoz menekült, aki Bajorországban, Ausztriában, sőt Pannóniában is nagy kiterjedésű birtokokkal rendelkezett s az örgrófságot körülbelül ugyanabban az esztendőben vette át, amikor Pribinát kiűzték. A volt nyitrai fejedelem valahol Alsó-Ausztria területén tartózkodott Ratbod udvarában, amikor pártfogója közölte vele, hogy csak úgy számíthat az ő, valamint uralkodója, Német Lajos támogatására, ha megkeresztelkedik; 833–835 közt vette fel a keresztséget a salzburgi érsekséghez tartozó Traismauben (Tulln közelében). Ennek ellenére viszály tört ki közte és Ratbod közt, úgy hogy fiával és híveivel együtt a bolgárokhoz kellett mene-

külnie, frank területen nem érezte magát biztonságban; — de a bolgároknál, a mai Szerbia területén sem maradt soká, hanem 838 körül egy másik, a mai Bosznia térségében fönnállott szláv fejedelemségbe ment át, amelynek *Ratimar* állt az élén. Ratimart ugyanaz a Ratbod támadta meg, akivel Pribina néhány évvel azelőtt összeveszett, a száműzöttek tehát ismét menekülnie kellett. Végül is Karinthiában *Salacho* örgróf sietett a segítségére, akinek sikerült őt Ratboddal kibékítenie.

Igy került Pribina ismét a frankok kegyébe s így lett véglegesen Német Lajosnak, a keleti frank császárnak a hűbérese. Ez nagyobb kiterjedésű birtokot, kb. egy keleti »mark«-nak (örgrófságnak) megfelelő tartományt adományozott neki Pannónia déli részén, amely a Balatontól délre húzódott a Dráva felé, nyugaton a Mura mentén be egészen Stájerországba; hozzátartozott Pécs és Pécestől délre érintkezett a bolgárok birodalmával. Bár Pribina élete végéig a frankok hűbérese maradt, ezen a túlnyomóan szláv lakosságú területen építő munkáról tanúskodó, komoly kultúrát teremtett. Székhelye az erdős, mocsaras vidék közepén épült, az egykorú német forrásokban *Mosapurc*-nak (mai németsséggel Moosburg = Sárvár) nevezett város volt a Zala folyó mentén, körülbelül ott, ahol ma Zalavár fekszik. Itt Pribina három templomot is építtetett: az elsőt 850-ben maga a terület egyházi főhatósága, *Liutpramm* salzburgi érsek szentelte föl Szűz Mária tiszteletére, a másikat salzburgi kőművesek, kovácsok és festők segítségével 853-ra sikerült tető alá hozni és Szent Adorján vértanú tiszteletére szentelték fel, a harmadikat Szent Jánosnak emelték. De egész sor más templomról is tudunk Pribina fejedelemségében, ezek közül sok esett ugyan Stájerország területére, de tudjuk, hogy volt még egy-kettő a mai Dunántúlon is. Az egyik egykorú forrás, a *Libellus de Conversione Bagoariorum et Carantanorum* részletesen leírja a Szűz Mária tiszteletére emelt templom 850-ben lezajlott felszentelését, azt a megállapodást, amelyet Pribina a salzburgi érsekkel kötött a fejedelemsége területén folyó hittérítő s az ezzel kapcsolatos civilizációs munkával kapcsolatban. Az érsek németjein kívül részt vett ezen az ünnepélyes aktuson a szláv fejedelem egész udvari népe, akik közt — feltehetően — voltak vele Nyitráról odamenekült főurak s voltak olyanok is, akik a pannóniai szlávokat képviselték.

Azok az ásatások, amelyeket 1946-ban magyar régészek végeztek Zalavár mellett, Pribina udvarának kultúrájáról sok érdekes megállapítást tettek. Megtalálták a Szent Adorján tiszteletére 853-ban emelt katedrális maradványait, amelynek alaprajza mindenekelőtt arról tanúskodik, hogy a körülbelül négy és fél évszázaddal azelőtt megszűnt római provincia kultúrája — valószínűleg egy-két kis-kereszttyén töredék, a városok szegénysége érdeméből — mindennemű barbár invázió ellenére meghagyta nyomait s lehetővé tette a latin kultúra folytonosságát ezen a területen. Pribina egész temploma is a latin kultúrához való tartozásról tanúskodik. »Művészettörténeti szempontból a zalavári templom főfalai és a magyarországi műemlékek között egyedülálló alaprajza igen nagy jelentőségű... Három apszisa, melyeket függőleges külső fal köt össze, Európában igen ritka és Magyarországon ismeretlen jelenség. A belső berendezés szempontjából a zalavári szentély a három apszisú templomoknak ahhoz a nagy családjához tartozik, amely behálózza

egész Európát és a Közel-Keletet is...» Hasonló alaprajzú, körülbelül egykorú épület Alsó-Egyiptomban, Szíriában, Isztriában [2], Franciaországban [2], Ausztriában és Spanyolországban is található. Lehetséges, hogy — ugyan Bizánc közvetítése nélkül — végső fokon mégis a Közel-Keletről került hozzánk ez a stílus, amelynek a mi szempontunkból aztán Isztria volt a hazája. Pannónia tehát a frank korban is, Pribina körében is megtartotta a kapcsolatait Aquileiával és Isztriával, és ez a kapcsolat egészen *Szent István* koráig, sőt azon túl is fennmaradt. Nehéz eldönteni, hogy a Zalavár környékén Pribina idejében is feltételezhető »Romani«, tehát újlatin lakosság biztosította-e, vagy pedig csak a templom tartóssága, de a Szent Adorján tiszteletére 853-ban emelt katedrális fennmaradt egészen Szent István koráig. Noha az írott emlékek Mósapurcot az ugyancsak Szent Adorjánról elnevezett egyháznak és apátságnak Szent István király idején való feltámadásáig nem említik, azt biztosra vehetjük, hogy a területén kiépült keresztyén kultúrának a nyomai megmaradtak. Pribina székesegyháza túlélte a honfoglalást, a XI. század elején restaurálták s látták el az építésekor még nem használt kőfaragványokkal; — csak a XI. század viharos évtizedeiben semmisült meg.

A Pannónia földjébe mélyen gyökeret eresztett latin kultúra továbbadása, a híd, illetőleg a pillér szerepe a rómaiak és Szent István között: a kulturális fejlődés szempontjából Pribina fejedelemségének legnagyobb jelentősége.

Ez akkor domborodik ki még inkább, ha a Nagymorávia területén Pribina elűzése után kialakult eseményeket kísérjük figyelemmel. Mojmir nem sokáig folytathatja országa megerősítését, mert *Német Lajos* 846-ban megtámadja, detronizálja s helyette *Rasztiszlávot* (846—870) ülteti a fejedelmi székbe, akiben nyilván azért bízott meg jobban, mert Nyitrán nagyobb német befolyás alatt tudta. A nyitrai részfejedelemségbe pedig azt a *Szvatoplukot* ültette, akit szintén megbízható hűbérésének ismert. Rasztiszláv azonban nem volt hajlandó a frank hódító politika egyoldalú támogatására. S ha »birodalma« nem is múlta felül egy átlagos frank őrgrófság nagyságát, következetesen törekedett arra, amit már Mojmir is célul tűzött ki maga elé: a Frank Birodalom nyomasztó közelléte ellenére is, az adott helyzetben a lehető legnagyobb függetlenség biztosítására. »Az ellenállás a frankok törekvéseivel szemben — írja róla JÁN DEKAN — az új morva uralkodóra, Rasztiszlávra várt, aki a morva-szlovák történelemnek talán legvonzóbb, de minden bizonnyal egyúttal legvitatottabb alakja is. Míg a régibb történeti iskola Palackýval az élen messzeható politikai célokat tulajdonít neki a Német Birodalomtól való teljes függetlenség érdekében, Novotný a Mojmir-típusú reálpolitikust látja benne, aki annak a koncepciója alapján lényegében megőrizte a lojalitást Lajossal szemben s csak azért került vele konfliktusba, mert nem értette meg, hogy a frank politika szempontjából a morvák belső megerősödésre való törekvését is veszedelmesnek ítélték meg. A történeti Rasztiszláv a többé-kevésbé szubjektív koncepciók között valahol a középuton áll. Nem annyira naiv, hogy a belső függetlenségre való törekvést a Frank Birodalomhoz való hűséggel párosítsa, de nem is olyan egyenes az

útja, mint ahogy azt Palacký rajzolja.« Annyi bizonyos, hogy Raszisztzláv trónralépése után a Mojmir uralkodása alatt tapasztalt mértéknél is erősebb módon lett a frank-morva viszony egyik fontos próbaköve: a keresztyénség. Amikor trónralépett, Raszisztzláv már keresztyén volt, de nem nevelése, vagy természetes ragaszkodása következtében hajtotta a fejét keresztvíz alá, hanem politikai szükségszerűségből. Más szóval: érezte, hogy országa belső rendjét csak úgy tudja megerősíteni, udvarának fényét csak úgy tudja emelni, országa gazdagságát csak úgy tudja még magasabb színvonalra vinni, ha átveszi a keresztyénséget s vele együtt belekapcsolódik az európai kultúra vérkeringésébe. Eddig a pontig tehát elgondolása, taktikázása nem különbözött a Pribináétól, akinek pedig — mint látni fogjuk — halálos ellensége volt. De meglátta az országban működő hittérítők munkájában a veszedelmet is, megértette, mire gondoltak 852-ben a mainzi püspöki zsinaton, amikor megállapították, hogy »a keresztyénség Moráviában még kezdeti stádiumban van«. Általában a szlávok szemében a keresztyénség a frankoknak való engedelmességgel egyenlő, a német térítők a frank hatalmi politika eszközei. Ha tehát valóban államának belső megerősödését és külpolitikai súlyának emelését akarta elérni, a keresztyénségnek országára nézve előnyös oldalát úgy kellett kihasználnia, hogy ugyanakkor el tudja hárítani saját feje és országa felől a frank hódítás veszedelmét. Sok szakíró úgy tüntette fel Raszisztzlávnak e politikáját, mint öntudatos *nemzeti* politikát, mint az első *szláv* lépést a *germán* expanziós törekvessel szemben. A középkor nem ismeri a kifejezetten vagy éppen öntudatosan *nemzeti* harcot — s az, amit Raszisztzláv a frank hatalmi törekvessel szemben első lépésként tesz, önmagában megcáfolja a nacionalista tudomány helytelen hipotézisét. Először ugyanis katonai úton, fegyverrel akarja megoldani a kérdést: 860-ban szövetkezik Német Lajos fiával, *Karolmann*nal, aki szembefordult saját apjával s így támadta meg Pannónia Német Lajoshoz hű szláv fejedelmét, Pribinát. Hadai 860—861-ben feldúlták a szomszéd szláv tartományt s a háborúnak maga Pribina is áldozatául esett. Nehéz megállapítani, hogy a morvák csellel, vagy harc közben ölték-e meg. Hatalmi csoportok marakodása ez a minél nagyobb földterületért és a hűbéri függéstől való megszabadulás érdekében — és semmi esetre sem nemzeti harc, mint ahogy azt a nacionalista tudomány hirdette. De hiába tette el láb alól ellenfelét, hiába tért vissza Pannóniából hatalmas zsákmánnyal, a trónralépésekor már adott dilemmát a keresztyénség előnyei s a frank papok politikai veszedelme között mégsem tudta megoldani.

Ez vezette arra a gondolatra, hogy elősegítse fejedelemségének egyházi önállósodását. Nagy politikai bölcseségre vall, hogy idejében belátta: a fejlődés e fokán az egyházi függés egyúttal politikai függést is jelent. S itt ismét a múlt tudományának egyik előítéletét kell elhárítanunk: — amikor Raszisztzláv a frankoktól különálló, esetleg nemzeti nyelvű egyházkerület kialakítására kezdett törekedni, nem gondolt eleve valamilyen szláv összefogásra, expanzióra vagy éppen kulturális kölcsönösségre, ezt a szándékot tettébe ismét csak a XIX. század ilyen törekvésű írói magyarázták bele. 862-ben vagy 863-ban *I. Miklós* pápától

azért kért hittérítőket, mert meg akart a frankoktól szabadulni, más célja nem volt és nem is lehetett; — még akkor sem, ha érvelésében, illetőleg a kért misszionáriusoktól megkívánt tulajdonságok közt ott szerepel a szláv nyelv tudása. Raszisztzláv e lépését a kor történetével foglalkozó kutatók eddig eléggé elhanyagolták, — pedig ha igaz, hogy a Nagymoráviában ekkor lezajlott események világtörténelmi jelentőségűek, akkor föltétlenül figyelembe kell venni, hogy a nagymorva fejedelem ezzel az eddig két fél: a morvák és a frankok között dúló harcba egy harmadik tényezőt is belevont: a pápai udvart. VÁCZY PÉTER figyelmeztetett rá, hogy a frank egyházfők s a pápa érdekei e korban nem mindenben azonosak, a pápai kuria éppen I. Miklóstól kezdve az olyan erős tartományi egyházak ellen harcolt, mint amilyen éppen a frank egyházi szervezet volt, amelyben: »A pápaság központosító céljaival szemben a püspökség a király mellé állt és önállósága védelmében tiltakozott, amíg tudott.« Mint látni fogjuk, meg is lesz Nagymoráviával kapcsolatban a pápai udvarnak a maga igen lényeges szerepe, de 862-ben vagy 863-ban I. Miklós még nem akart újjat húzni a frankokkal s ezért — egyelőre — nem teljesítette Raszisztzláv kérését.

Ekkor fordult a morvák fejedelme ahhoz a nagyhatalomhoz, amely ebben az időben már a nagy távolság következtében sem lehetett számára veszedelmes. Persze, a pápai elutasításon kívül külpolitikai oka is lehetett annak, hogy egyházi segítségért — ami ebben az időben politikai segítséget is jelentett, s ezt nem győzzük eléggé hangsúlyozni — épp Bizáncba küldte követeit. Ebben az időben kötötték meg a bajor-bolgár szövetséget, ami Raszisztzlávra nézve halálos veszedelmet jelenthetett: a bekerítés veszedelmét. Igaz, hogy ez csak 864-ben került nyilvánosságra, de Karolmann révén föltétlenül tudnia kellett róla. Az tehát, hogy követei 863-ban megjelentek Bizáncban III. Mihály görög császár előtt, Raszisztzláv részéről elsősorban jól megfontolt politikai és kultúrpolitikai lépés volt s csak másodsorban volt kifejezetten egyházi vonatkozása. Bizáncnak is jókor jött a morvák kérése; éppen ebben az időszakban ismét felvetődött a Rómától való elszakadás lehetősége. Bár a schisma hivatalosan csak 1054-ben következett be, Bizánc és Róma között az ellentétek már ekkor is egyre élesebbek. Bizánc elszakadási törekvéseinek az első kísérlete, a »képrombolás« nem sikerült ugyan, azt éppen a cezaropapizmus — a Rómától elszakadni akaró párt — feje, Photius és egyik tanítványa, az alább még említésre kerülő, szaloniki születésű Konstantin akadályozta meg. — Róma ellenfelei mégis igen megerősödtek akkor, amikor a kiskorú császár nevelőapja, Bardas Mihály 853-ban elmozdította állásából Szt. Ignác pátriárkát s a görög egyház feje, egyúttal a császár legbensőbb tanácsadója a már említett Photius lett. Megvetni a lábát Közép-Európában s ezzel nemcsak sakkban tartani az »áruló« bolgárokat, hanem kiterjeszteni a keleti egyház hatalmát arra a térségre, amelyik eddig kizárólag Róma hittérítési területe volt: nyilvánvaló, hogy ez igen kapóra jött a Photius befolyása alatt álló bizánci császárnak s nem csoda, hogy Raszisztzláv követeit nemcsak ünnepélyesen fogadta, hanem kívánságukat rögtön teljesítette és kijelölte a Nagymoráviába küldendő hittérítőket a szaloniki származású Konstantin és Metód. (Constantinus és Methodius) személyében.

Szaloniki a IX. században nyelvi-nemzetiségi szempontból határváros volt a görög és a szláv etnikum között, helyzete hasonlított azoknak a közép-európai városoknak a helyzetéhez, ahol a városi lakosság a többségi nemzet, a közvetlen környékén lévő falvak lakói viszont valamely nemzetiség soraiból kerülnek ki. (Ilyen pl. az ausztriai Villach esete). Az ilyen városok lakói rendszerint kétnyelvűek: saját anyanyelvükön kívül el kell sajátítaniok a szomszédságukban élő másik nép nyelvét is. Nem csoda hát, hogy *Leónak*, a magasrangú görög katonatisztnek — más források szerint hivatalnoknak, alkormányzónak — és *Máriának*, istenfélő feleségének a családjában ismeretes volt a környékbeli szlávok keletmacedón (óbolgár) nyelvjárása is, s hogy azt gyermekeik is beszélték. Hét gyermekük volt: ezek közül a legidősebb, a 813 körül született *Metód* és a legfiatalabb, a 826—827 körül született *Konstantin* tett szert hírnévre és fontos a mi szempontunkból is. A két testvér szüleit nemcsak az egész Szaloniki vidéke, hanem maga a császár is jól ismerte. Alapos műveltséget és széles látókört kaptak már a szülői házban is, életük további folyása pedig egyenesen alkalmassá tette őket a nehéz nagymoráviai misszió elvállalására.

Konstantin kezdetben a szüleinél nevelkedett, 15 éves korában került Konstantinápolyba, ahol mindjárt a legelőkelőbb körökbe jutott: az akkor még kisgyermek *III. Mihály* császárnak lett a mentora, korrepetitora. Eközben a kor tudományos viszonyaihoz mérten igen magas tanulmányokat folytatott: 3 hónap alatt elsajátította a grammatikát, olvasta Homéroszt, tanult geometriát, retorikát, aritmetikát, asztronómiát, musicát és a hellén művészetek egyéb ágait. De legfontosabb tanulmányait a két mesternél: *Leónál* és *Photiusnál* végezte. Különösen az utóbbi gyakorolt rá igen nagy hatást: végeredményképpen *Konstantin* *Photius* irányítása mellett lett nemcsak korának egyik legképzettebb filozófusa, (ezért neve mellett az állandó »filozófus« jelző), legkiválóbb szaktudósa, hanem kultúr-, illetőleg egyházpolitikusa is. Mint a gyermek császár volt nevelője s *Photius* pártfogoltja került a *Bardas Mihály* alapította konstantinápolyi főiskolára a filozófia tanárának. Később igen fontos hittérítő utakat bízta rá: 24 éves korában Bagdadba utazott az arabokhoz, akik nem akartak hinni a Szentháromságban. Ez az út — mely teológiai, egyházpolitikai szempontból jól sikerült — nem tartott soká, befejeztével *Konstantin* lemondott a világi tisztségekről s testvéréhez, a nála tizenhárom-tizennégy évvel idősebb *Metód*hoz sietett a kisázsiai *Olympiuszon* lévő kolostorba, ahol csak a könyvek érdekeltek.

Metód életútja — legalábbis kezdetben — igen lényeges mértékben eltért a *Konstantinétól*. Iskoláit ő is fényes sikerrel végezte; de amíg testvére inkább a tudományok felé hajlott, őt a világi pálya vonzotta. Mint kiváló jogász és politikus, elsőrangú gyakorlati érzékkel volt megáldva, bátor, fölényes intelligenciájú és fölényes fellépésű, de azért igen szeretetreméltó férfiú volt. Ezek a tulajdonságai tették arra alkalmassá, hogy a császár megbízásából a mai Bulgária délnyugati részén tartományi főnök, illetőleg kormányzó lett egy szlávok-lakta területen, ahol a bizánci hatalmat kellett képviselnie. Itt kiválóan megtanulta a szlávoknak már szülővárosából ismert nyelvét s olyan politikai jártas-

ságra tett szert, hogy azt később, moráviai megbízatása idején, jól érvényesíteni tudta. E küldetésébe azonban csakhamar befáradt, kon-templatív élet után vágyott s azért visszavonult a már említett olym-puszi kolostorba, ahol a világi barát tudós életét élte: pappá akkor még nem szentelték.

Az olymposzi kolostorban találkozott tehát a két testvér, hogy az-után csekély megszakítással — már soha többé ne váljon el egymástól. Itt kaptak — most már ketten együtt — megbízatást, menjenek el a Fekete-tengeren túlra, a kazárok földjére és térítsék meg, szervezzék Bizánc hatásköre alá a zsidó vallással kacérkodó törzset. A mi szem-pontunkból ez az első, együttes megbízásuk azért fontos, mert itt mu-tatkozik meg először: mennyire kiegészítik egymást. Konstantin teoló-giai disputakészségét és jó filozófiai felkészültségét Metód diplomáciai ügyessége, szervező képességei egészítették ki. Az alább részletes tár-gyalásra kerülő Konstantin-legendában olvassuk, hogy Konstantin a kazároknál megtanulta a zsidó nyelvet, de megtanulta *Vulfilas* gót bib-liájának olvasását is, egyszóval olyan — a maga korában szinte egye-dülálló — filológiai készségre tett szert, amelyet moráviai megbízatása-kor kiválóan fel tudott használni. A legenda közli hitvitáit is a kazá-rokkal: ebből kiderül, hogy éles elme, aki nagyszerű szónoki képessé-gekkel is meg volt áldva. A két testvér gyors és fényes sikert aratott a kazárok között. Kb. 200 kazár előkelőséget kereszteltek meg, ezek a keresztyén felfogás szerint törvénytelen házasságukról is lemondtak, 200 foglyot el is bocsátottak. Hazatérésük után útjukból Bizáncnak még-sem volt sok haszna, mert a kazárok újra a mohammedánok és a zsi-dók befolyása alá kerültek.

A kazár misszió után — Rasztiszláv bennünket érdeklő követsége idején — Konstantin és Metód Konstantinápolyban tartózkodott, testileg fáradtan, egyes források szerint Konstantin, a »Filozófus« a nagy út törődéseibe súlyosan belebetegedve. — Ő a Szent Apostól egyházban nyert alkalmazást, Metód pedig a Polychrom nevű kolostorba vonult. Itt érte őket az új megbízatás, amelyet a Pannón legenda a következő-képpen ír le:

RASZTISZLÁV KÖVETSÉGE

Amikor a filozófus örvendezett az Istenben, ismét egy másik ügy merült fel s nem kisebb, mint az előző. Mert Rasztiszláv, a morva fejedelem, Istentől buzdítva tanácskozni kezdett hercegeivel s a morvakkal és követséget küldött Mihály császárhoz, így szólván: »Miután népünk letért a pogányságról és a keresz-tyén törvényt tartja, nincs senkink, aki nekünk a mi nyelvünkön magyarázza meg a keresztyén hitet, hogy — ezt látván — mások is csatlakozzanak hozzánk. Ezért küldj nekünk felség, püspököt és ilyen tanítót, mert tetőled mindég jó törvény származik mindenfelé.«

A császár összehívá tanácsát, maga elé idézte Konstantint, a Filozófust és elmondotta neki ezt a beszédet. És így szólt: »Tudom, Filozófus, hogy fáradt vagy, de el kell oda menned, mert e dolgot senki más úgy nem tudja elvégezni, mint te.«

A Filozófus így válaszolt: »Fáradt is vagyok, testem is beteg, de örömmel megyek oda, ha nyelvüknek vannak betűik.«

De így szólt hozzá a császár: »Nagyapám is, apám is és sokan mások is kerestek ilyesmit, de nem találtak, hogyan találják hát akkor én?«

A Filozófus így szólt: »Ki tud a vízre szavakat írni és ki veszi magára az eretnek nevét?«

Ismét válaszolt neki a császár, Bárdal, a nagybátyjával együtt: »Ha akarod, Isten megadhatja ezt neked, hiszen ő ad mindenkinek, aki kételkedés nélkül kéri őt, s a zörgetőknek megnyitják.«

Elment a Filozófus s a régi szokás szerint imának adta át magát más segítő-társaival együtt. Nemsokára megjelent neki az Isten, meghallgatván szolgáinak imáját s az mindjárt betűket alkotott és elkezdte írni az evangélium szavait: »Kezdetben vala az Ige és az Ige vala az Istennél és Isten vala az Ige« — és így tovább.

A Cirill-legendának ez az itt közölt részlete jól érzékelteti a Morávia felé elinduló szerzetesek akciójának — akiket minden bizonnyal kisebbbrangú tanítványok serege is elkísért — sajátos bizánci természetét. Bemutatja a bizánci feudalizmus hierarchiáját, a császári szó parancs-jellegét, azt, hogy Konstantin eszköz a hatalmon lévő politikai tényező — a császár — kezében, de van benne valami a IX. századi bizánci keresztyénség közvetlenségéből, a mi szemünkkel talán primitívnek és naivnak látszó emberközelségéből, természetességéből, abból, ami éppen a németek egyházi életéből annyira hiányzott. Ebből viszont világossá lesz az is, hogy amikor a két testvér alapos előkészületek: a szláv abc megalkotása és a legfontosabb egyházi szövegeknek a Szaloniki környékén beszélt bolgár-keletmacedón nyelvre való lefordítása után elment Moráviába, ott nemcsak az érthetőbb szláv nyelvvel kellett rokonszenvet, hanem azzal is, hogy mentalitásukkal, magatartásukkal odaérkezésükkor közelebb álltak a primitívebb társadalmi formákat éppen csak felszámoló morvákhoz, mint a maguk vassal és tömjénnel jellemezhető, feudális világot terjesztő német papok. Félreértés ne essék: nem arról van szó, mint ahogy néhány mai, vulgarizáló kutató hiszi, hogy Konstantin és Metód a morva nép széles rétegeivel került közvetlen érintkezésbe. A források mindenütt csak az uralkodó osztálynak az ebből az idézetből is kiolvasható három rétegéről, a fejedelmi tanács tagjairól szólnak: a fejedelemről, a »hercegekről« (más szóval a főurakról) és a »morvákról«: arról az éppen kialakulófélben lévő középrétegről, amely — érzésünk szerint — a vazallusi függéstől való megszabadulásért, Morávia önállóságaért folytatott harcnak a legszilárdabb bázisa volt. Az, hogy III. Mihály császár a két testvért messze elkísérté a Morávia felé vezető úton s hogy Raszisztzláv székhelyén 864 május elején nagy tömeg fogadta őket újjongással: missziójuk rendkívül nagy politikai jelentőségét hangsúlyozza, de kultúrtörténeti szempontból ennél talán még fontosabb az a körülmény, hogy velük a morvák az egykorú keresztyénség másik arculatával ismerkedtek meg, amely mind nyelvével, mind magatartásával közelebb állott hozzájuk. A politikailag is, szellemében is egymással szembenálló két kultúrkör került tehát összeütközésbe Morávia területén. Nyilvánvaló, hogy ez éles harcra vezetett Konstantin—Metód és a már ott működő német papok között. Persze, a harc teológiai nézeteltérések ürügyén elsősorban a hatalmi pozícióért folyt, — de kimenetelével nem kevesebbnek kellett eldőlnie, mint hogy a Kárpátmedencének akkor legfontosabb államában a római vagy a bizánci keresztyénség veti-e meg a lábát.

Hogy a két testvérnek a számukra új, idegen környezetben a morvák nagy többségének rokonszenve ellenére is milyen nehéz volt helyt állnia, azt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy még odaérkezésük évé-

ben, 864-ben háborús eseményeket kellett átélniök. *Német Lajos*, a császár hűtlenséggel vádolja Rasztiszlávot, amiért Bizánchoz fordult és hatalmas sereggel támadja meg mind a mai napig ismeretlen helyen fekvő székhelyén. Nagy sikert nem ér el, távoznia kell a morva fejedelem jól megerősített vára alól, de vállalkozásából mégiscsak húz annyi hasznot, hogy a mindég taktikus és a szomszéd nagyhatalommal szemben mindég inkább védekező, mint támadó Rasztiszláv újból hűséget fogadott neki. Ez — persze — a passauai püspök misszionáriusainak a pozícióját is megerősítette, ami a bizánci testvérek és a német papok között állandó vitákra, sőt harcokra adott okot. Mint említettük, e harcok elsősorban dogmatikai kérdések körül folytak: Konstantin és Metód erkölcstelenséggel vádolta Passau küldötteit, mert — nyilván »captatio benevolentiae« kedvéért — szemet hunytak a fejedelemnek és környezetének még a pogány világból fennmaradt szokásai (pl. a többnejűség) fölött: az ő Bizánzból magukkal hozott puritanizmusuk ezt nem tudta megbocsátani. De ezzel — nolens-volens — ellentétbe kerültek a feudalizmus felé tartó morva társadalmi rendnek éppen legfelsőbb rétegeivel, akik anyagi javaikat a szigorú görögök szemlélete szerint meg nem engedett, erkölcstelennek bélyegzett élvezetekre használták fel. A kialakuló morva arisztokráciának nem is jelentéktelen része éppen ezért mind inkább és inkább a német papok pártját fogta. De Konstantin és Metód tévtanokkal is vádolta frank kollégáit, mert azok olyan hiedelmek, népi babonák terjedését is megengedték, amelyek ebben az időben több európai népnél el voltak terjedve. A frank papok elsősorban dogmatikai szempontból támadták a két testvért; a vitatkozásnak az volt a legfőbb témája, ami körül a nagy harc is folyt Róma és Bizánc között. Photius és köre ragaszkodott ahhoz a tételhez, hogy a Szentlélek csak az Atyaistentől származik, míg a nyugati egyház a hitvallás e passzusánál a Fiúistent is emlegette: »Filioque...« Ez a Bizánc és Róma között több évtizeden át zajlott »Filioque...« vita Moráviára is kiterjedt. De a fő vád, amellyel a németek Konstantint és Metódot illették, istentiszteletük szláv nyelve volt. Nem tudható biztosan, vajon a két görög már Konstantinápolyban elhatározta-e, hogy a prédikáción kívül a liturgiát is szlávul fogja mondani, annyi azonban tény, hogy moráviai működésük alatt már szláv nyelven miséztek. A nemzeti nyelvű mise — *bizánci szokás* — és nem a szláv öntudat korai megnyilvánulása, mint ahogy azt a nacionalista történetírás képviselői hitték — hatalmas szálla a német, de általában a nyugati papok szemében, akik csak a három klasszikus nyelvet: a hébert, a görögöt és a latint tudták a szószékre s az oltár elé illő nyelveknek, ezért is nevezték őket a görög testvérek »Pilátus fiainak«; tudvalévő, hogy Pilátus is három nyelven szerkesztette a feliratot Krisztus kereszttjére. Konstantin és Metód mégis, minden nehézsége ellenére hatalmas munkát végzett Morávia területén. Sajnos, az egykorú források semmi pozitív támpontot nem adnak arra, hogy hol székeltek. Annyi azonban kétségtelen, hogy alsó- s felsőfokú iskolákban neveltek a fejedelem által kijelölt morva ifjakkól új papi nemzedéket, majd — bizonyos idő eltelte után — már tanítványaikkal együtt folytatták nemcsak missziós tevékenységüket, hanem a már Bizáncriban megkezdett fordító munkát is.

A kutatók hosszú ideig azt hitték, hogy kerek három évi működés után, 867-ben Konstantin és Metód azért indult el — legszorosabb baráti köre kíséretében — Moráviából dél felé, mert a német papok feljelentésére I. Miklós pápa magához rendelte őket, hogy megvizsgálja tanításuk tisztaságát. JÁN DEKAN mutatott rá, hogy ez nem valószínű. Amikor elindultak, Konstantinápoly teljes tekintélyét érezték a hátuk mögött, hiszen éppen ebben az időben közösi tette ki Bizánc pátriárkája, Photius I. Miklós pápát az egyházból! Sokkal kézzelfoghatóbb tehát az a feltevés, hogy Bizánc felé vették az útjukat, de nem a fárastóbb kontinentális (dunai) úton, hanem Pannónián és az akkor bizonyos önállósággal Bizánc igazgatása alá tartozó Velencén át. Ezt a tervezett kerület az is indokoltta tette, hogy féltek a bolgároktól, mert azok egyházilag akkor még Rómához tartoztak s viszonyuk Bizánchoz nem volt a legszívélyesebb. Útba ejtették Mosapurcot, ahol a morvák elleni harcban elesett Pribina helyett akkor már annak fia, Kocel (861—873) uralkodott. Mosapurc Kocel uralkodásának kezdetén változatlanul a frank egyházi térítésnek és hódításnak a középpontja volt, amelyre a salzburgi érsek rendkívüli eréllyel tartott igényt. Kevéssel Konstantin és Metód odaérkezése előtt, 865-ben Kocelnél töltötte a karácsonyt, az első ünnepen ő maga tartotta az istentiszteletet, a második ünnepnapon és 866 újév első napján 1—1 templomot szentelt fel. Kocelnek tudnia kellett a bizánci szerzetesek és frank papok közt az ő szemével ellenséges Morávia területén dúló harcról, de Konstantin és Metód sem lehetett Kocel magatartása felől teljesen tájékozatlan. Mi az oka hát, mégis annak, hogy Mosapurc felé vették az útjukat, hogy Kocel a lehető legszívélyesebben fogadta őket, hogy a szláv könyvek megtetszettek neki, hogy ötven tanítványjelöltet adott át nekik s hogy kérésükre szabadon engedte rabszolgáit? Egyetlen forrás sem nyilatkozik e pálfordulás okáról, egyes kutatók meddő találgatásai helyett tehát, mi is csak a pusztá tény említjük, hozzátéve: az adott helyzetben néhány pillanatig úgy látszott, hogy az oly mélységesen latin kultúrájú Pannónia sem kerülheti el a bizánci befolyást s a latin misét ott is keleti liturgia váltja fel. Ráadásul Konstantin és Metód jó hosszú ideig maradt Kocel udvarában, ami arra is mutat, hogy — úgy látszik — tárgyalásokat folytattak pannóniai működésük lehetőségeiről. Csak egy bizonyos idő eltelte után mentek tovább Velencébe, ahol még szenvedélyes vitákat folytattak a »háromnyelvű«, »Pilátusfi« nyugati papokkal a szláv istentisztelet ügyében s a »Filioque...« körül. Itt érte őket a 867. őszén Konstantinápolyban lezajlott események híre. *Macedóniai Basileios* szeptember 23-án legyilkoltatta *III. Mihály* császárt, letette *Photiust* a pátriárka székből és november 26-án visszahelyezte elvesztett méltóságába azt az *Ignatiust*, akinek a Rómához való viszonya tekintetében a Photiuséival homlokegyenest ellenkező nézetei voltak. Bizánuban a lojalitás érzése erősen személyhez volt kötve; könnyen megérthetjük hát Konstantin és Metód talajtvesztettség-érzését, ha arra gondolunk, hogy egyszerre mind a két pártfogójukat elvesztették, s nem tudhatták, hogy — mint Photius belső emberei — mire mennek haza, a lezajlott események hatása alatt még nyilván meg nem nyugodott Konstantinápolyba.

Nem tudjuk, ki értesítette I. Miklós pápát arról, hogy a két szerzetes Velencében van, de talán nem kell részletesebben indokolnunk, hogy meghívása éppen kapóra jött nekik. A pápa magatartása tehát könnyen érthető. Ha Konstantinnak és Metódnak mégis sikerült volna Bizáncba vinni és ott felszenteltetni a velük lévő tanítványsereget, Morávia, esetleg Pannónia is elveszett volna a pápai kúria számára, végleg Bizánc érdekszférájába került volna s ez talán még Rómának a Borisz bolgár fejedelem udvarában elért sikereit is veszélyeztette volna. Magához kérte hát Konstantint és Metódot, nyilván azzal a céllal, hogy megnyerje őket a maga ügyének. Alig, hogy elküldte nekik a meghívót, 867. november 13-án meghalt s mivel a két testvér útja decemberre húzódott el, már az új pápa, II. Adorján fogadta őket. II. Adorján politikájában a bennünket érdeklő szempontokból semmi változás nem állt be az I. Miklóshoz képest, változatlanul a két testvér megnyerése volt a célja. Említettük már — VÁCZY PÉTER nyomán —, hogy a pápaság centralizációs törekvései a frank egyházfők tartományi egyházi koncepciójával milyen ellentétben állottak: I. Miklós, majd II. Adorján most már elérkezettnek látta az időt arra, hogy a pápai kúriának végképp nem kellemes német túlkapásokat Konstantin és Metód működésével ellensúlyozza. A legtöbb kutató azzal magyarázza ünnepélyes római fogadtatásukat, hogy magukkal vitték Szent Kelemen vértanú ereklyéit. Ezeket az ereklyéket még a Fekete-tenger partján, a kazárok között találták meg s minden útjukra — tehát ezúttal is — magukkal vitték. A Rómában alig ismert bizánci papok ünnepélyes fogadtatása a pápai politika átgondolt, őket a maga céljaira megnyerni akaró politikájának diplomáciai lépése, cselfogása volt. Az ezt követő tárgyalások a két testvérnél fennálló, Photius bukásával kapcsolatos lélektani momentum s a pápa németellenes politikai beállítottsága ellenére sem voltak könnyűek, — erre mutat többek között az is, hogy kerek másfél esztendeig húzódtak el: 867 decemberétől 869 tavaszáig tartottak. Az, hogy Metódot és három tanítványt a pápa által erre a célra kijelölt két püspök pappá, kettőt pedig diakónussá szentelt 868 márciusában, a szentszéknek még mindig csak csalogató manővere volt. Mi okozta a tárgyalások nehézségét, azoknak miért kellett oly rendkívül hosszú időre elhúzódnok? Nyilvánvalóan azért, mert Konstantin és Metód továbbra is csak bizánci mentalitású, a bizánci szertartásokhoz és nézetekhez ragaszkodó szerzetespár maradt. Viszont hogy a pápának milyen rendkívüli módon fontos volt a frank tartományi törekvések ellensúlyozására a két görög megnyerése, azt a végső megegyezés eredménye mutatja: a pápa eltekintett a »Filioque...« körül kialakult dogmatikus viták további feszegetésétől és engedélyezte a szláv liturgiát. Ez volt az első eset, hogy Róma a misézésnél a latin helyett egy »barbár« nyelvet is megtűrt. Persze, bizonyos koncessziókkal ezt a két testvérnek is viszonznia kellett: vállalták, hogy egyes miserészeket előbb latinul olvasnak s csak azután mondanak szlávul, Konstantin a pápa egyenes kívánságára lefordította latinból szlávra a Gergely-féle szakramentáriumot, tíz római ritusú miseformulát, 38 imával s a lefordított bizánci egyházi büntetőtörvénykönyvet is kiegészítették a római kato-

likus egyházjogból vett pótlásokkal. Rómának és Bizáncnak ez a szellemi találkozása egyedülálló a történelemben.

Konstantin 869 elején súlyosan megbetegedett. Kólostorba ment, ahol szerzetesi névként a *Cirill* (fenséges) nevet kapta. A görög testvérpárt ettől az időtől kezdve nevezik *Cirill* és *Metódnak*. Cirill a kólostorban 42 éves korában, 869. II. 14-én meg is halt. Rómában temették el ünnepi pompával.

Metódnak tehát egyedül kellett folytatnia misszióját, amelyet ezúttal a pápa ruházott rá. Valóban nem érezhette az elvégzendő munkát könnyű feladatnak: lelke mélyén bizánci mentalitással, mégis a római pápa megbízásából kellett Kocel és Rasztiszláv országaiban megbirkóznia frank ellenségeivel. Közvetlen Cirill halála után Kocel intézett a pápához kérést, tegye Pannóniát önálló egyházkerületté s az élére nevezze ki Metódot. A pápa ekkor még nem akarta a helyzetet a salzburgi érsekkel ennyire kiélezni és Metódnak mindössze missziós megbízást adott, amely Pannóniára és Nagymoráviára volt érvényes. De az amúgy is féltékeny frank politikai tényezők haragját még ez a pápai lépés is felkeltette. Amúgy is dühvel szemlélték Rasztiszláv egyre növekvő önállóságát s két ízben is rátámadtak Moráviára: 868-ban, amikor a morvák csúfosan visszaverték őket, majd 869-ben, amikor Karolmanni tűzzel-vassal pusztította Szvatopluk részfejedelemségét, Német Lajos legfiatalabb fia, *Károly* pedig mélyen behatolt Moráviába, de Rasztiszláv legyőzte seregét s úrrá lett az eseményeken, valóban független uralkodó lett az országában. Morávia politikai súlya ezzel annyira megnövekedett, hogy egyrészt Rasztiszláv elérkezettnek láthatta a pillanatot a Frank Birodalomtól való teljes elszakadásra, másrészt támasza lehetett annak a pápai politikának, amely mind erősebb és erősebb mértékben törekedett a frank egyház tartományi törekvéseinek a felszámolására. Elérkezettnek látszott az idő arra is, hogy Metód egyházkerületet kapjon. *Német Lajos* belátta, hogy hatalmi úton kell megoldania a moráviai kérdést, kész tények elé kell állítania a pápát s Rasztiszlávot is oly személlyel kell pótolnia, aki a frank politika intenciója szerint dolgozik. Rasztiszláv eltávolítására két lehetőség adódott: a hosszú háború, vagy a fejedelemnek a hirtelen elfogása rajtaütés útján.

Szvatopluknak (870—894) a személye és közvetlen környezete segítette meg a német császárt abban, hogy a két megoldás közül az aljasabb, de könnyebben végrehajtható másodikat választhassa. Említettük már, hogy — nyilvánvalóan az ott lévő nagyobb német kolónia jelenléte következtében — a részfejedelem mindég nagyobb német befolyás alatt állt, de említettük azt is, hogy Metód puritánsága, a felsőbb nemeség erkölcsi kilengéseit kifogásoló magatartása miatt volt Moráviában olyan réteg, amely az ebből a szempontból opportunusan liberális magatartású német papokhoz húzott. A maguk anyagi jólétét és tobzódásait mindennél többre becsülő főurak támogatása nélkül Szvatopluknak semmi esetre sem sikerült volna a németek előtt való meghódolás. Rasztiszláv e tetteért bosszút akart rajta állni, de az ügyes és szemfüles Szvatopluk megelőzte, ő fogatta el Rasztiszlávot és 870 májusában láncra verve kiadta Karolmannak. Az országát független hatalommá kiépíteni akaró morva fejedelem fölött 870 novemberében Regensburg-

ban mondott ítéletet Német Lajos császár: hűtlenség miatt ítélte halálra, majd úgy »kegyelmezett meg« neki, hogy kiszúratta mind a két szemét és vakon vetette kolostor-börtönbe. Azt sem tudjuk, a szerencsétlenül járt nagy fejedelem hol és mikor halt meg.

Szvatopluk az árulást saját érvényesülése kedvéért követte el, a fejedelmi trónra vágyott, és semmiféle eszközt nem kímélt, hogy azt el is érje. A németek viszont attól féltek, hogy a hatalom birtokában ő is folytatni fogja Rasztiszláv függetlenségi politikáját, s ezért Karolmann őt is elfogatta, Morávia kormányzását pedig Wiliam és Engelschalk bajor örgrófokra bízta. Ez — persze — egyházi szempontból az egész országot a frank papok kényére-kedvére szolgáltatta ki. Williamot és Engelschalkot csak a pártütő főuraknak már fentebb említett rétege volt hajlandó támogatni, a lényegesen nagyobb számú középréteg és katonaság fellázadt, Slavomír vezetésével birtokba vette Rasztiszláv székhelyét s az ellenállást kezdte megszervezni. Ez a németeket rendkívüli módon megijesztette. Karolmann azonnal kiengedte a börtönéből Szvatoplukot, az erős német hadak élére állította s a felkelés leverésére küldte. Szvatopluk a német katonaságot viszont csak arra használta fel, hogy elérje Morávia központját, ott villámgyorsan megérttette magát Slavomírral, hirtelen a morva hadsereg élére állt, rátámadt a németekre, akik között oly hatalmas mézszárlást vitt véghez, hogy a két alvezér, a már említett Wiliam és Engelschalk is a csataterén pusztult el. Ezzel Szvatopluk elérte vágyát: Morávia fejedelme lett. Két év alatt rendbeszedte országát, eltüntette a felkelés s a háború okozta sebeket s céltudatosan arra törekedett, hogy országából nagyhatalmat építsen ki. Amikor a frank hadak még egyszer rátámadtak, erélyesen visszaverte a támadást s 874-ben János velencei pap közvetítésének eredményeképpen Forchheimben békét kötött a császárral. Ez a forchheimi békekötés végeredményképpen mind a két fél megalkuvásáról, tanúságot tesz: Szvatopluk hűséget fogadott benne a császárnak, aki viszont teljesen szabad kezet adott volt ellenfelének országa belügyi kérdéseiben. Szvatopluk a békében elért előnyöket nemcsak hatalmának belső megszilárdulására használta fel, hanem hódításra is, államát, amelyet a történelem méltán nevez Nagymorva Birodalomnak, aránylag rövid idő alatt kiterjesztette Csehországra, a Visztula vidékére, Lausitzra és végül — egy kis időre — Pannónia egy részére is.

Szvatopluk birodalmának nagysága és verhetetlensége azonban csak látszat. A modern szlovák történettudomány bemutatta a területnövekedés kétségtelen ténye mellett azt is, hogy a csak saját hasznára és dicsőségére törekvő fejedelem a meghódított és kirabolt tartományokat csak felületesen tudta birodalmához csatolni s már a hódító hadjáratok idején a csillogó dicsőség külsőséges fényei alatt a morva osztálytársadalom szétesésének, hanyatlásának apró jelei figyelhetők meg. Rasztiszláv idején még a morva uralkodó osztály minden rétege részt vett a kormányzásban, vagy legalábbis a fejedelem tanácsában, most ellenben kizárólag a morva főnemesség kezébe került minden hatalom s ez a réteg — egyre növekvő anyagi hatalmával visszaélve — mind lejjebb és lejjebb vitte az országot az erkölcsi lejtőn.

Ez az oka annak, hogy amíg Szvatopluk a politikai hatalmat teljes

mértékben akarta gyakorolni s féltékenyen vigyázott arra, hogy haditerveibe a németek bele ne szóljanak, egyházi kérdésekben német papokkal vette körül magát. Hiszen: »A német papság nem korholta Szvatoplukot buja, érzéki élete miatt, míg Metód kemény és szigorú volt s mindenkitől megkövetelte, hogy a házasság kérdésében lelkiismeretesen megtartsa az egyházi előírásokat.« 870 elején a salzburgi érsek, valamint a freisingeni és passauai püspök intenciójára frank papok elfogták és börtönbe vetették Metódot. Hosszantartó és kínos pör lett a szegény görög misszionárius osztályrésze; a német főpapok lovaglóostorral vertek az arcába, szemenköpték, majd a legszigorúbb télvíz idején a szabadban hagyták éjszakára. Rettenetes bosszút akartak rajta állni. Metód hiába fordult a pápához segítségért — leveleit, üzeneteit elfogták s mikor a pápa valamelyik német főpapnál a bizánci holléte iránt érdeklődött, azt állította, hogy nem is ösmeri. Csak 873-ban jutott a II. Adorján örökébe lépő VIII. János pápa tudtára a szégyenteljes per története. VIII. János a három német főpapot: *Adalwin* salzburgi érseket, *Hermanrich* passauai és *Hanno* freisingeni püspököt szigorú megrovásban, illetőleg büntetésben részesítette, Metód szabadonbocsátását rendelte el s a régi *sirmiumi* püspökség felújításával kinevezte püspökké, illetőleg Pannónia és Morávia érsekévé. VIII. Jánosnak ez a lépése még mindig arról a pápai politikáról tanúskodik, amely a bizánci hittérítőt és tanítványait akarta a német tartományi egyház hódításaival szemben felhasználni, — de a püspöki, illetőleg érseki kinevezés már nem járt együtt a szláv liturgikus nyelv engedélyezésével. Hogy ezekben a kérdésekben nemcsak a pápának és a németeknek, hanem a nyugatnak és keletnek, más szóval Rómának és Bizáncnak a viszonyáról is szó van, azt azzal is igazolni tudjuk, hogy Metód mit sem törődött a pápai tilalommal. Kiszabadulása után azonnal munkához látott és továbbra is szláv istentiszteletet tartott. Most azonban már korántsem volt olyan kedvező helyzetben, mint Raszisztzláv idején. Az egyik pártfogója, Kocél, mindjárt kiszabadulása évében, 873-ban — egyes szerzők szerint 874-ben, — meghalt s utána Karolmann, majd annak fia, *Arnulf* frank herceg lett Pannónia fejedelme, akitől — érthetően — semmi támogatást sem várhatott. De nem volt kedvezőbb a helyzete Szvatopluknál sem, aki már az elmondott erkölcsi nézeteltérések miatt is gyűlölte, de akit a németekhez baráti, sőt egyesek szerint rokon szálak is fűztek: állítólag keresztapja volt Arnulf egyik fiának, majd *Adelhaidot*; Karolmann lányát vette el feleségül, akit Metód egyik legelkeseredettebb ellenfele, egy *Wiching* nevű frank pap vitt el a morva fejedelem udvarába. Mindezeknek a nehézségeknek a tetejébe Metód — aki a lelke mélyén halála pillanatáig hű bizánci maradt — akarva-akaratlan a konstantinápolyi udvarral is ellentétbe került. Mint említettük, a pápa *sirmiumi* érsekké nevezte ki. Ezt szándékosan tette: *Sirmium*, a III—IV. századi híres római keresztyén város ebben az időben Bulgária területén feküdt s a bolgárok éppen nemrég fordultak el a pápai kúriától, illetőleg ismerték el a bizánci pátriárka fennhatóságát. Metód *sirmiumi* érsekké való kinevezése tehát nemcsak a bolgárok, hanem a Bizánc érdeköreibe való beavatkozást is jelentette s a pápa részéről ügyes, de kegyetlen sakkhúzás volt a bizánci szerzetes teljes lekötésére.

Metód mindezekkel a nehézségekkel szembeszállva tovább folytatta munkásságát — megtette a pápai udvarnak a legszükségesebb engedményeket, de a lényeges dogmatikai kérdésekben és a liturgia nyelvén nem engedett. Nem engedtek tanítványai sem, akik között ekkor már kétségtelenül sok pannóniai, illetőleg moráviai származású pap és diakónus akadt, de akik között ott kellett lennie annak a néhány bizánci segítőtársnak is, akiket a görög testvérek még annak idején magukkal hoztak a Kárpátmedencébe. A frank papság az új viszonyok között sokkal szabadabban és erőteljesebben tudott küzdeni több tűz közé is került ellenfelével szemben. Offenzívájának fővezére *Wiching* volt, akit Arnulf azzal a politikai megbízással küldött Nyitrára, Szvatopluk udvarába, hogy ott a németek bizalmi embere legyen, még szilárdabbá tegye a két fejedelem — Arnulf és Szvatopluk — baráti viszonyát. A helyzet 879-re annyira elmérgesedett, hogy a németek Szvatopluknál újra »eretnkséggel« vádolták meg Metódot. A fejedelmet a dogmatika kérdései nem érdekelték, de a feljelentés kapóra jött neki, hogy a számára igen ellenszenves, a középrendet ellene hangoló, puritán Metódtól végleg megszabadulhasson. Wichingék feljelentését a már a forchheimi békével kapcsolatban említett János velencei pap, Metód halálos ellensége útján Rómába továbbította. VIII. János pápa ezzel igen kellemetlen helyzetbe került. Viszonya Bizánchoz ismét oly fordulatot vett, hogy nem cselekedhetett meggondolatlanul. *Ignatius*, a Róma irányában engedékenyebb pátriárka meghalt, újra *Photius* került a legfőbb bizánci egyházi méltóság székébe — s akik valamikor kiátkozták egymást, most kénytelenek voltak egyezkedni, mert a külső hatalmi, politikai körülmények következtében egymásra voltak utalva. Különösen a pápa érezte, hogy esetleg rá lesz Bizáncre szorulva: az arabok erősen fenyegették Itáliát s a bizánci császár védelmi flotta küldését ígérte neki. *Photius* a béke kedvéért hajlandó lett volna még a bolgár egyházzal is lemondani... Ilyen körülmények között — persze — Szvatopluk kívánságának egyoldalú teljesítésére nem került sor. A pápa magához rendelte Metódot is, Wichinget is; Szvatopluk egyik főura, a Metóddal egyáltalában nem rokonszenvező *Zemižizň* kísérte el a két papot Rómába. Metód majdnem hat hónapig állt a pápa, illetőleg a püspöki szinódus ítélőszéke előtt; az ítélet jól tanúskodik arról a diplomáciai helyzetről, amelyet az előbb bemutatunk. A pápa megint elsősorban a saját céljaira felhasználható *bizáncit* látta meg Metódban, nem ejtette hát el, mert hiszen — bonyodalom esetében — közvetítésre használhatta fel a bizánciaknál; ugyanakkor viszont Szvatoplukkal sem akart kikezdeni, mert fontos volt neki, hogy közép-európai terveit a hatalmas morva fejedelem ne húzza keresztül. *Industriae tuae*... kezdetű bullájában megerősítette Metódot az érseki székben, de úgy, hogy két szuffragáneos püspököt rendelt mellé s az egyikké — Nyitrára — kinevezte *Wichinget* azzal, hogy másiknak Szvatopluk és Metód közösen jelöljenek majd valakit. Újból engedélyezte a szláv nyelvű misét, de hozzátette, hogy azt a fejedelem nem köteles hallgatni, ha neki csak a latin mise tetszik. Az új pápai bulla tehát nem jelentett egyértelmű diadalt Metód számára. Wichingnek püspökké való kinevezése pedig — Szvatopluknak már ismert érzelmeire való tekintettel — az ő szempont-

jából egyenesen halálos veszedelmet jelentett. Amikor visszatért Moráviába, már egy pillanatnyi nyugta sem volt. Wiching minden eszközt megragadott, hogy ellenfelének a működését lehetetlenné tegye. Meghamisította a pápai bullát, annak csak azokat a részeit terjesztette, amelyek Metódra nézve nem voltak kedvezők, úgy magyarázta a dolgot, mintha a pápa Metód érsekségét nem engedélyezte volna.

Nem tudjuk, ez volt-e az oka vagy más, de 881 októberében vagy novemberében Metód Bizáncba utazott. Nagy szeretettel és ünnepélyességgel fogadták; egyes szerzők szerint maga a császár hívta meg, hogy segítséget kérjen tőle a balkáni szlávok térítésére. Mások azt hiszik, hogy VIII. János pápa kérte fel arra a közvetítő szerepre, amelyről az előbb, római látogatásával kapcsolatban szóltunk, egy harmadik vélemény szerint pedig Metód kérte meg a bizánci császárt arra, hogy nyújtson neki és tanítványainak menedéket, ha bármilyen okból el kellene hagyniok Morávia területét. Sajnos, a források igen szűkszavúan írják le az érsek konstantinápolyi útját, ezért abból semmiféle messze-menő következtetést nem vonhatunk le. Annyi azonban bizonyos, hogy ez ismét csak megerősíti állításunkat: Metód mindvégig a bizánci érdekkör, a bizánci törekvések s a bizánci szellem képviselője maradt még akkor is, ha közben — kényszerhelyzetében — a római kúriától kapott és fogadott el megbízásokat és kinevezést.

Ez még nyilvánvalóbbá lett akkor, amikor VIII. János pápa 882-ben bekövetkezett halálával a pápai politika Metód kérdésében is gyökeresen megváltoztatta álláspontját. *I. Marius*-nak és *III. Adorján*-nak a magatartásáról ugyan mit sem tudunk, de hogy sem közvetítő, sem békítő szerepet nem játszottak Metód és a német papok között, az meglátszik abból, ami az érsek visszatérése után következett be Moráviában. A harc a német papok és a bizánci, illetőleg tanítványai közt annyira kieleződött, hogy Metód átkot mondott Wichingre, majd mikor Szvatopluk — Arnulfal összeveszvéen — rátört Pannóniára s azt tűzzel-vassal föleggette, átkot mondott a fejedelemre is. Nyilvánvaló, hogy ilyen körülmények között működése már nem járhatott sikerrel; még kijelölte ugyan utódját, morva születésű tanítványát, *Gorazdot*, s 885. április 6-án meghalt. A hagyomány szerint székesegyházában temették el nagy ünnepélyességgel. De hogy ez a katedrális *hol* volt, azt eddig senki sem tudta megnyugtató módon megállapítani. A találgatások hosszú sora indult meg körülötte; a szenvedélyes vitát — persze — igen sokszor nacionális szempontok vezették. A morvaországi Velehrad, Dévén, Székesfehérvár és Nyitra szerepelt eddig a szupponált érseki székhelyek körül. Ha elfogadjuk, hogy Székesfehérvár felvetése teljesen indokolatlan, el kell fogadnunk *KNIEZSA ISTVÁNNAK* azt az állítását is, hogy a másik három város közül Metód székhelye a legkevésbé éppen Nyitrán valószínű. Hiszen ott már 830 óta német templom működött s két ellenségének, Wichingnek és Szvatopluknak is ott volt a székhelye. Egyébként *JÁN STANISLAV*-val szemben *OTA POLÁK* sem tartotta Nyitrát Metód valószínű székhelyének.

Miért éppen *Gorazdot* jelölte ki Metód utódjául? A Pannón legenda ezt azzal indokolja, hogy azért, mert Morávia szülőtte s a szláv és görög abc-n kívül a latinban is járatos. Más szóval, Metód még halála pillá-

natában is képviselte az élete és működése alatt az eredeti megbízatásának és Morávia sajátos helyzetének ötvözetéből adódó koncepciót: a bizánci egyháznak és a latin kultúrának az összeegyeztetését. Mindaz, ami Metód halála után történt, e koncepciójának tarthatatlanságát bizonyítja; a keleti és nyugati keresztyénség, vagy a későbbi fejlődés szemszögéből nézve: a keleti és nyugati kultúrkör összeegyeztetésére a IX. században már nem kerülhetett sor. *Gorazd* és társai már legfeljebb 1½—2 évig tudtak zavartalanul működni. Nemcsak azért, mert *Gorazd* sokkal kisebb egyéniség, mint *Metód*, s ezért nem tudja folytatni módszerének és elődjének nagyvonalú taktikáját, hanem azért is, mert egyszerre túl sok ellenség tört rá. A Bizáncra s a szláv istentiszteleti nyelvre merev ellenszenvvel tekintő *V. István* pápa csak akkor akarja jóváhagyni *Gorazd* érsekségét, ha elmegy Rómába, érthető viszont, hogy *Gorazd* ezt nem tette, mert ekkor már ismét nagy volt Róma és Bizánc között az ellentét s Rómában esetleg az eretnekeknek kijáró sors jutott volna neki osztályrészül. Ha igaz, hogy *Metód* halála évében, 885-ben *Wiching* Rómában járt, akkor *Gorazd*nak még fokozottabb mértékben kellett tartania a római úttól. De reá és társaira itthon is veszedelmek vártak. Szvatopluk közben kibékült a 887-ben német királlyá koronázott *Arnulf*fal, 890-ben hódolt is neki s ez a frank papokhoz fűződő viszonyát még nagyobb mértékben megerősítette. Elhatározta, hogy végez a számára most már végképp kényelmetlen bizánci, illetőleg Bizáncot képviselő szláv ritusú papokkal. Maga elé rendelte őket, »szemükre veté gonosz tanításait«, azután pedig szabad kezét adott kedvencének, *Wiching*nek a szerencsétlenek sorsát illetőleg. *Wiching* könyörtelen üldözésben részesítette, börtönbe vetette őket, majd féktelen katonái a legszigorúbb télben félig meztelenül engedték őket menekülni a szélrózsa minden irányába. Egy részüket rabszolgakereskedőknek adták el, akik *Velencébe* vitték az emberszállítmányt s ott a bizánci udvar képviselői váltották ki a rabságból. Másik részük Horvátországba menekült, ahol írásmódjuk — a glagolita írás — két egyházmegyére korlátozva ma is él, de a bizánci ritus továbbfejlődését megakadályozta a dalmát tengerpart latin kultúrája. *Metód* legnevesebb tanítványai: *Gorazd*, *Naum*, *Kelemen*, *Lőrinc*, *Angelár* és *Száva* a Duna mentén, *Belgrádon* keresztül a bolgárok földjére menekültek, ahol fontos egyházi funkciókat töltöttek be: *Kelemen* (*Kliment*) püspök lett az *Ochridai tónál*, *Naum* is ott működött tovább, *Garazdot* pedig mint érseket temették el *Berátban*, a mai Albánia területén. Megalapítói lettek annak a bizánci szellemű, a X. századtól kezdve *cirill* betűkkel író keleti szláv egyházi irodalmiságnak, amely a Balkán szlávjai közt s az oroszok között terjedt el.

Bizánc és Róma részben politikai, de részben — és főleg — szellemi küzdelme a Kárpát-medencében ezzel végleg lezárult. A Nagymorva Birodalom sorsa is megpecsételődött. 892-ben *Arnulf* az összes környező néppel, de főleg a horvátországi szlávok s Pannónia fejedelmével, *Braszlavval* szövetkezve három irányból is támadást intézett Szvatopluk ellen. Ezt a rátermett morva fejedelem még ki tudta védeni, de 894-ben meghalt. A monda szerint halálos ágyán két fiának, *II. Mojmir*nak és *II. Szvatopluk*nak nyilvesszőkön mutatta be, hogy csak akkor fognak

boldogulni, ha egyetértéssel kormányoznak. De Szvatopluk halála után az amúgy is hevenyészve összetákolt birodalom kötelékei szakadozni kezdtek; a csehek, a szorbok, a visztulai szlávok azonnal függetlenítettek magukat. Az így lecsökkent területen II. Mojmír lett az egész ország fejedelme. II. Szvatopluknak jutott a részfejedelemség. S bár II. Mojmír a róla szóló kevés és zavaros hír szerint rendkívül tehetséges és élesesű ember volt, közte és testvére közt olyan erős harc tört ki, hogy végképp aláasta a birodalom létét. Az eddigi vélemények szerint csak testvérharcról volt a két fiú között szó, — pedig valójában a sok egyenetlenkedésnek komoly társadalmi háttere volt. II. Mojmír mögött sorakozott föl az uralkodó osztálynak az az egészségesebb középrétege, amely — mint láttuk — annak idején Raszisztzláv államépítő és önállósodási törekvéseit is támogatta. II. Mojmír fel is akarta újítani Morávia egyházi önkormányzatát; de a vagyonosabb és hatalmasabb főurak, akik II. Szvatopluk körül csoportosultak, felülkerekedtek, a közben császárként koronázott Arnuffal szövetségbe szövetkeztek s az önálló morva állam utolsó erkölcsi alapjait is aláásták.

Időközben új lovas nép tűnt fel a Kárpát-medencében: a magyar. Azok a történetírók, akik a Frank Birodalom és Morávia között lezajlott küzdelmet nemzeti küzdelemnek fogták föl, a magyarok támadását nemzeti sorscsapásnak nevezik a szlávokra nézve. Szerintük a magyarok megjelenése a Duna—Tisza táján vert éket a déli és északi, keleti és nyugati szlávok közé, a magyarok akadályozták meg ezen a tájon az egységes szláv birodalom kialakulását. Talán az eddigiekkel is sikerült rámutatnunk, mennyire csak a XIX—XX. század polgári nacionalizmusát tükrözi a IX. században a Kárpát-medencében lezajlott eseményeknek ez a felfogása. Morávia széthullásának kérdésében a mai szlovák történetírónak, JÁN DEKANNAK kell igazat adnunk, aki bemutatta, hogy a magyarok támadása a X. század első éveiben mindössze a kegyelem-dőfést adta meg az erkölcsi alapjaiban már rég' aláásott morva fejedelemségnek; »... fontos tényező volt itt az a tény, hogy a magyaroknak a megérkezése a Kárpát-medencébe abban az időben valósult meg, amikor már észrevehető volt a praefeudális morva társadalom széthullása, s az új feudális társadalom még nem alakult ki.«

Azzal a szemlélettel szemben, amely a magyaroknak a fellépését a szlovák történelem további folyása, illetőleg tulajdonképpeni kezdetei szempontjából csak tragikus színekkel tudta festeni, hadd idézzük egy helyre csoportosítva a bemutatott eseménysorozat magyar vonatkozásait.

Időrendben első Konstantinnak (Cirillnek) a Pannón legendában leírt találkozása egy magyar csapattal. Szórol-szóra idézzük a mind a görög bölcsre, mind a lovas magyarok primitív nemeslelkűségére jellemző részletet:

»Azután a Filozófus újra útnak indult, s mikor az első órában imáját végezte, a magyarok támadtak rá, úgy vonyítottak, mint a farkasok s agyon akarták ütni.

De ő nem rémült meg, imádságát sem hagyta abba, csak Kyrie-eleison-t kiáltott, mert már befejezte istentiszteletét.

Azok meglátva őt, Isten parancsára megszelidültek s hódolni kezdtek neki. Meghallgatták bölcs szavait s egész csapatával elbocsátották őt.«

PAULER GYULA szerint a magyarok ekkor valószínűleg a kazárok-kal voltak szövetségben, ismerték azok nyelvét s így tudták megérteni Konstantin beszédét.

Metód — a Pannón legenda második részének, az úgynevezett Metód-legendának a tanúsága szerint, már a Duna mellett találkozott a magyarok egyik vezérével, aki Lebédiából kalandozott el ilyen meszszire. A magyar »miként úrhoz illik, tisztességesen és fényesen, ünneppéllyel fogadta. És beszélt vele, amint az ilyen férfiaknak illett egymással beszélniök, megszerette, megcsókolta, nagy ajándékokkal bocsátá el, mondván neki: emlékezzél meg mindig énrólam, tisztelendő atya, szent imáidban.«

A IX. században — valóban — fel-feltűnedezik a magyarok kalandozó lovas népének egy-egy csapata Közép-Európa peremén. 862-ben a pannóniai végeken dült egy magyar egység, amellyel kapcsolatban egyes kutatók megkockáztatták azt az állítást, hogy éppen Rasztiszláv hívta segítségül a Frank Birodalom ellen. Lehet, hogy ez nem igaz, lehet, hogy csak véletlenül odakerült rablócsapatról van szó, JÁN DEKAN viszont helyesen mutatott rá: »az ú. n. hazafias szlovák történetírás kritikátlan elfogultságáról tanúskodik, hogy ezt a lehetőséget még hipotétikus formában is elutasítja«. Lehet, hogy Rasztiszláv csak kihasználta ezt a véletlenül jött segítséget.

A hatvanas és kilencvenes évek között minden bizonnyal előfordultak még olyan esetek, hogy a morvák és a kóbor magyar csapatok találkoztak egymással; hol mint ellenfelek, hol pedig szövetkezve egy harmadik fél ellen. A IX. században mindennapos eset, hogy a pillanatnyi harci helyzet szerint a tegnapi ellenfél másnapra szövetségessé válik. A kilencvenes évektől kezdve aztán mind sűrűbb és sűrűbb a magyarok részvétele azokban a hadjáratokban, amelyekben a morvák is érdekelve voltak: 892-ben Arnulf segédcsapatai közt harcoltak Morávia ellen, de 894-ben már a morvák szövetségesei, s velük együtt támadtak a németekre. PAULER GYULA szerint sok morva katona úgy összebarátkozott velük, hogy hajukat a magyarok módjára teljesen lenyírták s a magyarokkal együtt keltek át a Dunán Pannónia földjére. Váltakozott közöttük a szövetség vagy az ellenségeskedés a továbbiakban, a X. század elején is annyira, hogy — mint Ernyey Józsefnél olvasható — a magyarok többször együtt éltek a morvákkal, akik átvették pogány szokásaikat s együtt raboltak velük messzi nyugatra vezető kalandos útjaikon. Annyit más szerzők is állítanak, hogy a magyarok a X. század elején a mai Morvaország területén is megfordultak, a X., sőt a XI. században is volt a Morva völgyében olyan jelentős magyar telep, amely a határ védelmét látta el Morvaország felé. A mai szlovák történetírás szerint a morváknak éppen a főnemesi, élvhajász rétege kereste a kalandot a rablásra induló, vad lovasnépnél; együtt jutottak aztán zsákmányhoz a nyugatra intézett, sokszor nem is veszélytelen harci vállalkozásoknál. De néhány évtized múlva a magyarság megtelepszik a Duna—Tisza táján és tanulékonyságával örökösévé lesz mindannak, ami az itt előtte épült kultúrából fennmaradt. Nem ellenségeskedés, hanem békés együttélés kezdődik majd a megtelepedett magyarok s a szlovákok ősei között;

nem temetése a régi kultúrának, hanem elindítása annak az új fejlődésnek, amelyből a szlovákok modern kultúrája is kivirágzott.

A legtöbb történetíró az állítólag 907-ben Pozsony mellett lezajlott ütközettel fejezi be a Nagymorva Birodalom történetét. A bajorokkal szövetséges magyarok ekkor verték volna tönkre a morvák utolsó seregét s csatolták volna területüket a maguk országához. De van olyan vélemény is, amely azt állítja, hogy 907-ben ezen a tájon nem is volt csata, mások szerint pedig az nem is Pozsony mellett, hanem Tata közelében éppen a bajorok és a magyarok között zajlott le és a morvák részt sem vettek benne. Akárhogy is történt, annyit talán sikerült érzékeltetnünk, hogy nem egy csatán múltott a Nagymorva Birodalom bukása. »Bratislava, Bratislava, tam zapadla Slávov sláva« (Pozsony, Pozsony, ott esett el a szlávok dicsősége), énekelte a XIX. és XX. század fordulóján a szlovák polgári értelmiség, a maga nacionalista gondolkodásmódját a régmúltba visszavetítve. Pedig a Nagymorva Birodalom bukása s a magyar—szlovák együttélés kezdete a szlovák történelemnek s főleg a szlovák kultúrtörténetnek nem a végét, hanem a kezdetét jelenti.

*

Nem tudunk róla, hogy a két görög apostol ideérkezése előtt az olasz s a német térítők megpróbálták-e szlávra fordítani néhány egyházi szöveget, mindössze JÁN STANISLAV említi egy helyen, hogy ilyen alkalmakkal görög vagy latin betűkkel segítettek magukon. Az első szláv irodalmi nyelv megalapítása Konstantin és Metód nevéhez fűződik; ők írták le az első szláv szövegeket abban a nyelvjárásban, amelyet — az életrajzukban bemutatott körülmények következtében — Szaloniki környékén ismertek meg s amely a bolgár nyelvterülethez tartozó kelet-macedón dialektus. A nyelv- és irodalomtudomány nem látott ebben a kérdésben mindig ily világosan: DOBROVSKÝ annak idején azt hitte, hogy a IX. században készült emlékek Morávia lakóinak nyelvét őrizték meg, KOPITAR egy dunántúli szlovén nyelvjárást vélt felismerni bennük s végeredményeképpen csak VATROSLAV JAGIĆ bizonyította be kétséget nem tűrő bizonyossággal, hogy az általa »óegyházi szláv«-nak nevezett nyelv egy azóta kihalt bolgár—macedón nyelvjárás, tehát a mai szláv nyelvek egyikének sem őse, hanem éppúgy *ága* az összslávnak, mint a többi, amelyről nem maradt fönn emlékünks. Ez viszont azonnal felvetheti bennünk a kérdést: megértették-e azok, akiknek a kedvéért irodalmi nyelvet csináltak belőle? Válaszképpen el kell ismételtnünk, amit fentebb már elmondottunk: a IX. században az egyes szláv nyelvek között még nem voltak olyan különbségek, amelyek a megértés akadályai lehettek volna.

Annak az abc-nek a megalkotása, amely az első szláv szövegeket tolmácsolta, Konstatin (Cirill) nevéhez fűződik. A 38 betűből álló *glagolita* írást (glagol = ige) vagy rövidítve: *glagolicát* (a mai szlovák szerzők hlholicának nevezik) a filológia területén is kiváló görög tudós a görög kisbetűkből (minuszkulákból) állította össze úgy, hogy a görögből hiányzó hangok jeleit a héber-szamáriai írásból pótolta.

A két apostolnak nemcsak hittérítő, tanító és diplomáciai, hanem

irodalmi működése is rendkívül gazdag volt. Persze, legnagyobbreszt fordításokból állt. Már említettük, hogy Konstantin még elindulása előtt, tehát Bizáncban lefordított néhány, a hittérítéshez szükséges alapvető szöveget, — ezt aztán a két testvér már Moráviában egész sor újabb mű fordításával egészítette ki. Nagy feladat volt a még kultúrálatlan szláv nyelvre lefordítani az elvont fogalmakkal operáló szövegeket, amelyek az akkor még primitív szláv gondolkodástól teljesen idegenek voltak. De itt mutatkozott meg mind Cirillnek, mind Metódnak rendkívül nagy filológiai készsége és érzéke a fordításnak nemcsak grammatikai, hanem stilisztikai, esztétikai problémái iránt is. Nemcsak arra gondolunk itt, hogy az új fogalmak kifejezhetősége kedvéért egész sor új szláv szót alkottak, főleg a görög alapján, hanem arra is, hogy sohasem fordítottak szolgai módon. Főleg a mondattan s a frazeológia szempontjából tértek el a görög eredetitől s mindég tekintetbe vették a szláv nyelv sajátosságait.

A moráviai misszióra való készülék közben, tehát még elindulás előtt, napi olvasmányokat és imádságokat tartalmazó könyvnek, egy zsoltárkönyvnek, keleti rítusú misekönyvnek és az Evangéliumból, az epistolákból és az Apostolok cselekedeteiből kiragadott leckéknek a fordításával készültek el. Cirill Moráviában az összes istentiszteleti kézikönyv (szertartáskönyv) fordítását elvégezte, mikor pedig Rómában létrejött köztük és a pápa közt a kompromisszum, Nagy Gergely miszszaléját is átültette ógyházi szlávra.

Metód fordításainak hosszú sorát a *Nomokánon* átültetése nyitja meg. Ez már nem tisztán egyházi, hanem vegyes gyűjtemény: az egyházi kánonokat (*kanónes*) a polgári életbe szabott törvényekkel (*voľoi*) egészíti ki. Ez is igazolja, hogy Konstantin és Metód nemcsak egyházi funkcióra kapott III. Mihálytól megbízást a morávai úttal kapcsolatban: a Metód-féle *Nomokánon* aztán — áttekinthető szövege és világos kifejezésmódja következtében — nemcsak Raszisztzláv országában volt igen népszerű, hanem később, a bizánci szláv keresztyénség egész területén, a délszlávoknál, sőt Oroszországban is. De Metód nemcsak azzal kapcsolódott bele az egyházi szövegek fordításába, hogy segített Konstantinnak az istentiszteleti könyvek, így pl. egy görög breviárium átültetésében, hanem azzal is, hogy egy liturgikus énekeskönyv és szentek életéről szóló olvasmányok fordítása is a nevéhez fűződik. Egy kissé homályos a Metód-legenda egyik mondata:

»Azután minden zsivajtól elbúcsúzván és figyelmét Istenre irányozván, mindenekelőtt előállítván tanítványai közül két papot, két jó gyorsíró, rövid időn belül lefordította (az írás) minden könyvét — valamennyit a Makka-beusok kivételével — görög nyelvből szlávra, hat hónap alatt, márciustól kezdve október hó huszonhatodik napjáig.«

JAGIĆ is, mások is rámutattak, hogy mennyi ebben a valószínűtlenység. Még akkor is rövid a legendában említett *hat hónap*, ha a két »gyorsíró« pap fordító, és nemcsak másoló munkát végzett. De még akkor is szinte lehetetlen a *teljes* Biblia fordítását így, hármában elképzelnünk, ha a *hat hónap* kifejezést vagy a lelkes legendairó túlzásának vagy egyszerű elírásnak minősítjük és helyébe *hat évet* veszünk. Metód

teljes bibliafordításának valamilyen módon nyomot kellett volna hagynia az egyházi szláv irodalomban. Jagić azt tartja valószínűnek, hogy az említett »gyors« munkával Metód és két tanítványa az egész Bibliából szövegeket tartalmazó rövidített, kivonatos könyvet fordított le.

A két testvér — már többször említett világi, politikai megbízatásának megfelelően — büntetőtörvénykönyvet is összeállított a morvák számára. Ebben az előzőkhöz képest már annyiban több az önállóság, hogy — bár maga a szöveg még mindég csak fordítás — a szerkesztés munkája az övék, illetőleg főleg a Konstantin: a bizánci Ekklogákból vett büntető előírásokat a római katolikus egyházjogból vett fejezetekkel toldotta meg. Így keletkezett a *Zakon sudnyj ljudem* c. jogi mű, amely jól tükrözi, hogy sikerük érdekében a bizánci térítők hogy tettek koncessziókat a római egyháznak.

Konstantinnak és Metódnak teljesen önálló munkájáról nemigen tudunk. Egyes kutatók ugyan egy *Proglas* c. költői lendületű, az Evangéliumhoz írt előszót s egy verses imádságot — amelyben a pap segítséget kér Istentől az Evangélium hirdetéséhez — Konstantinnak tulajdonítanak, de ennek a feltételezésnek az alapossága igen nehezen ellenőrizhető.

A cirill-metódi korszak önálló műveinek talán azt a két legendát tekinthetjük, mely óegyházi szláv nyelven mondja el a két apostól élettörténetét. Összefoglalón egyesek Pannóniai légendáknak hívják őket, van szerző, aki a Pannón-Morva legendák elnevezést használja. Bár szövegük csak jóval későbbi, XI., sőt XII—XIII. századi másolatban maradt ránk, a legtöbb mai szlovák irodalomtörténész is úgy véli, hogy még Morávia területén írták őket. Sokan állítják, hogy egy volt a szerzőjük, a Metód tanítványainak sorában említett *Kelemen* (Kliment); ALBERT PRAŽÁK a Cirill legendánál *Naum*, *Lőrinc* (Laurentius) és *Angelár* közreműködését is feltételezi. A magunk részéről nem hisszük, hogy a két legenda egy író munkája, mert — mint látni fogjuk — lényeges szerkezeti és stílusbeli különbségek vannak köztük. Az mindenesetre valószínű, hogy az írónak, illetőleg íróknak ismerniök kellett a két hittérítőt, mert a róluk alkotott kép mind a két legendában a személyes élmény frissességével hat s ezért — ha a szerzők esetleg már menekülésük után, bolgár területen is öntötték a szövegüket végleges formába — tárgyalásuk Konstantinnal és Metóddal, illetőleg az általuk létesített irodalommal kapcsolatban jogosultnak látszik.

A *Cirill- vagy Konstantin-legenda* (Szent Konstantin élete) feltehetően a IX. század végén keletkezett. Élénk és párbeszédekkel dramatizált előadásmóddal mutatja be Konstantin életét születésétől kezdve egészen haláláig. Már bevezetése is jól érzékelteti az egész legenda sajátos levegőjét:

»A kegyelmes és jóságos Isten, aki bűnbánatot vár az embertől, „*hogyminden ember idvezüljön és az igazság ismeretére eljusson*” (I. Tim. 2. 4.) „*mert nem gyönyörködik a hitetlen halálában, hanem hogy a hitetlen meg térjen újáról és éljen*” (Ezék. 33. 11.), ha a rossznak is adná át magát, nem engedi, hogy az emberi nem gyöngeségbe, az ördög kísértésébe essék és elpusztuljon. De mindenkoron és minden időben szüntelenül sok kegye-

lemben részesít, amint kezdetben, úgy most is, először a pátriárkák és az atyák, majd a próféták és azok után az apostolok és vértanúk, igazlító férfiak és tanítók útján, akiket kiemelt ebből a nyugtalan életből. Mert — úgymond — ismeri az Úr az övéit, hogy kik azok. „Az én juhaim hallják az én szómat, és én ismerem őket és nevükön szólítom őket és követnek engem, és én örök életet adok nekik.” (Ján: 10. 27—28.)

Ezt tette a mi nemzetünkkel is, tanítót ébresztett a számunkra, aki oktatta a még elméjében gyöngé nemzetünket, azt a népet, amely az ördög fortélyá miatt kezdetben nem akar Isten parancsainak fényéhez járulni.

E tanítónak az élete, ha csak röviden meséljük is el, megmutatja, hogy milyen volt az, hogy aki csak akarja, azt hallván, legyen hozzá hasonló, legyen fürgévé és hagyja el renyheségét, ahogy azt az apostol mondja: „Legyetek az én követőim, mint ahogy én is Krisztus követője vagyok.” (I. Ker. 4. 16.)«

A legendák kissé patetikus, biblikus levegője van meg ebben a bevezetésben; a középkori ember ég felé fordulása, amely nem tudja, nem is akarja megkülönböztetni a csodatételeket, az égi dolgokat a mindennapok eseményeitől. Ami már ennek a bevezetésnek is, de aztán később az egész legendának is sajátos vonása, az kissé oktató, mégpedig primitív embereket oktató, közvetlen előadásmódja, amelyben a későbbi középkor legendáiban található bonyolultságnak, tudálékos-ságnak nyoma sincs. Az egyszerű hívő ember beszél itt azokhoz, akiket meg akar téríteni: a sorok között ott érezzük azt a közvetlen, sőt testvéries viszonyt, amely a szerző és azok között kétségtelenül megvolt, akikhez szavait intézte.

Minél tovább olvassuk a legenda szövegét, annál nagyobb meglepetéssel vesszük tudomásul, hogy az egyre közvetlenebbé válik, egyre jobban közelíti meg a kor emberét és életstílusát. Szinte a mindennapok nyelven, a közvetlen élmény visszaadásának szándékával s a mesemondó élénkségével mutatja be Konstantin szüleit a második fejezetben:

Szalóniki városában élt egy nemes és gazdag férfiú, akinek a stratégá (katonai, később ezzel együtt járó politikai méltóság is) alatti drungár (vsz. ezredes) volt a rangja. Igazhitű volt, aki megtartotta Isten minden parancsolatját, akárcsak valamikor Jób. Társával együtt élve hét gyermeket nemzett, akik közül a legfiatalabb, a hetedik volt Konstantin. A filozófus, nevelőnk és tanítónk.

Anyja megszülte és átadta a dajkának, hogy az szoptassa. De a gyermek, míg el nem választották, csak az anyja emlőjét szopta, a másét nem. Isten gondviselése volt ez, hogy a jó gyökér jó ága romlatlan tejjel nevelődjék.

Azután a jó Szülék megegyeztek és nem egyesültek többé, egymást tiszteletben tartva, de úgy éltek tizennégy éven át az Űrban, mint két testvér, amíg csak a halál el nem választotta őket egymástól. Semmiképpen sem szegték meg egységüket.

Amikor Leó elindult az utolsó ítéletre, sírt a gyermek anyja, azt mondván: »Nincs más gondom, csak hogy ez a fiúcska hogy fog felnőni.« De az apa ezt mondta neki: »Hidd, feleségem, hogy reményem az Istenben van, aki minden ember gondviselője.« — Így is történt.

»A hetedik volt Konstantin. A filozófus, nevelőnk és tanítónk«: ebben az első pillantásra szűkszavúnak látszó, valójában sokatmondó megjegyzésben világosan látható a szerző magatartása, viszonya a hőshöz. Meleg líra, a mesteréhez ragaszkodó tanítvány lírája hatja át a

legendának szinte minden egyes sorát. Ehhez a lírához járul az epikus költő lelkiismeretes szerkesztési módszere, a legenda cselekményének gondos összeállítása: — egymásba öltve, zökkenés nélkül peregnek az események, amelyek mégis erős drámai feszültséggel mutatják be a nagy hittérítő küzdelmeit. Az ismeretlen szerző Konstantin származásán kívül szól ifjúságáról, tanulmányairól, konstantinápolyi éveiről, missziói küldetéséről a kazárokhoz, teológiai vitáiról a zsidókkal és az arabokkal, előkészületeiről Rasztiszláv meghívása után, működéséről Moráviában és 869-ben bekövetkezett haláláról. Mindenütt gondosan ügyel arra, hogy ne csak magukat az eseményeket mutassa be: Konstantin, az élő ember áll előttünk. Sokan szóltak már a legendákkal kapcsolatban arról, hogy hőseik könnyen válnak szkematikus, elvont alakokká, mert kötelezően az istenfélelemnek és a kegyességnek olyan tulajdonságait kell rájuk ruházni, amelyek általában minden közép-kori egyházi szentre jellemzők. Konstantinnak sincs a legenda szerzője szerint rossz tulajdonsága, de bölcsességét, tudását, önzetlenségét, puritán szigorát olyan elhíphető erővel tudja bemutatni, hogy az a nagy hittérítő alakját élő mivoltában állítja elénk. Különösen áll ez arra az önmagában véve is érdekes drámai erejű hitvitára, amelyet Konstantin a »háromnyelvű« »Pilátusfi« velencei papokkal folytatott. S ha az előbb a meleg lírára utaltunk, amellyel a szerző a hőshöz való ragaszkodását kifejezte, hadd emeljük ki azt az erőt is, amellyel a szláv nyelvű istentisztelet ügyét védelmezni vagy ellenfeleit támadni tudta. Erre ízelítőül csak azt a rövid részletet mutatjuk be, amely a frank papokról szól:

A SZLÁV ISTENTISZTELET ELLENFELEI

Amint nőtt Isten tanítása, az ős irigy, az átkozott ördög nem tűrte ezt a jót, hanem edényeibe bújva sokakat ingerelni kezdett, így szólván: »Így az Isten nem lehet dicsérni, mert ha az neki kedves volna, nem tudta volna-e megtenni, hogy ezek is kezdettől fogva betűkkel írják szavaikat és (úgy) tiszteljék az Istent.« »De ő erre csak három nyelvet választott ki: a hébert, a görögöt és a latint, amelyeken illik Isten dicsőítése.«

S ezt a latin papok, érsekek, lelkészek és tanítványok mondták. Bajt vívott velük mint Dávid az idegenekkel s az Írás szavával verve vissza, háromnyelvűeknek és Pilátusfiaknak nevezte őket, mert Pilátus írta így az Úr feliratát.

A műnek ezek a — nyilvánvalóan a témában adódó — sajátos tulajdonságai nem feledtetik el az íróval a legenda különleges műfaji követelményeit, azt, hogy a legenda, mint némileg még egyházi műfaj természetszerűleg megköveteli hőse rendkívüliségét. Ezért beszél Konstantin — Krisztus mintájára — itt-ott példabeszédekben, ezért olvassunk a személyével kapcsolatos csodás eseményekről, arról, hogy Isten hogyan védte meg az araboktól, mikor azok meg akarták mérgezni, milyen csodálatosan csillapította csapata éhségét, hogy csendesítette le a tengert s hogy fakasztott a földből ivóvizet. Persze, ezek a csodás események a legtöbb esetben nem a szerző invenciójának termékei; a már akkor is gazdag legendairódalom kelléktárából vette őket, mint szükségszerű, köteleességszerű rekvizitumokat, melyek nélkül a középkor embere legendát nem tudott elképzelni. Már sokan hívták fel a figyelmet arra, mennyire *bizánci* eredetű és jellegű a Konstantin legenda

csodatételeinek és egyéb eseményeinek a tematikája. Ilyen például Konstantin álma arról, hogy a bölcseséget (szófiát) választotta ki menyasszonyául. Ezzel a legenda arra a bizánci szokásra céloz, hogy a trónörökös párválasztása alkalmával Bizáncban szépségversenyt rendeztek s a nyertes lett a boldog menyasszony. Több ilyen példa mutatja, hogy Konstantin legendája láthatóan összefüggött a bizánci-görög hagiográfiával és legendáinak struktúrájával.

Stílus szempontjából a cirill-metódi irodalomnak ez az első legendája nem egyöntetű. Gyakran — s főleg ott, ahol megfigyelhető a legendaíró szerepéről s szinte élményszerűen mondja el, amit Konstantin életéből hallott és látott — meglehetősen magával a beszélt nyelvvel, kijelentő módban rakott mondatot mondat mellé, máshol viszont stílusát gyakran képekkel, metaforákkal cicomázta fel, emelte vagy csökkentette hanghordozását, itt-ott prédikációs pátosszal adta elő az eseményeket, máshol ismét drámai módon tudta kiemelni a cselekmény feszültségét. Művészi munkáról van tehát szó, amely — ha forrásait keressük — stílusát illetően a már említett bizánci legendairodalomtól kívül leginkább magával a Szentírással függ össze. A bizánci (keleti) szláv kultúrkörhöz tartozó területen igen népszerű volt, körülbelül 40 másolatban maradt az utókorra.

A *Metód-legenda* (Szt. Metód élete) a többi koraközépkori bizánci legendához képest szintén egyszerűségével, életközelségével tűnik ki. Talán még kevésbé tudálékos és még kevésbé szenteskedő, mint az előző: úgy hat ránk, mint a kortárs egyszerű beszámolója a látott és hallott dolgokról. Szinte sehol sincs benne hihetetlen, — az a benyomásunk, hogy a tényleges események lezajlása és leírásuk között nem telt el annyi idő, hogy azokat akár a nép, akár pedig a papok képzelete földöntúli fantasztikumokkal felcicomázta volna. Egyik ismertetője, ERNST DÜMMLER szerint Metód életének autentikus forrása lehet.

Bemutatja Metódot, mint a bizánci szláv tartomány vezetőjét, elviszi az olvasót az olimposzi kolostorba, majd a missziós útra a kazárokhoz, leírja Rasztiszláv követségét III. Mihályhoz, a két apostol működését Moráviában, római útjukat, ahol azonban nem beszél arról, hogy Velencében megálltak és vitát rendeztek, Metód hadakozását a német klérussal, börtönbe vetését, szenvedéseit, szabadulását. Igen érdekes, ahogy ezt a szabadulást beállítja: Morávia népe lázadt fel az ismeretlen író szerint és kikövetelte a pápa közbelépését. A legenda Metód halálával és temetésének részletes leírásával fejeződik be.

Mindenekelőtt ennél a műnél is a bizánci összefüggéseket s a bizánci mentalitás tükröződését kell kiemelnünk, ebből a szempontból az előzőnek méltó párja. A bizánci jelleggel viszont társul benne a római utak s a pápai segítség dicsérete és hangsúlyozása, — az tehát, amit magában Metód életében és moráviai működésének egész vezetésében sajátos, a történelemben szinte egyedülálló kettősségnek mondunk. Arra mutat ez, hogy a szerző mégiscsak olyasvalaki lehetett, aki a szent érsekkel végigélte a nehéz időket. Dümmler szerint ez a szerző inkább pannóniai szláv, mint morva, mert Morávia lakóitól erőteljesen elkülöníti magát.

Tanító-nevelő célzata — talán éppen Metód érseki működésének

kiélezettebb, exponáltabb harcai következtében — politikusabb s még harcosabb, mint a Cirill-legendáé. Egy-két részlete úgy hat, mint egy némes értelemben vett propagandairás, kortesbeszéd: »érdemes hallgatni rá, mert aki így tesz, annak meglesz a jutalma«.

METÓD PRÓFÉTÁLÁSAI

A próféták kegyelmében is részesült, mert sok prófétálása beteljesedett. Ezek közül mondunk el egy-kettőt.

Követek a visztulai fejedelelemnél

A Visztulanál székelő, igen erős pogány fejedelem szidalmazta a keresztyéneket és kínoztatta is őket. Követeket küldött hozzája és mondá: »Jobb megkeresztelkedned, fiam, önként, a saját birtokodon, nehogy mint foglyot kereszteljenek meg, kényszerből, idegenben. Emlékezzél csak rám.« — Így is történt.

Szvatopluk harcai a pogányokkal

S máskor ismét, amikor Szvatopluk a pogányokkal harcolt és semmi sikert sem ért el, pedig kívánta azt, közeledett Szent Péter miséje, más szóval az istentisztelet — érte küldött s ő így szólt: »Ha megigéred, hogy Szent Péter napját a katonáiddal nálam töltöd, hiszem Istent, hogy nem-sókára kiadja neked őket« (ti. a pogányokat). Így is történt.

A gazdag elveszi a sógornőjét

A királynak egyik igen gazdag barátja és tanácsosa rokonát, azaz sógornőjét vette el, s Metód, bár szóvá tette és sok tanítványa is figyelmeztette, nem tudta őket szétválasztani. Mert mások, Isten szolgáinak tetteve magukat, titokban — a vagyonukért hízelegve nekik — elámitották őket s végül el is szakították az egyháztól.

S ő így szólt: »Eljön az idő, mikor majd ezek az ámitók nem segíthetnek, de az én szavamra majd emlékezni fognak: akkor viszont ez már nem használ.«

Váratlanul, hogy Isten lemondott róluk, baj érte őket és az ő helyük sem ismerte őket többé (Zsolt, 103. 16.), mert elkapta és mint a port szétmorzsolta őket a vihar.

Sok más, ehhez hasonló dolog is történt, amiket Metód példázatokkal magyarázott meg.

Amint mondtunk, a Metód-legendát ugyanúgy Kelemennek (Kli-mentnek) tulajdonítják, mint az előzőt, de talán ennek az egy szemelvénynek az alapján is nyilvánvaló, hogy a kettőnek az írója valószínűleg mégsem ugyanaz a személy. A Metód-legendának tartalmi szempontból politikusabb jellege mellett stílusa is egyszerűbb, narratív, kevésbé irodalmi: ez alól egyedül a költői befejezés, Metód fohásza a kivétel. Annyi bizonyos, hogy aki írta, annak Metód kortársának kellett lennie, a szemtanú hiteles vallomása itt talán még szembetűnőbb, mint a Konstantin-legendánál.

Ha a két életrajz a tanítványok tiszteletéről és odaadásáról tesz tanúságot, akik a legenda megírásával akarták megőrizni a két főpap emlékét és hangsúlyozni művük jelentőségét, ennek az irodalomnak a harmadik nagy műve, *Szt. Cirillnek, a filozófusnak a dicsérete*, annak a szeretetnek és csodálatnak ad kifejezést, amelyet tanítványaikban keltettek. Prózában írt ünnepi költemény ez, amelyben az ugyancsak ismeretlen szerző szép szavakkal fejezi ki Cirillnek a háláját az írás, a műveltség ajándékáért. Stílusa sokkal színesebb, mint a legendáé,

sok benne a metafora és a hasonlat, mint: »aranyfényű szem«, »ajkai úgy virultak ki a tudománytól, mint a virág«, »bepillant minden tájat, mint a sasmadár«, »háromfényű sugárral világít, mint a napsugár«. Ezek a stílusfordulatok néha egész képekké teljesednek ki: »...mint ahogy az utoljára felfénylő hajnalcsillag ragyogja be fényével az egész csillagvilágot, még a napsugarat is felülmúlva, úgy tanította nemzetünknek ez az áldott atyja és tanítója hármasságával, a napnál is jobban ragyogva a tudatlanságban heverő számtalan népet nyilván.« Csodaszép fokozással zárul a »Dicséret...«: nyolc utolsó mondata kezdődik az »áldom« szóval.

Az eddigiek alapján is világos, hogy — mint Konstantin és Metód fordításai — ezek az ismeretlen tanítványaiktól származó művek is bizánci jellegű irodalmi alkotások. Igaz, hogy ami a IX. század bizánci irodalmára még az elmondottakon kívül jellemző: a dagályosság, a túl élénk fantázia, itt kevésbé érvényesül. Ezt azonban nem nehéz az írók közvetlen élményével magyarázni, azzal, hogy itt tulajdonképpen nem évtizedekkel, esetleg évszázadokkal előbb élt szentek csodatetteinek áhítatos előadásáról, hanem a mesternek kijáró tisztelettudó s a kortársakat nevelő életrajzokról van szó.

Ez az irodalmiság Cirill és Metód tanítványaival együtt eltűnt a Kárpát-medencéből. A legendák és az egyéb cirill-metódi művek fennmaradt másolatai már nem tiszta ógyházi szláv nyelvűek, hanem minden esetben magukon viselik annak a (szerb, bolgár, orosz stb.) nyelvterületnek a nyomát, ahol keletkeztek. A kézikönyvek emlegetik ugyan, hogy a X—XI. századból két nyugati szláv szerkesztésű ógyházi szláv nyelvemlék, a *Kijevi levelek* és a *Prágai töredékek* is fennmaradt, de KŰEZA ISTVÁN meggyőzően bebizonyította, hogy ezeknek a nyugati szláv szerkesztésre valló nyelvi jellegzetességeik inkább cseh, mint szlovák hangtani törvényszerűségekre mutatnak. Csehországban még egy ideig megtaláljuk az ógyházi szláv irodalmiság nyomát — hogy aztán egy kis idő múlva onnan is kivesszen — de a szlovák nyelvterületen nyoma sincs. »Szlovákia területéről szláv isentiszteletéről egyáltalán nincs történeti adatunk« — írja ALBERT PRAŽÁK. Párhuzamos ez azzal is, hogy a X—XI. századtól kezdve a Cirill- és Metód-kultusznak az egyházi életben sincs nyoma sem a mai Szlovákia, sem pedig a régi Magyarország egész területén. »Sehol... sincs egyetlen templom, kápolna, sőt oltár sem, amely a két szláv apostol tiszteletére volna szentelve. Pedig egyébként a pogány magyarság nem irtotta ki a kereszténységet, hiszen számos adatunk van arra, hogy a honfoglalás előtti helyi keresztény hagyományok a magyarság megtérése után is tovább élnek.« Konstantin és Metód munkásságának a Kárpátmedencében nem lett folytatása, bármilyen szenvedélyesen is igyekezett gondoskodni Metód az utánpótlásról. Bizánc betörése a latin kultúrterületre nem sikerült. S amikor a két egyház szétválása — a schisma — végleg bekövetkezett, Konstantin és Metód irodalmának folytatása azoknál a szláv népeknél talált termékeny talajra, amelyeknél a bizánci kereszténység lett uralkodóvá: a déli szlávok közül a szerbeknél és a bolgároknál, valamint a keleti szlávoknál: az oroszoknál és az ukránoknál. A X. században, *Simeon* bolgár cár udvarában a nehézkes glagolita írás

helyébe a görög nagybetűkből, az ún. »majuszkulákból« készült, helytelenül *cirillicának* nevezett írásmód lépett, amely úgy elterjedt a keleti szlávok (és egyéb, a bizánci kulturális közhöz tartozó népek, így pl. a románok) között, hogy az említett néhány dalmát tengerparti helység kivételével már a XI. századra teljesen kiszorította a glagolicát. Az egyházi szláv nyelv a keleti szlávok klasszikus, liturgikus nyelvénél válik, s ha fel is vesz néhány sajátos nemzeti elemet (ezért vannak különböző, — szerb, bolgár, orosz stb. — »szerkesztésű« változatai), megmerevedik, lehetetlenné teszi nemcsak a nemzeti nyelvnek, hanem a magasabbrendű irodalomnak is a fejlődését, mindaddig, amíg a XVIII. — illetőleg kisebb keleti szláv népeknél a XIX. — század népies-demokratikus lendülete el nem söpri.

A szlovákok kultúrája egészen más nyomokon fejlődik tovább, ahhoz az irodalomhoz, amelyről itt szoltunk, semmivel sem kapcsolódik.

Konstantin és Metód moráviai működése s a cirill-metódi irodalom ismerete nélkül a szlovák irodalom története mégsem lehet teljes. Ennek oka, hogy *hagyományai* a modern szlovák nemzeti öntudatnak szerves részeivé lettek.

Sokan azt állították, hogy a Cirill- és Metód-hagyomány Szlovákiában népi eredetű. Ennek pontosan az ellenkezője igaz. A két szláv hittérítőt a barokk korszakban, az ellenreformáció idején emlegeti szlovák (szláv) jellegű szentként ugyanaz a jezsuita ellenreformációs törekvés, amely az egyházi életben a nemzeti nyelv bevezetésével akarta ellensúlyozni a protestantizmusnak a nép széles rétegeire támaszkodó hódítását. A szlovák irodalomban első ízben 1655-ben, *Szöllösi Benedek Cantus catholici* c. énekeskönyvében találjuk meg Cirill és Metód nevét; ez az adat nyilvánvalóan inkább csak a tudós pap érdeklődését tükrözi s nem népi hagyományról beszél. Minél inkább halad a szlovák írásbeliség a nemzeti öntudatosodás útján a barokk nemzeteszmenytől a XVIII. század tudományos irodalmán s a felvilágosodáson át a romantikus nacionalizmus »dicső múlt«-kultuszáig, annál sürűbben fordul elő Nagymorávia, Rasztiszláv, Szvatopluk, valamint Cirill és Metód neve a nemzeti múltnak és dicsőségének a tényezői között. *Daniel Sinapius Horčička* (1678), *Ján Fischer Piscatoris* (1697), *Baltázár Magin* (1728), *Bél Mátyásnak a Pavol Doležal* grammatikájához írott előszava (1746) vezetett el a felvilágosodás íróin, *Juraj Papáneken* (1738—1802), *Juraj Sklenáron* (1745—1791) és *Juraj Fándlyn* (1750—1811) át egészen a klasszikus formájú romantikus íróig, *Ján Hollýig*, aki *Svatopluk* (1833) és *Cirillo-Metodiada* (1835) c. eposzaival lázas lelkesedésbe hozta korának — különösen fiatal — polgári értelmiségét. A »Régi dicsőségünk...« nagy kérdésének felvetése idején Nagymorávia és a két görög apostol a szlovák nemzeti öntudat szerves részévé, a nemzeti nyelv és a nemzeti lét függetlenségéért vívott harc egyik alappilléreivé vált. Hollýtól kezdve egészen a realisták nemzedékéig, sőt azon túl is, szinte egészen Tajovský, Jesenský romantika-mentes, kritikai realista irányáig nincsen szlovák író, aki meg ne énekelné a IX. században Morávia területén lezajlott eseményeket vagy az itt szereplő hittérítőket és fejedelmeket. Külön tanulmány tárgya lehetne végigkísérni a XVIII., XIX. és XX. század szlovák irodalmában és történetírásában a Cirill és Metód-, ille-

tőleg Morávia-kép fejlődését. Ahány árnyalata, fejlődési fázisa van a szlovák polgárság nacionalizmusának, annyiféle ez a kép is, annyiféle a szüksézáru és oly kevés kritikával kezelt forrásanyag magyarázata is. Nyitráról, mint Metód székhelyéről zengett a szlovák polgári értelmiség népieskedő dala már *Kollár János* »Národnie spievanky«-jában, cirillbetűs írással akarták az ifjú *Štúr*-fiak szlovákságukat — szlávságukat — bizonyítani a pozsonyi, a selmecbányai liceum önképzőkörében, *Cyrrill a Metód* (Cirill és Metód) volt a címe annak a katolikus egyházi lapnak, amelyet *Ján Palárik* a haladó erők mozgósítására alapított a Bécs-barát aulikus konzervatívokkal szemben. *Hviezdoslav* a nép védelmezőit, a zsarnoki önkénnyel szembenálló hősokeket ünnepelte bennük. Századunk első évtizedében a néppárti katolikus papok a csehektől való elszakadás vezércsillagjaiként szóltak róluk s székhelyükül hol Dévényt, hol Nyitrát, hol Trencsént jelölték ki, hol meg azt állították, hogy Metód Rómában halt meg s ott is van eltemetve. A polgári csehszlovák nemzetegység hívei a cseh és szlovák együttélést látták meg Moráviában, míg *Jozef Škultéty*, a mártóni konzervatív nacionalizmus legtovább élt tagja a keletre egészen Abaújig, Sárosig terjeszkedő Nagymoráviáról, egy másik szlovák tudós pedig az egész régi Magyarország összes szláv lakójának szlovák jellegéről beszélt. Voltak, akik csupa nemzeti büszkeségből szláv nemzetiségűnek álmodták a két szaloniki születésű görögöt s a szlovák nacionalizmus rajongóinak hatása alatt — persze, ellenkező előjellel — még magyar szerző is írt arról, hogy Metód munkásságával a szlávok kulturális kölcsönösségét akarta megteremteni — a IX. században! A magyar és szlovák vezetőosztályok nacionális harca idején — persze — megvolt a szlovák romantikus elképzeléseknek magyar ellenpólusa is. Amíg a szlovák romantikus történetíró nemzete tragédiájáról kesergett, mely a magyarok bejövetelével »régicdicsőség«-ét érte, a magyar nacionalizmus unos-untig azt a mondát ismételte, amely szerint Szvatopluk fehér lóért, fűért, földért és vízért adta el országát a magyaroknak... A huszadik század magyar nacionalista történetírója pedig a Nagymorva Birodalom bukását a »politikailag még éretlen, államalkotásra képtelen szláv népegyéniség«-gel magyarázta. Abban az áldatlan vitában, mely a magyar polgársággal szövetkezett nemesség és a szlovák polgári értelmiség, majd burzsoázia között a XIX. század folyamán, sőt még századunkban is, nemrég is zajlott, hol kisebb, hol nagyobb intenzitással, de fontos szerepe volt Moráviának és a két bízánci hittérítőnek is. Pontos ismeretük nélkül tehát a nacionális ellentétek végleges felszámolása sem képzelhető el.

»Még a leghidegebb embernek is — ha szlovák — meleg érzés futja át a keblét s emelkedettebb lesz a hangja, ha történetesen a Mojmir, Rasztiszláv, Szvatopluk idején történekről kell nyilatkoznia« — írja az új, szocialista szlovák középiskola tankönyve. A IX. században Moráviában lezajlott eseményeket a mai szlovák ember nemzeti öntudatából éppúgy nem lehet kitörölni, mint ahogy korunk magyarja sem mond le Attiláról, Hunor és Magyarról, Hadúrról és a Turulmadárról, még akkor sem, ha tudja, hogy a mai nemzeti kultúrában mindez inkább a mondák költészetét tükrözi s nem a rég letűnt időknek egy kissé ködbevesző történeti valóságát.

A Cirill- és Metód irodalom egész könyvtárt tesz ki, a teljes bibliográfia már 1934-ben egy teljes húszíves kötetre rügött. *Knieza Istvánnak* ezt a megjegyzését kiegészíthetjük azzal, hogy csaknem hasonló a helyzet a szlávokról szóló őstörténeti irodalommal. Itt tehát csak azokat a forrásokat említjük, amelyek ennek a fejezetnek az összeállításánál a segítségünkre voltak.

Az alapvető értekezés, amely Nagymorávia, valamint Cirill és Metód modern szemléletét döntő mértékben meghatározta: *Jagić, Vatroslav: Zur Entstehungsgeschichte der Kirchenslavischen Sprache*, Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Wien, 1902. I. 1—88., II. 1—95. A legtöbb kézikönyv az ő nyomán dolgozza fel az anyagot, sokszor másod- vagy harmadkézből véve át Jagić adatait vagy érvelését. Modern társadalomtörténeti szempontok alapján áll s az egész kérdéskomplexust a kezdetektől a Nagymorva Birodalom bukásáig alaposan feldolgozza *Dekan, Ján: Zäčiatky slovenských dejín a Riša Veľkomoravská* (A szlávok történelem kezdetei és a Nagymorva Birodalom), Bratislava 1951. SAVU. 192. 9. tábla; becses adatokat tartalmaz és érdekes összefüggésekre mutat rá, de erősen a magyar nacionalizmus szelleme hatja át: *Hóman-Szekfü I.*, 65—89., 111., 119—121., 185.

Pribina fejedelemségének történetéhez *Dekan* i. m.-n kívül jó adalékokkal szolgál *Füssy Tamás: A zalavári apátság története a legrégibb időkől fogva napjainkig*. A pannonhalmi Szent Benedek rend története VII., Bp., 1900. Szent István Társ. 733; ugyancsak Pribina fejedelemségének ismertetésénél használtuk *dr. Holub József: Zala megye története a középkorban*. Pécs, 1929. 488; Pribina főurairól részletesen ír *Stanislav, Ján: Pribinovi veľmoži* (Pribina főurai) Bratislava, 1940. Slovenská učená spoločnosť, 35; Mosapurec helyét illetően érdekes *Sasinek, Fr. V., Stessel József és Melich János* vitája *Zalavár és Mosaburg* címmel a Századok 1906. évf.-ban. 172—174., 268—273., a helyes álláspont a *Meliché*; a római uralom megszűnéséről Pannóniában l. *Alföldi, Andreas: Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien*. Berlin-Leipzig, 1924. Walter de Gruyter et Co. 91; Pribina zalavári templomának ásatairól és a latin kultúra folytonosságáról: *Radnóti, Aladár: Une église du haut moyen âge à Zalavár*. Etudes Slaves et Roumaines, I. 1. 1948. 85—100; a *Dobrovskýval* kapcsolatban mondottakat l. *Dobrovský, Josef: Dějiny české řeči a literatury*. Vydal Benjamin Jedlička (A cseh nyelv és irodalom története — Kiadta B. J. Praha, 1936. 3—10.) a Metódhoz, illetőleg Szvatoplukhoz intézett pápai bullák ismertetésével; több elfelejtett, de ma is jól felhasználható adatot dolgoz fel *Pauler Gyula: A magyar nemzet története Szent Istvánig*. Bp., 1900. MTA 17—35; a szláv-germán nemzeti harcot vetíti vissza a múltba s ezzel eltorzítja a történelmet, egyébként sok értékes adatot tartalmaz *Bidlo, Jaroslav: Dějiny Slovanstva* (A szlávok története). Praha, 1927. Vesmír. 295 (vö. I. K. — *Knieza István* — ismertetését: *Ungarische Jahrbücher*, 1929. 347.); olasz papok hittérítéséről szól *Titz, Karel: Papež; pop*. Bratislava, IV. 1930. 143—151.

Rövid, tömör híradás Konstantin és Metód működéséről a *Československá vlastivěda* (Csehszlovák honismeret) VII. kötetében. Praha, 1933. Sfinx, 22—23.; alapos munka, amely igen sok adatot és szempontot nyújtott *Novotný, Václav: Obrazy z dávnej minulosti Slovákov* (Képek a szlovákok régmúltjából.) A cseh tudós művét Budapesten csak *Botto, Július* szlovák fordításában találtuk meg, Rimavská Sobota, 1922. 120.; a morva misszió részletes eseménytörténete, főleg a legendák alapján *Dr. Stanislav, Ján: Slovanskí apoštoli Cyril a Metod a ich činnosť vo Veľkomoravskej ríši*. (C. és M. szláv apostolok és tevékenységük a Nagymorva Birodalomban.) Bratislava, 1945. SAVU, 91 + 15; igen ügyes és sok jó szempontot ad B. J. (*Bajza József*) összefoglalása Cirillről és Metódról a *Décsi Lajos-féle Világirodalmi Lexikonban*. Bp., 1930. Studium. I. 568.; a pápai diplomáciának a német tartományi egyházhoz és Metódhoz való viszonyáról a Metód bizánci lelkületéről kissé mellékesen beszélő, de egyébként kiváló képet ad *Váczy, Peter: Die Anfänge der päpstlichen Politik bei den Slawen*. Bp., 1942. Ostmitteleuropäische Bibliothek, No. 43. 62.; a pápaság és a német tartományi egyház viszonyáról röviden *Váczy Péter: A középkor története*. Egyetemes történet, II. Bp., 1936. M. Szele. Társ. 445.; a Cirill és Metód irodalom nagyságáról, Metód nyitrai székhelyének valószínűtlenségéről és a Cirill—Metód hagyomány

hiányáról a szlovákok közt *Kniezsa István: A szláv apostolok és a tótok*. Bp., 1942. Magyar Történettudományi Intézet 18.; ugyanaz németül: *Kniezsa, Stephan: Die Slavenapostel und die Slowaken*. Bp.—Leipzig, 1942. Ostmitteleuropäische Bibliothek, No. 39., 19.; Metód Nomokanon-fordításáról: *Vasica, Josef: Metodejův překlad Nomokanonu* (M. N.-ford.). Slavia, 1955. I. 9—41.; a honfoglaló magyarok morvaországi útjairól *Ernyey József: Morvaország magyar urai*. Turul, 1925. 6—15.; A Konstantin- és a Metód-legenda szövegét *Stanislav, Ján* igen szépen fordította le szlovák irodalmi nyelvre, szemelvényeinket tőle vettük át, illetőleg fordítottuk magyarra: *Životy slovanských apoštolov Cyrila a Metoda. Panonsko-moravské legendy*. (C. és M. szláv apostolok élete. A pannón-morva legendák). Bratislava—Praha 1934. Slovenská Liga-Mazáč 87 + X. (E szemelvényekből néhányat e főiskola szlovák tanszékének használatára készült jegyz. I.-ben is közöltünk 157—161.); A Metód-legenda részletes ismertetése, esztétikai méltatása, elemzése: *Dümmmler, Ernst: Die pannonische Legende vom heiligen Methodius*. Wien, 1854. 147—199.; a bizánci legendák dagályosságáról és élénk képzeteléről *Dr. Leopold Antal: Előljáró beszéd a Dr. Révay József: Szentek legendái c. könyvhöz*. Bp. 1926. Franklin. IX.; a középkori legendák elemzéséhez jó segítségünkre volt *Gütner, Heinrich: Die christliche Legende des Abendlandes*. Heidelberg, 1910. Carl Winter, 246.

A csehszlovák polgári nacionalizmus szemszögéből állítja Cirill és Metód szláv származását *Pogorelov, Valerij: O národnosti apoštolov Slavianstva* (A szláv-ság apostolainak nemzetiségéről). Bratislava, I. 1927. 138—193.; ugyancsak a csehszlovák burzsoá nacionalizmus szellemében vetíti vissza a csehszlovák állam- és nemzetegység gondolatát a koraközépkorba *Chaloupecký, Václav: Staré Slovensko*. (A régi Szlovákia.) Bratislava, 1933. Filozofická fakulta University Komenského. 420 + XX + 2 térkép; a konzervatív szlovák polgári értelmiség ábrándos múlt-szemléletét tükrözi *Škultéty, Jozef: Osudy Slovenska a slovenskej reči po zaniknutí Vel'kej Moravy* (Szlovákia és a szlovák nyelv sorsa Nagymorávia megszűnése után). Slovenské Pohl'ady, 1922. 65—78., a klerikális-katolikus, autonómista szláv nacionalizmus álláspontját tükrözi *Zachar, Ľudovít: Sv. Cyril a Metod na Devine. Devín-hlavné a sidelné mesto Vel'komoravskej ríše*. (Szt. Cirill és Metód Dévényben. Dévény a Nagymorva Birodalom fő- és székvárosa). Trnava, 1928. Sp. Sv. Vojtecha 55; ugyanaz németül *Zachar, Ludwig: Der heilige Cyrill und Method in Devín (Theben). Devín die Haupt- und Residenzstadt des Grossmährischen Reiches*. Bratislava, 1929. Jednota 64; ugyancsak klerikális nacionalis álláspontot tükröz azzal a merész állítással, hogy Metód Rómában van eltemetve: *Matunák, Michal: Svätý Cyril a Method slovenskí apoštolovia*. (Szt. Cirill és Metód, a szláv apostolok.) Trnava, 1926. Sp. Sv. Vojtecha 18; a magyar nacionalizmus álláspontját és túlzásait, »pánszlávizmustól« való félelmét tükröző, egyébként szakemberre valló névtelen cikk, amely azt is kifejti, hogy ha a magyarok be nem jöttek volna a Kárpát-medencébe, az itteni szlávok elnémetesedtek volna: *Cyrill és Method élete*. Nemzet, 1885. április 8. 933. (96) szám. Esti kiadás; magyar klerikális-nacionalista, igen zavaros feldolgozás, mely Metódot szláv származásúnak, működését pedig a szláv kölcsönösség eszme első megvalósulásának mondja: *Hummer Nándor: A szláv keresztyénség hazánk mai területén a honfoglalás előtt*. Bp., 1895. Szt. István Társ. 139.

НАЧАЛО ЛИТЕРАТУРЫ НА СЛАВЯНСКОМ ЯЗЫКЕ НА ТЕРРИТОРИИ ВЕЛИКО-МОРАВИИ

Л. Сиклаи

Труд пересматривает историческое развитие княжества, возникшего на побережье реки Моравы в 9-ом столетии и задунайского княжества Прибины, а также развернутую деятельность миссионеров Константина и Мефодия. Он показывает, что дипломатическая делегация Константина, но главным образом Мефодия в Византии не закончилась даже и тогда, когда он заключил с папой договор и даже получил от него поручение. Его деятельность на побережье Дуная за светскую власть в

церковной форме, является интересным эпизодом борьбы между Римом, Византией и стремившихся к самостоятельности немецких служителей христианского культа. Литература, созданная этими двумя монахами и их учениками является началом письменности на славянском языке, но после их насильственного удаления на этой территории не осталось никакой её традиции. Церковная литература на славянском языке распространялась кириллицей даже среди восточных славян. Во время феодализма культурное развитие прикрепляет словаков к западному культурному кругу. Традиция Кирилла и Мефодия идёт по своему пути только в 17-ом столетии во время первых всплеск национального пробуждения и крепнет только с конца 18-го века; разные её отрасли отлично отражают отдельные фазы словацкого гражданского и связанного с ним национального развития.

DIE ANFÄNGE DER LITERATUR SLAWISCHER SPRACHE AUF DEM GEBIET DES GROßMÄHRISCHEN REICHES

von

L. SZIKLAY

Die Studie gibt einen Überblick über die geschichtliche Entwicklung der längs der Morava im IX. Jahrhundert entstandenen Fürstentümer und des Fürstentums des Pribina in Transdanubien, sowie über das Wirken der beiden byzantinischen Missionäre, Constantinus und Methodius. Der Verfasser weist nach, daß Constantinus, hauptsächlich aber Methodius die Byzanzer diplomatische Sendung auch dann nicht verlor, als er schon mit dem Papst übereingekommen war, ja auch einen Auftrag von ihm bekommen hatte. Seine Tätigkeit im Donaubecken ist eine interessante Episode in dem Kampf um die in kirchlicher Form ausgeübte weltliche Macht zwischen Rom, Byzanz und den nach Selbständigkeit strebenden deutschen Priestern. Die Literatur, die die beiden Mönche und ihre Schüler hier ins Leben gerufen haben, bedeutet den Anfang der Schriftlichkeit in slawischer Sprache. Nach der gewaltsamen Entfernung der Mönche lebte aber auf diesem Gebiet keine Tradition fort. Die kirchliche Literatur slawischer Sprache verbreitete sich unter den östlichen Slawen weiter. Die Slowaken wurden durch ihre weitere kulturelle Entwicklung zur Zeit des Feudalismus dem westlichen Kulturkreis angeschlossen. Die Pflege der Traditionen des Zyrill und Method beginnt erst im XVII. Jahrhundert, als sich die ersten Momente des nationalen Erwachens zeigen, die vom Ende des XVIII. Jahrhunderts anfangen und im Laufe des XIX. Jahrhunderts weiter an Stärke gewinnen. Die verschiedenen Variationen spiegeln die bürgerliche und die damit verbundene nationale Entwicklung der Slowaken treu wieder.

MÓRA FERENC, A VEZÉRCIKKÍRÓ

Írta: VAJDA LÁSZLÓ

Móra és a politika

A vezércikkírás politizálás, s Móra, aki tárcáiban hol keserűen, hol tréfásan, hol becsmérően, de mindig kiábrándultan nyilatkozott a politikáról, s kétségbeesetten tiltakozott az ellen, mintha ő politikát űzne, — harminc évig küzdött a politika porondján anélkül, hogy időnként megpihent volna. Félreértés lenne hát apolitikusságot olvasni ki ezekből a nyilatkozatokból és tiltakozásokból, s azt hiszem, akkor sem jó nyomon járnánk, ha merőben az ellenfeleit, sőt ellenségeit megtévesztő álcázásnak tartanánk azokat. Kétségtelen, hogy ily védekező tendencia is lappang bennük, hiszen elég gyakran rótták meg írónkat politikai magatartása miatt, — de annál fontosabbnak érzem azt a támadó tendenciát, mely burkoltan megbújva irónikus módon egyenesen a hivatalos kormánypolitikát állítja pellengérré. Hogy egy példával is igazoljam tételmet, utalok a *Földhözragadt Jánosék 1932-ben c. tárcasorozatára (Parasztjaim)*. Miután hat fejezetben át vérlázítóan sötét képekben festette meg a kisparasztok anyagi s erkölcsi nyomorát, hangsúlyozva, hogy ezért a rendszer felelős, »igen, a misztikus, a megfoghatatlan, a torkonragadhatatlan, a legyőzhetetlen Rendszer, a ködből való rettenetes köszikla« — tehát politikailag ugyancsak határozottan foglalt állást — a hetedik fejezetben így mentegetődzik: »Aki politikát keres bennük, (t. i. ezekben az írásokban), azt megnyugtathatom, hogy engem attól ne féltsen. A politikából én csak annyit tudok, hogy azt az öreg Madarász József úgy fordította magyarra, hogy »országászati észléstet, s hogy azóta az országot is elfogyasztotta, meg az észet is.« Ez a szelíd mentegetődzés ebben a helyzetben — a rendszer tevékenységét hatásai-ban elmarasztaló képek sora után függesztve — szigorú vádemelésse komorodik. Érthető, hogy nem vállalja az író azt a politikát, mely ily testi-lelki romlásba döntötte ezeket a »fűszál-embereket«, de hiszen ez — félreérthetetlenül célzott rá — a kormánypolitika volt, s így ezzel az aggodalmaskodó magatisztázással szinte kihívóan teregeti ki a kormánypolitika szennyesét.

S ha arra gondolunk, mily gyakran emlegeti, hogy politika és politika közt nagy különbség van ám, akaratlanul is felvetődik bennünk a kérdés, vajon olyankor, mikor ily peioratív értelemben beszél a po-

litikáról, nem a kormánypolitikára gondol-e mindig? Valószínűnek tartom, hogy igen. A *Hannibál feltámasztása* c. szatirikus korrajzának tanúsága szerint ugyanis az ő szóhasználatában a politika fogalma körülbelül ily tartalommal telítődött: a közérdek jelszavával leplezett aljas önérdék merénylete a közérdek ellen. Erre a meghatározásra a kisregény egyik hőségnek, a hirhedt keresztény kurzust támogató Morognám képviselő úrnak, a nagy konstruktívnak példája vezette, aki a hozzá hasonlókkal egyetemben a »nemzetet«¹ kisemmizve tett szert vagyonra, hatalomra. Ha ismerjük a húszas években írott vezércikkeit, melyekben nyíltan kimondja, hogy nálunk bizony az ellenzéki politikusokra nem sok van bízva, a magyar glóbusz a kormánypárti politikusok szándékai szerint forog keserű levében, — még csak önkényesnek sem tarthatjuk ezt a szóhasználatot [1]. S ezeknek a vezércikkeknek a megállapítása, sajnos, megfelelt a valóságnak. A két forradalom idejét leszámítva, Móra életében az ellenzéki politika sem azoknak előtte, sem azoknak utána nem ért el, nem érhetett el jelentős eredményeket a kormánypolitikával szemben. Szakasztott ily peioratív színezettel ejti ki a »politikus«² szót is; a kormánypárti politikusok egymással való cinkos szövetkezésében s egymást tapodó ádáz törtetésében kiütköző sacro egoismo legtökéletesebb megtestesítőjeként mutatva be azt a különös speciést, akit így hívnak. Parasztian józan gondolkodású egyéniség, nem kenyerre a fellenzgő eszményítés, nagyon jól tudja, hogy »ember az ember«³: az önösség általános emberi sajátosság, de — alkalom szüli a tolvajt. Korántsem áltatja magát afféle képzelgésekkel, mintha az ellenzéki politikusok egy szálig feddhetetlen jellemek volnának, él a gyanúperrel, hogy erkölcsi felsőbbrendűségüket talán csak helyzetükből adódó kisebbségbe kényszerültségük, háttérbeszorítottságuk hozza magával. Ennek bizonyossága a *Hamvazóra* c. vezércikke [2]. Megrója az ellenzéki politikusokat, amiért ahelyett, hogy egyesítenék az erőiket, szétforgácsolják, mert mindegyikük csakis a maga krédója szerint akarja üdvözíteni a népet. A sacro egoismo-t érezte ki ebből a megváltóságukba vetett csökönyös hitből, mely mikor az uralmon levők hadállásait ostromolják, csak így játszhatja meg magát, de sejteti, hogy akkor, mikor majd uralomra jutottak, visszataszítóbban fog követelődzni. Ezért jegyzi meg gúnyosan: összeveszni ráérnek a győzelem után is. A kormánypolitikát a politikával, a kormánypolitikust a politikussal azonosítva éppúgy járt el, mint lelkéből lelkedzett hősei, akik »célszörű szögény embörnek«⁴ nevezik magukat, s úri huncutságnak tartják a politikát, mert aki politikust ismertek, az úrféle volt, és a politikusok politikájának mindig csak az ostroma csattant a hátukon. Ez az azonosítás legfeljebb a hatalmon lévőket tévesztette meg, a hatalmon kívül rekedtek tudták, hogy sohasem az ellenzéki politika és az ellenzéki politikusok fölött tör pálcát vele.

Ezt tudva, természetesnek tartjuk, hogy mindig felemeli a szavát, valahányszor politikának minősítik azt, amit ő művel, s őt magát politikusnak tartják. A *Költők tilalmasában* c. tárcájában (*Daru-utcától a Móra Ferenc-utcaig*) így ír: »Ember vagy, ha költő vagy is, embernek is magyar vagy, dupla jussod van sóhajjal, sikollyal, imádsággal, káromkodással könnyíteni a szíveden. Hiába legtisztább a szándékod,

hiába nem akartál mást, csak megmutatni, hogy ember vagy és magyar vagy: ha a lelked kiteszed, se hiszik el, hogy nem a politikusok politikáját csináltad.« Ne olvassunk ki többet e pár sorból, mint ami tényleg benne van. Emberség és magyarság nélkül nem tudok élni; ezekért küzdeni nem valami doktrína kész, hanem egész valóm; a harc, amit értük vívok, egyedül lehetséges életforma a számomra; ha akarnék, se tudnék másként viselkedni. Persze, érzik, van valami e kijelentésben abból az öntudatosságból, mellyel akkor az értelmiségnek sokszor éppen a legjobbjai, művészek és tudósok, kényszerültek élesen elhatárolni magukat a politikusoktól, tevékenységüket a politikától, mert az életnek irányt szabó politikusok politikája csak kompromittálhatta törekvéseit, céljait, de önkényes belemagyarázás lenne, ha úgy értelmeznénk, hogy az a bizonyos intellektuális szálal meg benne, mely fölényesen lenézte az osztályharc fegyvereként használt pártpolitikát, s az osztályokat egyesítő nemzetpolitika eszményének hódolt. Nem, Móra sohasem volt ábrándkergető. Már 1905-ben világosan látta, hogy hiába van hétszáz felekezet a földön, a halandók valójában két felekezetre oszlanak; az egyikbe azok tartoznak, akik az élet napos oldalán járnak, jól megy a dolguk, és így meg vannak elégedve a világ berendezésével, a másikba pedig azok, akik az élet árnyas oldalán botorkálnak, rosszul megy a soruk, s elégedetlenek a világ folyásával [3]. És ezt mindhalálig vallotta. Az emberség, a magyarság az ő szemében azt jelentette: magáévá tenni az élet árnyas oldalára szorultaknak az ügyét — hiszen ő is közülük való volt — s harcolni érte a kidőlésig. Élte szakadtáig hű katonája maradt az ügynek, akkor sem hagyta cserben, mikor e miatt a legnagyobb megpróbáltatásokban volt része.

Hogy mily távol áll tőle az összebékítés utópiás ábrándja, azt mi sem mutatja inkább, mint ahogy dialektikusan, a körülmények változása szerint hol óvta a politikától olvasó táborát, hol meg politikára bízta. 1923-ban, mikor az élet napos oldalán járóknak az érdeke azt parancsolta, hogy minél szélesebb tömegeket fertőzzenek meg a maguk reakciós politikájával, s módjuk is volt rá, hogy szétszórják a bacillusait, akkor azon igyekezett, hogy gátat vessen ennek az epidémiának, nyugati kultúrnemzetekkel példálózva, melyeket sokkal inkább a munka tett naggyá és boldoggá, mint a politika [4]. 1929-ben, mikor a jogállam látszatának megóvása miatt tett engedmények következtében a hatalmon levők érdeke azt kívánta, hogy elvonják a tömegeket az esetleg újraéledő progresszív politikától, s országszerte a munkakultusz hirdetőjévé szegődtek, akkor az volt Móra célja, hogy sorompóba állítsa ellenük azokat, akik különben szívesen tartották távol magukat a fórum zajától. Fölöttébb jellemző ebből a szempontból az ez évben írt *Ne politizáljunk?* c. vezércikke [5]. Két szakaszát idézzük: »Valamelyik névtelen haza-bölcsé azt kurjantotta bele tegnap egy ellenzéki szónok beszédébe, hogy kenyér kell a népnek, nem politika. Ez a kurjantás különben benne van mostanában a hatalompártiak úgynevezett monumentális beszédeiben is, — néha egyéb sincs bennük. Minden reakciós nyilatkozatnak az a veleje, hogy aki ismeri a magyar népet, az tudja, hogy a magyar népnek eszeágában sincs választójogot kívánni, nem is álmodik róla, csak a demagógok fogják azt rá, amikor más mondani-

valójuk nincs. A magyar nép nem politizálni akar, hanem dolgozni, gyarapodni, gazdagodni, a politikáról pedig azt tartja, hogy nem neki való, mert urak huncutsága... A magyarságnak éppen az a baja, hogy nem politikus nemzet, és még ma sem értette meg, hogy minden polgár élete a politikán fordul meg. Nem azon, hogy milyen szorgalmasan túrja a földet, és hogyan tudja gyűjteni a vagyont, hanem azon, hogy milyen politikával kormányozzák az országot, s hogy meg tudja-e ez a politika őrzni az ő összecsorgott verejtékét. Hiába mondja, hogy ő nem törődik a politikával, és oktalanul is mondja: mert a politika törődik ővele, és meg is találja, mikor szüksége van rá. Megtalálja és learatja, amit ő vetett, elveszi a vagyont, és ha sor kerül rá, — hiszen végelemzésben a háború se más, mint politika — elveszi az életét. Igaz, hogy az is kiszolgáltatottja a politikának, aki törődik vele, de ha mindenki törödnék, ha mindenkinek fontos volna az, hogy ki beszél, és mit beszél az ő nevében, akkor kiderülne, hogy az országoknak nincs végzetük, az országoknak csak jó vagy rossz politikájuk van.»

Társadalmi helyzeténél, megvesztegethetetlen erkölcsi érzékénél és fensőbbeséges szellemiségénél fogva a velük vagy ellenük kérdésében sohasem ingadozó, habozó módon fogalmazta meg válaszát; következetesen az élet napos oldalán járók ellen s az árnyas oldalán vánszorgók mellett nyilatkozott, mindig határozottan vallott szint a reakció ellen s a progresszió mellett.

Móra politikai magatartását ez ideig csupán a Horthy-korszakban megjelent kötetekbe gyűjtött írásaiból ismerhettük meg, melyek legnagyobbbrészt belletrisztikus tárcadarabok. Ami vezércikk akad közöttük — az *Ezek az évek* c. kötetnek például majd minden darabja az — nagyobbára nem a reá, mint vezércikkíróra jellemző éles hangon szól, részben azért, mert a sajtó alá rendezők, úgy látszik, némi, alig észrevehető szelidítésnek vetették alá, részben azért, mert abban a változatában közölték — a legtöbb vezércikkének nyolc-kilenc változatára akadtam rá, — mely már igen közelít a tárcához. Szerintem a most napfényre került, s kötetben még ki nem adott vezércikknek nyomán egy sokkal markánsabb élő politikus profil bontakozik elénk, mint amilyen, nagyobbára tárcacikkek alapján, a köztudatban élt. S ennek nemcsak az az oka, hogy vezércikkei harciasabb hangúak, mint tárcacikkei, hanem az is, hogy még a tárcacikkekből kihámozható portrén is némi retusálást hajtottak végre, mielőtt forgalomba hozták volna. A hozzá közelállók, barátai és elvbarátai azért, hogy eltereljék a figyelmet arcának azokról a vonásairól, amik miatt veszedelmes ember, jegyes ember hírében állt, s mik kárára befolyásolhatták volna az értékelőket. A rendszer hívei és lekötölezettei meg azért, hogy szolgálatot tegyenek vele kenyéradóiknak, uraiknak, parancsolóiknak. Így könnyelték el őt a könnyeken átsillanó mosoly, a humor utólérhetetlen mesterének. Persze az is, de utólérhetetlen mestere a keserű, leginkább a Swiftére emlékeztető iróniának is. Azt hiszem, a *Hannibál feltámasztása* c. kisregénye némileg módosította már ezt a konvencionális ítéletet. A tárcacikkeire általában jellemző moll-hangnem meg abból adódik, hogy a képi ábrázolás nála — nem általánosítok, csupán rá vonatkoztatom az érvényét annak, amit mondok — talán a lépten-nyomon kiütköző szelíd tónusú lirizmus kö-

vetkeztében, mit a verseiből eléggé ismerünk — melegebbé, enyhébbé, színesebbé lesz, mint amilyen a valóság; anélkül, hogy eszményítené azt. Ennek különben maga is tudatában van. A *Földhözragadt Jánosék 1932-ben* c. tárcasorozatának hetedik fejezetében így ír: »S ami riportot írtam, annak is irodalmi formát próbáltam adni. Nem azért, hogy nagyobb legyen a hatás, hanem azért hogy ne legyen olyan kegyetlen a tények brutalitása.« Ha fogalmi nyelven szól, mint például vezércikkeiben, egyáltalán nem fátyolozódik el a tények brutalitása. Ezzel persze egy szóval sem mondtam azt, hogy a tárcákban *lényegében* más valaki szól hozzánk, mint a vezércikkekben.

Minthogy Móra és a politika viszonyáról egyöntetű vélemény e zavaró momentumok miatt nem alakulhatott ki, előjáróban kellett néhány szót szólnom erről: a következőkben megkísérlem fölvezetni politikai pályafutásának egyes szakaszait.

1902 — 1913

A századfordulótól egészen az első világháború kitöréséig két parlamenti párt ádáz tusájától hangos a politika porondja. Az egyik, az ellenzéki függetlenségi párt, a 48-ban kivívott függetlenség és polgári demokrácia jelszavait írta zászlajára, de az Ausztriától való függetlenség zajos követelésénél tovább sohasem jutott; érvényt szerezni e követelésnek már képtelen volt, mert vonakodott attól, hogy a harcra kész tömegekre támaszkodjék. A polgári demokráciáért még csak sikra sem szállt. Hívei a kisparaszttság meg a kispolgárság köréből toborzódtak. A másik, a kormányt támogató szabadelvű párt programja szerint a 67-es kiegyezés és a polgári demokrácia védelmezője volt, de tevékenységével még szorosabbra kovácsolta az Ausztriától való gyarmati függés láncát, s a polgári demokráciát végérvényesen kompromitálta. Tagjai nagybirtokosok, nagytőkések voltak, s azok, kiket érdekeik rájuk utaltak.

A függetlenségi párt, minthogy irányát a századvégtől kezdődően mindinkább az uralkodó osztályok érdeke szabta meg, nem mérte szét-törni se a personal-unió, se a dualizmus Ausztriához kovácsoló bilincseit, hanem mindössze a függőségünkön próbált lazítani valamelyest, de próbálkozása meddő maradt. Ugyanis a közjogi vitákból, melyek Magyarország és Ausztria közös ügyei, a hadügy, külügy és pénzügy körül vertek fel nagy port, szinte mindig a szabadelvű párt került ki győztesen, mert többségben lévén könnyen leszavazta a kisebbséget. Nem a *jogászai elmének* abban a szörszálhasogató elemzésében rejtett a függetlenségiék állásfoglalásának értéke, amivel a vitákban remekeltek, hanem abban, hogy *érzelmi kultuszt* űztek történelmünk haladó hagyományaiból; Bocskay, Wesselényi, Rákóczi, Kossuth eszmei hagyatékának, egyszerűen a *rebelliség* megőrzőjének és továbbszármaztatójának vallották büszkén magukat s a gyalázat bélyegét sütötték a szabadelvűekre, akiket *aulikusságuk* önnön véreik árulóivá tett; akik helyben hagyták a király legsérelmesebb követeléseit is, és lakáji szolgálatuk jutalmául a királyi kegy fényében sütkéreztek.

Móra ennek a politikai áramlatnak a sodrába kormányozta a maga kis lélekvesztőjét. Hullámverésének a nyoma egykönnyen felismerszik ifjúkorában írt vezércikkein. A függetlenségre jellemző nemzeti öntudat vet lobbót bennük. Egy március 15-i vezércikkében a »szabadságharc« emlékéét idézi az író: a hősi éposztét, az éltető eszmévé finomult véraldozatét, mely újabb szabadságharcra kötelez, a végső győzelemig vagy a végső pusztulásig [6]. Vezére, Kossuth a legfrissebb inkarnációja volt annak a szellemnek, mely Rákócziiban, s még régebben Bethlenben és Bocskayban öltött testet [7]. Íme, a magyar rebelliség hagyománya; Móra lelkének gyökérszáalai innen szívják az éltető nedveket. S mikor a szabadelvűek ellen fenekedik, bennük a magyar aulikusság hagyományának folytatóit ülteti a vádlottak padjára, akik vetekedtek a nyakunkra küldött osztrák pribékekkel, akiket a Habsburg királyok, mint a nemzet árulóit, mindig gavallérosan fizettek meg [8], s akik ezért őket hálából részleahajlás nélkül való igaz bíróként magasztalták. Önáltatás lenne, ha a Habsburgoknak a magyarokkal szemben tanúsított sértő magatartása miatt a tanácsosaikat tennénk felelőssé [9]. Ezért egyedül ők vonhatók felelősségre — kiált fel írónk felgyülemlett szomorúsággal, nekikeseredett fájdalommal, maró gúnnyal, s maga mond ítéletet felettük, amiért kétféle mértékkel mérnek, másképp a magyarnak és másképp az osztráknak [10].

Ez a nemzeti öntudat könnyen elsekélyesedhetett volna a történelmünkben oly jól ismert meddő hazafisággá — a függetlenségi párté el is sekélyesedett —, melynek látóköre annyira összeszűkült, hogy beéri a piros-fehér-zöld lobogó magasztalásával s a fekete-sárga zászló pocskondiázásával — de Mórának már ezekben az első megnyilatkozásaiban is termékenyebb és nagyobb távlatú patrióta hazafisággá bomlott. A rebelliség szellemét élesztő sorok korántsem tétlen szabadságimádatra, hanem nagyon is tevőleges szabadságharcra hívnak, s ezzel a *dualizmus* elvét támadják; az aulikusság szellemét kárhóztató kifakadások a *personal unio* elvét ostromolják, s minthogy a függetlenségek hite szerint egyiket sem volt szabad kikezdeni, Móra ugyancsak hamarosan túlhaladta a párt programját.

Ezen az ellenzéki színezetű hazafiságon kívül, melynek kétségtelenül a legmagasabbrendű formája az, amelyet ő képvisel, akkortájt inkább egy másfajta, kormányhű hazafiságnak járta a divatja. A milleneumi kiállítás eredményeinek láttán támadt nemzeti öntudatból csiholták ki szikráját a loyális írástudók. E gyors fellendülés, hirdették, a bizonyítéka annak, hogy jó úton járunk, s a záloga annak, hogy ezen az úton haladva nagyszerű jövő vár ránk. Ennek a délibábos nacionalista hazafiságnak Rákosi Jenő volt a legavatottabb szószólója. »Nem is kell ide más — így ír 1899-ben —, mint 30 millió magyar, és miénk volna Európa keletje.« Móra kíméletlenül fosztatja szét a dédelgetett mámoros álmot. Nem száll perbe a hamis próféciával, csak a kiábrándító valóságot mutatja meg. Harminc millió magyar! Hát sohase leszünk ennyien! Nemhogy szaporodnánk, hanem fogyunk! Amerikát a mi fiaink népesítik be, kik azért lettek kivándorlóvá, mert nem volt betevő falatjuk [11]. Minek nekünk a nagyhatalmi rang? A kisállamok boldogok, erősek, mert nem emészti fel őket a fegyveres béke.« [12].

El kellett határolnunk egymástól a század elején közéletünk piacán magukat kellettő különb-különb hazafiságokat, mert az ellenzéki progresszív, a kormányhű pedig reakciós irányú volt, s vajmi keveset mondtunk volna a fiatal Móráról azzal, ha csupán konstatáljuk, hogy »nagy hazafi«.

A progresszív hazafiság magában még nem progresszió, csupán egyik eleme annak: önálló nemzeti lét követelése a főnálló félgymnati helyzetben. Akik ennél rekedtek meg, azok a negyvennyolcas mozgalomban sohasem tudtak többet látni szabadságharcnál. Akik azonban továbbléptek, mint írónk, ráébredtek, hogy ez egyben polgári forradalom is, s ezzel eljutottak a progresszív társadalomszemlélethez — s ez a progresszió másik eleme. Követelték elsikkasztott vívmányát, a polgári demokráciát, Móra ugyancsak korán bejelentette ez iránt támasztott igényét. 1904-ben azt kérdi, hogy szabad-e nekünk egyáltalán ajkunkra venni a március tizenötöt? Hiszen nálunk se szabadság, se testvériség, se egyenlőség! [13]. 1906-ban így jellemzi korát: »Petőfi neve ma is a legemlegetettebb a magyar irodalomban, s nem voltunk szellemétől soha mérhetetlenebb távolságban, mint ma vagyunk.« [14] Ahogy aztán ennek az igénynek a szempontjából ítélkezik a fennálló rend felett, egyre félelmetesebb elmeéllel és egyre élesebb hangon — ez már most, pályája első szakaszában sem a *nemzeti függetlenségire*, hanem a *polgári radikális* ellenzékiire vall.

Móra könyörtelen bírálója a »Rendszer«-nek. Tekintetével majd minden területét végigpásztazza annak az életnek, mely törvényei szerint alakult ebben a *Magyar Barbáriában*. Nemegyszer aposztrofálja ekként a hazát. Az ő Magyar Barbáriája s Ady *Magyar Ugarja* közt nincs különbség.

Magyar Barbáriában ugyancsak furcsán megy a világ sorja. Ez az ország átmentette a középkort a XX. századba. Ennek az országnak — írta 1911-ben, — az a baja, hogy *belekövesedett a rendi uralomba*. [15]. A rendiség, a feudalizmus egészségtelen légköre fertőzi itt meg az életet.

Mint függetlenségi beleszúrt tolla hegyével abba a felfújt hólyagba, amit personal-unióknak neveztek, s szétpukkasztotta — mert ugyan hogy lehessen valaki egy személyben magyar király és osztrák császár, ha a magyar meg az osztrák nép érdekei homlokegyenest ellenkeznek; mint radikális a *királyság intézményét* általában támadta, mert a kormányzásnak immár idejét múlt formáját látta benne. Első vezércikkében, mellyel megindul a királyság kérdésével foglalkozó vezércikkeinek hosszú sora, szimbólumát, a koronát, ócskapiacra került avult lim-lommá degradálja, mi körül megkezdődik a licitáció: ki ad érte többet? [16]. Nem blasphemias ez, mert »ugyan ki hisz minálunk a szent korona varázsában?« [17]. Nyilván senki, még azok sem, akik azt várják a királyoktól, hogy misztikus aranyfelhőkben éljenek, [18] — a királyok mégis komolyan veszik ember-isten mivoltukat, sőt néha annyira komolyan, hogy kipárolog belőlük minden, ami emberré teszi az embert, s nehezebb fajsúlyánál fogva csak az üllepszik meg, ami isteni: a teljhatalom érzetének alázatot parancsoló ünnepélyessége. A jakobinus Móra, aki nem állhatja a királyoknak ezt az önmagukat megtisztelő szertartásos-

ságát, Ferenc Józsefben ismerte fel e típus legtökéletesebb példányát. Merevsége miatt megközelíthetetlen volt, s ezért következetesen úgy ábrázolta, mint aki meg van győződve arról, hogy egyetlen mondatba tömörített tetszése — »mindennel nagyon meg vagyok elégedve« — vagy még ez sem, hanem csupán egy fejbiccentése, egy mosolya, a legnagyobb alatti alatti is eloszlatja minden baját — mert a király kegyes helyeslése az alatti alatti legfőbb boldogsága. S a szerint, hogy mire adott feletet ez az obligát mondat, a fejbiccentés vagy a mosoly, támad az olvasóban keserűség, gyűlölet, megvetés, szánalom »őfensége« iránt. S a jakobinus célját ezzel el is érte: isteni pózában legfőbb emberi gyöngéjét leplezte le [19].

Van úgy is, hogy tiszteletudóan lekapja fejről a jakobinussipkát. Hát hogye! Az olasz királyból elemi erővel tört ki az ember, éppen akkor, mikor istenségét akarta magasztalni a polgármester [20]. De legtöbbször pokoli jókedvre derül, és a földhözcsapja: a huszadik század úgy termi az emberségükkel kellemkedő polgárkirályokat, mint eső után erdő a gombát! [21]. Valóságos arcképcsarnokot fest a Habsburg-ház fejének kollégáiról, valószínűleg azért, hogy így kitessek: mennyivel anachronisztikusabb mindezeknél: azok tudják, hogy a demokrácia századában élnek, s ha színre is, de ehhez igazodnak. Persze, korántsem ad nekik e miatt amnesztiát, mert lényük legmélyén, pusztán a hivatásuknál fogva is, autokraták valamennyien, s még az alkotmányos formák közt is szinte korlátlan hatalommal rendelkeznek.

Nyomon követi az orosz forradalom minden mozzanatát, s egyetlen könnye sem perdül ki az atyuskáért, aki szétverette a nemzetgyűlést, s mert emiatt halálra keresték, bújdosóvá lett. Polgári forradalmár módjára viselkedik. »A fekete éjszakában lánggal irt felkiáltójel: uralkodók vigyázatok!« [22]. Lehet, hogy a vihar tovaterjed, »s a Romanovokat elhordták a szelek, melyek úgy lehet, az északi foktól a Gibraltárig beszáguldozzák Európát« [23] — fordul a zsarnok felé, épp olyan gesztussal, mint egykor Bacsányi. A portugál király eladta nemzetét az angoloknak, kifosztotta az állampénztárt, s emiatt meggyilkolták. Írónk felmenti a zsarnokölőket. »Siessünk a szánakozással, mert halk sóhaját elnyomja a felháborodás és átok, mellyel Európa színe előtt tisztára mossa magát a királygyilkos nemzet.« [24]. Autokrácia és demokrácia összeférhetetlenek egymással: a királyság, mint intézmény, egyenesen az autokrácia megtestesítője; a demokrácia csak a köztársaságban virágozhat. Ezért oly szívderítő, amikor a jó magyarok együtt éltetik a királyt és a demokráciát [25].

Nemcsak a király felejtődött itt a középkorból, hanem a kiskirályok is, az arisztokrácia s a klérus szintén a középkornak továbbélő kísértete. Móra nagyon jól látta, hogy a király autokráciáján kívül, azzal szorosan összefonódva, az arisztokrácia és a klérus autokráciája is nyomasztó! Citoyen józan esze csak az emberi kiváltságot respektálta, a helyzet adta kiváltságosságot, akár születési [26], akár felekezeti [27] eredetű, sohasem ismerte el, mert mindennemű autokrata törekvésnek ez a dajkálója.

A királyság, az arisztokrácia és a klérus konzerválja itt a középkor szellemét. Ez a szentháromság birtokolja és bitorolja a politikai hatal-

mat: a trónnal szövetkezett nagybirtok urai. A nagybirtok a trón oltalmazásában és oltalmában gabalyítja a maga érdekvédelmi politikájának szálaít, mely minden bajunk forrása: »A magyar búza-tart bennünket gyarmati sorban, alacsony fejlődési fokon, lelki kinyilatlanságban, világtól való kilátástalan elmaradottságban.« [28]. Észreveszi írónk, hogy a nagybirtokosok köré tömörülnek a nagytőkések is. Hatvan mágnást, s ami ennél jóval gonoszabb, nem kevesebb pénzarisztokratát jelöltek képviselőségre — írja [29]. Ebből a megállapításból kitetszik az is, hogy tudatában volt Magyarország sajátos századeleji helyzetének, annak, ti., hogy a fejlődésben való megtorpanásunk következtében kettős veszély fenyeget: még ártón nehezedik ránk a feudalizmus, de már fojtogatón a szorongat a kapitalizmus. Leméri a két egymásnak ellentmondó áramlat erőviszonyait is. A nagytőkések, hogy üzelveiket szabadon folytathassák, koncot vetnek a nagybirtokosoknak, jeléül annak, hogy a »kapitál« már számbajövő tényező ugyan, de egyelőre csak a »feudum« védnöksége alatt tevékenykedhetik [30]. A szabadelvű, majd később munkapárt néven ismert kormánypárt hívei minden gátlás nélkül vállalták a nagybirtokosakkal összecimborásodott nagytőkések érdekképviselését, mert ezen az áron érvényt szerezhettek a maguk egyéni érdekeinek is. Sem a szabadelvű-, [31], sem a munkapárt [32] korifeusai nem voltak hálátlanok elvbarátaikkal szemben.

A parlament, az ország szíve, ahelyett, hogy annak egészséges vérkeringését biztosítaná, mérgező anyagokkal fertőzi, mert a föld és tőke urainak a szájíze szerint munkálkodik, a nép kárára és rovására. S ennek végső soron a mi sajátos alkotmányunk az oka, mely nem a kisemberék boldogulását, hanem a hatalmasok érdekeit szolgálja. Papirosalkotmány ez — erről győzték meg Mórát parlamenti harcaink: elhitei a nemzettel, hogy a szabadságát biztosítja, pedig rabként veri láncra [33]. Oly alkotmányra lenne szükség, melyet a kínaiak vívtak ki maguknak. Náluk nemcsak az alsóház tagjait választja a nép, hanem a felsőházét is, mert minden kiváltságot eltöröltek; a kormánynak, ha képtelen megfelelni feladatának, le kell mondania; az uralkodóháznak nincs rá módja, hogy megmentse [34]. Nép, kormány, uralkodóház, egyedül e három tényező »demokratikus« együttműködése lehetne a mi körülményeink közepette az egészséges alkotmányosság záloga. Azzal már újságíró-inas korában is tisztában volt, hogy a mi uralkodóházunktól semmiféle demokratikus gesztust nem várhat, afelől azonban voltak illúziói, hogy van olyan országgyűlési pártunk, mely a nép demokratikus igényének a szószólója, s mi több: volt egy kormányunk is, melyről hitte, hogy végrehajthatja az elodázhatatlan demokratikus reformokat. Ezek az illúziók egy évtizedes politikai múltja után mind szertefoszlottak.

A kormánypártról első megszólalásától kezdve elítélően nyilatkozott, amiatt a felelőtlen szélhámoskodás miatt, melyet a népboldogító jelszavakkal űzött. Mutatóba néhány leleplező megjegyzéseiből. Ha liberalizmus az a kártevés, amit a szabadelvű párt vitt végbe, mikor már a veszét sejtette, akkor vétkezik a történelem, »mely megbélyegzi az örvöngő római imperátorokat, akik, ha bukásukat érezték, igyekeztek mentül több kárt tenni az országnak addig, ameddig lehet« [35]. A szabadelvűek

hatvanhetes liberalizmusa contradictio in adjecto. »Mi köze egymáshoz hatvanhétnek és a liberalizmusnak? A két fogalom csak akkor födné egymást, ha a liberalizmust szabad vásárnak fordítanánk.« [36] A munkapárt a demokrácia zászlaját lengette meg. Abból akar megélni, amiért Martinovicsék meghaltak [37]. Ha érvektől függne a liberalizmus diadala, »rostává lehetne lőni, és forgácsná lehetne aprítani a munkapárt minden feudalizmusát és konzervatizmusát« [38].

Az ellenzéki pártok közül sem az alkotmánypártot, sem a néppártot nem vette komolyan; arisztokratákból regrutálódott mindkettőnek a vezérkara, akárcsak a szabadelvű párté, s egykönnyen felismerhető volt, hogy a nép ügye nem az ő ügyük. A néppárt »a népről nevezi magát, holott a feudalizmus és klerikalizmus voltak a szülei« [39]. A polgárság ellenzéki — függetlenségi, demokrata, majd radikális pártjaival, továbbá a munkásságnak már akkor is jelentős tényező számba menő szociáldemokrata pártjával szemben tanúsított magatartása egészen más e korszak elején mint a végén. Kezdetben bizonyos elfogultsággal nyilatkozik ezekről: érzelmileg vonzódik a függetlenségekhez és érzelmileg idegenkedik a demokratáktól meg a szociáldemokratáktól. Hosszú évek kellettek ahhoz, hogy tárgyilagossággal tudjon szólni róluk, értelmileg mérlegelve pozitívumaikat és negatívumaikat. A következőkben részletes rajzát adjuk e folyamatnak, mert beszédes jele annak a felelősségteljes komolyságnak, amellyel írónk az igazságot kereste.

Megmosolyogtató az a líra, mellyel a huszonegy esztendő Móra a függetlenségi pártba akasztja bele reményének a horgonyát, mert hittet hiszi, hogy ez a nép pártja, programjában a nép eddig soha nem teljesült kívánságai fogalmazódtak meg. Vezéreit az Úr útját hirdető próféta-knak, a nemzet igazi pásztorainak mondja, Kossuth Ferencet pedig egyenesen a Messiásnak teszi meg [40]. Mai szemmel érthetetlennek találjuk ezt az ömlengést, oly ízig-vérig demokrata szájából, mint amilyen Móra volt, egy oly pártról, mely a demokráciával sohasem lépett frigyre, s még érthetlenebbnek azt, hogy először csak 1908-ban fogott gyanút, s gyakorolt kritikát felette. Az érzelmi elfogultság hatalmas erő. S Móra érzelmi elfogultsága a függetlenségek iránt nagyon mélygyökerű. A negyvennyolcasság volt az éltető levegője annak a kisparaszti családnak, melybe beleszületett. Hányszor megörvendezettte a család tagjait a 4—5 éves lurkó ezzel a felkiáltással: éljen a negyven-nócs! [41]. Diákkorában hányszor lelkesült édesapja »meséin«, mikben hőssé nőtt az öreg szűcs, akit annyira megbecsültek az urak, hogy veszedelmes embernek tartották, amiért a negyvennyolcra esküvő függetlenségi párt jelöltjének a javára korteskedett. S ezt a szellemi örökséget, amivel az otthon tarisznyalta fel Fercsikét, tovább fejlesztette az iskolai nevelés. Tanárai közül többen híresek voltak hazafiságukról, dicsfénybe vonták negyvennyolcat, s rokonszenveztek a függetlenségi párttal, melyet a nagy kor szellemi hagyatékának őrzőjeként tiszteltek. A függetlenségi párt nimbuszát a legelevenebb-erejű gyermek- és serdülőkori élmények sugározták a lelkébe. Hitelét az ifjú szemében növelhette a múltja is, hiszen a kiegyezés után olyan férfiakat számlált tagjai sorába, mint Böszörményi László, Simonyi Ernő, Mocsáry Lajos és Madarász József; biztatónak látszott jelene is, hiszen elnöki székében

magának Kossuth Lajosnak a fia, Kossuth Ferenc ült. Érthető hát, hogy ezt a naiv lelkesedést csak a kijózanító tapasztalatok hideg zuhanya hűthette le.

Hogy a függetlenségi párt a társadalmi reformok valóra váltásával adós maradt, ezt Móra 1903-ban még indokolhatta azzal, hogy kisebbségben volt, s minden erejét felemésztette a nemzeti szabadságért a többség ellen folytatott harc; nemzeti szabadság nélkül pedig álmodni sem mertek a társadalmi reformokról. 1904 és 1905-ben azonban nagy lendületet vett a függetlenségek rebellis tevékenysége, 1905-ben, koalícióban az alkotmánypárttal megbuktatták a császár- király lakájja aljasult Tisza kormányát — s ezek az események egyenesen újabb tápot adtak a naiv lelkesedésnek. S mikor a király nem egyezett bele, hogy a többséggé nőtt ellenzék alakítson kormányt, hanem önkényesen Fejérváry Gézá-t bízta meg kormányalakítással, a koalíció megszervezte az ellenállási mozgalmat. Országszerte elemi erővel lángolt fel a »megsértett nemzeti önérzet«, s úgy látszott, közel az idő, mikor majd az ellenzék kerül kormányra. Móra lelke ujjongott. Az ellenzék kormányra is került 1906-ban, de nagy árat fizetett érte. A hatalomért le kellett mondania minden követeléséről, azonban ez a szégyenletes megalkuvás természetesen csak »ténykedései« során lett nyilvánvalóvá. Mórát a kormánypárttá dicsőült egykori ellenzéki párt tehetetlensége ábrándította ki a függetlenségek köré szót romantikus mítoszról.

1907 januárjában még azt írta, hogy az az igaz polgári demokrácia, amit Kossuth Ferenc hirdet, de márciusában mintegy önmaga előtt is mentegetni kénytelen őt, amiért még mindig késlekedik a demokratikus választójogi reformmal [42]. 1908-ban talán magát is áltatva még pártfogolja bálványát, de már türelmetlenül követelődzik: siessünk a reformokkal! [43]. 1909-ben azzal magyarázza a kudarcot, hogy biztosan az alkotmánypárt hatott bénítólag a függetlenségi pártra [44]. 1910-ben tört meg a varázs. Ekkor már súlyos bírálattal illette az annyira szívéhez nőtt pártnak a szabadságért vívott harcait. Mert mit eredményeztek ezek? Sírva vigadó hazafias impotenciát, »mely régi dicsőségünk éji homályában bújkál, mikor a jelen feladatai komoly, szorgalmas, energikus munkát követelnek«; Petúr báni indulatot és kuruc imitációt, »mely a rég elhangzott tárogató dallamokon andalog, és nem éri fel ésszel, hogy a modern idők más taktikát és más készséget kívánnak a sikerek zálogául« [45]. 1913-ban már történelmi távlatból »tört palcát« a függetlenségi párt felett [46].

Az érzelmi elfogultságból egyedül az értelmi megítélés gyógyíthat ki; annak a felismerése, hogy a valóságról alkotott képünk nem felel meg a valóságnak. Mórának a függetlenségek iránt érzett kritikátlan rajongása akkor lohadt le, mikor leplezhetetlen csődje miatt kényszerült mozgalmukat a kritikai elemzés mérlegére vetni. De miért oly későn? Miért csak a kudarcok sora nyitotta fel a szemét? Hiszen életműve tanúsága szerint legalábbis annyira kritikus, mint lírikus természet, tehát »alkati okoknak« semmiképpen sem tulajdoníthatjuk ezt, s így sajátos körülményeiben kell keresnünk a magyarázatát.

A függetlenségi törekvések egyetlen pozitívuma a rebellis hagyományok ápolása volt, de az adott történelmi helyzetben ez a pozitívum

is részben negatívummá lett. Az 1848-as küzdelemben a nemzeti felszabadulást és társadalmi megújódást célzó törekvések valóban összefonódtak egymással, s így a *nemzeti* és *társadalmi* szempont elválaszthatatlan volt. Az 1867-es kiegyezés után azonban változott a helyzet. Most a negyvennyolcas ellenzéki pártoknak a hatvanhetes kormánypárttal szemben egyenesen a Deák Ferenc megteremtette közjogi alapot kellett védelmezniök annak visszafejlesztő kísérleteivel szemben, s így a függetlenségi párt lassan-lassan a közjogi radikalizmus helyett a közjogi konzervatizmus pártjává lett; nem fölrobbantani, hanem kiépíteni törekedett a dualizmust [47]. Ellene volt tehát az Ausztriától való elszakadásnak, s így rebellissége üres frázissá lett; a szavaknak nem volt, s nem is lehetett tett-fedezetük; a *nemzet* céljainak a szolgálata szónoklatokat szült, de cselekedeteket nem termett. S mivel a *társadalom* egyre sürgetőbb kérdéseinek a megoldására nem vállalkozott, fejlődésünknek ebben a szakaszában már képtelen volt hivatását betölteni: alkalmatlanná vált arra, hogy a haladás zászlóvivője legyen. Ezt elsősorban azok vehették észre, akik az ország fővárosában éltek, mely hihetetlen gyors ütemben kapitalizálódott, s az életkörülményeknek, életformáknak és életnézeteknek ezzel a folyamattal együttjáró megváltozása a haladás új, eddig nem járt útjaira lökte őket. Ezek előtt világosodott meg leghamarabb, hogy a meddő *nemzeti* küzdelmeket abbahagyva a termékeny *társadalmi* harcokba kell bevetni erőiket. Budapesten kívül néhány fejlettebb iparral és kereskedelemmel rendelkező nagyobb vidéki városunkban, Nagyváradon és Miskolcon indult meg erőteljesebben ez az erjedés, alföldi nagy mezővárosainkban azonban, Debrecenben, Szegeden alig volt észlelhető. Talán ez az oka annak, hogy itt fölöttébb viszolyogtak a haladásnak ezektől az új útjaitól; itt ébredtek legkésőbbben tudatára annak, hogy a régi értelemben vett nemzeti törekvésekről le kell mondani, mert most előbbrevaló feladat a társadalom bajainak orvoslása. A falvakon kívül ezekben a »parasztvárosokban« eresztette gyökerét legmélyebbre a függetlenségi párt; itt még mindig a rebellio szellemének az élesztgetése látszott a legcélravezetőbbnek; itt a légkör olyan volt, hogy szinte morálisan kötelezett erre. Valószínűleg ez a magyarázata annak, hogy Móránál oly későn váltotta fel a lírai hangot a kritikai hang.

Ez a »rebellis magyarság« még a legélesebb szeműeknek is leszűkítette a látóhatárát. Hajlottak arra, hogy saját magatartásukat a sub specie aeternitatis magyar jelleg megnyilatkozásaként becsüljék, s a *nemzet* ellen elkövetett merénylettel vádolják azokat, akik ezt idejét múltnak látták, s a korszerű »szociális magyarság« hitvallóiként mindössze a *társadalom* megváltoztatásán fáradoztak. Ideológiájuk így óhatatlanul provinciális színezetűvé lett, akárcsak a függetlenségi párté, mely egyre inkább kiszorult a fővárosból, s hovatovább csak a vidéken talált talajra.

Móránban kezdettől kezdve nemcsak a nemzetéért lelkesülő patrióta, hanem a társadalom nyomorúságait mélyen átérző reformer is nyugtalankodott, s mégis, most, hogy századunk első éveiben megizmosodtak azok az irányzatok, amelyek szerint további előrejutásunk feltétele a társadalmi átalakulás volt; ellenségesen fordult szembe velük, csupán

azért, mert a neki annyira drága rebellis hagyományokat, miknek kultuszától a fennálló viszonyok közepette mit sem lehetett várni, vagy mellőzték, vagy egyenesen elutasították. Ez akkora negatívum volt az ő szemében, hogy úttörőikre a nemzetköziség bélyegét sütötte, s azzal gyanúsította őket, hogy Ausztria zsoldjában állanak, s azon mesterkednek, hogy a magyart, elidegenítve hazájától, prédául vessék az udvarnak. Hagymázos rémlátásnak tetszik ez, még akkor is, ha tudjuk, hogy voltak oly tények, melyekből — elvégre ezt is ki lehetett következtetni. Ezek az eszméáramlatok — a polgárság demokrata és radikális, s a munkásság szocialista mozgalmára gondolok — Nyugatról hömpölyögtek felénk, mégpedig leginkább osztrák-német területről, s érthető okoknál fogva — európaibb műveltség, urbánusabb gondolkodásmód, politikusabb viselkedés — a pártok kívül álló intellektüelleken túl elsősorban a szabadelvű pártok néhány tagja érdeklődött irántuk, sőt hívévé is szegődött, hol meggyőződésből, hol kacérkodásból, hol számításból. Ezeket a tényeket a patrióta Móra, ki a »nemzeti jelleg« tisztaságán örködött, folytonos készenlétben a védelemre, a veszélyeztetettség érzetében helytelenül értékelte, s egy naívu önkényes logikai konstrukciót épített rájuk.

Ez szolgáltatta az elvi alapot ahhoz a kirohanáshoz, melyet 1904-ben intézett a Saulusból lett Paulus, Bánffy Dezső, az egykor hirhedt reakciós szabadelvű, most progresszív szabadgondolkodóvá vedlett politikus körében fel-feltűnedező polgári demokrata vagy radikális érzelmű elvbarátai ellen. A függetlenségieknek írja — nemcsak a hatalom gőgje szegődött ellenévé, hanem az álnokság hadserege is, mely a tőlük elorzott jelszavakkal hódít, s az ezektől megtévesztett fanatikusok is, akik mind a Lajtán-túli iskolában nevelkedtek [48].

1904-ben még észokokkal indokolhatatlan lírával harsogta a demokraták és radikálisok, 1907-ben pedig a szocialisták fülébe a hazaárulás vádját, s a következő években a kritikátlan gyűlölet lassan-lassan a kritikai mérlegelésnek ad helyt, s ez 1910—1913 közt már az irántuk érzett rokonszenvvel párosul. Azon kívül, hogy ekkorra már kiábrándult a függetlenségeikből, természetesen más okai is vannak annak, hogy megváltozott a magatartása. Valószínűnek tartom, hogy részes ebben a szabadkőműves-mozgalom s a baráti köre is. Ezeknek ösztönző ereje nélkül talán nem vagy még később jutott volna el annak a felismerésig, hogy a XX. század legalapvetőbb kérdése a társadalmi kérdés, s ennek a megoldása mindennél fontosabb. Persze, fogékony lelket értek a hatások. Közrejátszottak ebben egyre gyarapodó saját tapasztalatai is. Arra gyermek- s ifjúkori élményei emlékeztették, hogy neki és családjának ez volt a legkinzőbb kérdése. Hogy a környezete is ezzel viaskodik, azt mint az adókvető bizottság riportere figyelhette meg [49]. S hogy az egész országot ez tartja lázban, azt a századfordulótól kezdve mind nagyobb hullámokat verő szociológiai érdeklődés mutatta, minek időszerűségét bizonyították a politikai élet nyugtalanító jelenségei is. 1905. szept. 15-én több, mint százezer munkás tüntetett Budapesten az általános, egyenlő, titkos választójogért; 1905-től kezdődően izmosodott Magyarországon a sztrájkmozgalom. Hogy világviszonylatban is ez dúlja fel az emberiség békéjét, azt legkézzelfoghatóbban az 1905-ben kitört

orosz forradalom jelezte, s az, hogy a prágai munkásság is rokonszenvtüntetést rendezett, s harcrakészen elbarrikádozta magát. Legmeggondolkoztabb élményét azonban 1910-ben szerezhette Móra, amikor magának a függetlenségi pártnak az egységét tépte szét, a »régi« és az »új« harca, s a rebellis Kossuth-szárny szembekerült a demokrataradikális hajlandóságú Justh-szárnnal, mely alkalmilag a szociáldemokrata párttal is együttműködött. Most már feltétlenül revidiálnia kellett az álláspontját, mert hiszen a Justh-csoportot múltjánál fogva semmiképpen sem tarthatta a hazaáruló nemzetköziség szószólójának [50].

A revízió hosszantartó volt. 1907-ben már nem veti szemükre a demokratáknak a Lajtán-túli iskolát, de neveltető ellentmondásba keveredve azért kárpálja őket, amiért kisajátították a demokráciát a maguk számára, mely pedig közkincs, s ugyanakkor ő még a függetlenségek számára sajátítja ki. Az a megállapítása, hogy lakkcipős demokraták, tárgyilagos bíráló [51]. Ezt a kifogást nem hallgatja el 1910-ben sem, némi gúnnyos éllel ragyogó tehetségű elméleti demokratának mondván Vázsonyit, jóllehet tartalmasnak találja azt a demokráciát, melyet meghirdetett [52]. A radikálisokkal szemben nehezebben enged fel, valószínűleg azért, mert ezek látván a nemzeti önérzetnek hízelgő közjogi viták meddőségét, a társadalmi erőviszonyok megváltoztatásának fontosságát tartva szem előtt, támogatták választójogi reform-törekvéseiben a király által törvénytelenül kinevezett Fejérváry-féle darabont kormányt, melynek éppen egyik radikális tagja, Kristóffy József belügyminiszter dolgozta ki a választójogi reform tervezetét. Az udvarnak ügyes sakkhúzása volt a választójogi reformnak kormányprogramba vétele, mert ezzel sikerült szembeállítania a munkástömegeket a koalícióval, mely azt ellenezte. Móra most úgy látta, hogy a fordulat igazolja sejtését: a radikálisok nemzetközisége valóban Ausztriának a kezére játssza Magyarországot. S ennek nemcsak az volt a bizonyossága szemében, hogy a radikálisok, ime, szövetkeztek a magyarság ősellenségével, a császárkirályal, hanem az is, hogy általános, egyenlő, titkos választójogot akartak adni, ami ha bekövetkeznék — gondolta — a korona kényekedve szerint bánhatná el velünk [53]. Valószínűleg így okoskodott: A nemzetiségek ébredező öntudatát a Habsburgok hagyományos politikájuk szerint a kiegyezés után is a magyarság fékentartására használták fel, s ezeknek a képviselői nyilván egy követ fújnának a patrónusukkal. S ebben az okoskodásban volt is némi igazság, mert nemzetiségeink elkeseredetten tiltakoztak a magyar szupremácia ellen, mit joggal közönséges elnyomásnak tartottak, de ezt figyelembe véve sem minősíthette volna hazaárulóknak a radikálisokat, ha ment lett volna azoktól a provinciális korlátoktól, melyek hamis színben láttatták vele a modern nyugati eszmeáramlatokat. Így 1907-ben még nagyon bizalmatlan volt ezekkel »az állítólag magyarul író« »kozmetopolita« társadalomtudósokkal szemben, »akik a darabontvilág óta egyre szórják a fajbecsmérlés csíráit« [54]. 1910 elején, a függetlenségi párt válsága idején már torkig volt a Kossuth rebellis szabadságával, azonban Justhék radikális szabadságát sem merte még vállalni. Úgy látta, hogy »a magyar hazától elkülönzött, tudományos és áltudományos« elméleteken alapszik, s ezek köteleltségmegvetést, földönfutó nemzetköziséget, a haza megvetésével járó

erkölcsstagadást és szociális tébolyt szülnek [55]. 1910 végén viszont már örömmel köszönti a radikálisok által alapított Reformklubnak a programját, mely végre a közjogi sallangoktól ment demokrácia eszméjéért száll síkra, s fájjalja, hogy Magyarországon nincs, s nem is igen lesz tömegbázisa, — elnökével, Bánffy Dezsővel szemben azonban továbbra is bizalmatlankodik, s e miatt gúny is keveredik az elismerésbe [56].

A szociáldemokrata párttal békült meg a legnehezebben. A darabont kormány támogatásán, az általános, egyenlő és titkos választójog követelésén kívül annak egyéb megnyilatkozásai is visszariasztották. Főként az, hogy akkor még helytelenül értékelte a negyvennyolcas küzdelmeket, csak nemesi szabadságharcot látott bennük, s nem egyben polgári forradalmat is, különösképpen idegenkedett a negyvennyolc hagyományát őrző függetlenségi párttól s vaskövetkezetességgel hirdette az internacionalizmust. 1907-ben tájékosan mart bele a pártba [57], jöllehet ugyanebben az évben a tőke áldozatairól, a munkásokról szinte szocialista módjára nyilatkozott [58]. 1912-ben a *holnap* hatalmának nevezi a tüntető munkásságot, melyet a *ma* hatalma könyörtelenül gyilkol, de a pártvezérek magatartását megrója [59]. 1913-ban sokat, sőt mindent a párttól várt, mert úgy hitte, hogy az egyetlen fegyver a kormány elnyomásával szemben a sztrájk, de a pártvezérek opportunizmusa ezt megakadályozta, s e miatt lehangolódott [60].

1910 kétségtelenül fordulópontot jelentett Móra fejlődésében. Ekkorra végérvényesen bebizonyult a progresszívnek hitt függetlenségi gondolat hasznavehetetlensége a kormányzásban, s ekkor vette át ismét a hatalmat a reakciós szabadelvű gondolat fundamentumán alakult kormány. A körülmények kényszere folytán ezért közeledik ettől kezdve inkább a radikálisokhoz és a szocialistákhoz.

Móra előtt 1910 körül lett nyilvánvalóvá, hogy nincs olyan országgyűlési pártunk, mely a nép érdekeit képviselné, s így népképviselőt híján az alkotmányosság első tényezője, a nép, nem szólhat bele sorsának az intézésébe. Ennek természetes következménye az, hogy az alkotmányosság második tényezője, a kormány, nem a néppel működik együtt, hanem a királlyal; a népet felelőtlenül kiszolgáltatja a rá váró gazdasági és szellemi züllöttségnek, a királyt pedig udvaronc módján szolgálja. Egyedül a koalíció kormányáról (1906—1910) feltételezte egy ideig, hogy ez az a kivétel, amely a szabályt erősíti, de benne is csalódnia kellett. A Fejérváry- (1905—1906), Khuen-Héderváry- (1910—1912), Lukács- (1912—1913), Tisza- (1913—1917) kormány tevékenységéről a megsemmisítő bíráló hangján nyilatkozott, következetesen néparuló és királyhű voltára mutatva rá [61].

Az alkotmányosság harmadik tényezője a király. Ferenc Józsefnek »családi tradíciói, veleszületett hajlamai, belenevelt nézetei következtében soha nem volt érzéke az alkotmányossághoz.« [62]. Törvényként egyedül a saját érdekeinek parancsát tiszteli, s könyörtelenül ennek igájába töri a kormányt. Mikor a koalíció bomlási folyamatát erőszakkal próbálta megakadályozni, »kijelentette, hogy ő végtelen tiszteli az alkotmányt, minélfogva azt parancsolja az uraknak, hogy azt cselekedjék, amit ő akar, ha tetszik, ha nem tetszik nekik, mert ő mindvégig tiszteletben akarja tartani az alkotmányt.« [63].

E három tényezőnek az alkotmányosságot biztosító demokratikus együttműködésről szó sem lehetett nálunk, s ezért alkotmányunk is papiros-alkotmány volt. Pedig folyton az alkotmányosságért harcoltunk. Ezért Móra 1913-ban már közömbösen, unottan szemlélte a reménytelen közjogi viadalt, s dezilluzionáltan a hatalomért tülekvők harcának mondta. Terjed a hit — írta —, hogy az alkotmánylevéllel be lehet gyújtani, mert nincs semmi értéke. Nem egyéb az, mint a megalkuvók fügefalevele [64]. Hogy a politika úri huncutság, s hogy az ő művelkedése nem politika — ez a gondolat már most érlelődhetett benne.

Ha politikusaink jóvoltából hitelét veszítette is szemében a *mi* alkotmányunk, azért az alkotmányra formált igényét nem adta fel. Tudta, hogy az az alkotmány, mellyel be kell érünk mindaddig, míg államformánk a királyság, már a csírájában megöl minden haladó törekvést, de hitte, hogy a köztársasági államforma oly alkotmánnyal ajándékozhatja meg, mely hajtóereje lehetne fejlődésünknek. Hogy a királyság intézményének ellensége, afelől egyetlen olvasóját sem hagyta kétségben, de hogy köztársaságpárti, ezt így nyíltan nem mondhatta ki, bár célzásaival sejtette [65]. Különben az illetékes tényezők figyelmét így is eléggé magára vonta. Joggal nyugtalanította őket merészsége, hiszen királyellenes nyilatkozataiból könnyű volt kiolvasni köztársasági érzelmeit. 1913-ban az ügyesség királysértés miatt eljárást indított ellene. Mit tartott főbűnének? Azt, hogy az uralkodót elfogult bírónak mondta Magyarországnak Ausztriával való perében, azt, hogy a királyság intézményéről, mint elavult középkori csökevényről beszélt, azt, hogy az uralkodó alkotmányosságát kétségbe merete vonni — nem tudhatni. Rá mindenestre jellemző, hogy mint számol be vád alá helyezéséről bátyjának, Móra Istvánnak, egy 1913. évi okt. hó 16-án kelt levelében. »Hát a királysértési pert veszem elsőnek. Vállaltam, mert szégyenlenék más mögé bújni, amikor mindössze arról van szó, hogy becsületesen teljesítettem a kötelességemet.«... »Édesapámra sokat gondoltam ezekben az összevissza napokban: ha ezt az örömet megélte volna! Főszerkesztőséget meg a királysértési pert« [66].

Alkotmányosság híján parlamentünk élete a legvigasztalanabb képet mutatta ezekben az esztendőkből. Nem lévén olyan országgyűlési pártunk, mely célkitűzésével is, ténykedésével is a nép ügyét szolgálta volna, a képviselőháznak állítólag a népképviselői elv érvényesítésével, választás útján odajutott tagjai, ha kormánypártiak voltak, hivatalból, ha ellenzékiek voltak, tehetetlenségből, tájékozatlanságból vagy megalkuvásból, az uralkodó-osztály szekerét tolták. Főrendiházunk tagjai kivétel nélkül az uralkodó-osztályból kerültek ki. Egyre többen ismerték fel ennek a helyzetnek a tarthatatlanságát, izmosodott a parlament demokratizálására irányuló mozgalom, s Móra is a sodrába került. Lefelé lázításként, felfelé figyelmeztetésként hathattak szavai: a nép kívül rekedt a parlamenten [67]. Eszménye a népparlament volt, s bízott abban, hogy ez Rakovszky, Tisza, Andrássy minden fondorkodása ellenére előbb-utóbb mégis csak létrejön [68], támogatta a képviselőház egészségesebb összetételét célzó, széleskörű választójogért indított harcot: Legszívesebben vette volna, ha a főrendiházat, az angolok példáján okulva megszüntetik, mert arra gondolt, hogy jöhetnek oly idők, mikor a

méltóságos és kegyelmes urak szava végleg megakasztja majd az ország fejlődését [69]. Mindaddig, míg parlamentünk nem alakul át népparlamentté, megmarad a korlátlan királyi hatalom engedelmes végrehajtószervének. A kormánypárt parlamenti abszolutizmusa — az ellenzéki képviselők kivezetetése, házzsabály szigorítás, az ülés feloszlatása — írja — fölöslegessé teszi az uralkodó abszolutizmusát, kinek így még csak csorba sem esik »alkotmányos« híre-nevéen [70].

Móra meg van győződve róla, hogy ennek a parlamentnek mindenmű tevékenysége ab ovo kárhozatos, mert a nagybirtok és a vele szövetkezett nagytőke igényei szerint igazodik, s ezért állandósítja népünknek azt az elmaradottságát, mely a feudalizmusnak szokott velejárója lenni. Ugyanis a királyság, az arisztokrácia és a klérus hatalma csak egyik jele a középkorból a huszadik századba átmentett feudalizmusnak; másik jele a népnek a legsötétebb középkorra emlékeztető életszintje, mely a nyugatinak mélyen alatta marad. Írónk fáradhatatlanul gyűjti az adatokat, hogy bebizonyítsa: ez az életszint emberhez nem méltó, s ily tárgyú vezércikkei a feudalizmus ellen írott megdöbbentő vádirat egy-egy fejezetének tetszenek.

Felkavaró erejű a nyomor áldozatairól festett protré-sorozat [71]. A föld és tőke urai döntötték a népet ebbe a nyomorba, de el kell jönnie annak az időnek, mikor azé lesz a föld, aki benne dolgozik — és azé az ország [72]. A hadsereg létszámának állandó növelése és fegyvereinek korszerűsítése csak fokozta a nyomort. Ebben az országban a kultúra, a közegészség, a közbiztonság, az emberi életmód elől mindent a hadsereg visz el, panasolja [73]. S határainkon túl is a militarizmus egyre fokozódó lendülete volt észlelhető. Egymással versenyezve fegyverkeztek a többi európai hatalmak is, s hol itt, hol ott lángolt fel a háború parazsa. »Az angol munkás, a szerencsen rabszolga, az északi hódvadász, az ausztráliai kutter, a bengáliai hindú boltos négy esztendeig csak azért fog dolgozni, hogy Angliának annyi Dreadnoughtja legyen, mint Németországnak« [74]. — jajdul fel írónk. Szerinte önáltatás, méghozzá hipokrita önáltatás a parlamentnek mindennemű, a nép életszintjének felemelésére irányuló törekvése mindaddig, míg azok akarják »üdvös reformokkal« haladásra kényszeríteni a népet, akik jómódúak lévén, képtelenek magukat beleélni abba a nyomorba, melyben az leledzik, s ezért lehetetlent kívánnak tőle, s ha szép terveikből mi sem valósul meg, kudarcukat makacsságának, maradiságának a rovására írják. Mosolyog vagy bosszankodik az *uraknak* ezen a *jobbágyok* érdekében való eleve reménytelen buzgólkodásán.

Pompás egészségügyi törvényeink vannak, s mégis nálunk a legáldatlanabbak a közegészségügyi viszonyok, mert például azt parancsolják a parasztnak kolera idején, hogy csak forralt vizet igyon, de hogy tegyen eleget a felszólításnak a mohácsi sokác, mikor ahol ő dolgozik, ott nincs más víz, csak dunai, s ivóedényre valót nem ad neki a munkaadója, aki karcús kristálypoharakból issza a pezsgőt« [75] Nagyszerű rendeletek kötelezik a tanyai magyart a higiénikus építkezésre, de nincs pénz tervrajzra, nincs pénze az engedélyre, nincs pénze a szigetelőre, s ha a disznóolat a háztól 30 méterre húzza fel, akkor az egész földjét felémészti az udvara [76]. A »misera plebs contribuens« számára lé-

küzdhetetlen akadályoknak ezzel az aprólékos, erős reális érzékre valló rajzával adta értésükre írónk az uraknak, hogy a fenn és lenn világa annyira messze esik egymástól, hogy az az elmélet, amit fenn eszeinek ki, lenn sohasem válhat gyakorlattá. Azt is sejtette, hogy akik felül vannak, azok lényegében nem nagyon sokat törődnek az alul maradtakkal, s csak úgy hivatalból eszelték ki mindezeket, de fontos elfoglaltságaik közepette egyáltalán nem tekintik szívügyüknek a szerencsétlenek bajait [77].

Különösen a kultúra ügyét előmozdító szándékok hozták ki sodrából. Úgy látta, megtevesztő szemfényvesztés oly kulturális intézményeket hívni életre, melyekkel népünk nem tud mit kezdeni. Haszontalanoknak, elhibázottaknak tartotta ezeket, mert nem alkalmasak arra, hogy felébresszék népünkben a sorsa mostohasága miatt szunnyadó kulturális igényt. Ugyanis oly ismeretekkel árasztják el a népet, melyek iránt a maga sajátos viszanyai közepette nem érdeklődik [78]. S ha történetesen mégis érdeklődnék valami iránt, és a nagytudományú professzorokhoz fordulna felvilágosításért, hát legfeljebb a tisztelete növekednék irántuk, de a szavaikból nem okoskodhatnék. Mert sok mindent tudnak ők, de magyarul végképp nem tudnak. Sajnos, »Hermann Ottó, aki tudta, hogy kell a tudományt közkinccsé tenni értékének leszállítása nélkül, nem csinált iskolát« [79]. Mindezek a visszasságok abból erednek, hogy nagyságos, méltóságos és kegyelmes uraknak a kezében van a magyar művelődés ügye, akik mindenáron az úgynevezett »magas műveltséget« terjesztik, mégpedig tudományos nyelven, a nép azonban még a műveltség alapelemeit sem sajátította el. »Mi az ördögnek oda magasabb kultúra, ahol alacsonyabb sincs? Mit akarnak a népegyetemmel, ahol népiskola sincs?« [80]. Művelődéspolitikánk egyenesen mesterségesen tenyészti ki ezt az elkápráztatásra szánt kirakatműveltséget, de arra egyáltalán nincs gondja, hogy a népet megismertesse a műveltség alapelemeivel. Az alsófokú oktatást kétségbeejtő módon elhanyagolja [81]. A középfokú oktatástól visszariasztja a kis-emberek tehetséges gyerekeit [82], a felső-oktatásból meg a magas tandíjjal zárja ki őket [83].

Móra erejének javát a feudalizmus maradványai ellen vívott harc kötötte le vezércikkírói pályájának ebben az első szakaszában — de figyelemmel kísérte a gyors ütemben terjedő kapitalizmus jelenségeit is. Sajátos helyzetünk — a feudalkapitalizmus — magyarázza, hogy magatartása kétarcú vele szemben: egyidejűleg kívánja és kárhoztatja, mert előnyeiben még nem volt részünk, de hátrányaitól már szenvedtünk.

A természettudományok fellendülésével együttjáró ipari és kereskedelmi fellendülés alapozta meg a polgárságnak a haladásba vetett hitét. Ez a fellendülés egyaránt magában hordta a csíráját a minden eddiginél munkásabb békének és minden eddiginél gyilkosabb háborúnak. Móra azért becsülte a kisállamokat — Hollandiát, Dániát, Norvégiát, Svédországot — mert ezek megteremtették a munkás békét, s azért rettegett a nagyállamoktól, — Angliától, Németországtól —, mert gyilkos háborúra készültek [84].

Igazi polgár lévén, a természettudományokat többre tartotta, mint a szellemtudományokat. Úgy látta, hogy ezek a haladás zászlóvivői, s valószínűs apoteózist zengett róluk [85]. Most halált hordozó fegyvereket ková-

csolnak, de boldog élet forrását fakaszthatják fel varázsvesszejükkel [86]. Jelenünk alakulásában is nagy szerepük volt, jövőnk formálására pedig egyedül ezek hivatottak: rajtuk fog fölépülni az új világrénd [87].

A munkás béke eszméjének apostola a polgári haladás-gondolattól elteltén optimizmussal nézett a jövő elébe, bár hazájának sorsa kétségeket ébresztett benne. Itt alig volt valami nyoma annak, hogy működne a kapitalizmusnak a haladást biztosító lököerei. A természettudományt nálunk nem becsülték, a magyar nem használta fel eredményeit, hogy általuk urrá legyen a földjén, iparunk, kereskedelmünk csecsemőkorát élte. Ezért siettette, gyorsította volna a kapitalizálódás folyamatát.

»Csikós, gulyás, kanász, paprika, Marischka, fokosch s a villogó gatyá«: íme, a külföld csak e »specialitásokat« ismeri a magyar életből, s ezért tartja országunkat Barbáriának [88]. Írónk zokon veszi, hogy Nyugatnak csak ezek a feudális rekvizitumok ötlöttek szemébe, bár maga is lépten-nyomon fulladozik a feudalizmus áporodott levegőjétől. Népünk mentalitása nem haladta túl a középkori szintet, hogy kívánhatnánk hát tőle, hogy értéküknek megfelelően becsülje a természettudományokat? »Nálunk az orvosban még mindig nem a legnemesebb hivatás szolgáját látják elsősorban, hanem az üzért. A botanikusra, aki gyűjtőszelencével a hátán kutatni megy a virágok titkait, ujjal mutogatnak, mint a medvétáncoltatóra. A vegyésznek, aki csöndes műhelyében a föld, a csillagásznak, aki a mindenség összetételének titkait kutatja, boszorkánymester híre van« [89] Mennyire nekiörült, mikor arról értesült, hogy tervbe vették a Maros hajózhatóvá tételét [90], s mennyire fájt neki, hogy veszni hagyjuk a kissármási földgáz energiáját [91]. Már gyermekkorában szeretné megbarátkoztatni a magyart a természettudományokkal, hogy az új generáció ne legyen vak, érzéketlen irántuk [92].

Ez a természettudományok iránt tanúsított közöny velejárója iparunk és kereskedelmünk elmaradottságának. Egy pillantás a magyar társadalom rétegződésére meggyőz arról, hogy iparosainknak és kereskedőinknek igen csekély a száma a földműves parasztokéhoz képest. Azért van ez így, mert gazdálkodásunk a feudalizmus örökségeként még mindig agrikultúr-jellegű. Pedig: a tudást, ismereteket és leleményt kívánó iparűzés, a világító, szemhatárszélesítő és elmeköszörülő kereskedelem kelti a lélekben a kultúrszomjat, s ez adja meg a módot a kielégítésre [93]. Hiányzik nálunk a fejlett, erős polgárság, mert ennek gerince mindig az iparúzó és kereskedő réteg — ezért nincs talájuk a természettudományoknak sem. Az iparost meg a kereskedőt ezer meg ezer érdekszál fűzi ezekhez, s így érdeklődik irántuk. Nekünk valósággal átkunkká lett a bűzánk. »A hegyeink érce, a vizeink esése, az erdeink gazdagsága, a levegőnk balzsama, a folyamaink bősége, a fekvésünk kedvezése, a magyar faj zsenije, mind ő miatta marad méddön és kihasználatlanul« [94]. Az elmaradt feudális gondolkodás jele ez, melyet fejlett kapitalista gazdálkodásnak kell felváltania: pezsgő ipárnak és kereskedelemnek [95].

Ez a gyér és fiatal polgári réteg híjával volt a polgári öntudatnak; innen úrhatnomsága. Nálunk a polgár nem a benne rejlő emberi értékek kifejlesztésével akar egy fejlett magasabbra nőni a társainál — pedig demokrata szemmel nézve a dolgot ez az egyetlen hozzá illő módja az

emelkedésnek —, hanem a »nagyok«-nak tett szolgálatai elismeréséül, amiken leggyakrabban bizonyos számú obulusok értendők. Kitüntetések után áhitozik. Ez a rangkórság merőben középkori vonás benne. A latifundiumok urainak, a kiváltságosoknak a rendjébe akar tartozni, vagy legalábbis közelebb kerülni hozzá. Legtöbbet érőnek a főnemességet tartja, de ez után csak a legpénzesebbek vethetik magukat, a laposabb erszényűek csupán a nemesség után ácsingóznak. S ha nem tehetnek szert rá, megelégszenek holmi fityegővel, díszoklevéllel, titulussal is [96]. Valami bárgyú áhitattal tölti el a polgárt az a magatartás, amit a gentleman tanúsít. Pedig a magyar gentlemannak semmi köze az angol gentlemanhoz; a mi gentlemannunk karakterét a már züllésnek indult főnemesség és nemesség formálta ki — körülbelül a gáncsnélküli lovag pózában tetszelgő úri betyárságban határozódik meg az [97]. Az úri betyár minden kaszinóban feltalálható, körülrajongott, ünnepezt hősé a társaságnak, s a kaszinó morálkódexe az ő moráljához igazodva állapítja meg az úriság kritériumait, s akiben ezek nem találhatók, az irgalmatlanul kigolyóztatik a tagok sorából. Természetesen nem a kigolyózott »szerencsétlen sorsa« indítja meg ironkat, hanem az aggasztja, hogy a kaszinói becsületűgy nyomban közüggé lesz, s országszerte izgalmat kelt [98].

Ennek a ványadt polgári rétegnek nem voltak hagyományai, nem gyökeredzett lelkébe az apák, nagyapák örökségeként az az értékrend, mely a munkát mindennél többre becsüli. A szellemi munkát nem az erő kifejtés eredményessége szempontjából tartották értékesnek, hanem mert »úri foglalkozás«-nak tetszett; a testi munkát azonban mint »nem úri foglalkozást« megvetették. Így a kétkezi munkások helyzete egyáltalán nem javult, hanem romlott. A feudalizmus idején a földesúr a maga jobbágyát akár meg is ölhette, mert szinte tulajdona volt, s ezt a jobbágy maga is tudta. A kapitalizmus modern jobbágya is tudta, hogy ő senkinek sem törvény szerint való tulajdona, s éppen ezért emberségében alázták meg azok, akik úgy bántak vele, mintha birtokjogot gyakorolhatnának a személye fellett. Móra gombostűre tűzött egy pár kirívó esetet, bizonyoságául annak, hogy a testi munkát mily dehonesztálónak tartották. Nagy felháborodást keltett az, hogy néhány jogász pincérnek szegődött, hogy megélhessen, s hogy egy filozopter a nyári szünetre borbélysegédnek ajánlkozott. És csodájára jártak a tanító úrnak, »akiben volt bátorság arra, hogy a rövid diplomát egy tanoncbizonyítvánnyal toldja meg« [99]. S arról is írt egy vezércikket, hogy mint bánnak gazdái a kétkezi munkással. A cselédleánynak a tőke nemcsak az erejét szákmányolja ki, hanem az egész életét. »A munkáját, az önértetét, minden szabad idejét, az éjszakai álmát majd mindig — a becsületét nagyon sokszor«... [100].

A tőkének ezt az uralmát éppannyira embertelennek tartotta, mint a földbirtok uralmát — s ezért fordult szembe a kapitalizmussal. Határt nem ismerő nyereszkeskedés szelleme hatja át a pénzügyleteket lobonyolító intézeteket: a bankokat és a zálogházakat [101]. Az aranyéhségtől megmetyelvezett társadalom két sajátosan kapitalista bűnöző-típust termelt ki: a panamistát és a lutrizót. Az állam hivatalból üldözte ezeket, de vajmi kevés sikerrel, mert a panama és a lutri magában az államháztar-

tásban is jelentős szerepet játszó tényező volt. Az ország miniszterelnökére, Lukács Lászlóra rábizonyult, hogy közönséges panamista [102]. Időnként felszólalt az országházban egy-egy képviselő a búza-lutri meg a ló-lutri ellen, de eredménytelenül, mert ezek »állami szubvencióval fosztogató intézmények« [103]. Az erkölcsbomlasztó kapitalizmus oly nagyfokú ellenszenvet ébresztett benne, hogy felmentette erkölcsileg azt, aki a kapitalizmus szentesítette gonosz erkölcsökkel kerekedett fölébe a tőke hatalmasainak. »Le a kalappal ez előtt az ember előtt: az a borbély-legény, aki kétszázmillió frank erejéig be tudta csapni a világot, szédítő talentum. Ilyen messziről nézve mégis csak nagyon impozáns ennek a nincstelen embernek a hadjárata azok ellen, akiknek van« [104].

Ahogy a feudalizmus talaja a vidék, éppúgy a kapitalizmusé a város. A század elején a kapitalizálódási folyamat sodra a fővárosban volt a legerősebben érezhető. A tanyák, a falvak, de a legtöbb vidéki város lakói is káprázó szemmel nézték a főváros gyorsiramú világvárossá fejlődését, de egyben idegenkedéssel, gyanakvással, sőt ellenszenvvel, mert — Móra kedves kifejezésével élve — az egész ország, Budapestet kivéve, egy nagy majorság volt, s az itt meghonosodott, mezőgazdaságon alapuló hagyományos életformától az ipar és kereskedelem kitermelte új életforma merőben különbözött. Így a kapitalizmus térhódításának velejárója, a város és falu ellentéte nálunk a főváros és a vidék ellentétévé módosult. Ez az ellentét érzelmileg is kifejezésre jutott; Budapest büszke volt »fővárosiasságára« — urbanitására — az ország többi része meg szégyenkezhetett a »vidékiességén« — rusztikusságán — úgyhogy a fővárosiasság fogalma melioratív, a vidékiességé pedig peioratív színezetűvé lett. Természetesen volt valóságalapja ennek a megkülönböztetésnek, mert a vidék nemcsak abban maradt el a fővárostól, hogy nem volt számbavehető ipara és kereskedelme, hanem műveltség dolgában is. Az iparosok és kereskedők zöme Pesten telepedett meg, s ezek már foglalkozásuknál fogva fogékonyabbak voltak a kultúra iránt, mint a vidék földművelő lakossága. Pesten tehát nagyobbak voltak a kultúrigények, mint vidéken; a tehetségüket érző művészek és tudósok az ország minden részéből Pestre tódultak, s vidéken legtöbbször csak a selejtese maradt; a kulturális intézmények Pesten halmozódtak fel, a vidéknek alig jutott belőlük. Ez a szintkülönbség már magában is egészségtelen jelenség volt, s mert érzelmileg is hangsúlyozták, ez annak a veszélyét rejtette magában, hogy Pest és a vidék annyira elszakad egymástól, hogy alkalmadtán könnyen szembefordítható lesz egymással. S ez később be is következett.

A vidéken kibontakozó művész vagy tudós sokkal nehezebb helyzetben volt, mint a fővárosi. Hatalmas önbizalom és tehetség kellett ahhoz, hogy lassan-lassan eloszlathassa a mértékadó fővárosi köröknek vidékiessége felől táplált előítéletét, amiből ezek már pusztán érdekvédelmi okból is nehezen engedtek. Ha nem is érezte magát alacsonyabbrendűnek, sokszor csupán helyzetüknél fogva »magasabbrendű« pályatársainál, akkor is kisebbségi érzés fészkelődött a lelkébe, úgy hogy képtelen volt azt a bizonyos fővárosiasságot elfogultság nélkül, tárgyilagosan megítélni. A fiatal Móránál ez a kisebbségi érzés önmagát rejtve abba a hetyké, fitymáló pózba búvik, melyet nyomban felölt, ha Pesttel

hadakozik. Azzal gyanúsítja meg a Morris Rosenfeld amerikai költő meghallgatására összegyűlt pesti közönséget, hogy nem is költészetének a varázsára sereglett egybe, hanem a szenzáció vonzotta, és »úgy bámulja meg őt, mint megbámulná azt a Párizsban mutogatott embermajmot, akinek állítólag gorilla volt az apja és maláj asszony az anyja [105]. A pesti emberről csak annyi jót tud mondani, hogy ha már Dózsa korában is lett volna ez a species, »akkor a magyar história tán nem ismeri a parasztlázadást. Beléptidő mellett nézte volna a rákosi tábornok, és szétkergette volna a viceivel. Mert egyéb nem telik tőle« [106]. Lehetetlen észre nem venni, hogy ezekben az epés szellemességekben több az epe, mint a szellem. S az is látható, hogy nem valami személyes ok készteti őt erre a rosszmájúskodásra, hanem nagyon is személytelen valami: az a bizonyos »fővárosiasság«, minek a nimbuszát nem árt egy kissé megkérdőjelezni.

Néha az erkölcsbíró méltóságteljes talárjába burkolódzik ez a kisebbségi érzés, s úgy mondat vele ítéletet a bűnökbe merült modern Sodoma és Gomora felett. Mert Budapesten éppen olyan nagy a romlottság, mint ezekben a bibliai városokban, melyeket tüzesóval pusztított el az Úr — vagy talán még nagyobb, olyan, mint Océániában volt, ebben a mesés világrészben, melynek el kellett süllyednie, mert ahogy a krónikás mondja: »szép asszonyai már nem tudtak pirulni, s emberei már elfelejtették, mi a szemérem« [107].

Nem véletlen az, hogy az *erkölcsiség* nevében hirdetett keresztes hadjáratot Budapest *műveltsége* ellen, mert a főváros büszkén hangoztatott *kultúrfölényével* a vidék a maga *morális felsőbbbségére* hivatkozott. Így alakult ki az a tévhit, mintha a műveltség szükségképpen együttjárna az erkölcstelenséggel, az erkölcsösség pedig a műveletlenséggel. Hogy azután mi volt a talmi csillogás ebben a kultúrfölényben, s mi volt az iskolamesteries merevség ebben a morális felsőbbbségben, ennek a fejtegetésére itt nincs terünk. Azok a nyugati eszmeáramlatok, melyek a kultúrcentrumunkba ömlöttek bele — a kultúrperifériákra csak cseppjei hulltak, de menten beleivódtak a homokba — a bomló kapitalizmus eszmeáramlatai voltak, tagadhatatlanul sok erkölcsi iszapot hordoztak magukkal, s írónk animozitással telve Pest iránt, nem válogatta külön a gyöngyszemeket a hordaléktól. A fővárosi műveltséget azonosnak vette az erkölcstelenséggel. Ez az animozitás nem egyedül a vidéki intellektuel jogos, de kóros kisebbségi érzéséből fakadt, volt egy más forrása is: a hasznavehetetlenné ócskásodott negyvennyolcas ideológiából magabaszított hazafiság. Ezen még legtisztább formájában is kiütöközték a sérelmi politika nyomai: őrző, óvó hazafiság volt, sérelemnek fogta fel a magyarságot ért idegen hatásokat is.

Az ország fővárosa volt a nyugatosság tűzfészke, s már ez is elég lehetett írónknak ahhoz, hogy gyanakvó szemmel nézze. Pedig ő is sóvárgott Nyugat után, s szerette volna meghonosítani azt a nyugatot, »ahol a nagy emberek és nagy eszmék teremnek, és olyan kis emberek, akik elbírók a nagyokat is, s maguk is megnövekszenek az eszmék terhe alatt« —, de úgy látta, hogy az a Nyugat, amit mi ültettünk át, egészen más. Orfeumok és kártyajátékok, ostoba divat, a lebujok és bukott nők nyelvét majmoló társalgás, anarchikus eszmék, de filozófiai mag nélkül, torz

irodalom, a nyilvánosházak tükrévé lett színház. Lehetséges-e, hogy amint ő írja, minálunk csak a szeméttelpe van annak a tömérdek hulladéknak, ami velejár a Nyugat óriási kultúrájával? Elvégre ez is igaz lehetne, ha nem volna bizonyítékunk arra, hogy nem választotta el az értékét az értéktelenségtől [108]. Tisztánlátását nyilván az zavarta meg, hogy Pesten, mint egy boszorkányüstben forrtak a »minden filozófiai mag nélkül való anarchikus eszmék,« hisz nőttön nőtt a demokraták, radikálisok és szocialisták mozgalma — az a mozgalom, melynek nemzetköziségétől hazafisága mindaddig visszariasztotta, míg el nem szakadt függetlenségi múltjától. Pest ennek a nemzetköziségnek a védőbástyája volt, s ez a tudat határozottan befolyásolta őt akkor, mikor az erkölcs mérlegére vetette műveltségét, és könnyűnek találta. Annál is inkább, mert ez a műveltség főbb gyökérszálaival a demokratizmus, radikálizmus és szocializmus talajába kapaszkodott. Legszembetűnőbb ez az elfogultság azokban az írásaiban, melyek irodalmunkkal foglalkoznak.

Főként az *Irodalom pártolás* c. vezércikkéből tűnik ki az, amit különben tétellel sohasem fogalmazott, hogy ti. véleménye szerint a modern irodalmi irányzatok külföldi eredetüknél fogva a magyar emberre vonzó exotikumként hatnak, s ezért veszedelmesek. Elidegenítik őt azoktól a magyar íróktól, akik e fertőzéstől mentek maradtak, s így végeredményben a hazafiságot ölik ki belőle. Ugyanaz a naívvul önkényes logikai konstrukció ez, mellyel egyszer már találkoztunk. Morris Rosenfeld jiddis zsargon-költő adott elő verseiből, akit Móra nagyrabecsült, mert a szocialis nyomor szuggesztív erejű énekese volt. Tekintve, hogy Mórának egyetlen sornyi antiszemita ízű írása sincs, tekintve, hogy a proletársors neki magának is egyik legfőbb témája, szó sem lehet arról, mintha a babérjaiból akarna egy szemernyit elcsípni az amerikai költőnek. Mégis: fáj neki a telt ház, fáj neki a tomboló taps. Mert hol van az a mohó érdeklődés akkor, mikor jeles magyar költők lépnek a pódiumra? — nem pénzért, ki álmodna ilyen? — csak becsületből [110]. Ha Ady Endrere vagy fegyverbarátaira gondolna Móra, s az a részvétlenség háborítaná fel, mely az ő táboruknak jutott osztályrészül, megértenénk méltatlankodását. Az új csapáson haladókról azonban nem valami jó véleményem volt — s így a régi, kitaposott nyomon járó költők mellőzése miatt zsörtölődött, kik között egyetlen komoly tehetség sem akadt, és a hazafiatlanság vádját olvasta a közönség fejére azért, mert megelégedte már az epigonokat, kiknek magyarsága abban merült ki, hogy elzárkóztak Nyugat elől, — s azért, mert ez a közönség maga is Nyugatról felénk sodródó eszmék megszállottja volt. Tipikus példája ez annak, hogy ifjú fejjel mennyire a hegyvennyolcas hazafiságtól elvakítva nyilatkozott irodalmi kérdésekről.

E hazafiság rovására kell írunk azt is, hogy irodalmunknak ebben a forrongó korszakában, mikor az elfajult nép-nemzeti irányzatot friss nyugati irányzatok kezdték kiszorítani, ezeknek az úttörőiben csak a kivetni valót vette észre, az erkölcsi eltévelyedést. Azt, hogy elképzelése szerint nyugatosságuk miatt a hazafiatlanság fertőjébe merültek, oly főbenjáró bűnnek tartotta, ami mellett minden egyéb érték eltölpül, csak az értéktelenség lesz szembeszökőbbé. Az új és régi harcában alapjában véve a fővárosi és vidéki mentalitás ütközött össze egymással; az új hívei

a fővárosi vagy a velük szoros kapcsolatban álló írók, a régi védelmezői nagyobbára a vidéki írók voltak. Jellemző, ahogy Móra a fővárosi és vidéki irodalmat szembeállítja egymással. Petőfi nevére esküsznek — írja — azok, »akik becsületes vidéki porták ereszalji fecskéivel szeretnének dalolni, s vele takaródnak azok, akik a pesti kávéházak ablakából sóvárgó szemmel merednek a rothadt örömmel kínálkozó Nyugatra.«... Petőfi »nem naiv rimbeszedője a falusi idilleknek, nem cinikus filozófja a városi kalandoknak« [109]. Tehát egyfelől: kávéházablaki sóvárgás Nyugat rothadt örömeire, másfelől: becsületes vidéki porták természetessége; egyfelől: városi kalandok cinkos filozófiája, másfelől: falusi idillek egyszerűsége. Ezzel a megkülönböztetéssel köntörfalazás nélkül kimondta, hogy a fővárosi irodalom erkölcstelen, a vidéki irodalom pedig erkölcsös, s abból sem csinált titkot, hogy az ő szívéhez közelebb áll ez mint az. Megint élek a gyanúperrel, hogy amiről itt nem szól — gondolkodik ennek a vidéki irodalomnak legtöbbször felszínes és üres, merőben hangulati vagy még inkább stilisztikai, retorikai hazafiságára — ez a negyvennyolcas hazafiság, elsősorban ez vonzotta őt az epigonoknak, mint amilyen Pósa bácsi is volt, a költészetéhez. Kétségtelen, hogy erős morális beállítottságú egyéniség, s így biztosan megejtette lelkét a vidéki portáknak e költészet tükrében ellégiesített becsületessége is — de ha a csillogó hazafiság nem aranyozza meg ezt a költészetet, úgy hamarabb észrevette volna, hogy a becsületesség nem mindig, és nem szükségképpen falusi idill, s a falusi idill sokszor nem is becsületességet takar — és nem tartotta volna a vidéki irodalmat feltétlenül erkölcsösnek az idillikussága miatt, a fővárosi irodalmat pedig erkölcstelennek, már azért is, mert semmi idilli nincs benne. Erkölcstelen a fővárosi irodalom, mert ugyan mi jó jöhetne Szodomából és Gomorából — és Ady költészetének az értékelése nála annyira leegyszerűsödik, hogy egyetlen szóba tömöríthető: erkölcstelen. A bomlott ösztönök féktelen tobzódását éneкли meg, s ezzel éppúgy az emberben mélyre zárt vadállatot szabadítja fel, s biztatja ugrásra, mint azok a tudós fegyverbarátai, akik érveket kovácsolnak a bomlott ösztönök prédájává lett embertársaik megmentésére. »A túlfinomult szabadgondolkodók. A magyar ugarra tévedt ájróperek. Akik élethivatásuknak ismerik új barázdákat szántani ezen a nyomorult magyar ugaron, és vetni bele nyugateurópai bolond magot« [110]. Ezek a magyar ugarra tévedt »ájróperek« a *Huszádik Század* radikális gondolkodói — analitikusok, esztétikusok, filozófusok — s a velük egy húron pendülő költő: Ady Endre. Igaza lehetett Mórának abban, hogy féltette a társadalmat a börtönéből szabadult ösztönember lázadásától; igaza lehetett abban, hogy nekirontott a tudósoknak, amiért valamiféle álhumanizmussal elmosás a bűn és betegség határát; igaza lehetett abban, hogy Adyt megróttá, amiért a betegséget, illetve bűnt ültette a költészet trónusára — mindezekben igaza lehetett, mert a századvégi nyugati költészetnek ez az ösztönkultusza a kapitalista élet foszladozó rendjének bomlási terméke, méreg, miazma, még ha foszforeszkál is. (Annak a kérdésnek a fejtegetésére, hogy Ady ösztönkultusza és a nyugati költők ösztönkultusza egy lapon említhető-e, itt nincs terünk.) Abban azonban már nem volt igaza, hogy költészetének leglényegét ebben látta, s nem vette észre, hogy az egy egész világ, melynek ő csak egy darabjába

akaszkodott bele. Elvakultságára jellemző egy másik nyilatkozata, melyben kifejti, mit igényelne ő a költőtől, s mi az, amivel Ady kifizeti az olvasóját. A moderneknek — mondja — »az a szegény ember, aki az életnek külön hőroza a Homér hőseinél, a jajszo nélkül összeroskadó munkás, a vért köhögő tanító, a mosókonyha gőzébe belevakult mosóasszony: az ostoba állat, a buta barom. Mindaddig, míg a benne lakó megláncolt fenevad el nem szagadul, és nem öl, és nem köpköd föl az égbe. Mert akkor hős lesz belőle, az elnyomott emberiség nagy harcosá. A Nagy Lázadó, az Ős Kaján, a Lilakék Sárgaság, a Jövő Herepfedénye, és efféle ékes cifraság« [111] Ady költészetében gyakran feltör a láncaitól szabadult fenevad — ez ellen nem lehet szavunk —, de azon a hatalmas tablón, melyet költészeté elénktár, nem éppen a szociális nyomor színtöltja a legmegkapóbb-e? Hogy nem ötlött ez is Móra szemébe, éppen neki, akinek a társadalomszemlélete sokban rokon az övével, már most fiatalokorában is? Csak úgy lehet ez, hogy a radikálizmusnak és a szocializmusnak az ő hazafisága számára még akkor áthatolhatatlan közege előfödté előle a költőt. Ady a darabont Kristóffy oldalán harcolt a választójogért, s versei a Népszavában jelentek meg!

Különben Móra pályája első szakaszának legfőbb jellegzetességét szinte szimbólikus erővel példázza ez a »bús torna«. Mindaddig, míg csak ésszel fölébe nem kerekedett annak a merőben érzelmi hazafiságnak, ami a negyvenyolcas ideológia örökeként maradt reá, politikailag azokkal tartott együtt, akiket társadalomszemléletével már rég túlhaladt, s azokkal helyezkedett szemben, akiknek a társadalomszemlélete a legrokonabb volt az övével. Attól fogva, hogy a rajongást mérlegelés váltotta fel, a radikális ideológia teljes értékű harcosává lett. S ennek a metamorfózisnak eredményeként a *Szegedi Napló* is a függetlenségi ellenzék lapjából a radikális ellenzék lapjává alakult át.

JEGYZETEK:

(A jegyzetekben és a függelékben a következő rövidítéseket használok: Dm. = Dél-magyarország; M. H. = Magyar Hírlap; Sz. = Szeged; Sz. N. = Szegedi Napló; V. = Világ.)

- [1] *A mongoloidok* Sz. 1925. febr. 1. — *A politika ellen* Dm. 1928. febr. 26.
- [2] *Hamvazóra* Sz. 1924. márc. 5.
- [3] *A fenyőfa alatt* Sz. N. 1905. dec. 24.
- [4] *Hamvazóra* Sz. 1923. febr. 14.
- [5] Dm. 1929. febr. 10.
- [6] *Örökké!* Sz. N. 1903. márc. 15.
- [7] *Pro patria* Sz. N. 1912. szept. 29.
- [8] *Másvilági levél* Sz. N. 1906. jan. 19. — *Ami a Rákóczi törvényből hiányzik* Sz. N. 1906. okt. 24. — *A király fizetett* Sz. N. 1908. máj. 1.
- [9] *Hazugságok* Sz. N. 1904. júl. 12.
- [10] *A korponai országgyűléshez* Sz. N. 1905. nov. 24. — *A fenyőfa alatt* Sz. N. 1905. dec. 24. — *Amnesztia* Sz. N. 1907. jún. 11. — *Staats-vizit* Sz. N. 1910. máj. 13.
- [11] *Magyar göröngy* Sz. N. 1911. júl. 8.
- [12] *A kishatalmak* Sz. N. 1909. márc. 23.
- [13] *Ünnep* Sz. N. 1904. márc. 15.
- [14] *Petőfi napján* Sz. N. 1906. júl. 31.

- [15] *Legyünk suszterek...* Sz. N. 1911. szept. 15.
- [16] *Koronák a piacon* Sz. N. 1905. aug. 17.
- [17] *A dísz-gúnya* Sz. N. 1910. máj. 24.
- [18] *A cilinderes király* Sz. N. 1909. dec. 17.
- [19] »Ne komédiázzunk!« Sz. N. 1909. jan. 1. — *A dísz-gúnya* Sz. N. 1910. máj. 24. — *Sanyaróék* Sz. N. 1912. nov. 10.
- [20] »Ne komédiázzunk!« — Sz. N. 1909. jan. 1.
- [21] *Királyi ambíciók* Sz. N. 1913. márc. 30.
- [22] *A cár bújosik* Sz. N. 1906. szept. 28.
- [23] *Zsákba zárt szelek* Sz. N. 1906. aug. 14.
- [24] *Szegény királyok!* Sz. N. 1908. febr. 4.
- [25] *Éljen a demokrácia...* Sz. N. 1912. szept. 13.
- [26] *Született törvényhozók* Sz. N. 1909. okt. 2.
- [27] *A főtisztelendő állam* Sz. N. 1911. febr. 3.
- [28] *Lány a szekfűvel* Sz. N. 1914. máj. 17.
- [29] *Nemzeti demokrácia* Sz. N. 1910. máj. 28.
- [30] *A tinta-hal* Sz. N. 1913. jún. 1.
- [31] *Új bárók és osztálytanácsosok* Sz. N. 1905. febr. 25.
- [32] *A nagy herepfedény* Sz. N. 1913. jún. 7.
- [33] *Az ezerkettedik éj* Sz. N. 1908. jún. 26.
- [34] *A kinézer nevet* Sz. N. 1911. dec. 19.
- [35] *Új bárók és osztálytanácsosok* Sz. N. 1905. febr. 25.
- [36] *A holtak kabinetje* Sz. N. 1910. jan. 18.
- [37] *Nemzeti demokrácia* Sz. N. 1910. máj. 28.
- [38] *Krajcárok a sineken* Sz. N. 1912. jan. 27.
- [39] *Zérusok összege* Sz. N. 1913. dec. 25.
- [40] *Messiásvárás* Sz. N. 1903. dec. 25.
- [41] *Móra István: Édesapánk* M. H. 1935. febr. 10.
- [42] *Demokrata világ* Sz. N. 1907. jan. 19. — *Kristóffy felolvas* Sz. N. 1907. márc. 12.
- [43] *Sámson rókái* Sz. N. 1908. jan. 18.
- [44] *A király drótoztat* Sz. N. 1909. okt. 22.
- [45] *Csupa szent szabadság...* Sz. N. 1910. márc. 15.
- [46] *Zérusok összege* Sz. N. 1913. máj. 16.
- [47] *Zérusok összege* Sz. N. 1913. máj. 16.
- [48] *Tüzes nyelvek* Sz. N. 1904. máj. 22.
- [49] *Legyünk suszterek...* Sz. N. 1911. szept. 15.
- [50] *Csupa szent szabadság...* Sz. N. 1910. márc. 15.
- [51] *Demokrata-világ* Sz. N. 1907. jan. 19.
- [52] *Nemzeti demokrácia* Sz. N. 1910. máj. 28.
- [53] *Kristóffy felolvas* Sz. N. 1907. márc. 12.
- [54] *Nemzeti tudomány* Sz. N. 1907. dec. 13.
- [55] *Csupa szent szabadság...* Sz. N. 1910. márc. 15.
- [56] *Naívek klubja* Sz. N. 1910. nov. 11.
- [57] *Kristóffy felolvas* Sz. N. 1907. márc. 12.
- [58] *A Föld bosszúja* Sz. N. 1907. febr. 1.
- [59] *Óriási kacagás* Sz. N. 1912. máj. 25.
- [60] *Várjuk a csodát* Sz. N. 1913. márc. 9.
- [61] *Politikai paroxizmus* Sz. N. 1905. szept. 1. — *A kis-ember* Sz. N. 1911. márc. 24. — *Már megint egy olajcsöpp* Sz. N. 1912. máj. 5. — *A statárium-törvény* Sz. N. 1912. dec. 7. — *Tisza tiszteli a törvényt* Sz. N. 1914. ápr. 19. — *Új genezis* Sz. N. 1914. febr. 12.
- [62] *Van benne valami* Sz. N. 1906. júl. 27.
- [63] *A király drótoztat* Sz. N. 1909. okt. 22.
- [64] *A nemzet napja* Sz. N. 1913. márc. 15.
- [65] *Kurúzslók* Sz. N. 1913. márc. 15.
- [66] *Madácsy László: Móra Ferenc ismeretlen levelei* Tiszatáj, 1954. 211—229. 1.
- [67] *A nemzet napja* Sz. N. 1913. márc. 15.
- [68] *Krajcárok a sineken* Sz. N. 1912. jan. 27.
- [69] *Született törvényhozók* Sz. N. 1909. okt. 2.
- [70] *A király jókedvű* Sz. N. 1912. jún. 14.

- [71] *Nyolc fillérért* Sz. N. 1907. márc. 9. — *Egy halott* Sz. N. 1907. szept. 21. — *A Szép Mihály istene* Sz. N. 1911. márc. 17.
- [72] *Akié a föld, azé az ország* Sz. N. 1911. febr. 8.
- [73] *Mindent a katonának...* Sz. N. 1910. szept. 24.
- [74] *A Dreadnought* Sz. N. 1909. ápr. 9.
- [75] *Dózsa népe* Sz. N. 1913. szept. 14.
- [76] *Tanyai paloták* Sz. N. 1907. ápr. 12.
- [77] *Az igazságkereső* Sz. N. 1908. jún. 27.
- [78] *A népház meg a többi* Sz. N. 1907. máj. 14.
- [79] *Magyar tudomány* Sz. N. 1911. júl. 11.
- [80] *Méltóságos népművelés* Sz. N. 1913. okt. 17.
- [81] *Tanügy-e a kemence?* Sz. N. 1910. nov. 5.
- [82] *Legyünk suszterek...* Sz. N. 1911. szept. 15.
- [83] *Egy halott* Sz. N. 1907. szept. 21.
- [84] *A kishatalmak* Sz. N. 1909. márc. 23. — *A Dreadnought* Sz. N. 1909. ápr. 9.
- [85] *Köszöntő* Sz. N. 1905. aug. 27.
- [86] *A Dreadnought* Sz. N. 1909. ápr. 9.
- [87] *Köszöntő* Sz. N. 1905. aug. 27.
- [88] *A Tengerek Csikósa* Sz. N. 1908. júl. 14.
- [89] *Köszöntő* Sz. N. 1905. aug. 27.
- [90] *A Maros a kultúrában* Sz. N. 1902. aug. 14.
- [91] *A szent tűz* Sz. N. 1911. márc. 14.
- [92] *A baba* Sz. N. 1911. nov. 23.
- [93] *Lány a szekfűvel* Sz. N. 1914. máj. 17.
- [94] *Lány a szekfűvel* Sz. N. 1914. máj. 17.
- [95] *Májusi eső* Sz. N. 1914. máj. 14.
- [96] *Új bárók és osztálytanácsosok* Sz. N. 1905. febr. 25. — *Nemzeti demokrácia* Sz. N. 1910. máj. 28. — *A magyar nagybankok* Sz. N. 1913. ápr. 11. — *Díszpolgár ön?* Sz. N. 1913. dec. 19. — *A pléhgallér* Sz. N. 1908. aug. 23.
- [97] *Az elegáns betyár* Sz. N. 1910. szept. 29.
- [98] *Magyar glóbusz* Sz. N. 1912. márc. 1.
- [99] *Kettős kenyér* Sz. N. 1911. máj. 27.
- [100] *Mári lúgot ivott* Sz. N. 1913. ápr. 6.
- [101] *A magyar nagybankok* Sz. N. 1913. ápr. 11. — *Az igazságkereső* Sz. N. 1908. jún. 27.
- [102] *A tintahal* Sz. N. 1913. jún. 1.
- [103] *Szerencsejátékok* Sz. N. 1906. okt. 26.
- [104] *A bank-császár* Sz. N. 1908. márc. 28.
- ✓ [105] *Irodalompártolás* Sz. N. 1908. okt. 16.
- ✓ [106] *Dózsa népe* Sz. N. 1913. szept. 14.
- ✓ [107] *Oceánia* Sz. N. 1908. febr. 21.
- ✓ [108] *A hódító Nyugat* Sz. N. 1909. szept. 7.
- ✓ [109] *Petőfi napján* Sz. N. 1906. júl. 31.
- ✓ [110] *A tigrisvadász* Sz. N. 1909. jan. 8.
- ✓ [111] *A tigrisvadász* Sz. N. 1909. jan. 8.

FÜGGELÉK:

Mutatványként közlöm itt készülő kötetemnek (Móra Ferenc, a vezércikkíró) első és második fejezetét. Móra vezércikkírói tevékenysége teljességgel ismeretlen nemcsak a nagyközönség, hanem az irodalomtudomány előtt is. Az a néhány vezércikk, mely az *Ezek az évek* c. kötetben jelent meg, gazdag termésének alig egy tizenötödét foglalja magában, s minden egyes darabja vezércikkírói pályájának második vagy harmadik szakaszából való. Én itt az ez ideig felderítetlen első, 1902–1913-ig tartó szakaszáról próbáltam meg vázlatos képet festeni, mégpedig azoknak a vezércikkeknek alapján, melyeket legtöbbször névtelenül és jeltelenül írt a Sz. N.-ba. Fejtegetéseimben azokra a vezércikkekre támaszkodtam, melyeket a *Jegyzetek*-ben felsoroltam; ezek közül azonban csak

egy van olyan (*Pro patria*: Sz. N. 1912. szept. 29.), melyet alá is írt — a többi anonim írása. E kiadvány természete nem engedi meg azt, hogy aprólékos okfejtéssel igazoljam, »miszerint« ezek kivétel nélkül a Móra kezemunkája, arról azonban, legalábbis nagy vonalakban tájékoztatnom kell az olvasót, hogy mily érvek alapján hiszem és vallom ezeket Móráéinak.

1. A vezércikk egy csoportját sikerült Móra egyéb szignált darabjaihoz kapcsolnom, s ha valaki vesz magának annyi fáradságot, hogy összeveti a »cégjegyzett« írást a hozzá szorosan tapadó »anonim« írással, saját szemével győződhet meg róla, hogy a kettő egyazon tollból eredt.

a) Legegyszerűbb a dolgunk abban az esetben, ha a két írás egymásnak variánsa. Ilyenek:

anoním vezércikk	szignált cikk
Szerencsejátékok Sz. N. 1906. okt. 26. Egy halott Sz. N. 1907. szept. 21. A kis-ember Sz. N. 1911. márc. 24.	Lovakról Sz. N. 1906. jún. 3. Tót Jánosék Sz. N. 1905. dec. 25. Szegénység dicséreti Sz. N. 1905. szept. 8.

b) Bonyolultabb a helyzet akkor, ha a két szöveg közt nem ily nagymérvű az egyezés, s az anonim írás csupán egyes elemeiben vezethető vissza a szignált írásra. A változtatás nélkül vagy némi változtatással átvett szórvány mondatok vagy összefüggő mondatok, a gondolatmenet azonossága vagy hasonlósága, az eszmei mondanivaló, a téma közössége, a motívumok, a szimbólumok azonossága — ilyenkor ezek a legmegbízhatóbb áruló jelek, különösen, ha mint az e csoportba tartozó darabok valamennyienél, nem szórványosan, hanem csoportosan tűnnek élénk. S mindezeket túl és előtt: az egy szerzőre valló stílus.

Sok anonim vezércikk közvetlenül visszavezethető valamely szignált cikkre:

anoním vezércikk	szignált cikk
Örökké! Sz. N. 1903. márc. 15. Tüzes nyelvek Sz. N. 1904. máj. 22. Hazugságok Sz. N. 1904. júl. 12. Új bárók és osztálytanácsosok Sz. N. 1905. febr. 25. Koronák a piacon Sz. N. 1905. aug. 17. A fenyőfa alatt Sz. N. 1905. dec. 24. A Föld bosszúja Sz. N. 1907. febr. 1. Sámson rókái Sz. N. 1908. jan. 18. »Ne komédiázzunk!« Sz. N. 1909. jan. 1. A Dreadnought Sz. N. 1909. ápr. 9. Mindent a katonának... Sz. N. 1910. szept. 24. Magyar göröngy Sz. N. 1911. júl. 8. A baba Sz. N. 1911. dec. 23. Eljen a demokrácia Sz. N. 1912. szept. 13. A nagy herepfedény Sz. N. 1913. jún. 7. Kuruzslók Sz. N. 1913. jún. 20. Hamvazóra Sz. 1923. febr. 14.	Petőfi napján Sz. N. 1902. júl. 31. Spiritus sanctus Sz. N. 1911. jún. 4. Évfordulón Sz. N. 1903. szept. 27. Új bárók Sz. N. 1913. júl. 6. A levélszekrényből Sz. N. 1904. jún. 17. Angyalok hetében Sz. 1923. dec. 19. A krák V. 1923. okt. 5. Szilánkok Sz. N. 1906. szept. 16. A krák V. 1923. okt. 5. A mennydörgő gyíkok M. H. 1927. aug. 7. A mennydörgő gyíkok M. H. 1927. aug. 7. Boldog magyar göröngy M. H. 1927. febr. 20. Haragszom a Jézuskára Sz. N. 1912. dec. 25. Eljen a demokrácia! Sz. N. 1911. dec. 10. Herepfedény Sz. 1923. jan. 31. Magyar fölségsértések Sz. N. 1913. febr. 9. Hamvazóra Sz. 1924. márc. 5.

Akadnak oly anoním. vezércikkek is, melyek nem közvetlenül, hanem közvetve, egy vagy több más anoním vezércikk közbeiktatásával kapcsolhatók Móra valamely szignált írásához, mégpedig az alábbiak:

szóban forgó anoním vezércikk	közbeiktatott anoním vezércikk	szignált cikk
Messiásvárás Sz. N. 1903. dec. 25.	1. <i>Messiásvárás</i> Dm. 1925. dec. 25. 2. <i>Messiásvágy</i> Sz. N. 1904. dec. 25. 3. <i>A fenyőfa alatt</i> Sz. N. 1905. dec. 24.	<i>Angyalok hetében</i> Sz. 1923. dec. 19.
Ünnep Sz. N. 1904. márc. 15.	1. <i>Örökké!</i> Sz. N. 1903. márc. 15.	<i>Petőfi napján</i> Sz. N. 1902. júl. 31.
<i>A hódító Nyugat</i> Sz. N. 1909. szept. 7.	1. <i>A rossz vidék</i> Sz. N. 1912. júl. 20. 2. <i>Peleskei nótárius</i> Dm. 1925. jún. 6. 3. <i>Királykérdés és vidéki intelligencia</i> Sz. 1923. márc. 4.	<i>Nemzetünk fehér elefántja</i> M. H. 1927. okt. 23.
<i>A nemzet napja</i> Sz. N. 1913. márc. 15.	1. <i>Ünnep</i> Sz. N. 1904. márc. 15.	<i>Petőfi napján</i> Sz. N. 1902. júl. 31.
<i>Királyi ambíciók</i> Sz. N. 1913. márc. 30.	1. <i>Ej, ez az Alfonz!</i> Sz. N. 1919. aug. 24. 2. <i>A munkakirály</i> Sz. 1923. jan. 3.	<i>Levél egy kibújdósott király után</i> M. H. 1931. ápr. 19.
<i>A politika ellen.</i> Dm. 1928. febr. 26.	1. <i>Hamvazóra</i> Sz. 1923. febr. 14.	<i>Hamvazóra</i> Sz. 1924. márc. 5.

c) Akadtam oly névtelen vezércikkre is, mely sem egészében, sem részleteiben nem származtatható le meggyőzően Móra valamely névvel jelölt cikkéből, mégis, egyéb okok alapján, szorosan hozzáfűzhető. Így:

anoním vezércikk	szignált cikk
Az ezerkettedik éj Sz. N. 1908. jún. 26.	Vége az ezeregy éjszakának... Sz. N. 1907. jan. 13.

A *Vége az ezeregyéjszakának* a lap *Máról-holnapra* c. állandó rovatában jelent meg Csipke jelzéssel, s *Az ezerkettedik éj*, amint már a címe is mutatja, ennek a továbbszövése. Az a perzsa alkotmány születéséről, ez pedig kimúlásáról szól.

2. A szegedi Somogyi-könyvtár birtokában lévő *Szeged* c. napilap 1923. évfolyama első kötetének előzéklapján ez a bejegyzés olvasható: „Az egyes vezércikkek alá Móra Ferenc saját feljegyzései alapján írtam oda a nevét, mint szerzőt. Szeged, 1924. VII. 12. dr. Szalay József, a Dugonics Társaság elnöke.” A Szalay által Móraénak szignált Szeged-beli vezércikkek valamennyiét alapos stíluskritikai vizsgálatnak vettem alá, s kétségtelen bizonyosságaim vannak arra nézve, hogy valóban mindnek Móra a szerzője. Ugyanennek a kéznek, tehát Szalay kezének a bejegyzésével a szegedi Somogyi könyvtár tulajdonát képező *Szegedi Naplónak* egyes évfolyamaiban is találkozunk; annak több névtelen vezércikke vagy egyéb közleménye alá írta oda Móra Ferenc nevét. Így a *Már megint egy olajcsöpp* c. vezércikket is (Sz. N. 1912. máj. 5.) teljesen indokoltan, mint Móraét tartja számon. Ez s az a néhány alábbi névtelen vezércikk, mely vagy a maga egészében, vagy részleteiben megegyezik azokkal a vezércikkekkel, melyeket Szalay mint Móra-vezércikkeket tartott nyilván, alkotják a vezércikkek második csoportját:

anoním vezércikk	közbeiktatott anoním vezércikk	Szalay által szignált cikk
<i>Krajcárok a síneken</i> Sz. N. 1912. jan. 27.		<i>Krajcárok a síneken</i> Sz. 1924. jún. 22.
<i>Óriási kacagás</i> Sz. N. 1912. máj. 25.	1. <i>Zajos derűtség</i> Sz. N. 1914. febr. 22.	<i>Zajosan derülnek</i> Sz. 1923. márc. 2.

3. A vezércikkek harmadik csoportját csak egy írás képviseli. Ide különben azok tartoznak, melyek, hogy úgy mondjam, tárgyi bizonyítékokkal is szolgálnak a szerzőjüket illetően. A *Legyünk suszterek...* c. vezércikk (Sz. N. 1911. szept. 15.) írója azt állítja, hogy az emberi nyomorúság dantei méreteiről csak annak lehet fogalma, aki ott volt az adókvető bizottság ülésein. Tudjuk, hogy Móra újságíróskodásának első évében hivatalból vett részt ezeken az üléseken, mert szerkesztője őt bízta meg azzal, hogy írjon tudósítást ezekről — s így a szóban forgó vezércikk minden bizonyítás nélkül is az övének tekinthető.

4. A névtelen s jeltelen vezércikkek negyedik csoportját ez ideig még nem sikerült társítanom Móra szignált cikkeivel. Más, szintén anoním vezércikkekkel azonban egykönnyen összehasonlítottak, mert vagy egészükben, vagy elemekben egyezést mutattak azokkal. Ezek a megfelelések annyira rikítóak, hogy nehezen feltételezhető az, mintha X újságíró Y újságírónak az elmeszüleményét ily otromba módon plagizálta volna, annál kevésbé, mert a Sz. N.-nak s a Dm.-nak a redakciójában országos viszonylatban is kiváló, a renoméjukra sokat adó újságírók dolgoztak. A pár-darabok tehát egy kézre utalnak, s a stílkritikai

elemzés eredményeként azt is kimondhatjuk, hogy Móra kezére. Ez esetben döntő fontosságúak a stilkritikai bizonyítékok, de ezeken kívül az is bizonyító erejű, hogy a Sz. N. huszonegy (1902—1922), a Sz. négy (1922—1925), s a Dm. tíz (1925—1934) évfolyamában főként a stilkritikai szempontból Mórara valló vezércikkekre jellemző ez a *bokrosodás*, azaz ezek között fölöttébb sok olyan van, melyek mind eszmeileg, mind formailag szorosan összetartoznak, s mintegy családokba rendeződnek. Ha figyelembe vesszük azt, hogy e »bokrosodás« a Móra cégjegyével ellátott íráskörében is észlelhető, akkor egyenesen sajátos munkamódszerének következményeként kell felfognunk e jelenséget. Par excellence újságíró volt, mégpedig gyorsan és sokat dolgozó újságíró, s nagy termékenységének egyik titka éppen az, hogy igen gyakran »plagizálta« önmagát. Új írásaiba sokszor dolgozta bele, hol egészében, hol elemeiben a régi írásait is. E tényt most itt minden értékeléstől menten, pusztán mint tényt említem, azt okolva meg vele, hogy, miért tekintem magát a bokrosodást is a Móra szerzősége mellett szóló érveknek.

Az e csoportba tartozó vezércikkek a) szinte egészükben közvetlenül visszavezethetők egymásra; b) egyes elemeikben közvetlenül vezethetők vissza egymásra; c) csakis újabb vezércikkek közbeiktatásával társíthatók egymással; d) Móra egyéb szignálatlan írásához kapcsolhatók hozzá.

a) *Szinte egészükben megegyező vezércikkek:*

anoním vezércikk	társul	anoním vezércikk
<i>A Maros a kultúrában</i> Sz. N. 1902. aug. 14.		<i>Az öreg csavargó</i> Sz. N. 1913. máj. 17.
<i>Van benne valami</i> Sz. N. 1906. júl. 27.		<i>Fejedelmek összeesküvése</i> Sz. N. 1912. jún. 16.
<i>A király fizetett</i> Sz. N. 1908. máj. 1.		<i>A szolgálkat megfizetik</i> Sz. N. 1913. febr. 2.
<i>A Tengerek Csikósa</i> Sz. N. 1908. júl. 14.		<i>A Tengerek Csikósa</i> Sz. N. 1913. aug. 2.
<i>A kishatalmak</i> Sz. N. 1909. márc. 23.		<i>A hamupipókék</i> Sz. 1923. szept. 16.
<i>Kettős kenyér</i> Sz. N. 1911. máj. 27.		<i>Diploma, pemzli, kalapács</i> Sz. N. 1912. szept. 8.
<i>A király jókedvű</i> Sz. N. 1912. jún. 14.		<i>Pünkösdi ajándék</i> Sz. N. 1913. máj. 11.
<i>Sanyaróék</i> Sz. N. 1912. nov. 10.		<i>A téns diurnisták</i> Sz. N. 1911. márc. 3.
<i>A magyar nagybankok</i> Sz. N. 1913. ápr. 11.		<i>A revolver-kölcsön</i> Sz. N. 1913. okt. 24.
<i>Zérusok összege</i> Sz. N. 1913. máj. 16.		<i>Erős láb kell ide</i> Sz. N. 1912. márc. 23.
<i>Méltóságos népművelés</i> Sz. N. 1913. okt. 17.		<i>Méltóságos népművelők</i> Sz. N. 1911. okt. 31.
<i>Ne politizáljunk?</i> Dm. 1929. febr. 10.		<i>Politizálni kell!</i> Sz. N. 1917. febr. 10.

b) *Egyes elemeikben megegyező vezércikkek:*

anoním vezércikk	társul	anoním vezércikk
<i>Köszöntő</i> Sz. N. 1905. aug. 27.		<i>Köszöntő</i> Sz. N. 1910. szept. 27.
<i>Petőfi napján</i> Sz. N. 1906. júl. 31.		<i>Petőfi második temetése</i> Sz. 1923. aug. 1.
<i>Nemzeti tudomány</i> Sz. N. 1907. dec. 13.		<i>Nemzeti tudomány</i> Sz. N. 1909. szept. 13.
<i>A tigrisvadász</i> Sz. N. 1909. jan. 8.		<i>Nincsenek többé bűnösök</i> Sz. N. 1911. márc. 7.
<i>Tanügy-e a kemence?</i> Sz. N. 1910. nov. 5.		<i>A kődmön-gomb</i> Sz. N. 1908. nov. 27.
<i>Új genezis</i> Sz. N. 1914. febr. 12.		<i>Új genezis</i> Sz. 1923. jún. 10.
<i>Májusi eső</i> Sz. N. 1914. máj. 14.		<i>Ófaisége, a Fagy</i> Sz. N. 1913. ápr. 15.
<i>Lány a szekfűvel</i> Sz. N. 1914. máj. 17.		<i>Avenam non</i> Sz. N. 1913. máj. 4.

c) Közbeiktatással társítható vezércikkek:

anoním vezércikk	anoním vezércikk közbeiktatásával társul	anoním vezércikkhez
<i>Az elegáns betyár</i> Sz. N. 1910. szept. 29.	1. <i>A Józsi</i> Sz. N. 1913. jan. 26.	<i>Az úri ember</i> Sz. 1923. okt. 12.

d) Más műfajú írással társítható vezércikkek:

anoním vezércikk	társul	egyéb műfajú anoním írással
<i>Tanyai paloták</i> Sz. N. 1907. ápr. 12.		<i>Krudélis törvény</i> Sz. N. 1903. febr. 19.

5. Végül az ötödik csoportot azok a vezércikkek alkotják, melyeknek szerzőjéről csupán stílkritikai megfontolások alapján tarthatni Mórát. E csoportba az alábbiak tartoznak:

Politikai paroxizmus Sz. N. 1905. szept. 1.
A korponai országgyűléshez Sz. N. 1905. nov. 24.
Másvilági levél Sz. N. 1906. jan. 19.
Zsákba zárt szelek Sz. N. 1906. aug. 14.
A cár bújdosik Sz. N. 1906. szept. 28.
Ami a Rákóczi törvényből hiányzik Sz. N. 1906. okt. 24.
Demokrata-világ Sz. N. 1907. jan. 19.
Nyolc fillérért Sz. N. 1907. márc. 9.
Kristóffy fölolvás Sz. N. 1907. márc. 12.
A népház, meg a többi Sz. N. 1907. máj. 14.
Amnesztia Sz. N. 1907. jún. 11.
Szegény királyok! Sz. N. 1908. febr. 4.
Oceánia Sz. N. 1908. febr. 21.
A bank-császár Sz. N. 1908. márc. 28.
Az igazságkereső Sz. N. 1908. jún. 27.
A pléhgallér Sz. N. 1908. aug. 23.
Irodalompártolás Sz. N. 1908. okt. 16.
Született törvényhozók Sz. N. 1909. okt. 2.
A király drótoztat Sz. N. 1909. okt. 22.
A cilinderes király Sz. N. 1909. dec. 17.
A holtak kabinetije Sz. N. 1910. jan. 18.
Csupa szent szabadság... Sz. N. 1910. márc. 15.
Staats-vizit Sz. N. 1910. máj. 13.
A disz-gúnya Sz. N. 1910. máj. 24.
Nemzeti demokrácia Sz. N. 1910. máj. 28.
Naivok klubja Sz. N. 1910. nov. 11.
A főtisztelendő állam Sz. N. 1911. febr. 3.
Akié a föld, azé az ország Sz. N. 1911. febr. 8.
A szent tűz Sz. N. 1911. márc. 14.
A Szép Mihály istene Sz. N. 1911. márc. 17.
Magyar tudomány Sz. N. 1911. júl. 11.
A kinézer nevet Sz. N. 1911. dec. 19.
Magyar glóbusz Sz. N. 1912. márc. 1.
A statárium-törvény Sz. N. 1912. dec. 7.
Várjuk a csodát Sz. N. 1913. márc. 9.

Mári lúgot ivott Sz. N. 1913. ápr. 6.
A tintahal Sz. N. 1913. jún. 1.
Dózsa népe Sz. N. 1913. szept. 14.
Diszpolgár ön? Sz. N. 1913. dec. 19.
Tisza tiszteli a törvényt Sz. N. 1914. ápr. 19.
A mongoloidok Sz. 1925. febr. 1.

* *

Hely szűke miatt itt nem tehettem egyebet, mint hogy röviden válaszoltam, mily természetű érvek alapján tartom Móráéinak azokat a névtelen és-jeltelen vezércikkeket, melyeknek alapján megrajzoltam vezércikkírói pályájának első szakaszát. Ha a tudományos közvélemény esetleg néhány vezércikket illetően kétségbevonná az ő szerzőségét, akkor majd megkísérlem részletesen is feltárni a szóban forgó darabokra vonatkozó bizonyítékaimat. Elvégre a legnagyobb elővigyázatosság mellett is megeshetett, hogy egy-egy kakukfiókát édes gyereknek néztem. S ha kiderül, hogy itt-ott tévedtem, munkám akkor sem volt haszontalan, mert e tévedés nélkül rejtve maradt volna az igazság.

МОРА ФЕРЕНЦ — КАК ПИСАТЕЛЬ ПЕРЕДОВЫХ СТАТЕЙ

Л. Байда

Деятельность Мора Ференца как писателя передовых статей совершенно непознана не только перед публикой, но и перед писателями-журналистами. Автор показывает здесь первую и вторую главу своего труда, находящегося ещё под печатью и имеющего заглавие: «Мора Ференц как писатель передовых статей». Результатом многолетнего исследования автора является то, что сегодня мы уже определенно можем установить, которые из передовых статей газет «Сегеди Напло», «Сегед», «Дельмадьярорсаг», «Вилаг» и «Мадьяр Хирляп» могут считаться работой Мора. Большую часть своих передовых статей он опубликовал анонимно и без всякого знака в вышеуказанных газетах и таким образом автору приходилось путём точного стилокритического и филологического анализа установить какую часть этого громадного материала передовых статей, которые были напечатаны в этих газетах, можно принимать без сомнения Мора Ференцу. О своих исследованиях автор здесь конечно не мог подробно доносить, но в приложении в широких чертах он ориентирует читателя об этом, что показанные в первых главах тома передовые статьи на основании каких доводов он считает работой Мора.

Первая глава освещает отношение Мора к политике в общих чертах. Он рассеивает то ошибочное мнение, которое даже и сегодня появляется то здесь, то там, будто Мора принадлежал к аполитичным писателям. Писать передовые статьи — значит заниматься политикой — как бы мог бы быть аполитическим тот писатель, который в течение тридцати лет прямо забаливал левые гражданские газеты передовыми статьями. Вторая глава — схематичная картина первого этапа деятельности Мора (с 1903 до 1913) как автора передовых статей, показывает тот интересный путь вместе с его поворотами, в начале которого он боролся в броне идеологии независимости сорок восьмого года, а в конце он выступает борцом идеологии гражданского радикализма и он является одним из самых характерных творцов венгерской литературы двадцатого века.

FERENC MÓRA, DER VERFASSER VON LEITARTIKELN

VON

L. VAJDA

Ferenc Móra ist als Verfasser von Leitartikeln nicht nur dem Publikum, sondern auch den Fachleuten völlig unbekannt. Der Verfasser gibt in seinem Artikel das erste und zweite Kapitel seines in Vorbereitung befindlichen Buches über Ferenc Móra, den Verfasser von Leitartikeln. Als Resultat mehrjähriger Forschungen des Autors kann heute schon als beinahe ganz sicher angenommen werden, welche Leitartikel der Zeitungen Szegedi Napló, Szeged, Délmagyarország, Világ und Magyar Hírlap von Móra stammen. Es wurden nämlich die meisten seiner Leitartikel in den obigen Blättern ohne Namen oder Zeichen publiziert, und so mußte der Verfasser durch mühsame, bis ins kleinste gehende stilkritische und philologische Analyse entscheiden, welche der vielen ohne Namen oder Zeichen erschienenen Leitartikel ohne Zweifel Móra zugeschrieben werden können. Im Rahmen seines Artikels konnte der Verfasser natürlich nicht ausführlich über seine Untersuchungen berichten, er mußte aber im Anhang den Leser wenigstens in großen Zügen darüber aufklären, auf Grund welcher Argumente er die im ersten und zweiten Kapitel benützten Leitartikel als Moras Werke anerkennt.

Das erste Kapitel beleuchtet Moras Verhältnis zur Politik im allgemeinen; es zerstreut den heute immer noch hie und da auftauchenden Irrglauben, daß Móra zu den apolitischen Schriftstellern gehöre. Leitartikel zu schreiben bedeutet zu politisieren. Wie könnte derjenige Schriftsteller apolitisch sein, der dreißig Jahre hindurch eine wahre Flut von Leitartikeln für linksgerichtete bürgerliche Zeitungen geschrieben hat? Das zweite Kapitel ist ein skizzenhaftes Bild der erster Periode seiner Laufbahn, von 1902 bis 1913. Es zeigt uns den spannenden, interessanten Weg mit seinen eigentümlichen Schwenkungen, am Anfang dessen er noch mit den Waffen der achtundvierziger Unabhängigkeitsideologie kämpft, an dessen Ende aber der charakteristische schaffende Künstler der ungarischen Literatur des zwanzigsten Jahrhunderts schon als Vorkämpfer der Ideologie des bürgerlichen Radikalismus in die Schranken tritt.

ADALÉKOK A SZLOVÁKIAI MUNKÁSSÁG VISZONYAIHOZ (1900—1914)

Írta: POLÁNYI IMRE

A régi Magyarországnak mindenkor, de különösen az első világháború végéig súlyos problémája volt a nemzetiségi kérdés megoldatlansága. Az uralkodó osztály sohasem gondolt gyökeres megoldásra, hanem minden erővel a nemzetiségek feletti uralmának fenntartására törekedett. A földbirtokos arisztokrácia sértetlen fennmaradása csak súlyosbította a nemzeti elnyomást. Az uralkodó osztálynak ez a rétege volt legelkeseredettebb ellensége minden olyan lépésnek, amely a legcsekélyebb engedményt jelentette volna a nemzetiségek számára, mert a nemzeti szabadság aláássa az arisztokrácia politikai hatalmát. A kiegyezésnek fontos része volt a nemzetiségek feletti uralom biztosítása, ellenük indított harc, a »magyarosítás« pedig minden lehetséges eszközzel folyt. A Felvidéki Őr című szélsőségesen sovíniszta lap jelszava a következő volt: »...harcolni a magyarság érdekeiért minden megengedhető jogos fegyverrel«; hogy mi ez a »megengedhető« és »jogos« fegyver, így fogalmazta meg: »Nem erős kéz, de hatalmas ököl kell ide...« [1]. Ugyanakkor az uralkodó osztály a nemzetiségek túlsúlyának veszélyére hivatkozva a magyar néptől is megtagadta a leg-
elemibb jogokat.

Az erőszakos magyarosítás útját a következő számok jelzik:

1787-től 1910-ig a magyar ajkúak száma 2 322 000-ről 9 944 627-re növekedett, vagyis 123 év alatt, több mint négyszeresére. Ugyanakkor a nem magyar nemzetiséghez tartozó lakosok száma a statisztikai adatok szerint 5 681 000-ről 8 319 906-ra emelkedett, tehát mindössze 2 638 906-al, (ugyancsak 123 év alatt), vagyis nem egészen 50%-al gyarapodott, szemben a magyarság több, mint 300%-os szaporodásával. Ezt nem lehet csakis természetes szaporodással és a természetes beolvadással magyarázni (hiszen a természetes szaporodási arányszám a nemzetiségeknél csupán néhány tizedszázalékkal volt alacsonyabb). Ezek a számok első sorban az erőszakos beolvasztással, a népszámlálási közegek befolyásolásával és a nemzetiségi parasztok és munkások, első sorban szlovákok tömeges kivándorlásával magyarázhatók.

A szlovák lakosság túlnyomó többsége természetesen az északi megyékben összpontosult a hivatalos adatok szerint is:

Trencsén	m, lakosságának	91	%-a
Liptó	m.	89.9	„
Zólyom	m.	84.8	„
Árva	m.	75.1	„
Nyitra	m.	71	„
Turóc	m.	69	„
Sáros	m.	58.3	„
Szepes	m.	56.2	„
Bars	m.	54.8	„
Pozsony	m.	49.5	„

A fentiekén kívül Hont, Nógrád, Abaúj, Gömör, és Zemplén megye lakosságának jelentős része is szlovák nemzetiségű volt 1910-ben. Ha figyelembe vennénk e statisztikai adatok kétségességét, vagyis a népszámlálási közegeknek lépten-nyomon kimutatható beavatkozását az adatok megszépítése érdekében, a valóságban a fentieknél nagyobb százalékokat kapnánk. A szlovákiai lakosság túlnyomó többsége földműveléssel foglalkozott, s az ugyancsak 1910. évi népszámlálás szerint a földnélküli vagy törpebirtokosok a parasztság 56.7%-át alkották. A 20 holdtól 50-ig terjedő birtokkal rendelkezők aránya mindössze 7% volt. A szlovák nemzetiség elnyomott helyzetét tükrözi az is, hogy az értelmiségnek és a közszolgálati alkalmazottaknak

1900-ban mindössze 2,4%-a volt szlovák,

1910-ben pedig 1,4%-a.

A közigazgatási alkalmazottaknak mindössze 0,9%-a,

igazságszolgáltatásban dolgozóknak 1,0%-a,

orvosoknak 0,8%-a,

gyógyszerészeknek 0,7%-a.

Igazságszolgáltatásban dolgozóknak 1,0%-a.

(Ezek az adatok az országos átlagot mutatják, s nem a Szlovákia területére vonatkozó adatokat. Azonban Szlovákia területén sem volt annyival jobb a helyzet, hogy ezeket a százalékokat lényegesen befolyásolná. Ugyanis az uralkodó osztály a magyarosítás érdekében a nemzetiségi vidékeken igazgatási, bírósági és más értelmiségi posztokra lehetőleg magyar nemzetiségűeket állított.)

Ennél nagyobb számban engedték be őket az egyháziak közé. Az egyházi személyeknek már 4%-a volt szlovák nemzetiségű.

Jobb volt a helyzet (nem területileg elhatárolt, hanem nemzeti-ségi arányszámokban) az önálló iparcsok és kereskedők számát illetően: a segéd nélkül dolgozó szlovák kisiparosok aránya 8,7% volt, de az egy vagy egy segédnél több alkalmazottat foglalkoztatók aránya már csak 6,2, a kiskereskedők, szatócsok aránya pedig 5,8%. Hasonlóan kicsi volt a szlovák műszaki, kereskedelmi tisztviselők, művezetők, előmunkások száma. Ami azonban az iparendedély nélkül működő önálló kisiparosokat illeti, Jászi Oszkár adatai szerint a szlovák nemzetiségűek aránya 16,5% volt. Vagyis az iparendedélyek kiadásánál is szem előtt tartották a nemzetiségek visszaszorítását.

A szlovák nemzetiség kulturális elmaradottsága is az elnyomott

helyzetet tükrözte. Erre kitűnő példa az, hogy a szlovák lakosság körében az analfabéták száma kb. 10%-kal volt magasabb az országos átlagnál.

Ha megvizsgáljuk a szlovák anyanyelvű, teljesen szlovák környezetben élő, még magyarul nem tudó gyermekek tanulási lehetőségét saját anyanyelvükön, nem csodálkozhatunk ezen a helyzeten. A magyar uralkodó osztály iskolapolitikája ugyan nem érte el a kisebbségek teljes elnemzetietlenedését, azt azonban igen, hogy nagy volt az analfabéták száma. Az 1908—1909-es tanévben a magyar tannyelvű elemi iskolákban egy iskolára átlagosan 2 tanító jutott (ez is botrányosan kevés!), a szlovák tannyelvű iskolákban alig több egynél. (Természetesen a városokban jobb, falvakban rosszabb volt a helyzet.) Mindössze 467 szlovák tannyelvű elemi iskola állott 257.244 szlovák anyanyelvű gyermek részére. A szlovák tanítók száma is mindössze 672 volt. Természetesen az elemi iskolák túlsúfoltsága következtében nem ellenőrizték szigorúan, hogy a gyermekek járnak-e iskolába. Ez a helyzet azonban nem csupán a nagyarányú analfabétizmust eredményezte, hanem már zsenge korban nagy számban dobta a gyermekeket a munkaerőpiacra, a finánc-tőke és nagybirtokosok nem kis megelégedésére. Természetesen minél magasabb típusú iskoláról volt szó, annál kisebb volt a szlovák anyanyelvű tanulók arányszáma. (Nyolcosztályos iskolákban, a középiskolákban és egyetemeken.) A nyolcosztályos középiskolákban pl. a tanulóknak mindössze 0,9%-a volt szlovák nemzetiségű. (Országos arányszám.) [2].

A kapitalizmus »viszonylag békés« fejlődésének korszaka katonai és általános osztályszempontból messze volt az igazi békétől. »Ez a kor a fejlettebb országok lakosainak kilenctized része számára, a gyarmatok és elmaradott országok népességének százmilliói számára nem »békét« jelentett, hanem elnyomást, kinszenvedést és borzalmát, amely talán szörnyűbb volt azáltal, hogy »végnélküli borzalomnak látszott« — írta Lenin 1915-ben [3]. Az elmaradott országokban a tőkés elnyomást még súlyosabbá és elviselhetetlenebbé tették a feudális maradványok. Magyarország munkásosztályára a tőkés-félfeudális elnyomáson kívül az ország gazdasági-politikai függő helyzete is súlyosan nehezedett. A magyar burzsoázia kénytelen volt profitját az osztrák finánc-tőkével megosztani, s a feudalizmus ittmaradt figuráinak, a nagybirtokos arisztokráciának is juttatni kényszerült belőle.

Mindez természetesen, főként a munkásosztály vállára nehezedett; fokozott kizsákmányolását eredményezte. Ennek a helyzetnek az volt a következménye, hogy Magyarországon a munkások életszínvonala messze elmaradt a fejlettebb tőkés országok munkásainak életszínvonala mögött. Megmutatkozott a fokozott kizsákmányolás a bérek alacsony szintjében, a hosszúra nyújtott munkaidőben, a női- és gyermekmunka széleskörű alkalmazásában, a munkások kiszolgáltatottságában.

Magyarországon a nagyobb arányú iparosítás, Budapest kivételével, az ország északi és keleti részében, Szlovákiában és Erdélyben történt. E helyeken adva voltak a kedvező feltételek: a nyersanyag (vasérc, szén, fa, stb.) és az olcsó munkaerő. A szlovák parasztság is kiapadhatatlan forrása lett a munkásosztálynak, a parasztság differenciá-

lódása, a szegényparasztok elszegényedése és tönkremenése következtében. Az elnyomorodás oly méretű volt, hogy a fejlődő ipar sem tudott lépést tartani vele. Ez a reménytelen helyzet, s a vele együtt járó munkanélküliség adott nagy lendületet a kivándorlásnak. 1901—1905 között 85 000 ember vándorolt ki, s ezeknek 27%-a volt szlovák, az 1905—1910 között kivándoroltaknak pedig 19%-a. (Holott a lakosságnak csak 10%-a volt szlovák [4]. A lehető legolcsóbb munkáskéz így biztosítva volt. Ugyanakkor 1900-ban egyetlen szlovák tőkést sem mutattak ki a statisztikák, 15 év múlva is mindössze 12 szlovák részvénytársaságot találunk.

Magyarországon 1900-ban az iparban, bányászatban és a forgalomban foglalkoztatott

altisztek száma	32,472
segédmunkások és napszámosok száma	532,294
tanoncok száma	121,105
összesen:	685,871 volt,

ezenkívül a »szolgák« száma a fenti területeken 111,611, s az iparban mellékesen bér munkával 57,909 egyén foglalkozott.

(Mindezekon kívül a polgári és egyházi közszolgálat, a véderő különböző területein mint előmunkás és művezető, segédmunkás, napszámos, altiszt és szolga, 437,755 ember dolgozott [5].

A nagyipari munkásság száma megközelítően 320,000 volt, vagyis az ipari munkásságnak kb. 45%-a [6].

Szlovákia területén az iparban és bányászatban foglalkoztatottak száma ugyanebben az évben:

a tulajdonképpeni iparban:	
művezető, előmunkás és altiszt	2,640
segédmunkás, napszámos, tanonc, szolga	99,601
bányászatban	12,151
összesen	115,392

Vándoriparral, házi- és népiiparral pedig 3502 ember foglalkozott.

Magyarországon 2251 húsznál több munkást foglalkoztató ipari vállalat működött. Ebből Nagybudapesten összpontosult 31,3% (705), Szlovákia területén pedig 20,1%, (ezen belül az 500 munkásnál többet foglalkoztató üzemek 21%-a). A nagyipari munkásságnak 27,4%-a dolgozott Nagybudapest területén, Szlovákia területén 20,7% [7]. Ez azt jelenti, hogy a nagyiparnak és a nagyipari munkásságnak (ipari és bányászati üzemek) nem jelentéktelen része volt található Szlovákia területén. A szlovák burzsoázia azonban lemaradt, nem részesedett »arányosan« a tőkéből és a profitból. Az ipari részvénytársaságok tulajdonosai nemzetiségi megoszlásának kimutatása szerint a részvénytársaságoknak mindössze 0,9%-a, az össz ipari tőkének pedig csupán 0,3%-a található

a szlovák burzsoázia tulajdonában [8]. A magyar uralkodóosztály és az osztrák burzsoázia minden erővel gátolta a konkurens nemzetiségi tőkések megerősödését, akadályozta őket vállalatok alapításában. Számtalan eset fordult elő, hogy a hatóságok valamely ürüggyel megtagadták a szlovák tőkések vállalatalapítási engedélyének kiadását, de ugyanott és ugyanolyan körülmények között magyar, osztrák, német tőkések minden nehézség nélkül megkapták. A külföldi, főleg a német érdekeltség néhány iparágban igen jelentős volt Szlovákia területén (fa, bőr, gép, stb.). A szlovák burzsoáziának ez a háttérbe szorítása okozta elsősorban önállósodási törekvésüket.

A nemzetiségi elnyomás természetesen kihatással volt a szlovák munkásság helyzetére. A fináncióke részéről történő kizsákmányoláson kívül nemzetiségi elnyomás is sújtotta. Fokozta a kiszolgáltatottságukat, ami a profit növelésének fontos forrását képezte, a burzsoázia pedig élt is ezzel a lehetőséggel. Az ipar terjeszkedését nemzetiségi területeken mindezen felül az uralkodó osztály az erőszakos magyarosításra is felhasználta. A fokozottabb kizsákmányolás nemcsak területileg jelentkezett, hanem az ország belsejébe, leginkább Budapestre vándorolt szlovák munkásság esetében is.

A munkabérek és munkaidő

Magyarország egyik szomorú nevezetessége volt az alacsony munkabér, a termelés minden ágában. Ebben is visszatükröződött ipari elmaradottsága, és gazdasági, politikai függő helyzete. A magyarországi tőkések a munkabérek leszorításával igyekeztek fenntartani profitjukat a fejlettebb technikával és olcsóbban termelő nyugati konkurenciával szemben.

A ténylegesen kifizetett bérekre vonatkozóan túl kevés adattal rendelkezünk ahhoz, hogy pontos képet kaphassunk. Ám az elszigetelt adatokból feltétlenül következtethetünk arra, hogy lényeges különbség volt a statisztikában és egyes szerzők által közölt átlagbérek, illetve a munkásoknak kifizetett bérek között.

Szádeczky Kardoss Tibornak a hivatalos statisztikákon alapuló összeállítása [9] 1901-ben:

a férfi munkások	18,8 ⁰ / ₀ -ának	heti átlagbére	10,—	Korona alatt volt
	24 ⁰ / ₀ -ának		10,— 14,—	K.
	26,2 ⁰ / ₀ -ának		14,— 20,—	K.
	26 ⁰ / ₀ -ának		20,— 40,—	K.
<hr/>				
a női munkások	60,7 ⁰ / ₀ -ának	—, —	10,—	K. alatt
	21,9 ⁰ / ₀ -ának		10,— 14,—	K.
	6,8 ⁰ / ₀ -ának		14,— 20,—	K.
	0,8 ⁰ / ₀ -ának		20,— 40,—	K.

Ugyanezen szerzőnek egy másik kimutatása is ezt a képet mutatja, az átlagos heti bért, minden kategóriát figyelembe véve különböző

években, a következő összegekben állapította meg (az egész ország területére vonatkozóan):

1901-ben	15,50 Korona
1906-ban	17,10 Korona
1910-ben	18,80 Korona

A bérek ugyan 21,3 százalékos emelkedést mutatnak, a reálbérek mégis csökkentek azért, mert az iparcikkek ára 30—35 százalékkal, a mezőgazdasági termékek ára kb. 40 százalékkal emelkedett. Különösen az élelmiszerek megdrágulása volt súlyos. Például: 1901—1910 között

a tej ára	24	‰-kal
a kenyér ára	31	„-
a sertéshús (II. rendű)	66,6	„-
szalonna ára	71	„-
borjúhús (eleje)	79	„-

emelkedett, a névleges bérek pedig mindössze 21,3 százalékkal [10].

A bérekre vonatkozó fenti adatok (s általában a korabeli statisztikai adatok) nem tükrözik a valóságos helyzetet. Reálisabb képet fest Garbainak a képviselőház elnökéhez intézett memoranduma [11]. A Szociáldemokrata Párt e memoranduma szerint a felnőtt férfi munkások heti átlagkeresete 13,— Korona, a női munkásoké ennek csupán fele, vagyis 6,50 Korona. Ezek az adatok minden valószínűség szerint a ténylegesen kifizetett bérekre vonatkoznak.

Mi volt a helyzet Szlovákia területén? A nemzetiségi elnyomás a bérek terén is megmutatkozott; Szlovákia területén — általában — a munkabérek az országos átlag alatt maradtak. A nemzetiségi elnyomás nagyobb lehetőséget biztosított a kizsákmányoláshoz, a közigazgatási, bírói, ipari hatóságok fokozottabb erővel támogatták a finánciókét a nemzetiségi munkásokkal szemben, a tőkés mindig számíthatott a hatóságok és a kormány elnézésére. (Természetesen helytelen e megállapításokat úgy értelmezni, mintha a magyar anyanyelvű munkássággal kíméletesen bántak volna!) Hozzájárult a bérek alacsonyabb színvonalának kialakulásához a jelentősen nagyobb munkaerő-kínálat. Az északi hegyvidéknek mezőgazdálkodásra kevésbé alkalmas földje viszonylag jóval kevesebb népességnek nyújtott megélhetést, mint az ország mezőgazdasági területei. A »fölösleg« az iparban igyekezett elhelyezkedni. A munkaerőfölsleget azonban a fejlődő ipar nem tudta felvenni, s megindult a nagyarányú kivándorlás. Meg kell említeni még, hogy Szlovákia területén a munkásszervezetek (Sz. D. P. helyi szervei, szakmai szervezetek) viszonylag kevés vállalatot és munkást foglaltak magukba. A tőkésék minden hatósági támogatást megkaptak, hogy gátat emeljenek a munkásság szervezkedése elé. Nem volt ritka eset az, hogy a szervezkedéssel gyanúsított munkások leveleit a tőkés bontotta fel elsőnek, s az is előfordult, hogy a szervezkedésre buzdító munkásokat hatóságilag kitoloncolták, vagy kitiltották a helységekből.

Az iparfelügyelők jelentései — a bérekre vonatkozóan — a név-

leges béreket, s nem a ténylegesen kifizetett béreket tartalmazzák. Nem szerepelnek bennük a különféle jogcímeken levont összegek. A pozsonyi kerület iparfelügyelőjének jelentése szerint az általa megvizsgált, állami adókedvezményben részesített vállalatoknál az évi átlagbér

1902-ben	686,40 Korona
1905-ben	668,— Korona

Ez pedig ötvenkét munkahetet számítva heti 13,20, ill. 12,80 korona bérnek felel meg [12]. Mivel ezek az átlagbérek a nominál-béreket jelentik, a munkások átlagkeresete a pozsonyi kerületben is alacsonyabb lehetett 1—3 koronával a Garbai által említett 13,— koronás hetibérnél (holott Pozsonyban viszonylag magasabbak voltak a bérek, mint más vidéki centrumokban.). Ezt a megállapítást számos adat támasztja alá.

A beszercebányai székgyárban a napibér 1906-ban 1—3 korona között volt [13]. Kremnicán az állami bányákban a napibér 50 és 60 fillér [14], Brezován az állami üzemben »egész havi állati munka után« 50,— koronát fizettek [15], Dévényújfalún a téglagyárban 1907-ben a napi bér 90 fillér—2,20 korona között változott (heti 5,40—13,20) [16]. A gácsi posztógyárban 1908-ban a munkások béremelést követeltek: szakmunkások napi 2,40 koronát kapjanak, a többi (vagyis nagyrészüket) legalább heti 10,— koronát, a követelés teljesítését azonban nem sikerült elérniük [17]. A pozsonyi lakatosok a segédmunkások órabérét 20—30, segédekét 36—40, előmunkásokét 40—60 fillérben állapították meg, de a mester döntötte el, kit melyik kategóriába soroljon, ez pedig tág lehetőséget nyújtott arra, hogy legtöbbjüket a legalacsonyabb bérkategóriába helyezték [18]. A Kassai Munkás kimutatása szerint Korompán 1909-ben egy munkás 28 munkanapos hónap után 112,— koronát keresett, de ebből is 14-féle címen eszközöltek levonást úgy, hogy a bér kb. felére olvadt.

Az első világháború előtti években sem tapasztalható emelkedés. Rózsahegyen a textilfestő műhelyekben 0,6—1,2 korona a napibér, Sóbányán 12 órás munkanap mellett, vasárnapi munkaszünet nélkül, 40—60 korona havonta a bér [19]. A kassai Haltenberger kelmefestő és vegytisztítógyárban a munkásnők napi keresete 80 fillér, ugyancsak Kassán a Franck-gyárban 12 órás munkaidő mellett a többség 60 fillért, nagyon kevesen pedig 1,20 koronát kerestek [20]. Körmöcbányán sem volt jobb a helyzet. Az aranybányában 0,60—1,20 korona a napibér, a pénzverdében a munkásnők napi 70—80 fillért, a férfiak havi 40—50 koronát kaptak [21]. Luciabányán a munkásnők napi 1,— koronát, a gyerekek 30 fillért kerestek 12 órás, nehéz munkával [22].

A fenti adatok alapján végzett számítások, (amelyek korántsem hajszálpontosak, de megközelítik a valóságot) azt mutatják, hogy nagyon ritkán érik el a statisztikában közzétett átlagbéreket. Többségükben csak a felét, jobbik esetben kétharmadát. Kivételesen, nyilvánvalóan csak művezetők és magas képzettségű szakmunkások esetében érik el a hivatalos átlagot. De alatta maradnak a Sz. D. P. 13,— koronás hetibér-átlagának is.

Igen sok helyen, annak ellenére, hogy törvény tiltotta [23], a tőké-

sek saját élelmiszerüzletet is fenntartottak telepükön. Itt a munkások olcsóbban ugyan nem, de részletre és rosszabb minőséget vásárolhattak. Ezzel a tőkés a kereskedői hasznot is zsebevágta, a munkást pedig az eladósodás révén szinte rabszolgává tette. Luciabányán a bányatársaság pl. a keresetet a tagsági könyvbe írta, s e könyvvel vásárolhattak a társaság boltjában [24], vagyis pénzt nem adott a munkások kezébe. Ez szemléltető bizonyítéka annak, milyen nagy különbség volt a névlegesen és a ténylegesen kifizetett bérek között. E példában a nagy- és kiskereskedői ár közötti különbséget is le kell számítani a tőkés javára. De közöl az említett újság névszerinti példákat is: a selmecbányai kohókban és bányákban az átlagos napi kereset 1,05 korona, ritkán 2,— korona. Pl. Hracki István egyik hónapban 38,88 koronát keresett, de a levonások után: (társláda 2,34, előleg 9,—, liszt az üzem boltjában: 26,65, zenepénz 0,05 K) kézhezkapott 84 fillért egy havi munkabéréként. Brtoš Mihály 18 évi munka utáni bányaacsként napi 90 fillért keresett, Kovacsik Ján az egyik hónapban 55,64 koronát keresett, de... (levonás a társladába 3,34, előleg 20,—, adósság 4,—, liszt 26,72, zenepénz 1,50, vagyis 55,56 korona) csak 8 fillért kapott kézhez. Az ilyen esetek nem voltak elszigetelt jelenségek, hanem általánosak, a rabszolgaságig menő kizsákmányolás mutatói [25]

Bár a munkásság, főleg 1906, 1907-ben, szervezett harcok eredményeként sok helyen vívott ki béremelést (Liptószentmiklós, Nagybitse, Nagyszombat, Zsolna, Pozsony, Vinkóc, Hólak, stb.), mégis az eredmény viszonylag csak a munkásság kis körére terjedt ki; így lényeges javulást nem eredményezett. A bérharcok éppen a legnagyobb üzemekben végződtek sikertelenül, ahol a javulás jelentősebb tömegeket érintett volna.

*

»... a munkanapnak mint olyannak, nincsenek állandó határai. A tőke állandó tendenciája az, hogy a munkanapot a fizikailag lehetséges végső határig kiterjessze, mert ugyanolyan fokban nő majd a munkatöbblet és enek következtében a belőle fakadó haszon. Mennél inkább sikerül a tőkének a munkanapot meghosszabbítani, annál nagyobb ez a munkamennyiség, melyet más emberek munkájából eltulajdoníthat« [26], — írta Marx.

A magyar ipartörvények nem határozták meg a munkások munkaidejét, nehogy korlátozzák az »egyéni szabadságot«, vagyis kiszolgáltatják a munkás idejét a tőkésnek. Természetesen a burzsoázia élt is a lehetőséggel, hogy minél több haszonra tegyen szert. Különösen azokban az iparágakban figyelhető meg a hosszú munkaidő, ahol a technikai felszerelés korszerűtlen, a konkurrencia erős volt. Sok esetben a munkás napjának oly nagy részét vették igénybe, hogy a szabadidő a legminimálisabb életfunkciók teljesítésére sem volt elegendő. Holott »Az idő az a tér, amelyben az emberi fejlődés végbemegy. Az olyan ember, akinek nem áll szabadidő-rendelkezése, akinek egész életét az alvás, étkezés, stb. tisztán fizikai megszakításaitól eltekintve, a tőkés számára teljesített munka veszi igénybe, az ilyen ember kevesebb, mint az igavonó barom, testileg megtört, szellemileg leigázott gép csupán, amely idegen gazdagságért termel« [27].

A magyar törvényhozás csak 1891-ben (XIII. tc.) rendelte el a vasárnapi és az augusztus 20-i munkaszünetet az iparban, de a kereskedelmi miniszter ez alól is felmentést adhatott. A tőkések természetesen éltek is a lehetőséggel. A nők munkaidejét sem korlátozták a törvények. A II. Internacionálé 1889. évi párizsi kongresszusa határozatot hozott a nők és gyermekek éjjeli munkájának betiltásáról, az egyenlő bérezésről, stb. E határozat magyarországi visszhangja a tőkések körében kedvezőtlen volt. »Elvben« helyeselték, de hozzátették, hogy a »gyakorlatban megvalósíthatatlan,« sőt, »... maguknak az iparos munkásoknak existenciája ellen intézett merénylet« lenne [28].

A statisztikai adatok szerint 1901-ben télen 21, nyáron 165 üzemben volt 12 órán felül a munkaidő; 1512, ill. 1853 üzemben 10—12 óra, 583, ill. 293 üzemben 8—9,5 óra, 62 üzemben (télen) 8 óránál kevesebb [29]. Az 1905—7-es harcok során a munkásság elért ugyan munkaidőcsökkentést, de korántsem jelentőset. 1901-ben az üzemeknek kb. 70%-ában, nyáron jóval több üzemben (kb. 90%) 10 óra felett volt a munkaidő, 1908-ban a munkások 67,8, ill. nyáron 75,9%-ának volt több 10 óránál a munkaideje [30].

Szlovákia területén a munkaidőre nézve is érvényesek azok a megállapítások, hogy a nemzetiségi elnyomás, a nagyobb mérvű »fölösleges« munkaerő, a kisebb arányú szervezettség tágabb lehetőséget biztosított a tőkések számára a munkanap megnyújtásához, a vásár- és ünnepnapi munkaszünet mellőzéséhez. Liptószentmiklóson az építőmunkások munkaidejét nem állapították meg [31], Dévényújfalun a téglagyárban napkeltétől napnyugtáig tart [32], a füleki zománcárugyárban reggel 6-tól este 8-ig, Stupaván hajnali 3, ill. 4 órától késő estig [33]. Az 1912-es évben a legtöbb helyen a munkaszünetek levonásával a munkaidő 11—13 óra [34]. A munkaszüneti napok mellőzése különösen a vas- és fémipari, de egyéb üzemekre is jellemző. Korompán, Brezován, Nyustyán, Likéren, Rakottyánban stb. sem vasárnap, sem ünnepnap nincs pihenő [35]. Vagyis a kereskedelmi miniszter bőségesen élt az 1891. XIII. tc.-ben biztosított jogával.

A munkásviszonyok és az egészségügyi helyzet

A munkások egészségügyi viszonyai a kapitalista társadalomban fokozatosan romlottak. A hiányos táplálkozás, a pihenés hiánya, a rossz lakásviszonyok, a gyermekkortól végzett megerőltető munka, az egyes iparágakban jelentkező sajátos »szakmai« betegségek (tuberkulózis és más légzőszervi megbetegedések a cukor-, textil-, juta-, hajlított bútort-, stb. gyárakban, ólommérgezés a nyomdászoknál, foszformérgezés a gyufagyárakban, vérszegénység a bőriparban, stb.) nemzedékről nemzedékre sújtották a munkásosztályt. Elsősorban a munkásnőket, akiknek gyengébb szervezete kevésbé bírta a megerőltető munkát, nem is beszélve a napi 10—14 órai munkát követő családi gondokról. Ez vezetett odáig, hogy 1911-ben a gyári munkások átlagos életkora 36 év, a munkásnőké 29 év lett, még a napszámosoké is magasabb volt (43, ill. 39 év). A csemmőhalandóság is rendkívül nagy méreteket öltött, valamint az 5 éves

kora előtt elhunyt gyermekek halálozási aránya is: a csecsemők 20,6%-a halt meg 1 éves kora előtt 1906—1910-ben, ötéves kor előtt pedig elhunyt a gyermekek 30,6%-a [36].

Magyarország orvosi ellátottsága a századforduló után is rendkívül rossz volt, egy orvosra 125 km²-es körzet (országos átlagban) és 4500 ember jutott. Figyelembe kell venni azonban, hogy az orvosok jelentős része néhány nagyvárosban összpontosult, így vidéken sokkal súlyosabb volt a helyzet. A hegyes vidékek lényegesen jobban el voltak hanyagolva, itt az egészségügyi viszonyok is rosszabbak voltak. A »magyar betegség«, a tüdőbaj éppen az északi, szlováklakta megyékben szedte legtöbb áldozatát (Árva, Trencsén, Túróc, Zólyom, Liptó, Szepes, Sáros, Pozsony, Nyitra, Abaúj, Zemplén, Gömör, Hont, Nógrád). A felsorolt megyékben havonta összesen és átlagosan 770 ember halt meg tüdőbajban. Meg kell említeni, hogy a szlovák nemzetiségű orvosok száma az összesnek csupán 0,8 százalékát tette ki, a gyógyszerészeké 0,7 százalékát.

Azok a munkáslakások, ahol a munkások gyáron kívüli élete zajlott le, ahol fáradalmaikat kellett volna kipihenniök, ma már elképzelhetetlenek. Az iparfelügyelőknek erre vonatkozó megállapításai szűkszavúak és »finomak«, de legalább ilyen formában kénytelenek feltárni az állapotokat. A pozsonyi kerület felügyelője 1910-ben 23 gyár munkáslakásairól állapította meg, hogy egészségtelenek. Ezek közül 15 téglagyár, ahol a lakások nincsenek padozva, szennyesek és fertőzöttek, a járványok idején állandó a veszély [37]. A rózsahegyi vas- és textilüzemekből 1912-ben hetenként 20—30 munkás szökött meg az alacsony bér, az erőszak, valamint az elviselhetetlen lakáskörülmények miatt. A Kassai Munkás leír egy ilyen rózsahegyi, munkáslakásnak nevezett barakot, ahol egy 10x3,5x1,2 öl nagyságú helyiségben 40 ember volt összezsúfolva, férfiak és asszonyok, fiúk és lányok vegyesen [38]. De Szlovákia más részein sem voltak különben a viszonyok. Luciabányán pl. 4 munkás aludt egy priccsen, s a helyiségben férfiakat és nőket szintén vegyesen helyezték el; általában 16-an laktak egy 4x5 méteres helyiségben. Ráadásul a »szállásért« havi koronát is fizettek [39].

A tőkések a rendelkezésükre álló eszközöket sem tartották elegendőnek (hatósági támogatás, kizárás stb.) arra, hogy a munkásokat féken tartásák, s a szörnyű állapotokat rájuk kényszerítsék. Részben egyházi segédletet vettek igénybe — elsősorban a munkásnőkkel szemben —, ott, ahol nagyobb számú egyházi személy állott rendelkezésükre. Kassán pl. az 1320 dohánygyári munkásnőt szinte teljesen kezükben tartották a domonkosok, jelentős részüket ún. harmadrendű nővérnek szervezték be. Anyagi hasznuk is volt ebből, mert a harmadrendű nővérek havi 60 fillért fizettek a domonkosoknak [40].

Selmebányán és környékén a tőkések cenzúrát alkalmaztak, hogy minden »felforgató« eszmét távoltartsanak a munkásoktól. Nemcsak a szocialista vagy más radikálisabb sajtótermékeket tiltották ki, hanem a cenzúrát kiterjesztették a magánlevelezésre is, s a gyanús levelekről másolatot készítettek [41]. Rózsahegyről a szolgabíró családostól kitoloncoltatta azokat a munkásokat, akikről kiderült, hogy bármilyen funkciót viseltek munkásszervezetekben [42]. A Liptó megyei, (de más határmenti megyében is megtették) vállalkozó idegenből, elsősorban Morvából ho-

zott be munkásokat. E szerencsétlenek, akik illegálisan tartózkodtak az országban, teljesen ki voltak szolgáltatva a tőkésnek, s még olyan értelemben is »hasznot hoztak«, hogy nem jelentették be őket a betegségyőzbe. Ám ha szerencsétlenség érte az ilyen munkást, sorsára hagyták [43].

Ilyen körülmények között nem csodálható, hogy rendkívül magas volt a megbetegedések száma. 1912-ben Szlovákia 24 nagyobb városát és helységét véve figyelembe, 46,146 keresetképtelenséggel járó megbetegedés történt [44]. A rózsahegy papírgyárban pl. az egészségvédelmi berendezések hiánya miatt 780 munkás között három hónap alatt 492 megbetegedés történt. Ugyancsak e város textil- és festőműhelyeiben egyetlen alkalommal 172 fekvő, és 480 járóbetegét találtak [45].

Az iparfelügyelők által történt felülvizsgálatok, és az általuk tett egészségügyi intézkedések adatai azt a megállapítást vonják maguk után, hogy a nemzetiségi területeken tartották be a tőkésnek a legkevésbé az ipartörvények egészségvédelemre vonatkozó paragrafusait. A gyárvizsgálatok alkalmával az iparfelügyelők által tett egészségügyi intézkedések számdatainak vizsgálata is erre mutat.

Az iparfelügyelők 1905-ben összesen 6565 üzemet vizsgáltak meg az országban, s a megvizsgált üzemekben összesen 2246 egészségügyi intézkedést foganatosítottak. Az intézkedéseknek egy megvizsgált üzemre eső átlaga 0,3. Ebből az ország északi kerületeiben 1515 üzemet vizsgáltak meg, s 629 intézkedést hoztak, vagyis az egy megvizsgált üzemre eső intézkedések átlaga 0,41 volt. Magyarország egyéb területein (hasonló számú megvizsgált üzemre véve alapul) — Erdély kivételével — a megvizsgált 1575 üzemben 320 egészségügyi intézkedés történt, vagyis az egy megvizsgált üzemre eső intézkedések átlaga 0,2. (Megjegyzendő, hogy Erdélyben ugyancsak 0,4 volt az átlag) [46]. 1910-re sem változott az arány:

Terület	Megvizsgált üzemek száma	Egészségügyi intéz- kedések száma	Egy üzemre eső átlag
Szlovákia területére eső kerületek	1737	761	0,43
Budapest, Budapest- vidék, Győr	1860	589	0,31

Különösen néhány iparágban mutatkoztak az egészségvédelem terén nagy hiányosságok: a kő-föld-agyagiparban, üvegiparban, vegyiparban, papíriparban, bőriparban, textiliparban, faiparban, nyomdaiparban. Ezekhez az iparágakhoz tartozó üzemeknek több mint 50 százalékában volt szükség beavatkozásra [47].

A hatósági intézkedések többnyire papíron maradtak, senki sem szorgalmazta a végrehajtást. A törvényben előírt pénzbüntetést vagy egyáltalán nem szabták ki, vagy haladékot kapott a tulajdonos (vagyis

újabb és újabb haladékok) a hiányosságok pótlására. A hozott intézkedések végrehajtására leginkább csak akkor került sor, ha a hiányok súlyos és tömeges megbetegedésre vezettek. (Például, mikor egy pozsonyi bőrgyárban az árnyékszék tisztátalansága és fertőzöttsége következtében belelegzés útján több súlyos mérgezés történt 1910-ben.) Olyan »jelentéktelen« dolgokkal, mint az, hogy az egyik agyagárugyár falai koromfeketék és ragadósak voltak, (mert 40 éve nem tisztították és megszelték) a tőkés nem zavartatta magát [48]. Bizonyítja a hatóságok és gyárosok nemtörődömségét, hogy a következő években alig csökkent a buzgó iparfelügyelők intézkedéseinek száma. 1914-ben az északi részen a megvizsgált üzemek 43,8%-ában volt szükség intézkedésre (üzemenként 0,43), Budapesten, Budapest vidékén és Debrecenben az üzemek 26,1%-ában (üzemenként 0,26) [49]. Ha az iparfelügyelők által kimutatott összes szabálytalanságokat — nem csupán az egészségügyieket — vesszük figyelembe, még nagyobb különbség mutatkozik az északi megyék és ipari kerületeik rovására. A már említett 1910-es iparfelügyeleti tevékenységről szóló közlemény adatai szerint az összes intézkedéseket figyelembe véve, az északi részen minden üzemben, Budapest, Budapestvidék és Győr kerületeiben lévő üzemeknek több mint felében találtak jelentősebb szabálytalanságokat. Különösen a pozsonyi, losonci, iglói, és a trencsényi kerületben voltak súlyosak az állapotok.

Terület	Megvizsgált üzemek száma	Szabálytalan- ságok száma	Egy üzemre eső átlag
Szlovákia területére eső kerületek	1.834	1.873	1.02
Budapest, Budapest- vidék és Győr, va- lamint kerületeik	1.860	1.159	0.62

1914-ben olyképpen módosult a helyzet, hogy az északon megvizsgált üzemeknek csak 60 százalékában találtak a felügyelők szabálytalanságot, de a szabálytalanságoknak egy üzemre eső átlaga minden megvizsgált üzemet figyelembe véve, üzemenként 1,8-ra szökkent, a kifogásolt vállalatoknál 3,06-ra. Hasonló irányú növekedés volt tapasztalható az ország más részein is. Most is a trencsényi, a kassai, a pozsonyi, a losonci, a besztercebányai és a nyitrai kerületben volt a legsúlyosabb a helyzet:

Terület	Megvizsgált üzemek	Kifogásolt üzemek	A talált szabály- talanságok száma	Egy üzemre eső átlag	Egy kifogásolt üzemre eső átlag
Szlovákia területére eső kerületek	1.541	926 (60 ⁰ / ₀)	2.840	1.84	3.06
Budapest, Budapest- vidék	1.489	584 (39 ⁰ / ₀)	1.431	0.96	2.4
Győr, Kaposvár, Pécs kerületei	580	268 (46 ⁰ / ₀)	780	1.34	2.9

(Meg kell jegyezni, hogy 1914-ben a miskolci, szolnoki, debreceni, szegedi, nyíregyházi kerületben már ugyanolyan rossz volt a helyzet, mint északon, e területek egyébként, Miskolc kivételével, ipari szempontból lényegesen elmaradtak.) [50]

A kifogásolt hiányok minden említett vizsgálat alkalmával, első sorban egészségügyi jellegűek voltak: elsősegély nyújtáshoz szükséges anyagok hiánya, tisztátalan, zsúfolt és egészségtelen munkahelyek; por- és szivárgás hiánya, elégtelen légtér és baleset veszélye. Tehát első sorban iparegészségügyi szabálytalanságok voltak, másodszorban a munkásokra, harmadszorban fiatalok számára szabálytalan alkalmazására vonatkoztak.

Az első világháború éveinek helyzetéről csak gyér adatok vannak. Részben azért, mert az iparfelügyelők száma erősen megcsappant, főként pedig azért, mert sok gyár áttérve haditermelésre, bezárta kapuit a felügyelők előtt. Az utolsó felmérés 1915-ben történt, s csak a korábbi években vizsgált üzemek $\frac{1}{3}$ -ra terjedt ki, 1916-tól megszűnt. Az 1915-ös gyér adatokkal nem érdemes foglalkozni, de ezekből is levonható az a korábbi megállapítás, hogy az északi, vagyis a többségben szlováklakta területeken a munkásság egészségügyi viszonyai általában életkörülményei rosszabbak voltak. A háború idején egyébként a kormány vajmi keveset gondolt az egészségvédelemre. Ezt maga is bizonyította, amikor tevékenységéről szóló jelentésében beismerte, hogy a betegápolásra 1915—18-ban semilyen hitelkeretet nem biztosítottak az állami költségvetésben; szünetelt a tuberkulózis elleni küzdelem is. Az orvosok jelentős része bevonult, a tüdőbeteg gondozó intézetek legnagyobb része beszüntette működését [51].

*

Nem volt jobb a helyzet olyan intézmények terén sem, amelyek a munkások gyógyítását és kulturális fejlődését voltak hivatva szolgálni; Orvosi rendelés, iskola, óvoda a munkások kis részének állott rendelkezésére. A beszercebényai kerületben 1910-ben orvos csak a munkások 33⁰/₀-ának, kórház, ambulancia 30, iskola 32, óvoda pedig a munkások 2⁰/₀-ának állott rendelkezésére [52]. 1914-ben az északi kerületekben 104, 1915-ben 74 telepen volt mindössze orvosi rendelés, 35 telepen iskola

és egy, ill. két telepen óvoda. E téren is Igló, Pozsony, Losonc, Trencsén, Nyitra kerülete állott a legrosszabbul [53]. A három legnagyobb kerületben (Besztercebánya, Kassa, Pozsony) mindössze 28 étkezőhelyiséget mutattak ki, fürdő helyiség pedig mindössze 18 telepen állott a munkások rendelkezésére [54].

A felnőtt munkások művelődési viszonyai is rendkívül korlátozottak voltak. 1915-ben könyvtár csak 8 telepen volt található Szlovákia legnagyobb helységeiben (Eperjes, Igló, Kassa, Liptószentmiklós, Nyitra, Pozsony, Trencsén, Turócszentmárton) a munkásszervezetekben összesen 11,110 könyv állott rendelkezésükre, ezek között is mindössze 283 db a szlovák, vagy cseh nyelvű [55]. A háború ideje alatt pedig még a csekélyszámú, nem sokat jelentős munkásjóléti intézmények nagyrészt is megszűntették.

A munkások nem csupán a betegségek, a megerőltetés, az éhség okozta lassú sorvadásnak voltak kitéve, hanem igen gyakran veszélyben forgott életük, napi állandó munkájuk során, a balesetvédelmi berendezések elégtelensége következtében. Az 1884. év XVII. tc. ugyan előírta (114. §), hogy »Minden gyáros köteles gyárában saját költségén mindazt létesíteni és fenntartani, ami tekintettel az iparüzem és telep minőségére, a munkások életének és egészségének lehető biztosítására szolgál.« Amelyik gyáros azt elmulasztja, az 1893. XXVIII. tc. 37. § értelmében 100.— forintig, ha ebből testi sértés is származik 300.— forintig terjedő büntetésre ítélték. Nem sokra taksálták a munkás épségét és életét. De még 300.— forintnál is kevesebbre, hiszen a balesetknél, azoknál is, amelyek halállal végződtek, nagyon ritkán állapították meg a tőkés felelősségét. A vizsgáló szervek és hatóságok rendszerint a munkás vigyázatlanságával, nemtörődömségével indokolták a baleseteket. A tőkések saját társadalmuk, saját államhatalmi szerveik védelmét és támogatását élvezték, ezért nem sokat törődtek a munkásvédelemmel, a baleseteket meggátoló védőeszközök felszerelésével. A munkás olcsó volt, a védőberendezés költséges, a konkurrencia erős, így a hanyagsággal is jövedelmüket növelték. S ha netalán mégis pénzbüntetésre ítélték baleset miatt, ez még mindig olcsóbb volt számukra, mint a védőberendezések felszerelése.

Az iparfelügyelők is elsősorban a munkásokat tették felelőssé a balesetekért, holott az ő feladatuk a törvényben megszabott védelmi intézkedések ellenőrzése volt. Az iglói kerület felügyelője így írt a sok baleset láttára: »Szinte elképzelhetetlen, hogy ekkora gondatlansággal lehet dolgozni. Számos munkabíró ember pusztul el éveken át — többnyire családoso — ily alkalmakkor, mikor pedig egy kis elővigyázattal a baj megelőzhető lett volna.« [56] Vagyis nem az a baj elsősorban, hogy nincs kellő védőberendezés, hanem az, hogy a munkások nem vigyáznak magukra, felelőtlenül keresik a balesetet, a megnyomorodást, a halált. Előfordult ugyan az is, hogy nem feltétlenül a munkások »felelőtlenységével« indokolták a baleseteket, de még mindig nem a tőkés az oka. Közben van még egy villámhárító. A pozsonyi kerület felügyelője a textilüzemekben előforduló balesetekért a munkások elmarasztalása mellett a művezetőket tette felelőssé, mert nem oktatták ki a munkásokat a balesetvédelemre. Ez már közelebb jár az igazsághoz. A meg-

felelő oktatás valóban nagyon ritkán történt meg. Azonban csak elvétve akadt olyan, hogy a munkaadókat vádolták hanyagsággal. Pl. ugyan-csak a pozsonyi kerületben az építőiparban, ahol a vállalkozók soha-sem ellenőrizték az állványzatot [57].

Az iparfelügyelők jelentéseit és adatait vizsgálva ismét arra a meg-állapításra kell jutnunk, hogy Magyarországon a munkások épsége és élete Szlovákia területén rendkívül olcsó volt, ezeken a részekén for-dították a legkevesebb gondot a balesetvédelemre, itt találták a legtöbb szabálytalanságot, a legtöbb balesetet. A kassai kerületben az 1900-as évben 1267 baleset történt:

könnyű kimenetelű	690
súlyos „	551
halálos „	26

Az ipolysági kerületben (az ipartelepek túlnyomó többsége Szlo-vákia területén volt) a megvizsgált üzemek 45,28%-ában látták szük-ségesnek az iparfelügyelők intézkedéseket tenni a munkások testi ép-ségének védelmére [58]. A helyzetet 1915-ben világosan mutatja az, hogy az északi kerületekben egy üzemben átlagosan 1,23 balesetvédelmi szabálytalanságot találtak, az ország többi részén ennek felét vagy még kevesebbet. A helyzetet az alábbi táblázat világítja meg [59].

Térület	Megvizsgált üzemek száma	Balesetvédelmi szabálytalan- ságok száma	Egy üzemre eső átlag
Budapest, Budapest- vidék	661	271	0.4
Erdélyi kerületek: (Nagyvárad, Kolozs- vár, Arad, Brassó, Dés, Lugos, Maros- vásárhely, Nagy- szeben, Temesvár, Segesvár)	846	484	0.56
Az ország belső ke- rületei: (Debrecen, Gyula, Miskolc, Nyíregyháza, Szeged, Szolnok, Győr, Kaposvár, Sopron, Székes- fehérvár)	1.329	806	0.6
Északi kerületek: (Kassa, Pozsony, Besztercebánya, Igló, Ipolyság, Losonc, Nyitra, Trencsén, Sátor- aljaújhely, Komá- rom)	598	740	1.23

Kétségtelen, hogy a szlovák nemzetiségi vidéken, amely az ország egyik legfejlettebb ipari területe volt, természetesen csak Magyarországi ipari fejlettségéhez viszonyítva, a balesetvédelem elhanyagolása következtében a balesetek száma az egész országban a legmagasabb volt. A szlovák munkás volt a legolcsóbb árucikk, a tőkésnek leginkább kiszolgáltatott pária. Ismét hangsúlyozni kell, hogy ez nem a magyar és szlovák munkások közötti szakadékot jelenti, nem választóvonalat, hanem csupán a legsúlyosabb kizsákmányoláson belül — amely az ország minden munkását érintette —, némi fokozati különbséget. E különbségnek a helyi okokon kívül a tőkés és nagybirtokos uralkodó osztálynak a magyar faj felsőbbrendűségét hirdető s erőszakos magyarosítást célzó politikája volt az oka. Valószínű az is, hogy szembe akarta állítani a magyar és szlovák munkásokat *divide et impera* elve alapján, hogy a nemzetiségek szerint szétszakított munkásosztály annál könnyebben elnyomhassa és kizsákmányolhassa.

Az iparfelügyelők minden jelentése, a munkássajtó tele van balesetekről szóló jelentésekkel, amelyek egyben megvilágítják a tőkések hihetetlen nemtörődömségét is. Oly egyszerű és természetesnek tűnő védőfelszerelés is hiányzott a legtöbb üzemben, ami mai szemmel hihetetlennek látszik. A kassai kerület egyik üzemében egy tartály alig volt megerősítve, ez a helyéről lecsúszva, szétlapította egy munkás fejét; egy másik üzemben (malom) a meghajtósíj szabadon volt, összezúzott egy munkást és egy inast [60]. A turócszentmártoni cellulóze-gyárban szinte mindennap történt baleset, közöttük számos halálos kimenetelű is [61]. Az iglói kerületben olyan üzem is létezett, amely a felügyelő megállapítása szerint bármely pillanatban összedőlhetett; egy másik gyárban (szeszgyár) az állványzat fenyegetett ezzel a veszéllyel. Egy nyomdában is hasonló volt a helyzet, a padozat a gépek súlyához mérten rendkívül gyenge volt, beomlással fenyegetett. Az intézkedések hatására legjobb esetben is csupán fagerendákkal dúcolták alá a veszélyes helyiségeket, de azért tovább működtek. Ugyanebben a kerületben 5 telepen fenyegette a munkásokat a magasból való lezuhanás veszélye. Többek között az egyik üzemben a klórmedence keskeny párkányán járva végezték a locsolást, mégpedig gyermekek, semmiféle korlát nem védte őket. Más üzemekben teljesen hiányoztak a gépek védőberendezései, sok helyütt pedig állandóan közvetlen robbanás veszélye fenyegetett. Igen gyakori volt a kohómérgezés; faáru gyárakban a megsérülés, megvakulás; fadóntésnél, facsúztatásnál a halálos kimenetelű baleset. Sok helyen primitív (de olcsó!) felvonót üzemeltettek, melyek szintén sok balesetet okoztak [62]. A bányáiparban ha lehet, még rosszabb volt a helyzet, a szabálytalan robbantások, omlasztások rengeteg áldozatot követeltek.

A gyermekmunka

A Tőke c. munkájában Marx foglalkozik a gépi üzemeknek a munkásra gyakorolt hatásával: »...a gép izomerőt tesz nélkülözhetővé, eszközzé válik ahhoz, hogy gyenge vagy fejletlen testű, de hajlékonyabb kezű munkásokat alkalmazzanak. A gépek tőkés felhasználásának első szava tehát a női- és gyermekmunka bevezetése volt... A tőkés számára végzett kényszermunka lépett nemcsak a gyermekek játszóideje helyébe, hanem az erkölcs korlátaiban belül a család számára, a családi körben végzett szabad munka helyébe is.« [63]. A gép így a munkáscsalád minden tagját a munkapiacra dobta — folytatja Marx — s így az egész családra osztotta szét a férfi munkaerejének értékét. Az egész család megvásárlása ugyan többbe került, mint csak a családfőé, de most az egész család túlmunkája meghaladta az egyetlen munkását, ennek arányában csökkent a munkaerő ára is. Az egész család kénytelen munkát és túlmunkát végezni a tőke számára, hogy megélhetését biztosítsa. Ezzel rendkívül megnövekedett a kizsákmányolás foka is.

Ez az állapot Magyarországra is jellemző. Az elmaradt viszonyok következtében sokkal inkább elterjedt a gyermekmunka, mint más, fejlettebb kapitalista országokban. Még a századforduló után is újabb és újabb gyermekcsoportokat vontak be a tőkés termelés taposó malmába. Különösen az elsősorban közügyességet igénylő iparágak jártak el így, ezzel igyekeztek kiszorítani a jóval drágább felnőtt férfimunkaerőt a nagyobb haszon érdekében.

1901-ben a gyáriparban 28,962 volt a 16 évnél fiatalabb munkások száma, a bányaiparban 6,788. Vagyis a burzsoázia saját bevallása szerint is 35,750 volt a kizsákmányolt gyermekmunkások száma. Ezek mellett az 1900. évi statisztika szerint 121,105 volt a tanoncok száma. Valószínű, hogy a gyermekmunkások száma jóval meghaladta a hivatalos statisztika adatait [64]. A Szakszervezeti Értesítő 1913-ban azt állapította meg, hogy csupán az iparfelügyelők ellenőrzése alá rendelt üzemekben 33,365 gyermek dolgozott [65]. Ha tudjuk, hogy az iparfelügyelők hatásköre nem terjedt ki a bányászatra, kohászatra, az állami egyedárusággal összekötött vállalatokra (pl. só, dohány), a háziiparra, malmokra, gőzhajózásra, vasutakra, csatornavállalatokra, faúszató, vállalatokra, a selymészettel és méhészettel összefüggő mellékiparágakra, az ún. közönséges napzámos munkára, valamint a kis- és középiparra, feltételezhetjük, hogy a gyermekmunkások száma a hivatalos adatok többszöröse volt. Továbbá hozzá kell számítani a tőkések által elkövetett csalásokat is, vagyis a gyermekmunkások valódi korának eltagadását, ill. ezek elbújtatását vizsgálat esetén.

A gyermekmunkások »védelméről« az 1884. XVII. tc. rendelkezett. A tanoncok munkaidejét 14 éven alul 10 órában, 14 éven felül 12 órában állapította meg. Az éjjeli munkát »kivételesen« ugyan, de engedélyezte. Ugyanez a törvény a gyermek gyárimunkások munkaidejét is meghatározta. Tíz éven aluli gyermekek egyáltalán nem, 10—12 éves kor között csak iparhatósági engedéllyel alkalmazhatók. A 12—14 éves korú munkások napi munkaidejét 8, 14—16 éves korúakét 10 órában állapította meg. A 16 éven felüli fiatalok kizsákmányolását már semmi

sem korlátozta. A tőkések ezzel nem voltak megelégedve. Jövedelmük egy részét veszély fenyegette. Ezért főként az 1911. évi XIX. tc. ellen tiltakoztak. »Különösen rámutattak arra — mondja a GyOSz 1913. évi jelentése —, hogy elsősorban az amúgy is nehéz viszonyokkal küzdő textiliparunkra végzetes csapást mérne a védett korú munkások munkaidejének korlátozása, holott éppen a textiliparban a fiatalabb korú munkásnők testi megerőltetéssel nem járó oly könnyebb munkát végeznek, amely mellett a munkaidő megrövidítése teljesen indokolatlan...« (Holott a kiskorú nők 14—16 év között, ha éjjel is dolgoznak, 24 óránként 8, a 16 éven felüliek 11 órát dolgoznak, munkaközi szünetek beszámítása nélkül.)

Az 1884. évi XVII. tc. a 16 éven aluli munkások alkalmazását eltiltotta az egészségtelen és veszélyes iparágakban, de az ipari-, kereskedelmi- és földművelésügyi miniszterek engedélyezhették ezekben az üzemekben is.

Arról, hogy Szlovákia területén mennyi volt a gyermekmunkások száma, még megközelítően pontos adat sem áll rendelkezésre.

Általában a vasiparban, faiparban, textiliparban, a papíriparban, téglagyárakban és az élelmiszeriparban alkalmazták a legtöbb gyermekmunkást. A papíripar, a vasipar, és a faipar nagy része, s textilipar számottevő része Szlovákia területén volt [66]. Ebből arra következtethetünk, hogy Szlovákia területén a gyermekmunka kizsákmányolását nagy méretekben alkalmazták. A gyermekmunka elterjedésére mutat az is (mind az iparban, mind a mezőgazdaságban), hogy Szlovákia területén az iskolaköteles gyermekeknek az országos átlagnál nagyobb része nem járt iskolába.

Az iparfelügyelők által ellenőrzött üzemekben az 1905-ös évben csupán három északi kerületben (Pozsony, Besztercebánya, Kassa) 5,930 gyermekmunkást számláltak meg a felügyelők [67]. Az ipolsági kerületben a gyermekmunkások száma az iparfelügyelők ellenőrzése alatt álló üzemekben 1909-ben a munkások 8,9%-át, 1910-ben már 12,1%-át alkották [68]. A fiatakorúak törvénytelen foglalkoztatása miatt (hosszú és éjszakai munkaidő, veszélyes munka) az iglói kerületben az üzemek 16%-ában, a losonci kerületben az üzemek 14%-ában voltak kénytelenek közbelépni, elsősorban a gyermekek tiltott éjjeli dolgoztatása miatt, főleg a textil- és papíriparban [69]. A losonci kerületben 14 esetben léptek közbe a felügyelők a 8—10 órán túli dolgoztatás miatt, s 16 esetben éjjeli munkájuk miatt. Az éjszakai foglalkoztatást elsősorban a zománc- és üvegyárakban tapasztalták [70].

A tőkés kizsákmányolás lelketlenségének mutatói ezek az adatok. Még inkább világossá válik ez, ha összehasonlítjuk a gyermekmunkások munkaidejét és bérézését.

A legtöbb iparágban, amelyek elsősorban kézügyességet kívántak, a fiatakorúak termelékenysége egyáltalán nem, vagy csak kevésbé maradt el a felnőtt férfimunkásoké mögött. Ennek ellenére a fiatakorúak munkabére elenyészően csekély volt a férfimunkásokéhoz viszonyítva. Még a felnőtt nőmunkások rendkívül alacsony bére mögött is elmaradt. Ez a hatalmas különbség jelentős extraprofithoz juttatta a tőkéseket. Álljon itt néhány, a munkássajtó és egyes lelkiismeretesebb ipar-

felügyelő által feltárt adat. Az 1907—1912-es években az alábbi helységeken a következő volt a gyermekmunkások munkaideje és munkabére [71]:

Helység	Vállalat	Életkor	Napibér	Munkaidő
Kassa	Haltenberger kelmefestő	13—15	25 fillér	?
„	Michnik fém- ipari üzeme	12—13	60 fillér	10 óra
Liptószent- miklós	Több bőrzem- ben	10—12	40, 50 fillér	10.5—13 óra
Rózsahegy	Textilgyár	11—16	25, 30, 40 f	11 óra
Luciabánya	Pörköldé	12—16	30 fillér	12 óra

A fináncsőke tehát előszeretettel alkalmazta a gyermekmunkát minden munkafolyamatnál, ahol nem volt szükség nagy fizikai erőkifejtésre — de gyakran ott is. A gyermekmunkások bére, ahogyan az adatok mutatják, $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{3}$ -ad része volt a Garbai által kimutatott 13.— koros heti átlagbérnek, de a gyermekmunkások teljesítménye korántsem volt ennél kevesebb. Más üzemekben és más kerületekben sem voltak jobb viszonyok. A füleki zománcédenygyárban 12—13 éves gyermekeket 12 órás munkára kényszerítettek, s igen gyakran — nem kivételképpen — szombat reggeltől vasárnap reggelig, vagyis 24 órán át hajtották őket [72]. A dévényújfalui téglagyárban ugyancsak 12—13 éves gyermekek napkeltétől napnyugtáig dolgoztak néhány fillérért [73]. Semmivel sem volt jobb a kisiparban foglalkoztatott gyermekek helyzete, teljesen ki voltak szolgáltatva a mesternek. Erre igen jó példa a kassai helyzet. A kassai kisiparban foglalkoztatott gyermekek közül sokan voltak olyanok, akik a cipésműhelyekben napi 16 órát dolgoztak, a sütőiparban többen este 7-től másnap déli 12 óráig, vagyis 17 órát [74]. Számítatlan tragédiát okozott az, hogy a gyermekeket igen gyakran magukra hagyták, s felügyelet nélkül végezték a legnehezebb és legveszélyesebb munkákat. Az egyik szepesi vasüzemben, amely főként gyermekmunkásokat foglalkoztatott, 2—3 szakmunkás mellett 20—22 tanulógyerek dolgozott. Télen is a szabadban dolgoztak, és gyakran a munka legveszélyesebb részét, az öntést is felügyelet nélkül végezték [75].

S mit tett a törvény? Szigorúan dörgött a gyermekmunkások védelmében, de mikor a visszaélések, a szörnyű gyermekkinzás megtorlásáról lett volna szó, hangja megszédült. Miért büntette volna egyik tőkés a másikat? Érdeük azonosak voltak: a profit növelése. A kirívó és

feltűnéstkeltő, vagy közfelháborodást okozó esetekben a szenvedő félre hárították a felelősséget. Legtöbbször a szerencsétlen szülőkre hivatkoztak, hogy ők kényszerítik munkára gyermekeiket. Ez főleg a téglagyárakban történt, ahol a tőkés az apának mint alvállalkozónak adta ki a munkást, és ő, hogy a család éhbérét megkeresse, gyermekét is munkába fogta. A tőkés pedig mosta a kezeit, mint az ügyben teljesen ártatlan. A gyufagyárakban az anya volt a »felelős«, hogy 6—7 éves gyermekét is bevitte magával — igen gyakori eset —, mert nem tudta hova tenni, s ott a gyermek segített gyufát csomagolni stb. Az anyát tették felelőssé, bár a haszon a tőkésé volt. Az üvegiparban nyúlt talán a leg-hosszabbra a munkaidő, ahol a gyermekeket üvegfúvásra, üveghordásra alkalmazták. Arra hivatkoztak, hogy nem lehet kiszámítani az üveg olvadási idejét. De hivatkoztak arra is, hogy a hosszú és éjjeli gyermekmunka megszűnése »aláásná a magyar üveggyártás tevékenységét«, leállnának a gyárak. A kereskedelmi miniszter is kijelentette, hogy nem szívesen kényszerítené erre az üveggyárakat a külföldi verseny miatt [76]. A tőkésék sokszor fordultak ahhoz a módszerhez, hogy ellenőrzés esetén elrejtették a 12 évnél fiatalabb gyermekeket. Néha rájöttek, a legtöbbször nem. »Mint érdekes tünet megjegyzendő, hogy ... két téglagyártulajdonos egyszerűen le akarta tagadni a vádat...«, mondja a komáromi kerület iparfelügyelője [77]. Számtalan helyen azonban nem volt szükség tagadásra és rejtegetésre, mert a közigazgatási szervek siettek a tőkés segítségére, valószínűleg nem a »baksis« mellőzésével. Számtalanszor előfordult ugyanis, hogy a jegyzők 10—14 éves korú gyermekekről hamis bizonyítványt állítottak ki, idősebbnek tüntetvén fel őket. Ezzel a hamisítással »jogossá« vált a gyermekek kizsákmányolása. Ez is az államapparátus és a burzsoázia összefonódását mutatja.

*

Az első világháború még súlyosabbá tette a munkásosztály helyzetét. A szakszervezetek tagságának ötven százalékát behívták katonának. Gyengült a szervezett munkásság ereje, növekedett kiszolgáltatottságuk. A finánctóke a növekedő drágaság mellett is leszorította a munkabéreket, növelte a munkaidőt. Pl. a bánya- és kohóiparban a bányászok napi keresete az 1913-as 330,7 fillérről 1914-ben 327,8 fillérre csökkent (tehát a háború első néhány hónapjában), a fémkohászoké 222,4 fillérről 218,8-ra. Ezek a bérek 1915—1916-ban nem emelkedtek, az árak viszont kb. 150%-kal. A bérek kifizetése terén szinte általánossá vált a készpénzfizetés visszatartása, szaporodtak a jogcímek a levonásra (társpénztár, bírság, szén, fa, vegyes illeték, lakástisztítás, élelem, iskolaszer, zene, adó, kölcsöntörlesztés stb.). Sok ezer bányász mindezek következtében, mondhatni éveken keresztül nem kapott fizetesként készpénzt [78]. A legtöbb iparágban, természetesen elsősorban a militarizált üzemekben, katonai fegyelmet vezettek be, amit a finánctóke a maga javára használt ki. Gyakori volt az elégedetlen, »fegyelmetlen« munkás megbírságolása, kikötése, bezárása. Más módon is tőkét kíváncsoltak a háborús viszonyokból. Gyakori volt, hogy a tőkésék bevonultatással való fenyegetéssel csak félfizetést adtak. Ezt művelte Gömörben Kubinyi Géza főispán is, és az emiatt megszökö munkásokat csend-

őrökkel vezettette vissza [79]. Kőrmöcbányán a napi munkaidőt 16—18 órára emelték, a tiltakozókat bevonultatták és a frontra vezényelték [80].

Szlovákia területén az ipari tevékenység hanyatlott a háború idején, a közép- és kisüzemek egész sora zárta be kapuit. A fináncióke viszont megerősödött, befolyása megnövekedett. Az anyagok beszerzése és elosztása terén az állam gyakorolt ugyan irányító szerepet, de a különböző központokban és bizottságokban a GyOSz képviselői tevékenykedtek, a gyakorlatban a GyOSz korlátlanul rendelkezett a nyersanyagok elosztása felett.

Főként az élelmezézipar, a kőbányák és téglagyárak, a faipar és az építőipar tevékenysége csökkent nagymértékben. A kassai kerületben az építőipar, a besztecerbányaiban a kő-föld-agyagipar, az iglóiban a fa- és élelmezési ipar, a trencséniben a téglagyárak, a fa- és az üvegipar pedig pangott; már egyiknek sikerült fenntartania magát. Jelentős részük azonban megszüntette működését. Egyes iparágak hanyatlásával párhuzamosan a hadsereget szolgáló iparágak fellendültek, különösen a bányászat és kohászat, a fémipar, a textil és bőripar. Különösen a közép- és kisipar tevékenysége előtt a legnagyobb akadályt a szállítási nehézségek, a nyersanyaghiány (lásd GyOSz befolyását!) és egyes államok — főleg Németország — nyersanyagkiviteli tilalma okozta.

Az egyre rosszabbodó viszonyok fokozták az elkeseredést, a szlovák nemzeti burzsoázia pedig ezt is felhasználva erősítette tevékenységét a Magyarországtól való elszakadás, a Csehszlovák állam megalakítása érdekében.

* *

Az elnyomás egyik legveszélyesebb formája mindenkor a nemzeti elnyomás volt, mert ez álcázta a lehető legjobban a tőkés kizsákmányolást. A nemzetiségek közötti ellentétek szításával, az ellentétek állandó ébrentartásával emberöltőkön keresztül többé-kévesbé sikeresen háritották el a viharokat a burzsoázia feje felől. Eszközként használta fel uralmának biztosítása érdekében, »saját« munkásosztálya kizsákmányolásához is. A nemzetiségek ellen alkalmazott rendszabályok és korlátozások a nemzetiségi proletáriátust érintették elsősorban, ugyanakkor az elnyomó nemzet munkásosztálya egy részének, nagyon kicsiny részének, bizonyos kedvezményeket, előnyösebb helyzetet biztosított, hogy érdekeltté tegye a nemzetiségek elnyomásában. Lenin 1916-ban foglalkozva e kérdéssel [81] kimutatta, hogy az elnyomó nemzet munkáságának helyzete más, mint az elnyomott nemzet munkásaié: ... »Gazdaságilag a különbség az, hogy a munkásosztály egyes részei az elnyomó országokban élvezik bizonyos morzsáit annak az extraprofitnak, amelyhez az elnyomó nemzetek burzsoái azáltal jutnak, hogy az elnyomott nemzetek munkásairól mindig két bőrt nyúznak le... az elnyomó nemzet munkásainak nagyobb százaléka válik »mesterré«... nagyobb százalékuk emelkedik fel a munkásosztály arisztokráciájának soraiba«. Megjegyzi továbbá Lenin, hogy az elnyomó nemzet munkásai a politikai élet több területén kiváltságos helyzetben vannak a nemzetiségiek-

kel szemben, valamint azt, hogy az elnyomó nemzet munkásait az iskolától kezdve a nemzetiségi munkások lebecsülésére nevelik. Ezzel próbált a burzsoázia akadályt gördíteni valamennyi munkása egyesítése elé — nemzetiségre való tekintet nélkül. A »divide et impera« elvét igyekezett alkalmazni osztályellenségével, a proletariátussal szemben.

Magyarországra is érvényesek ezek a megállapítások. A Magyar uralkodó osztály a kiegyezéssel, még az ország függetlenségének korlátozása árán is, biztosította a nemzetiségek elnyomásának lehetőségét, ezen keresztül a magasabb profitot, és a nemzetiségi burzsoázia fejlődésének korlátozását. A nemzetiségi elnyomás tehát a magyar finántőke gazdasági hatalmát növelte. Azonban a magyar kapitalizmusnak a külföldi tőkétől való függése és az, hogy a magyar finántőkének külföldi tőkével is osztozkodnia kellett a profiton, nem tette lehetővé a magyar munkásosztály viszonylag szélesebb rétegének megvásárlását, erős és jelentős munkásarisztokrácia létrehozását. Az elmaradott társadalmi és gazdasági viszonyok a magyar nemzetiségű munkásságot is a lehető legmélyebb gazdasági, politikai színvonalra szorították. Vagyis a magyar munkásság kettős kizsákmányolása miatt nem volt oly éles a különbség a magyar és a nemzetiségi munkásság gazdasági, politikai viszonyai között az »objektív valóságban«.

A nemzetiségi — közöttük a szlovák — munkásság fokozott kizsákmányolása mégis szemmel látható volt, s lépten-nyomon megmutatkozott súlyosabb helyzetük. Az ipari nyersanyagforrásokon kívül az olcsó munkaerő is Szlovákia (és Erdély) felé irányította a tőkések figyelmét iparvállalatok létesítésekor. A szlovák munkások általában 10—15%-al, igen gyakran 20—25%-al alacsonyabb bért kaptak. (Nem csupán Szlovákia területén, hanem a Budapestre vándorolt szlovák munkások is.) Az ő esetükben alkalmazták leginkább a munkaidő megnyújtását, mint a profit növelésének kissé elavult, de még mindig jól jövedelmező módszerét. Megmutatkozott a szlovák munkások fokozottabb kiszolgáltatottsága a velük való bánásmód, a lakás- és egészségügyi viszonyok tekintetében is. Az orvosi ellátottság hihetetlenül alacsony volt, a legtöbb ipartelepen a lakásviszonyok nem csupán a betegségek fészkei, hanem erkölcsromboló hatásukat is figyelembe kell venni. Ez azt eredményezte, hogy a megbetegedések arányszáma állandóan magasabb volt a szlovák ipari kerületekben. A szlovák munkaerő olcsóságát bizonyította az a helyzet, hogy a szlovákiai iparvállalatoknál az egészség- és balesetvédelmi berendezések hiányának aránya kétszerese vagy még ennél is nagyobb volt az ország más területeihez viszonyítva, beleértve a nagyobbára román nemzetiségű erdélyi kerületeket is. Még kegyetlenebbé tette a kizsákmányolást a gyermekmunka jelentős méretű alkalmazása. Mindezek mutatják az elnyomás magasabb fokát Szlovákia területén, s azt a törekvést, hogy megbontsák a munkásosztály egységét.

JEGYZETEK

- [1] Felvidéki Őr, IV. évf. 8. sz. és III. évf. 3. sz.
 - [2] A felsorolt adatokat l. a Statisztikai Közlemények és évkönyvek megfelelő helyein.
 - [3] *Lenin* művei 22: 101, (Szikra, 1951).
 - [4] *Miloš Gosiorovský*: Príspevok k dejinám slovenského robotníckeho hnutia. 27. lap, Bratislava, 1951.
 - [5] Statisztikai Közlemények, az 1900-as népszámlálás, 2. rész.
 - [6] *Sándor Vilmos*: Nagyipari fejlődés Magyarországon, Szikra, 1954: 593.
 - [7] Ua. 597. és az 1900. évi népsz. adatai.
 - [8] A magyar béketárgyalások.
 - [9] *Szádeczky Kardoss Tibor*: Adalékok a budapesti ipari munkások statisztikájához. Budapest, 1930.
 - [10] Nepszava, 1910. okt. 12.
 - [11] Magyarországi Szocialista Munkásmozgalmak, 1907. Tovább. MOSZMM.
 - [12] A Magyar Királyi Iparfelügyelők tevékenysége (Továbbiakban MKI t.) 1905-ben. Természetesen az iparfelügyelő is a névleges béreket vette figyelembe. Gosiorovský fentemlített munkájában az alábbi kimutatást közli; az 1908-as munkabérekéről:
a munkások 15	%	-ának évi bére	300.—	K. alatt
„	8.6	„	360.—	K.
„	13.6	„	450.—	K.
„	26.2	„	600.—	K.
„	27.9	„	800.—	K.
„	7.6	„	1.250.—	K.
„	0.7	„	1.600.—	K.
- [13] Napred 1906. nov. 15.
 - [14] Uo.
 - [15] Uo.
 - [16] Ua. május. 15.
 - [17] Népjog (Losonc) 1908. április 15.
 - [18] MOSZMM 1907.
 - [19] Kassai Munkás 1912. február 17. és augusztus 17.
 - [20] Ua. januári számok.
 - [21] Ua. 1913. augusztus 23.
 - [22] Ua. 1912. november 9.
 - [23] Az 1884. évi XVII. törvénycikk 118. §.
 - [24] Kassai Munkás 1912. november 9.
 - [25] Ua. 1913. január 15.
 - [26] *Marx*: Bér, ár és haszon. Vál. művek I. 417.
 - [27] Uo. 418—419. lapok.
 - [28] A magyarországi női- és gyermekmunkára vonatkozóan l. *Hatvanyné E. Doris* tanulmányát a Századok 1952-es évfolyamában.
 - [29] Az 1901. évi üzemi és munkásstatisztika; a kereskedelmi miniszter kiadványa.
 - [30] Ua. 1908.
 - [31] Napred 1907. július 15.
 - [32] Ua. május 15.
 - [33] Népjog 1908. október 11. és Naprend 1908. június 15.
 - [34] Robotnícke Noviny, Kassai Munkás stb. 1912-es évfolyamai.
 - [35] Napred 1908. január 15.
 - [36] Az adatok *Hatvanyné E. Doris* tanulmányában.
 - [37] MKI t. 1910.
 - [38] Kassai Munkás 1912. augusztus 17.
 - [39] Ua. 1912. november 9.
 - [40] Ua. 1911. december 23.
 - [41] Ua. 1913. március 8.
 - [42] Napred 1908. január 15.
 - [43] Ruttkai Hírlap 1903. augusztus 30.

- [44] A M. Kir. Ált. Munkásbiztosító Hivatal jelentése az 1912-es évről, III. sz. kimutatás. A városok közül Pozsonyban 9.955, Losoncon 4.110, Besztercebányán 3.447, Kassán 3.002, Zsolnán 2.124, Nagyszombatban 1.995, Liptószentmiklóson 1.970 stb.
- [45] Kassai Munkás 1912. augusztus 17. és 24.
- [46] MKI t. 1905.
- [47] Uo. Különösen rossz volt az arány Trencsénben, Iglón, Pozsonyban.
- [48] Uo.
- [49] Az északi felvidéken 1601 üzemet vizsgáltak meg és 702 egészségügyi intézkedést hoztak — Budapest, Budapestvidéken, Debrecen kerületeiben 1.623 üzemet vizsgáltak meg, s 425 intézkedést hoztak.
- [50] Uo. 1914.
- [51] A Magyar Királyi Kormány Jelentése 1915—1918. évi működéséről.
- [52] MKI t. 1910.
- [53] Ua. 1914. és 1915. Az adatok itt is az iparfelügyelők körébe tartozó üzemekre vonatkoznak.
- [54] Ua. 1905.
- [55] Szakszervezeti Értesítő 1912. 11. sz.
- [56] MKI t. 1910.
- [57] Uo.
- [58] Ua. 1914.
- [59] Ua. 1915.
- [60] Ua. 1905.
- [61] Napred. 1906. november 15.
- [62] MKI t. 1910.
- [63] Marx: A tőke 1. 425. (Szikra, 1949).
- [64] Magyar Statisztikai Közlemények, az 1900-as népszámlálás adatai, 4. rész.
- [65] Szakszervezeti Értesítő 1913. november.
- [66] Az erre vonatkozó adatok fellelhetők I. D. Levin: Nemzeti kérdés a háború utáni Európában, Moszkva, 1934, és a Magyar Békétárgyalások c. kiadványban.
- [67] MKI t. 1905.
- [68] Ua. 1910.
- [69] Uo.
- [70] Uo.
- [71] Kassai Munkás 1907. 1. sz., Napred 1908. szeptember 16., Kassai Munkás 1911. augusztus 26., Robotnicke Noviny 1912. 35. sz., a Kassai Munkás 1912. augusztus 17. sz., MKI t. 1910.
- [72] Népjog 1908. október 11.
- [73] Napred 1907. május 15.
- [74] Chyzer: A gyermekmunka Magyarországon. Budapest, 1909.
- [75] Vas- és Fémmunkások Szaklapja, 1913. március 26.
- [76] MKI t. 1910.
- [77] Uo.
- [78] A Szakszervezeti Tanács előterjesztése Tiszához P. I. A. (XV/1) 1916/1.
- [79] P. I. A. XXII. 2(1916)5.
- [80] P. I. A. XV. 1(1918)21
- [81] Lenin művei 23. 49—50. (Szikra, 1951).

ДАННЫЕ К УСЛОВИЯМ СЛОВАЦКИХ РАБОЧИХ (1900—1911)

И. Полани

Национальное угнетение в эпохе капитализма касалось в первую очередь пролетариата национального меньшинства, усиленная эксплуатация рабочих национального меньшинства являлась важным источником увеличения прибыли финансового капитала. Такое же самое было положение и в Венгрии. Труд Полани показывает, что на территории Словакии в 1900—1914 гг. заработная плата была в общем на 15—20

процентов ниже, рабочий же день был вообще длинее, чем в остальной части Венгрии. Медицинское снабжение, квартирные условия промыслов, санитарные условия мест работы были чрезвычайно тяжёлы, недостатки здравоохранительных устройств вдвойне превышали недостатки других мест. Детской работой пользовались в несравненно большей мере. Всё это означало, насколько велика была эксплуатация словацких рабочих.

GLOSSEN ZU DEN VERHÄLTNISSEN DER ARBEITERSCHAFT IN DER SLOWAKEI (1900—1914)

von

I. POLÁNYI

Zur Zeit des Kapitalismus betraf die Unterdrückung der Nationalitäten in erster Linie das Proletariat, die Ausbeutung der Arbeiterschaft der Nationalitäten war eine wichtige Quelle der Steigerung des Profits des Finanzkapitals. So lag die Sache auch in Ungarn. Die Studie weist nach, daß in der Slowakei zwischen 1900 und 1914 die Arbeitslöhne im Durchschnitt um 15—20 Prozent weniger betrugen und die tägliche Arbeitszeit im allgemeinen eine längere war als in anderen Gebieten Ungarns. Ärztliche Hilfe, Wohnungsverhältnisse in den Siedlungen bei industriellen Betrieben, Gesundheitsverhältnisse in den Arbeitsräumen waren außerordentlich ungünstig. Der Mangel an Einrichtungen für Gesundheits- und Unfallschutz war um das Doppelte größer als in anderen Gegenden. Es wurden verhältnismäßig mehr Kinder als Arbeiter verwendet. Das bedeutete, daß die slowakische Arbeiterschaft den Kapitalisten in gesteigertem Maße ausgeliefert war.

A HEGELI OBJEKTIVITÁSRÓL

Írta: K-TÓTH FERENC

Bevezetés

Hegeltől írni, Hegelt marxista módon értékelni nem könnyű dolog annak ellenére, hogy a marxizmus—leninizmus klasszikusai fellebentették a fátylat filozófiájának a nyelv, a kifejezés és az objektív idealizmus titokzatosságába burkolt igaz valójáról. Sokszor beszélünk Hegel nagy szelleméről, egy-egy vonást helyesen is látunk meg gondolkodása sokszínűségéből, de sajnos mi, a filozófia tömegoktatás képviselői még mindig ott tartunk, hogy különböző ítéleteket mondunk róla anélkül, hogy valójában igazán ismernénk őt [2].

Amikor először olvastam Hegelt, inkább csak éreztem, sejtettem gondolatainak mélységét, bár — FOGARASI, MÁTRAJ professzorok segítségével — már akkor is sokat megláttam gondolatvezetésének nagyonáltságából és sok tekintetben a kátyút, az idealizmust is láttam, amelyben a hegeli filozófia megfeneklett. De akkor még a kifejezések szokatlansága és a stílusbeli nehézség sok mindent elfátyolozott előttem. Sokszor kellett őt olvasnom, sokszor kellett különös gondolatvilágánál gyötrődnöm, hogy tisztábban mutakozzék meg előttem is szellemének gazdagsága. S a vele való komolyabb foglalkozás nyomán aztán egyre többet láttam meg belőle, egyre többet jelentett számomra — többet, mint kezdetben gondoltam.

A filozófiában egyébként sem lehet olcsón hozzájutni kiemelkedő elmék gondolatvilágához. Sok munkával, sok türelemmel, sok elmélyedéssel kell fizetni minden elért eredményért. S így van ez Hegelnél is. Nagyon erős, szinte bevehetetlennek látszó várat ostromol az, aki hozzá akar férkőzni Hegel gondolatvilágához. De a kitartó ostrom itt is eredményre vezet, és a kitartóan ostromlót a végén gazdag zsákmány, nem remélt eredmény jutalmazza. Sok csüggedés, sőt lemondás előzi meg a végén mégis csak bekövetkező győzelmet, mert Hegel elgondolásai felett igen nehéz úrrá lenni — talán legnehezebb az egész filozófiai irodalomban.

Ennek ellenére nem lehet eléggé hangsúlyozni: nem olvasni kell a filozófusokról, hanem olvasni kell őket minél gyakrabban és minél behatóbban. A marxista filozófiát nem is lehet művelni másképpen. Aki nem veszi magának a »fáradságot«, hogy minél több filozófusnak, mi-

nél több munkáján »rágja magát keresztül« becsületes elmélyedéssel, az nem igényelheti magának, hogy komolyan vegyék szavát az egyébként is igényes hazai filozófiai irodalomban.

Szükségesnek látszik ezt hangsúlyozni, mert a felszabadulás után — helyesen — a marxista filozófiai fogalmak széles körben elterjedtek, azonban a filozófiai fogalmak meglehetősen széles körben való elterjedése után, lassan ma már mindenki feljogosítva érzi magát, ha egy-néhány kifejezést felcsipett, vagy a filozófiai szaknyelv olyan-amilyen ismeretére szert tett, hogy maga is »filozófáljon«. A tömegoktatással foglalkozó berek nálunk is nagyön hangossá lett, sokszor csak azért, mert üres fogalmakkal dobálódzunk, s nem értjük meg kellően egymás szavát. Nos ezen a »fogalmi zúr-zavarón« az is segíthet, ha egy kissé, különösen mi, fiatalabbak szerényebbek leszünk és ahelyett, hogy nagy szavakkal dobálódzunk, visszamegyünk a forrásokhoz, a marxizmus—leninizmus klasszikusainak, a filozófia klasszikusainak a tanulmányozásához és munkájuk türelmes tanulmányozása által nyerünk belátást a kérdések lényegébe. Csak ilyen komoly alapvetés őriz meg a nagyhangúságtól és az ismeretekkel való kérkedéstől ott is, ahol valójában hiányzik a saját tanulmányon alapuló, — tehát igaz ismeret.

De egyébként is filozófiát csak a filozófia klasszikusainak olvasása által tanulhat az ember, tehát az által, hogy gondolatvezetésüket nyommon követi, és belátását az alapvető kérdésekbe rajtuk, a velük való foglalkozás által csiszolja, élesíti. S ebből a szempontból a filozófia klasszikusai mindig időszerűek, mert mindig van mondanivalójuk azokhoz, akik szeretnek gondolkodni. Tőlük mindig lehet tanulni, bármikor éltek is ők. Ilyen értelemben örökké aktuális, örökké időszerű marad Hegel is. Őt olvasni, őt tanulmányozni sohasem lesz felesleges. A vele való foglalkozás mindig jutalmazni fogja azt, aki nem riad vissza a kezdeti nehézségektől, hanem van ereje és bátorsága hozzá, hogy megküzdjön a megértés útjába álló akadályokkal.

Az objektivitásról

A hegeli Logika első könyve a lét dialektikáját, a második könyv a lényeg dialektikáját, a harmadik könyv a fogalom vagy az eszme dialektikáját fejti ki. Azt lehetne mondani, hogy a fejlődés dialektikája a harmadik könyvben a fogalom tanában — a szubjektív fogalom, az objektum és az eszme — dominál leginkább [3]. S nem lehet véletlennek tekinteni, hogy LENIN a »Filozófiai füzetek«-ben éppen a harmadik könyvhöz viszonylik a legpozitívebben. Ha gondosan áttanulmányozzuk Lenin jegyzeteit Hegel Logikájáról, [4] akkor azt látjuk, hogy a lét dialektikájához alig van megjegyzése, de növekednek a megjegyzések a lényeg dialektikájához és a legtöbb széljegyzetet találunk a fogalom, az objektum és az eszme dialektikájánál [5].

S ebben a tanulmányban Lenin által is többször kiemelt, vagy kihangsúlyozottan tárgyalt hegeli Logika harmadik könyvének második szakaszát az objektivitást helyezzük vizsgálódásunk gyújtópontjába, s azt részletesen megvilágítjuk. A kiragadott probléma fejtegetése során

meglátjuk, hogyan illeszkedik bele a megsemmisített, megőrzött és magasabb fokra emelt hegeli örökség a marxizmus—leninizmus élő egységébe.

Hegel az objektivitás kétféle felfogásáról ír: »...az objektivitásnak is mutatkozik az a kettős jelentése, hogy szemben áll az önálló fogalommal, de egyben a magán- és magáértvaló.« [6]. Vagyis az egyik felfogás az, hogy szemben áll az objektív fogalommal, a másik pedig az, hogy önmagában és önmagáért létező valami. Míg az objektivitás az előbbi értelemben a szubjektív idealizmusban szemben áll az abszolút igaznak kijelentett Énnel, nem más, mint a sokrétű világ közvetlen léte, melyet csak Énnel való állandó harc képezett. Ezzel szemben Hegel az objektivitást, mint önmagáért és önmagában valót tárgyalja. Ez azt jelenti, hogy a misztifikált szubjektív-objektív egybeesésének álláspontjával szemben azt tartja, hogy a világot, mint tárgyat a szubjektív reflexió minden hozzátétele nélkül kell megismerni. Az »...objektum mentes a szubjektív reflexió hozzátételétől...« — írja [7]. Ez természetesen nem jelenti a szubjektumnak a megismerési folyamatban játszott aktív szerepének a tagadását, hiszen éppen a szubjektum aktivitásának a bevitele a filozófiába volt a német klasszikus idealisták érdeme. Itt Hegel csak a misztifikált fichtei felfogás ellen harcolt, melynek értelmében az Én — az általános alany — tételezi a nem Ént és dialektikus ellentmondásuk, harcuk folytán jön létre a mi világunk.

Tehát Hegel elismeri a természet szükségszerűségeit, azonban a hegeli rendszerben a természet csupán az abszolút eszme lefokozása. S így az objektivitás tárgyalásánál két szempontot kell különösképpen figyelemmel kísérnünk, egyrészt: igaz az, hogy Hegel az ideát, az emberi megismerést a fogalom és az objektivitás egybeeséséből vezeti le, másrészt: viszont állandóan tudatában kell lennie, hogy maga ez az állítólagos objektivitás csak a logika különböző fokozatainak keresztül az önmagát megvalósító abszolút eszme egyik mozzanata, méghozzá éppen elidegenült mozzanata. S így Hegel hiába ismeri el a természeti szükségszerűségeket, — nála a gondolkodás szükségszerűen ható tényezői, törvényei játszanak elsődleges szerepet.

A hegeli objektivitásnak ez a kettős jellege, ez az ellentmondása (hogy az emberi megismeréshez az objektivitáson, az ember célszerű tevékenységén keresztül jutunk el, viszont ugyanakkor ez az objektivitás csak a szellem önmozgásának egyik mozzanata), teszi lehetetlenné azt, hogy az anyagi világ törvényeinek szükségszerűségéből következessenek a gondolkodás törvényeinek a szükségszerűségére. Ebben az értelemben hiába írja Hegel, hogy a dolgok dialektikája hozza létre az eszmék dialektikáját, — s ezek a dolgok csak fogalmak és nem a materialista értelemben vett tőlünk függetlenül létező objektív anyagi világ tárgyai.

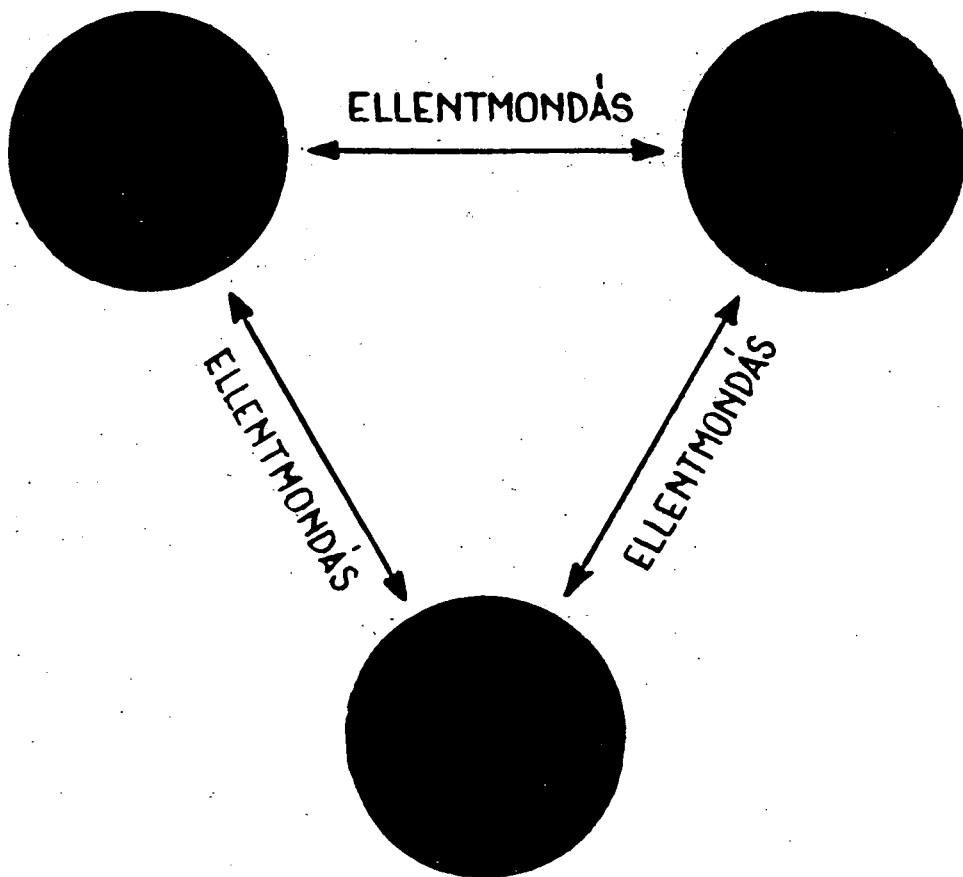
Maga az objektivitás három részből áll, mechanizmus, kémizmus és teleológia. Az utóbbi képezi az első kettő egységét és a cél kategória megvalósulása jelenti az ideához való átmenetet.

1. A mechanizmus

A mechanizmus a tárgyiasság első formája, amelyet filozófiailag a XVII. és XVIII. század mechanikus materializmusa vetett fel és dolgozott ki. A mechanikus materializmus említett formájánál a tárgyak külső összefüggésben állanak egymással és a tárgyak külső összefüggésén szigorú determinizmus uralkodik. Hegel értelmezésében ez nemcsak a természetre vonatkozik, — mint ezt a mechanikus materializmus állította — hanem a társadalomra és a gondolkodásra is.

»...az objektív totalitás miatt a megkülönböztetettek teljes és önálló objektumok, amelyek ennél fogva vonatkozásukban is csak mint önállók viselkednek és minden kapcsolatban külsőlegések maradnak egymással szemben. — A mechanizmus jellege az, hogy bármilyen is az összekapcsoltak vonatkozása egymás között, ez a vonatkozás mindig idegen nekik és nem érinti természetüket, s ha egynek látszatával kapcsolatos is, ez csak összetétel, keverék, halmaz stb. marad.« [8]

Tehát az egyes totalítások — a mechanizmus jellegének megfele-

lően — csak különböző vonatkozásban függnek össze, csak különböző vonatkozásban hatnak egymásra. Vegyünk egy példát a mozgás problematikájából. Ha a mozgást úgy fogom fel, hogy a mozgó totalitás egyik pillanatban itt van, a másikban ott: akkor a belső összefüggést, az ellentmondást, a mozgást mint különmemű ellentétet értelmezem. Ezzel szemben ha a mozgás ellentétességét úgy fogom fel, hogy a mozgás ugyan abban a pillanatban, ugyan abban a vonatkozásban itt is van és nincs is itt, akkor ugyan abban a vonatkozásban vettem fel a belső ellentétek problematikáját.

A totalitások egymásközi vonatkozásait következőképpen lehetne sematikusan ábrázolni:

A körök mindegyike egy totalitásnak felel meg. A nyilak kifejezik, hogy

a) A totalitások kölcsönösen hatnak egymásra.

b) A totalitások csak különböző vonatkozásban — és nem azonos vonatkozásban — ellentétesek egymással.

Tehát nem az egyes totalitásokon belül, hanem a totalitásokon kívül, a totalitások között van csak ellentmondás.

Hegel nem elégszik meg a mozgásnak, a fejlődésnek ilyen mechanisztikus körülírásával, mert »A mechanizmus, mint az objektivitás első formája... felszínes és gondolatszegény szemléletmód, amely sem a természetre, s még sokkal kevésbé a szellemi világra nézve nem ki-elégítő.« [9] Hegel meghaladja a mechanisztikus materializmust, a minőségi csomópontok, a központi testek kialakulásának a feltételezésével. Hegel itt abból indul ki, hogy egy magasabb mozgásforma kialakulása és fennállása mindig egy megelőző alacsonyabb mozgásformán alapul [10]. A magasabb mozgásforma magában foglalja az alacsonyabbakat, ugyanakkor valami újat is ad az addigiakhoz mérten [11]. S így a mozgásformáknak az alacsonyabbrendűtől a magasabbrendű felé való fejlődése során kialakulnak a különböző naprendszerek, minőségi csomópontok, — központosodás megy végbe. Hiszen az egyes naprendszerekben belül a különböző bolygók megint csak egy központi testnek a Napnak vannak alárendelve.

Vagyis a központi testek relatívek: minden központi test még egy átfogóbb totalitásnak van alárendelve [12]. Tehát Hegel értelmezésében a totalitás azt fejezi ki, hogy a szellemi világ egyetlen egységet alkot. Azonban a szellemi világ nagy átfogó egységén belül vannak kisebb egységek is. Pl. totalitás az abszolút eszme, totalitás a tejútrendszer, totalitás a mi bolygónk, ezen belül a természet, a szerves természet, sőt totalitás maga az atom is. Épp úgy totalitás az emberi társadalom, de benne például a feudális társadalom is. Egy hasonlattal élve azt lehetne mondani: a hegeli totalitás olyan kör, amely csupa körökből áll. Nos, a totalitásoknak ez a végtelensége Hegelnél a szellemi világ végtelenségét fejezi ki, az abszolút eszmétől a parányi részecskék világáig. Találóan jegyzi meg SZIGETI elvtárs Hegel eme fejtegetéseinek »racionális magjára« vonatkozóan: »Ezek olyan gondolatok, amelyek a relativitás elméletével kapcsolatban nagy szerepet játszanának, ha egyrészt a filozófusok, akik ezzel foglalkoznak, ismernék Hegelt és materialista módon tudnák felfogni, másrészt a fizikusok, akiknek van

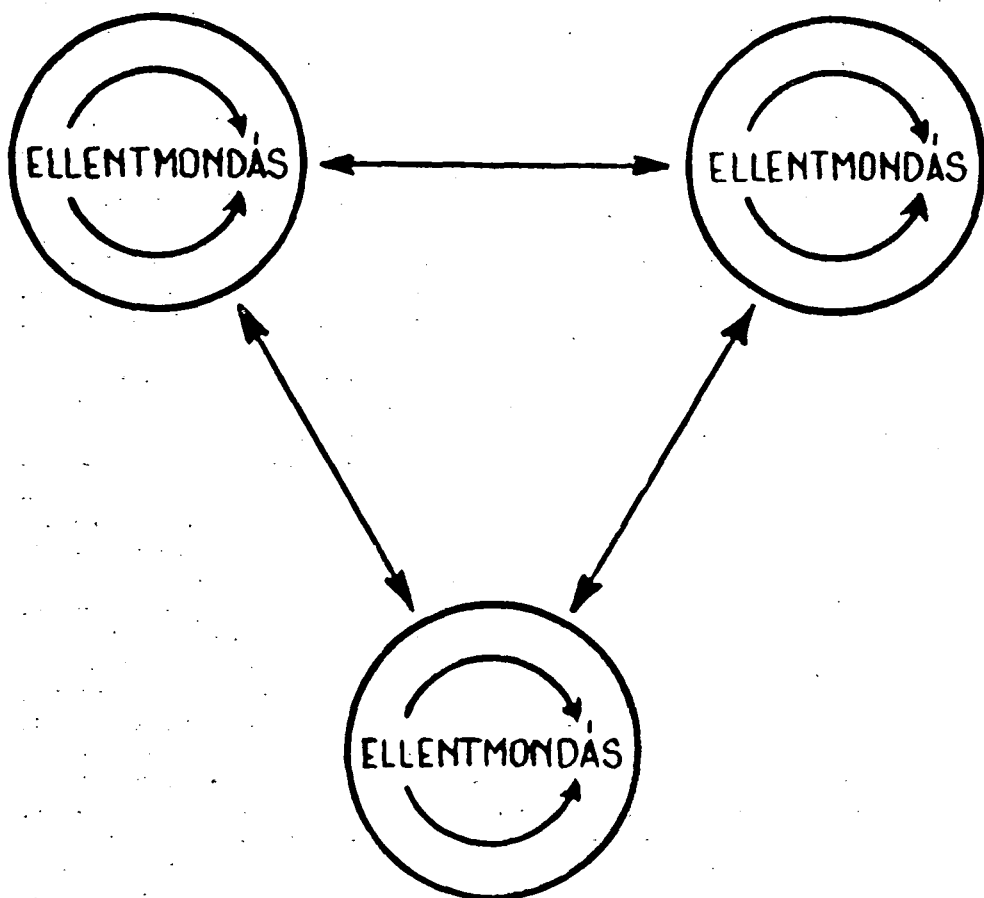
valami filozófiai érdeklődésük, ismernék a dialektikát. Dehát egyelőre általában egyik sem ismeri a másikat, úgyhogy ezeket a gondolatokat nem érvényesítették és nem használták fel.» [13]

2. Kémizmus

»A kémiai objektum abban különbözik a mechanikaitól, hogy az utóbbi olyan totalitás, amely közömbös a meghatározottsággal szemben; a kémiainak ellenben a meghatározottság, tehát a másra való vonatkozás és e vonatkozás mikéntje [14] a természethez tartozik.« [15]

Tehát a kémizmus Hegel értelmezésében átfogó magasabbrendű kategória, mint a mechanizmus. Most miben jelentkezik ez a magasabbrendűség?

A kémizmus folyamatában az egyes minőségi csomópontok, totalitások maguk is átalakulnak. Amíg a mechanizmus folyamatában történő változások nem változtatják meg a totalitások lényegét, addig a

kémiai folyamatban a totalítások benső lényegének a megváltozásával megy előre a fejlődés. Ahogy Hegel mondja: »... saját természete tartja feszültségben [16], s önmeghatározóan indítja meg a folyamatot.« [17] Rajzban a hegeli gondolatot a következőképpen lehetne érzékeltetni.

Mint a rajz sematikusán mutatja, Hegel nemcsak és nem is első-sorban a totalítások közötti különböző vonatkozásokat, összefüggéseket, ellentmondásokat veszi fel, hanem a kémizmusban azonos vonatkozásban, a totalításokon belüli ellentmondásokat is tételezi.

Most miért fontos annak bizonyítása, hogy a totalítások ugyan abban a vonatkozásban is ellentétesek egymással? Azért, mert csak ugyan abban a vonatkozásban felvetett ellentétek mutatják meg azt, hogy az ellentmondás nemcsak külső, hanem belső ellentmondás is. Ha az ellentmondást úgy értelmezem, hogy a totalítások csak különböző vonatkozásban ellentétesek, akkor az ellentmondást csak mint külső ellentmondást teszem fel, bár elismerem, hogy a totalitás, s hogy a totalítások ellentmondásosak, de arra, hogy magukat a totalításokat belső ellentmondás feszíti, nem mutatok rá. S Hegel a kémizmus folyamatáról adott fejtegetéseiben az a novum, hogy a különböző vonatkozásban jelentkező összefüggéseket úgy fogja fel, mint ugyanazon vonatkozásban megjelenő ellentmondások egy mozzanatát. A külső összefüggések csak azért jöhetnek létre, mert belső ellentmondások feszítenek minden totalitást. S ez a belső feszítő erő az, amely a mozgást, a változást előidézi.

»A világot általában az ellentmondás mozgatja, s nevetséges azt mondani, hogy az ellentmondás nem gondolható... Minden ellentétes. Valójában sehol nincs, sem az égben, sem a földön, sem a szellemi, sem a természeti világban, olyan elvont vagy, vagy mint ahogy azt az értelem állítja. Minden, ami csak van, konkrét, tehát magában különböző és ellentétes.« [18] Lenin ehhez hozzáteszi, hogy az eget elhagyva kitűnő materialista megállapítás [19].

Hegelnak a Marx-előtti filozófiájában óriási érdeme, hogy a természet, a társadalom és a gondolkodás minden folyamatában az ellentmondást látja, nagy érdeme az ellentétek egységének a kiterjesztése. Nos, ez az a pont, ahol Hegel a dialektika kifejlesztése terén a *legtöbbet adja*. De ez az a pont is, ahol a polgári gondolkodók éppen az ellentétek egységéről és harcáról szóló tanításával kapcsolatban azt vették Hegel szemére, hogy ez a tudományos gondolkodásnak ellentmondó — megkérdőjelező állítása. Nyilvánvaló, hogy a Hegel utáni polgári filozófia azért támad olyan szenvedélyességgel, még a hegeli dialektika ellen is, mert az ellentmondás, mint hajtó, mozgó erő forradalmi jelentőségű gondolat a társadalom fejlődése szempontjából. S ezért nem lehet véletlennek tekinteni, hogy még a munkásmozgalmon belül is pl. Kautsky és mások, ha el is fogadták Marx zseniális közgazdasági tanait, a dialektikus módszer és az ellentmondás felfogása ellen tiltakoztak. Azt állították, hogy Marx és Engels számára a hegeli ellentmondás volt az a »buktatóháló«, amely őket befonta, és amelynek áldozataivá váltak.

Természetesen, ha a marxizmus klasszikusai értékesítették is Hegel dialektikájából bizonyos gondolatokat, sohasem abban a formában, ahogyan az Hegelnél megjelenik. Az ellentmondásnak, mint hajtóerőnek

hegeli felfogásában az az alapvető hiba, hogy bár Hegel nemcsak a gondolkozásra, hanem a valóságra is vonatkoztatja ezt az ellentmondást, de a valóságot szellemi valóságnak fogja fel, s így nem juthatott el az ellentmondás materialista értelmezéséhez. Nem juthatott el, mert alapvetően a gondolkodásból indult ki, s ezért az ellentétek egységét úgy értelmezi, hogy az ellentétek harcában az egység az uralkodó mozzanat.

3. A teleológia

A tárgyasulás legmagasabbrendű formája Hegelnél a teleológia. A teleológia tárgyalásánál Hegel sok olyan alapvető kérdést érint, amelyet a történelmi materializmusban ki kellene dolgozni. Azt mondhatnánk, hogy ez a hegeli koncepció egyik legsebezhetőbb pontja és egyúttal egyik leginkább továbbfejleszthető része. Ez lesz az a probléma, amelyet megpróbálunk nagyvonalakban és szükségszerűen töredékesen felvázolni, a történelmi materializmus létrejöttéig, annak első konkrét megfogalmazásáig. Ez azért lesz szükségszerűen töredékes, mert nem lehet egy ilyen rövid tanulmány keretében tárgyalni a klasszikus német filozófia marxista továbbfejlesztése mellett, az angol ökonómia és a francia materializmus, a marxizmus létrejöttét érintő fontos vonásait. Itt csak az lehet a célunk, hogy igyekezzünk nyomon követni a marxista filozófia által negatív értelemben kiemelt logikai mozzanat továbbfejlesztését Feuerbachon át Marxig.

Hegel az egész emberiség történetét olyan folyamatnak fogja fel, amelynek során az ember munkája révén létrehozza önmagát. Ennek a folyamatnak egyik szakasza éppen a külsőségeibe belesüllyedt öntudat, a mechanizmus — melynek logikai szempontból azért van döntő jelentősége, mert Hegel volt az első a filozófia történetében, aki először fogta fel a negativitást, mint mozgást, mint a mozgás forrását. Ugy szintén ő volt az első, aki az emberi munkát, a célszerű tevékenységet először fogta fel arról az oldalról, hogy az létrehozza magát az embert.

A cselekvés, a munka önképzés emeli ki az embert abból az őseredeti állapotból, amelyre Hegel igen szellemesen a szellemi állatország kifejezést alkalmazza [20]. Az ember adottsága, képességei, szóval magával hozott, öröklött valósága szerint ebbe a szellemi állatországba tartozik és annak tagja is marad mindaddig, amíg becsületes munkával ezt az eredeti természetét ki nem műveli, magát azzá nem képezi, amivé tehetsége, adottsága révén éppen hivatott lenni. A tehetség maga ebből a szellemi állatországból nem emel ki senkit, egyedül a munka, a cselekvés, az önképzés. Tehát bennünk, őseredeti adottságaink szerint szunnyadó készségek vannak, amelyek egyedül az önművelés által fejlődhetnek ki, s ezáltal válhatunk mi igaz valónkká. Gyönyörű egyébként az a kép is, melyet Hegel ennek illusztrálására alkalmaz. Úgy válnak igazán szellemi lényekké, mondja, hogy a tudat »átteszi saját magát a lehetőség éjszakájából a jelenek napjára« azzal a tudattal, hogy »ami ebben előkerül, az semmi más, mint ami amottan szunnyadt« [21].

Látnivaló, hogy ezt a zseniális gondolatot — amellyel igen közel kerül a dialektikus materializmushoz —, hogy az ember munka révén emelkedett ki az állatvilágból, absztrakt síkon, a valóságtól elszakítva tárgyalja. Ezért írja Marx az »Ökonómiai-filozófiai kéziratok«-ban, [22] hogy az egyetlen munka, amelyet Hegel elismert, a szellemi és absztrakt munka. Nos, ebből a látszólag jelentéktelen tényből következik minden misztifikáció, minden torzítás, sőt: politikai síkon minden konzervatívizmus és reakció (persze közben látnunk kell azt, hogy éppen a fennálló rend apológiájára irányuló törekvés Hegel osztályhelyzetéből következett), amely döntő módon determinálta a hegeli filozófiát. Hegel az embert tárgyalva, nem az objektíve adott társadalmi emberből, hanem az ember öntudatából indul ki. Az abszolút szellem az, amely relatív tárgyasuláson keresztül tör utat magának az önmagába való visszatérés felé. Itt a hangsúly az abszolúton, illetve a relatívon van; a szellem abszolút, állandó tárgyasulása relatív, időleges. Ezt az egész folyamatot Feuerbach nagyon találóan így jellemzi: »A spekulatív filozófia (a hegeli filozófiáról van szó, K-T. F.) csak általánosította, csak a gondolkodásnak, a fogalomnak általában tulajdonságává tette, amit a teológia Isten fogalmának kizárólagos tulajdonságává tett. A gondolkodás és a lét azonossága tehát csak az ész istenségének kifejezése — annak kifejezése, hogy a gondolkodás vagy az ész az abszolút lényeg, minden igazságnak és realitásnak foglalatja, hogy nincs ellentét az észben, ellenkezőleg, az ész minden, mint ahogy a szigorú teológiában Isten minden, azaz minden lényeges és valóban létező.« [23] Ezért írja Feuerbach: »Az „abszolút” filozófia titka tehát a teológia titka.« [24]

Feuerbach rájött arra, hogy minden olyan filozófiai folyamat, amely az elidegenültből indul ki, szükségképpen az elidegenültség megerősítéséhez vezet. Tehát Hegel a fennálló társadalmi rend igenléséhez jut el.

Most nézzük meg részletesebben ezt a folyamatot. Marx a hegeli logikát elidegenült gondolatnak tekinti, amely absztrakciót csinál az emberből és a természetből. A természet mint ennek az absztrakt gondolatnak a tárgyasulása szükségképpen csak elidegenült és feloldásra váró mozzanat lehet. Tehát az elidegenülés és az elidegenülés feloldásának mozzanata Marx szerint nem más, mint az absztrakt logikai, spekulatív gondolat termelésének története.

Az absztrakt síkon lejátszódó logikai kategóriák a termelésben az anyagság kategóriájával szemben felettes szerepet játszanak. De a dolog oldala kettős: az anyagság annak ellenére, hogy alárendelt, egyben (mint már említettük), mint negativitás, tagadás — az egész folyamat mozgatója. Hegel azért, hogy a tárgyasulást negatív mozzanatnak minősíti, közvetve az önmagát elidegenítő és az azt feloldó öntudatot helyezi a trónra.

Feuerbach »felfedte« a hegeli koncepciók mechanizmusát. Hegel az elidegenültből indul ki és a feloldott anyagságon keresztül eljut újra az abszolút szellemig. Tehát ezt a vallási elidegenülésből kiinduló filozófiát ugyanúgy el kell vetni, mint a vallást magát. Feuerbach filozófiájának központjába az embert állította, de nem mint társadalmilag, hanem mint biológiailag meghatározott egységet, nem mint érzéki te-

vékenységet, hanem csak mint érzéki tárgyat. A hegeli elidegenülés felfogását Marx a Tőkében alapozta meg tudományosan a pénz fetisizmus tárgyalásánál [25]. Marx felfedte, hogy az elidegenülés és a tárgyasulás két teljesen különböző fogalom. Az ember a külvilághoz mint anyagihoz viszonyul, ezzel szemben az anyagi valóság csak a társadalmi termelés egy bizonyos meghatározott fokán, a kapitalista termelési rendszerben, amikor az emberek egymásközötti viszonyai dolgok, társadalmi viszonyaiként jelennek meg — válik a valóság az embertől elidegenültté, ellenségesé, s akkor, amikor az ember a tárgyakhoz nem mint lényegi erőinek megnyilvánulásához viszonyul, hanem mint magántulajdonhoz és nem magántulajdonhoz.

Mármint hogyan lehetne megszüntetni ezt az elidegenedett állapotot, amelyet Lefebvre nagyon találóan így jellemez: mindenben, ami megvalósítja az embert (az objektív termékek világa és az ember által létrehozott dolgok) Hegel elidegenedést lát, azokban a tárgyakban, és emberi erőiben viszont, amelyek külső formát öltenek, amelyek elszakítják az embert önmagától, miközben alávetik magukat saját termékeiknek (ilyen a vallás, az állam stb.) Hegel a szellem megvalósulását látja [26]. Marx már 1844-ben meg akarja szüntetni ezt az állapotot és szerintünk ebben nagy segítségére van Feuerbach. Feuerbach elvetette a hegeli tagadás tagadását, mint szükségtelen misztifikációt és a pozitív valóságból indul ki.

Marx ezzel kapcsolatban azt írja, hogy az ateizmus tagadja istent és tételezi az embert, míg a szocializmusnak nincs szüksége erre a következtetésre: magából az élő emberből indul ki [27].

Az ateizmusnak ez a kritikája véleményünk szerint az absztrakt síkon, az ateizmus fegyverével hadakozó és csupán szellemi kritikát gyakorló Bruno Bauer, és Stirner ellen irányul. Marx nem elégszik meg az ateizmussal és mint írja: úgy ahogyan az ateizmus, mint isten megszüntetése, az elméleti kommunizmus kifejlődése, a kommunizmus mint magántulajdon megszüntetése — a valóságos emberi élet tulajdonul követelése [28].

Marx számára a hegeli munkafelfogás nem más, mint annak az objektív aktusnak eltorzult leképezése, amely során az ember létrehozza önmagát és a külvilághoz, mint tevékenysége folytán létrejött dolgokhoz is viszonyul. Marx számára nem objektív lény egyáltalán nem lény, mert nem lehet lény az, amelynek nincsenek természetes szükségletei, amelyeket csak az objektív világ tárgyai elégíthetnek ki. Ezáltal Marx a hegeli munka felfogását a materialista felfogás magasabb síkjára emeli: nála társadalmi praxissá válik az embernek tárgyakat tételező, illetve létrehozó és azokhoz, mint az objektív külvilághoz viszonyuló tevékenysége. Röviden: a munka, ami Hegelnél az objektivitás, tehát az elidegenülés szférájában játszódik le, Marxnál az embernek, mint önmagát társadalmi lényként létrehozó praxissává válik.

S ha a problémát történeti síkon vetjük fel, akkor láthatjuk, hogy míg a hegeli folyamat hajtóereje a tagadásnak csupán üres formális kategóriája, addig Marxnál a fejlődés hordozója maga a proletáriátus, amelyet Marx a múlt század 40-es éveiben joggal vetett egybe a hegeli teljes negativitással. De mint Lefebvre írja, [29] a proletáriátus azóta

pozitív erővé vált, amely napról napra erősödik és növekszik. De Le-febvre nem említi meg, és ez helytelen, hogy a proletáriátus minden öntudata, szervezettsége ellenére a kapitalista társadalomban társadalmi funkcióját tekintve csak negatív lehet, negatív abban az értelemben, ahogyan Marx Proudhonnal polemizálva írta: a történelem rossz oldala (negatív oldala) az, amely a történelmet csinálja azáltal, hogy létre-hozza a harcot [30]. A proletáriátus pozitív társadalmi erővé csak ott válhat, ahol már megdöntötte a kapitalizmust, ahol diktatúrájával el-nyomja a megdöntött társadalmi rend ellenforradalmi elemeit és az egész népet a szocializmus építésének útján vezeti (mint a népi demok-ráciákban) vagy ott, ahol a proletáriátus diktatúrájának már csak külső reakciós erők fékentartására irányuló funkciója maradt meg és ahol a kommunizmus alapjait rakják le (a Szovjetunióban).

A Német Ideológiában [31] — amelyet Marx és Engels közösen írtak — nyer először a történelmi materializmus tudományos kifejtést, megfogalmazást. Itt a dolgoknak Hegelhez fűződő logikai vonatkozásait érintjük. Marx és Engels kifejtették ezt a tételüket, hogy az öntudat sohasem lehet más, mint a tudatos lény — amely felfogás egyenesen Hegelnek azon tétele ellen irányul, amelynek értelmében létezik az embertől független önálló szellem öntudat. Mivel az ember termeli a gondolatokat, kategóriákat, ezeknek nincsen az emberi történelemtől független történetük, hanem az a mód, ahogyan az emberek termelnek egyúttal döntő módon meghatározza eszméiknek termelési módját. Tehát nem a tudat határozza meg a létet, hanem a lét a tudatot. Marx a munka üres és elvont kategóriáját megtölti élő és konkrét tartalom-mal: történetileg megalapozza az embert létrehozó és reprodukáló munkát.

Hegel a teleológia segítségével megy át a mechanizmusból az életre. »Ez a belső hegeli cél nem egy cselekvő harmadikat importál a természetbe, hanem magából a dolog szükségszerűségéből adódik« — írja Engels az Anti-Dühringben [32].

Hegel maga is kiemeli, hogy sokkal többre tartja Aristoteles belső célszerűségét, mint a modern teleológia külső célszerűségét. »A cél ön-magában a realizálásra irányuló vágy« — írja Hegel [33].

A célszerűség nagyon fontos mozzanat Hegelnél. Hegel ennek se-gítségével egyeztetni össze a szubjektív emberi célt, a vele szemben álló objektív külvilággal. A szubjektív cél önmagában hordja tagadását: a valóságát. Feloldása a célszerű tevékenység során megy végbe, ekkor a szubjektív cél objektívalódik, tárgyiasul — tehát megvalósul, mint az emberi cél és a külvilágnak a célszerű tevékenység által közvetített egysége. Itt tehát egybeesik a szubjektum: eljutottunk az ideához. Ezt a folyamatot, tehát a cél tárgyiasulását, a célszerű tevékenység eszköze közvetíti. Erről Hegel ezt írja: »hogy a cél a tárggyal közvetlen vi-szonyba kerül és hogy maga a tárgy közé egy másik tárgyat iktat közbe, ezt olybá vehetjük, mint az észnek a cselét« [34].

Itt rögtön eszünkbe jut a munkaeszköz marxi megfogalmazása: az a szerszám, amit az ember önmaga és a munkatárgy közé iktat. Hogy ez valóban az emberi ész találékonysága, hogy a munkafolyamatot va-lamilyen eszköz közbeiktatásával könnyítsük meg, azt az emberi praxis

az ősember munkaeszközként felhasznált első kódarabja óta egészen a modern nagyipari gépekig nagyszerűen bebizonyította. Természetesen az emberi észnek ezt a találékonyágát a termelési mód adott fejlettsége mindig döntő módon determinálja.

Hegelnél az elért eredmény teljesen egybe esik a szubjektív céllal. Itt is, mint mindenütt, világosan kitűnik, hogy Hegel a problémákat csakis absztrakt síkon vetette fel: itt sem gondol a társadalmilag meghatározott körülmények közt cselekvő ember tevékenységének társadalmi következményeire. Tudjuk, hogy a cselekvések társadalmi eredménye az emberiség előtörténetében mindig sok egyes akarat összeütközéséből tevődik össze. Amit az egyes ember akar, mindenki más megakadályozza, és azt, ami kialakult senki sem akarta [35]. A szubjektív cél megegyezése eredménye csak a szocialista társadalomban valósulhat meg, ahol megszűnnek az ellentétes osztályok és ahol a tervszerűvé vált termelésben megszűnik az anarchia.

Hegel élesen megkülönbözteti a ható okot és a vég okot. A ható ok a szükségszerűség (tehát a mechanizmus), a vég ok pedig a szabadság (tehát a teleológia) területéhez tartozik. Marx a doktori disszertációjában, amelyben Epikuros és Demokritos természet filozófiájának különbözőségét tárgyalja, az egész problémát a szabadság és szükségszerűség ellentétének ragadja meg. Kimutatta, hogy az általános felfogástól eltérően a két filozófus alapjában különbözik egymástól. Míg Demokritos mindent a szükségszerűségre vezet vissza, nála a világ abból a szükségszerűségből jött létre, hogy az atomok örvénylő mozgással keringenek és így egymással összeütközve alkotják a világot, addig Epikuros-nak nincs szüksége ilyen külső segítségre. Epikuros azt vallja, hogy nem szükségszerű a szükségszerűségben élni, viszont a szükségszerűséget meg lehet fékezni. Epikuros nem elégszik meg az atomoknak azzal a kettős mozgásával, amelyet Demokritos állapított meg először, hogy egyrészt az atomok egyenes vonalban zuhannak, másrészt pedig kölcsönösen összeütköznek (mivel ez a felfogás, amely magukat az atomokat minden autonómiájuktól megfosztja, így szükségessé teszi egy külső erő bevezetését), hanem Epikuros az atomoknak kétféle mozgása mellé felvesz még egy másikat — az atomoknak az egyenes vonaltól való elhajlását. Az egyenes vonalban eső atomok így összeütköznek az elhajlókkal és különböző csoportosulásaikból minden idegen erő és kívülről behozott szükségszerűség nélkül jön létre a világ. Epikuros csak úgy lehetett következetesebben materialista, mint Demokritos, hogy a szükségszerűséget és a szabadságot úgy fogta fel, mint egy egység egymást kölcsönösen feltételező és kiegészítő mozzanatait. Érdekes, hogy a merev szükségszerűséget valló Demokritos számára a világban nincsen igazság, vagy ha van is, nem ismerhetjük meg. Ez Demokritosnak abból a felfogásából következik, hogy elszakítja a lényegét, az atomokat a jelenségektől, tehát a külvilág tárgyaitól, ahogyan azok számunkra adva vannak, ezzel szemben Epikuros számára az érzékeny igazság hírnökei, és így a jelenségeket Demokritostól eltérően úgy tudja felfogni, mint a lényeg objektív érvénnyel bíró megjelenési formáit.

A marxista értelemben vett szabadság nem más, mint a külvilág, tehát a társadalom és a természet objektív tendenciáinak, törvényeinek

tudatos felismerésén alapuló cselekvés. A marxista—leninista párt a munkáosztály élcsapata, stratégiai taktikája az objektív helyzet, az osztály erő-viszonyok és a forradalmi tapasztalat, valamint az osztályharc perspektíváinak figyelembevételén alapul. Lenin írja, hogy »1905-ben a „parlament” bolsevik bojkottja rendkívül becses politikai tapasztalatokkal gazdagította a forradalmi proletariátust, mert megmutatta, hogy a harc legális és illegális, parlamenti és parlamenten kívüli formáinak kombinálása mellett néha hasznos, sőt feltétlenül szükséges a harc parlamenti formáiról való lemondás. De ha ezeket a tapasztalatokat vakon, szolgai módon, kritika nélkül más viszonyok között, más helyzetben akarjuk felhasználni, akkor a legnagyobb hibát követjük el.« Így »... hiba volt a bojkot 1907-ben, 1908-ban és a következő években, amikor egyrészt, nem lehetett azt várni, hogy a forradalmi hullám emelkedni fog és felkelésbe csap át, és amikor, másrészt, a megújuló burzsoá monarchia egész történeti helyzete szükségessé tette a legális és illegális munka kombinálását.« [36] A következő marxista pártok felismerik a helyzet szükségszerű tendenciáját, a forradalmi marxistát az különbözteti meg a nyárspolgártól, hogy tudja hirdetni a széles dolgozó tömegeknek, betudja mutatni a széles dolgozó tömegeknek az objektív helyzetből adódó szükségszerűségeket.

A szocializmusban a hegeli szubjektív cél a szabad és minden önkénytől mentes emberek kollektív, társadalmi síkon és tudományosan megalapozott tervében jelenik meg. Mint már említettük, itt a megvalósult cél, az eredmény teljesen egybeesik a társadalmilag kitűzött céllal. Ezeknek a terveknek a szocializmus, vagy kommunizmus építése különböző fázisainak megfelelően más és más a közvetett céljuk, de abban a végső célban mindegyik terv megegyezik, hogy egyre inkább növelni akarják az embernek a természetfeletti hatalmát és mind fokozottabban érvényesítik a szocializmus gazdasági alaptörvényét (lásd Népi Demokráciák szocializmus építésének szakaszait, kommunizmus építésének szakaszát), amit Hegelnél csíra formájában úgy találunk meg, hogy a célszerű tevékenységen keresztül haladunk túl az egyszerű természeti mechanizmuson és jutunk el az abszolút szellemig.

Hogy Hegel objektív idealista (és itt az objektív jelzőre tesszük a hangsúlyt) az nagyon jól kitűnik abból, hogy az emberi célt másodlagosnak tartja a vele szemben álló külvilággal, viszont ugyanakkor idealista lévén, az emberi célról azt tartja, hogy teljesen független a világtól. A materialista számára éppen a világ elsődlegességéből következik (és itt túlhaladja a szükségszerűen megtorpanó Hegelt, aki ha tovább menne, átcsapna a materializmusba és így inkább kompromisszumot köt), hogy a külvilág egyúttal létrehozza és döntő módon meghatározza magát a célt, kitűzésének idejét és körülményeit.

Nyilvánvaló, hogy az emberek csak akkor tűznek ki valamilyen célt maguk elé, hogyha ezt valamilyen objektív szükségszerűség megköveteli. Más kérdés az, hogy az adott történelmi fázisban egybe esik-e ez a szükségszerűség a lehetőséggel, azaz meg vannak-e az előfeltételek a célnak nemcsak a kitűzéséhez, hanem megvalósításához is. Pl. Babeuf 1794-ben a forradalom következetes véghezvitele érdekében kitűzte a népi diktatúra célját, tehát a népnek olyan ideiglenes dikta-

túrráját, amely elnyomja a kizsákmányoló kisebbséget a kizsákmányolt többség érdekében. A célnak erre a kitűzésére a forradalom érdekében objektív szükség volt: a nép vívta ki a győzelmet a hűbéri rendek felett, de a burzsoázia annak az alapvető ellentmondásnak megfelelően, hogy a politikai hatalom a népé, a gazdasági hatalom a burzsoázia kezében volt, fokozatosan a burzsoá diktatúra felé akarta a forradalom menetét irányítani. Ezenkívül a népi diktatúrát nem lehet olyan néppel gyakorolni, amelynek egy eleme sem tudja a fennálló társadalmi rendet úgy megdönteni, hogy azt egy másik, egy magasabb típusú termelési renddel váltsa fel. Tudniillik, a fentemlített népforradalom idején a proletariátus csiráiból: a manufaktúrába tömörülés kb. 50 ezer munkásból és a külvárosokba szorult testületeken kívüli mesterekből, szakmánkívüliekből, valamint kiskereskedőkből állt. És mivel nemcsak az 1789-es, hanem az 1830-as és 1848-as forradalmaknak is az volt a feladata, hogy a burzsoázia egészét juttassa a hatalomra, így Babeuf népi diktatúrája történelmi szempontból haladásellenes volt, mivel a születő kapitalizmussal és az azzal együtt felnövekvő és osztállyá szervezkedő proletariátussal egyáltalán nem számolt.

A célt az eszköz kapcsolja »azonosítja« az objektív valósággal. »A cél egy eszköz által kapcsolódik össze az objektivitással és ebben önmagában.« [37] Az »azonosítás«, a kapcsolat, az összefüggés megmutatása után, kiemeli, megmutatja az eszköz magasabbrendűségét is. »... az eszköz magasabbrendű a külső célszerűség véges céljainál; — az eke tiszteletre méltóbb, mint közvetlenül az általa szerzett élvezetek és a célok. A szerszám fennmarad, míg a közvetlen élvezetek elmúlnak és feledésbe mennek. Szerszámaiban van az ember hatalma a külső természet felett...« [38]

A marxizmus klasszikusai a munkaeszközök, tehát közvetve a gazdasági folyamat elsődlegességét mindig kihangsúlyozzák és központba helyezik. Hogy milyen fontos Hegelnek az a felfedezése, hogy a fogasztási cikkeknel, s általában a munkaeszközök révén létrejött termékeknel sokkal lényegesebbnek tartja a munkaeszközöket, akkor tűnik ki világosan, ha figyelembe vesszük a marxizmus klasszikusainak tanítását a munkaeszközök döntő szerepéről.

Lenin a következőket írja erre vonatkozóan: »figyelemre méltó: Hegel az ember gyakorlati célján és tevékenységén keresztül közeledik az „eszméhez”, mint a fogalom és az objektum egyezésére az eszméhez, mint igazsághoz. Egészen közeljön ahhoz, hogy az ember a gyakorlatával bizonyítja be eszméinek, fogalmainak, ismereteinek, tudományának objektív helyességét« [39].

Ezért írja Marx: »A misztifikáció, amelyben a dialektikának Hegel kezében része volt, semmiképp sem akadályozta annak, hogy ő volt az első, aki általános mozgási formáit először tárta fel átfogóan és tudatosan.« [40] A dialektika Hegelnél a fejetetején áll. Talpára kell állítani, hogy a misztikus burokban az ésszerű magot felfedezzük [41].

Mármint, hogyan hajtotta végre Marx ezt a feladatot? Erre csak akkor tudunk rámutatni, akkor tudjuk konkrétan elemezve kimutatni,

ha megvizsgáljuk A tőkében, hogy hogyan tárja fel Marx a polgári termelési viszonyok törvényszerűségeit, a »talpraállított«, vagyis materialista dialektikus módszer segítségével. S ezt a következő fejezetben fogjuk elvégezni.

JEGYZETEK

- [1] A tanulmány a szerző — 1958-ban megvédett — egyetemi doktori disszertációjának egy fejezetét tartalmazza.
- [2] Hegel filozófiai hagyatékának részletes marxista feldolgozását Erdei László kezdte meg a hegeli logika első fejezetének kritikai elemzésével. A kitűnő munkát lásd: *Erdei László: A megismerés kezdetei.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1957.
- [3] *Hegel: A logika tudománya. II. rész.* Akadémiai Kiadó. Budapest 1957: 185—440.
- [4] *Lenin: Filozófiai füzetek.* Szikra. Budapest, 1954: 61—213.
- [5] Uo.: 141—213.
- [6] *Hegel: A logika tudománya. II. rész.* 310. old. Id. kiadás.
- [7] Uo.: 310—311.
- [8] Uo.: 312.
- [9] *Hegel: Enciklopédia. I.* Akadémiai Kiadó. Budapest, 1950: 288.
- [10] Uo.:
- [11] Uo.: 289.
- [12] Uo.:
- [13] *Szigeti József: A Marx előtti filozófia története. VII. rész. Hegel.* Kézirat. Budapest, 1956. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat. 127.
- [14] Az én kiemelésem: K. T. F.
- [15] *Hegel: A logika tudománya. II. rész.* 327. Id. kiadás.
- [16] Az én kiemelésem: K. T. F.
- [17] *Hegel: A logika tudománya. II. rész.* 328. Id. kiadás.
- [18] *Hegel: Enciklopédia. I.* 198. Id. kiadás.
- [19] *Lenin: Filozófiai Füzetek.* 167. Id. kiadás.
- [20] *Hegel: Phänomenologie des Geistes. Verke. II. kötet.* 239.
- [21] Uo.: 301.
- [22] *Marx: Ökonómiai-filozófiai kéziratok. MEGA. I. 3.* Berlin, 1932.
- [23] *Feuerbach: Válogatott filozófiai művei.* Akadémiai Kiadó. Budapest, 1951: 231.
- [24] Uo.: 230.
- [25] *Vö. Marx: A tőke. I. kötet.* Szikra. Budapest, 1948: 82—83.
- [26] *Vö. Lefebvre: Formális logika, dialektikus logika.* Hungária Kiadó. Budapest, 1949: 74—75.
- [27] *Vö. Marx—Engels: A német ideológia.* Szikra. Budapest, 1952: 73—75.
- [28] *Vö. Uo.: 106—108.*
- [29] *Lefebvre: Formális logika, dialektikus logika.* Id. kiadás: 258—259.
- [30] *Vö. Marx: A filozófia nyomora.* Szikra. Budapest, 1952: 123—124.
- [31] *Marx—Engels: A német ideológia.* Szikra. Budapest, 1952.
- [32] *Engels: Anti Dühring.* Szikra. Budapest, 1948: 96.
- [33] *Hegel: A logika tudománya. II. rész.* Id. kiadás: 342.
- [34] Uo.: 348.
- [35] *Vö. Marx—Engels: Válogatott levelek.* Szikra. Budapest, 1950: 493.
- [36] *Lenin: Művei I.* Szikra. Budapest, 1951: 20—21.
- [37] *Hegel: A logika tudománya. II. rész.* Id. kiadás: 343.
- [38] Uo.: 346.
- [39] *Lenin: Filozófiai Füzetek.* Id. kiadás: 264.
- [40] Az én kiemelésem: K. T. F.
- [41] *Marx: A tőke. I.* Szikra. Budapest, 1949: 22.

О ГЕГЕЛЬСКОМ ОБЪЕКТИВИЗМЕ

Ф. К. Тот

Труд трактует переход гегельского понятия в предметный мир, в объективизм основании марксизма. Гегель признает такую предметность, независимо от сознания человека, которая подчинена субъективности, понятию как мирособстанции. Значит предметы стоят вниз головой: что объективно — то субъективно и наоборот: что субъективно — то объективно.

Вопреки этому при гегельской анализации предметности создаются интересные категории. По мнению Гегеля объективизм имеет три момента: механизм, химизм, теология. Из трёх моментов объективизма труд пробует вылучить рациональное зерно. Из механизма — диалектику универсальной связи, из химизма — борьбу противоположностей, а из теологии то, что труд сделал человека человеком, а также марксистское толкование категории цели.

ÜBER DIE HEGELSCHES OBJEKTIVITÄT

von

F. K. TÓTH

Die Studie befaßt sich auf marxistischer Grundlage mit dem Übergang des Hegelschen Begriffs in die sachliche Welt, in die Objektivität. Hegel läßt, unabhängig vom Bewußtsein des Menschen, nur eine solche Sachlichkeit gelten, die der Subjektivität, dem Begriff, als der Weltsubstanz untergeordnet ist. Die Sachen stehen also auf dem Kopf: was objektiv ist — ist subjektiv, und umgekehrt: was subjektiv ist — ist objektiv.

Trotzdem entstehen bei der Analyse der Hegelschen Sachlichkeit interessante Kategorien. Nach Hegel hat die Objektivität drei Momente: den Mechanismus, den Chemismus und die Teleologie. Die Studie versucht, aus den drei Momenten der Objektivität den »rationalen Kern« herauszuschälen: aus dem Mechanismus: die Dialektik des universellen Zusammenhangs; aus dem Chemismus: den Kampf der Gegensätze; aus der Teleologie: daß die Arbeit den Menschen zum Menschen gemacht hat, sowie die marxistische Deutung der Kategorie des Zieles.

ÁLTALÁNOS ISKOLAI TANULÓK FÁRADÉKONYSÁGÁNAK PSZICHOLÓGIAI VIZSGÁLATA

Írta: GERÉB GYÖRGY

Oktató-nevelő munkánk hatékonysága, eredménye mindenekelőtt attól függ, képesek vagyunk-e a tanulókat tartós és szilárd ismeretekhez, készségekhez juttatni. Az ismeretek tolmácsolása, a tények és általánosítások rendszerének biztosítása a didaktikai feltételek megteremtését, egyben a szükséges lélektani törvényszerűségek felismerését feltételezi. Csakis a tanulók figyelmének, emlékezetének és gondolkodásának kellő frissesége mellett lehetséges az iskolai célok megvalósítása.

Az optimális figyelmi állapot a bevézés eredményességének feltétele a megértést, logikus gondolati működést mintegy struktúráisan biztosítja. Ugyanez vonatkozik a tanulásra, vagy a számonkérés mozzanataira. A friss, pihent gyermek iskolai teljesítménye híven tükrözi tudását, a befektetett munkát, míg a fáradt gyermeket cserbenhagyja emlékezete, tudása bizonytalan, gondolkodása kapkodó. Mindennek következménye megmutatkozik az iskolai eredményben, nem csupán az oktatás, hanem a nevelés terén is. A fáradt gyermek »elkalandozásai« viselkedési rendellenességhez vezetnek, másrészt teljesítménye nincs arányban végzett munkájával, elkedvetleníti, esetleg etikai szempontból is kifogásolható lépésekhez vezet. A gyermek munkáját jelentős mértékben befolyásolja egészségi, idegrendszeri, pszichés állapota, életkörülményei.

Tanulmányunkban elsősorban mentálhygienés szempontból közelítjük meg a kérdést, kutatva a fentebb jelzett hatások közül a gyermek fáradékonyságának, megterhelésének lélektani alapjait. Szeretnénk adalékot szolgáltatni a helyes iskolai és otthoni életrend pszichológiai követelményeihez. Vizsgálódásainkat az általános iskola felső osztályaiba járó tanulókra korlátoztuk, bel- és külterületeken lakó fiú- és leánytanulók adatait egyaránt figyelembe vettük. A falusi gyermekek, továbbá a középiskolai tanulók hasonló jellegű vizsgálatát folyamatosan végezzük.

A fáradékonysági tényezők lélektani vizsgálata, elemzése közelebb visz bennünket ahhoz, hogy reális alapokra fektessük a gyermekek teljesítő képességének, helyes megterhelésének elbírálását.

A reális tantervi követelmények felállításánál figyelembe kell venni ezt a fontos szempontot is. Ismerni kell az egyes osztályokba

járó gyermekek életkori sajátosságait, tudásanyaguk fogalmi szintjét, mélységét, egyben azonban a gyermek teherbíró képességét is. Az ismeretek, készségek elsajátítása, a nevelési célok megvalósítása, csak akkor mondható igazán eredményesnek, ha a gyermekre szabott követelmények, a tanulók munkája mentes minden káros túlerőltetéstől, fejleszti testi és lelki erőit, boldog és kiegyensúlyozott életet biztosítván a gyermeknek.

Az utóbbi időben világszerte és hazánkban is egyre inkább hallunk aggódó hangokat: biztosítjuk-e eléggé a gyermek harmónikus fejlődését, nem terheliük-e túl őket, reálisak-e velük szemben támasztott követelmények? OFFNER [1] szerint a pedagógia egyik legfontosabb kérdése ez, éppen ezért a »kísérleti lélektan egy munkaterületén sincs az oktatás gyakorlati kérdéseivel közelebbi kapcsolatban, mint a fáradtságvizsgálat területén«. CLAPARÈDE [2] éppen azért tartja a fáradtságvizsgálatot a pedagógia egyik legfontosabb kérdésének, — mert a szervezet ellenállóképességének tanulmányozása, az iskolai munka végzésének feltételeit kutatja. NAGY [3] megfogalmazása szerint »életbevágó pedagógiai érdekek fűződnek a gyermekek szellemi munkateljesítő képességének szabatos megállapításához«. Hasonlóképpen nyilatkozik ANTROPOV [4] és MEISNER [5]. Szerinte a mai iskola legidősebb kérdés a túlterhelés, a helytelen időbeosztás, a munka és pihenés aránytalanságainak vizsgálata.

A túlterhelés időnként felmerülő kérdés. Nincs igaza azonban KORNIS [6] elméletének, hogy a túlterhelés, »állandó velejárója a kultúra haladásának, mint ahogyan a civilizáció terjedésével együtt jár pl. a villanyvilágítás«. Arra törekszünk, hogy egyre fejlődő iskoláink a túlterhelés kiküszöbölésével is színvonalas munkát végezzenek.

Természetes, hogy mint minden munka, az iskolai elfoglaltság következtében is elfáradnak tanulóink. A fáradtság valamely tevékenység természetes fiziológiai és pszichológiai következménye. Minden funkcionális működés bizonyos idő elteltével elfáradásra vezet, amikor »ideiglenesen csökkent, - vagy meg is szűnt a sejtek, szövetek, szervek és az egész szervezet ingerlékenysége« [7]. A gyakori és gyorsan fellépő fáradékonyság, kimerülés azonban a szervezetet, idegrendszert ért nagymértékű, nehezen elviselhető megterhelés következménye, míg a fáradékonyság fogalma azt fejezi ki, hogy az egyén mennyire hajlamos az elfáradásra. Ezért STERN [8] helyesen domborítja ki a fáradékonyság »élményfogalom« jellegét és szubjektív vetületét. Károsnak kell minősítenünk minden olyan fáradtságot tükröző idegállapotot, közérzést, amely levertséggel, kedvetlenséggel, egyes cselekvéstől való visszahúzó-dással, a teljesítmény rohamos csökkenésével, s a kimerültség egyéb testi-lelki megnyilvánulásaival jár. Az iskolás gyermek eredményeinek hirtelen romlásánál, teljesítményének, nagymértékű csökkenésénél PRIHODA [9] szerint mindenkor számolnunk kell a kimerültség tényezőjével.

A figyelem és fáradtság görbéinek sajátos összefüggéseire mutatott rá RANSCHBURG [10]. A fáradt, kimerült gyermek figyelmi kapacitása

egyre csökken, nyugtalan, álhatatlan és csak akaratommegfeszítéssel tudja ellensúlyozni a figyelmét, fenyegető fáradtságot, ennél fogva »az energiatartalékokból« fogyaszt. A gyakorlékonyság és munkakedv ideig-óráig ellensúlyozza a fáradtság jelentkezését, de csak elodázhathatja azt. A fáradtság jelentkezésekor, különösen a túlterhelés esetében az egészséges gyermek a »figyelmetlenség szelep«-jét nyitja meg, általa a teljesítmény csökken, de az erősebb kifejtést igénylő energia megóvása árán. STERN [11], IVANOV SZMOLENSZKIJ [12] rámutatott arra, hogy a tanulmányi munka, különösen a fáradtan is folytatott szellemi tevékenység a kérgi szintézis és analízis erős igénybevételel kívánja meg. Csupán a gátlási jelenségek vehetik elejét a további elfáradásnak. A bágyadság és álomosság a védőgátlás formájában óvja meg az idegrendszert (PAVLOV [13].) A gyermeknél SZOVJETOV [14] szerint két fázis mutatható ki az elfáradás során. Az első a motorikus nyugtalanság szakasza, a második pedig az általános gátlás szakasza, amelyekben a bágyadság és az álomosság jelentkezik. Ezeknél a gátlási jelenségeknél nyomon kísérhetjük az iskolai megterhelések során a tanulók kérgi dynamikájában történt elváltozást. BOGACSENKO [15] vizsgálataiban kimutatta, hogy először az aktív belső gátlási folyamat gyengül meg, megromlik az izgalmi és gátlásfolyamatok kölcsönös kapcsolata.

Ismeretes, hogy a szorongások, különböző neurózisok mélyén gyakran megtalálható az egyén erejének túlhajszolása, akár ügybuzgóságból, akár pedig a maga elé állított követelmények és lehetőségek, illetőleg képességek aránytalanságából is fakadjon [16]. Mindez fokozott mértékben érvényes a fejlődésben lévő gyermek, növendék esetében.

A túlterhelés fogalmát iskolai vonatkozásban a következőkben határozhatjuk meg: »túlterheltnek mondjuk a tanulót, ha a reá szabott követelményeket jószándékkal is egyáltalán nem, vagy csak nagy megérőltetés árán tudja teljesíteni [17]. A túlterhelés fogalmából következik, hogy objektív és szubjektív tényezők rezultánsának tekinthető. Egy meghatározott korú és előképzettséggel rendelkező, minden tekintetben normális és egészséges gyermek számára körvonalazhatók azok a feltételek, amelyek mellett lelki egészségét megőrizheti. Az életkortól függően, pl. helytelen lenne, ha az első általános osztályú gyermeknek három órára lenne szüksége ahhoz, hogy iskolai feladatát elkészítse. Ugyanez az idő gimnazista növendék esetében általában megengedhető. Egyben azonban szubjektív tényezőket is figyelembe kell venni, melyek az egyén rátermettsége, munkakörülményei, egészségi állapota sajátos törekvései által meghatározottak.

Az iskolai fáradtságvizsgálatok előzménye és módszere

Tanulságosak azok a kísérleti eredmények, amelyek iskolai vonatkozásban foglalkoztak a fáradtság lélektani vizsgálatával. Módszertani eljárásuk sokszor kezdetleges, kérdésfelvetésük azonban figyelemre méltó. Áttekintésük messze vezetne, csupán időrendi sorrendtől füg-

getlenül a főbb metodikai eljárásokat s néhány képviselőjét említjük meg.*

A 900-as évek elején tért hódítottak az erőnlét, fizikai teljesítmény és szellemi fáradtság correlatioján alapuló mérések. Elgondolásuk szerint a kar, a kéz, ujj dolgoztatása teljesítményének regisztrálása rávilágít a tanulók elfáradásának fokára. Eszteziometriás vizsgálatokkal következtettek a tanulók bőri érzékenységének küszöbérték változásainak és a szellemi fáradtságnak kapcsolatára. GRIESBACH [18] nyomán különböző készülékeket állítottak elő e célra. Nürnbergben megtartott Nemzetközi Iskolaorvosi Kongresszus 1904-ben behatóan foglalkozott az iskolásgyermekek fáradtságának és túlterhelésének kérdésével. SAKAKI [20] ismertette négy tókiói iskolában végzett ez irányú mérések eredményét. Ugyancsak eszteziometriás eljárásokat is használt BINET [21] a gyermekek szellemi fáradékonyságának mérésére, iskolaegészségtani vonatkozásban pedig STEINHAUS [22], NOIKOW [23], ABELSON [24], az emlékezet, tanulás és fáradékonyság vizsgálatára pedig SCHUYTEN [25].

MOSSO [26] ergográfja sok kutatót ösztönzött fáradtságmérések végzésére. KEMSIES [27] az egyes tárgyak elhelyezésének, a napszakok fárasztó hatásának kérdését vizsgálta. PHILIPPE [28], TREVES [29], és BLOCK [30] kiterjesztették a módszer alkalmazását az iskolai fáradékonyság időbeli tényezőinek vizsgálatára. KRAEPELIN [31] és munkatársai fárasztási kísérleteket végeztek és többek között az ergografot is felhasználták arra, hogy megállapítsák a munkateljesítmény görbéjét. JOITEYKO [32] és különösen ZIELER [33] a gyermekek fizikai erőnlétét kutatták az iskolai tanítás menetében, — különös tekintettel az évszakokra és napszakokra.

Lényegében az ergográfus eljárásmódhoz hasonló a dynamometriás. CLAVIÈRE [34] az izomfáradtság és szellemi fáradtság összefüggését ennek segítségével vizsgálta gyermekanyagon. Tremometriás eljárással, fűzési feladatok megoldásával a manuális ügyesség és készség alapján is következtettek a szellemi fáradtság mértékére. A teljesítmény kvantitatív és kvalitatív értékét hozták kapcsolatba a fáradtság jelentkezésével DUNHAMM és KRAEPELIN [35].

Az iskolában kézenfekvőek voltak azok a próbálkozások is, amelyek az iskolai feladatok végzését vették a teljesítmény alapjául, s ennek idejét és hibapontszámát hozták kapcsolatba a gyermekek fáradtságával (SIKORSKI [36], BETTMANN [37]). Mások e célra az egyes pszichés funkciók vizsgálatára szolgáló tesztek alkalmazták. A tesztek a teljesítmény és fáradtság kapcsolatának mérésére igen kedveltek voltak. Különösen a figyelem, emlékezet és gondolkodás jellegét és a gyermekek munkájának típusát vizsgálták a fáradtsággal való kapcsolatban (BLUMENFELD [38], PIERON [39] stb.). Az emlékezés vizsgálatát WINCH [40] és BOURDON eljárását főképpen RITTER [41] alkalmazta. Kedvelt volt az EBBINGHAUS által ajánlott kiegészítési próba is. A figyelem és fáradtság kapcsolatait PIERON [42] és STERZINGER [43] szorgalmazták. A

* A fáradtságvizsgálatok fiziológiai részével (légzés, pulzus stb.) dolgozatomban nem foglalkozom, a lélektani eljárásmódokkal is csak iskolai vonatkozásban

folyamatos munkavégzést, valamint az álhatatosság és fáradtság jelenségeit pszichológiai szempontból pszichotechnikai eljárással vizsgálták WINDMÜLLER [44], RUPP [45] és neveléslélektani vonatkozásban THORNDIKE [46].

Legjárhatóbbnak látszott a számolási gyakorlatok útján való fáradtságmérés. Már LASER [47] is alkalmazott egyszerű számolási eljárásokat az iskolai szellemi fáradtság mérésére. Az összeadás és szorzás próbáját BELLEI [48] és NETSCHAJEV [49] alkalmazta. Különösen elterjedt KRAEPELIN [50] eljárás módja, mert számolási füzeteket alkalmazott, melyeken az időt, mennyiséget és minőségi eredményt regisztrálni lehetett. Az órák fárasztó hatását számolási eljárás segítségével vizsgálta BAADE [51], RITTER [52], WINCH [53]. Módosított eljárás módot dolgozott ki LINDNER [54], magyar viszonylatban kísérleteket végeztek RANSCHBURG [55] NAGY [56], és CSER [57]. Az újabb időkben gyógyszerek hatásának teljesítményfokozó értékét, a fáradtság mérését számolási eljárással köthette össze DÜKER [58], valamint a fárasztó hatások és teljesítmény összefüggésének vizsgálatát JERISON [59], a délelőtti és délutáni tanulásnak a figyelemre gyakorolt befolyását DURIČ [60] kutatta.

A reakció, illetve reflexidő mérésén alapuló eljárás mód szintén elterjedt újabb formában. A pavlovi iskola egyre jobban kiterjeszkedett a gyermekek mentálhygienés vizsgálatára, s a fáradtság, pihenés, iskolai vonatkozásainak kutatására. Már BECHTEREV [61] is kezdeményezte az idegvezetésnek napszakonkénti gyorsasága, közti kapcsolatok mérését. A reakcióidő, reflexidő alapulvételét számos kísérletnél tapasztalhattuk. A pavlovi iskola kiegészíti ezen eljárás módot ergográf és tremográfiás módszerrel (BOGACSENKO [62], MEISNER [63]), a statisztikai és kérdőíves eljárást alkalmazta az utóbbi időkben KOTULÁN [64].

A vizsgálati módszer leírása

1954-ben szerkesztett készülékünk segítségével kísérleti alapokra helyeztük az eddig csupán pedagógiai tapasztalatgyűjtéssel és véleménykutatással folytatott eljárásunkat. Megfelelő kérdőívek és statisztikai adatgyűjtésre alkalmas lapok segítségével, valamint a gyermekek által vezetett naplók adatainak kiegészítésével bővítettük vizsgálódásaink módszerét. Reflexometriás eljárásunkat és kiegészítő vizsgálati metodikánkat előzőleg különböző, más céllal végzett kísérletekben is alkalmaztuk (31, 33, 34). Kiterjeszkedtünk a különböző életkorú és iskolatípusba tartozó gyermekek vizsgálatára.

1954 és 1958 között reflexometriás adatokat vettünk fel mintegy 200 gyermekről, ezek közül több mint 100 általános iskolai fiú- és lánytanuló volt. Megvizsgáltuk a tanulók otthoni és iskolai megterhelését, pihenésének, szórakozásának körülményeit. A tényleges alvás idejét összehasonlítottuk a jelentkező alvási igényükkel. A szegedi általános iskolás felső osztályaiban kérdőíveket tölttettünk ki. A kérdések részint statisztikai célokat szolgálták, részint pedig módot nyújtottak arra, hogy a gyermekek észrevételeiket, tapasztalataikat, szubjektív benyo-

másaikat a vizsgált kérdésben kifejezésre juttassák. Adatokat szolgáltatott 4319 V—VIII. osztályos szegedi tanuló 24 általános iskolából:

V. osztályos	1225
VI.	„	1196
VII.	„	912
VIII.	„	986
Összesen:	4319*

A nagyobb időszakra kiterjedő adatgyűjtés mellett 500 szegedi gyermek vezetett 2 héten keresztül naplót, az általunk megadott szempontok szerint, feltüntette személyi adatait, tanulmányi eredményeit, az egyes napok lefolyását. Ezzel egyidejűleg reflexvizsgálatokat is végeztünk 2 iskolában, a délelőtti és délutáni időszakban, a váltásnak megfelelően.**

A hosszabb időszakra kiterjedő összefoglaló kérdőív rovatai:

1. Életkor. 2. Iskola. 3. Osztály.
4. Mennyit tanulsz átlag naponta? 5. Mettől meddig?
6. Mikor fekszel le és mikor kelsz?
7. Elég-e az alvási idő, vagy mennyit szeretnél aludni?
8. Fáradtan, vagy pihenten kelsz fel?
9. Vasárnap hány órákor kelsz fel?
10. Mitől érzed különösen fáradtnak magad délután?
11. Mitől érzed különösen fáradtnak magad az iskolában?

A napló rovatai:

1. Aznap iskolai órák száma.
2. Ebből elméleti óra (leszámítva a rajz, torna, ének).
3. Délutáni elfoglaltság. (Magánórák stb.)
4. A szóbeli és írásbeli tanulásra szánt idő összesen.
5. A lefekvés és felkelés időpontja.
6. A napi alvás összesen.
7. Szórakozásra szánt idő.

A kapott adatokat összevetettük a pedagógusok feljegyzéseivel, valamint a meteorológiai észlelésekkel. Figyelembe vettük az esetleges betegséget, tanulmányoztuk a gyermek iskolai és házi munkáját. A reflexometriás vizsgálatnál előre meghatározott sorrendben fény- és hangingereket adagoltunk. Előző vizsgálataink alapján joggal feltételezhettük, hogy a kapott értékek significansak a fáradtság alakulására, s így tájékoztatást nyújtanak számunkra a gyermekek idegrendszeri állapotáról, kiegészítve a naplók, kérdőívek és megfigyelések adataival.

* Fiúk és leányok vegyesen szerepeltek. A középiskolai, valamint általános iskolai anyag feldolgozása folyamatban van. A statisztikai adatok összegezéséért köszönetet mondok Diószeghy Károlynak, az Ideggyógyászati és Lélektani Gyermekgondozó Intézet munkatársának.

** Az anyag részletes elemzése folyamatban van. Vizsgálatainkat a járás területén is elvégezzük.

Az általános iskola egyes osztályaiba járó növendékek életkor szerinti vizsgálatai még nem fejeződtek be. A felső négy osztály tanulói-
nak adataiból nyert összesített átlagértékek azonban így is jól mutatják
a tanulók heti és napi fáradtságának alakulását. Arányos elosztásban
100 gyermekről nyert eredmények:

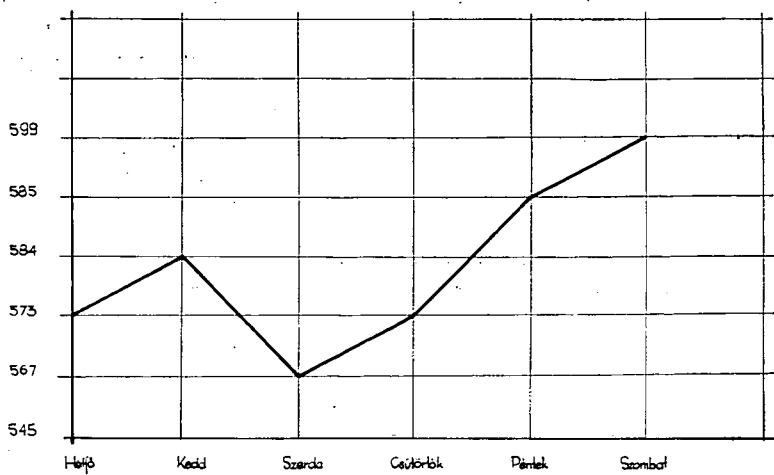
NAPI ÉS HETI VIZSGÁLATI ÉRTÉKEK

Órák	Hétfő	Kedd	Szerda	Csüt.	Péntek	Szombat	Átlag
8	582	569	565	567	585	597	578
9	555	539	538	563	489	580	544
10	530	560	543	583	544	593	559
11	559	591	543	561	586	600	573
12	583	590	570	559	585	595	580
13	593	608	613	592	580	608	599
14	608	635	600	590	608	616	609
összesen:	573	584	567	573	585	599	heti átlag: 580

A grafikon az egyébként is tapasztalt észlelésekkel egybehang-
zóan mutatja, hogy a gyermekek fáradékonysága a keddi értékhez ké-
pest hétfőn, szerdán és csütörtökön kisebb, majd felfelé ível a pénteki
és a szombati napon. A hétfői 573 msec-os érték a keddihez képest alig
11 msec-al jobb. Ennek magyarázata, hogy — bár a szünnap után pi-
hentebbek a gyermekek —, de a gyakorlékonyság tényezője még nem
éreztetni olyan jól a hatását, mint azt szerdán, vagy csütörtökön tapasztalhatjuk. Ugyanakkor azonban a szerdától kezdve megmutatkozó 12, majd 14 msec-os ugrás tükrözi, hogy a növekvő gyakorlékonyság előnyét a feltörő fáradtság háttérbe szorítja. Hasonló magyarázatot lehet adni az egyes napokon belül az órák szerinti értékek alakulására.

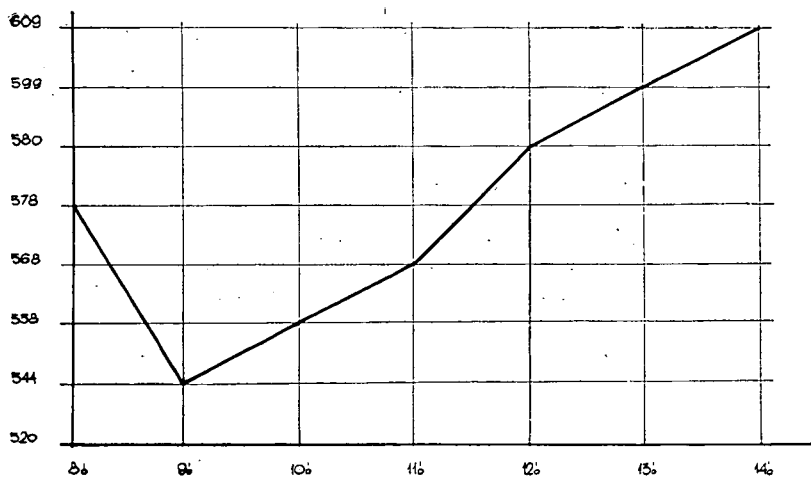
A fáradtság görbéje tájékoztatást adhat a pedagógusnak az óra-
rend összeállításánál, az elméleti és gyakorlati órák megállapításában is.
Az átlageredményektől való eltérés jellemzően mutatja az egyéni gör-
bék alakulását, valamint az egyes tárgyak, hatások mértéke is támpontot nyújt.

HETI ÓRAÁTLAGÉRTÉKEK

1. ábra.

ÓRÁK SZERINTI ÁTLAGOK

2. ábra.

A tanuló fáradtságának tünetei

A fáradt gyermek, különösen pedig a túlhajsztolt, túlterhelt tanuló elsősorban idegrendszerében károsodik. Meggyengül a magasabbrendű idegműködés, megváltozik az izgalom és gátlás kérgi dinamizmusának az egyensúlya. BOGACSENKO [65] szerint megfigyelhető a tanulókon az iskolai megterhelés következtében fellépő supramarginális gátlásjelenség. Ő is megkülönbözteti az aktív belső gátlásfolyamat meggyengülését, mint bevezető szakaszt, majd pedig a fellépő supramarginális gátlás jelenségeit. Ez tulajdonképpen a motoros izgalom után fellépő gátlásos idegállapotnak felel meg. A károsodás annál nagyobb mérvű, minél nagyobb időben és az ért ingerhatások kvalitásában a megterhelés, másrészt pedig minél kevesebb az a pihenés, amely a viszonylagos helyreállításhoz szükséges lenne. Az egyre jobban felhalmozódott fáradtság növeli az idegrendszer pihentetésének szükségességét, túlterhelt gyermekeknél hatványozott mértékben.

A tanuló sokszor a betegségben keres menekülést. Többen vitatják, vajon a betegséget oknak vagy okozatnak kell-e tekinteni a túlterhelt gyermek esetében. Kétségtelen, hogy MEISNER [66] véleménye indokolt. Szerinte ugyanis a tartós túlterhelés a gyermek magasabbrendű idegműködésének meggyengüléséhez vezet, ezzel egyidejűleg a gyermek egészségi állapota egészében megromlik, testi és lelki fejlődése megzavarodik, megbomlik belső szervei működésének egyensúlya is. A túlterhelt gyermek sokszor a neuraszténias beteg benyomását kelti, legalábbis gyenge idegrendszere folytán könnyen hajlik a neurosisokra. Lényegében hasonló álláspontot vall GEGESI KISS P. [67] is egyes vegetatív panaszok és psychés hátterű szívpanaszok esetében. Az is kétségtelen, hogy az egyéb okok következtében előállott bármilyen betegség és az utána következő lábadozó időszak szintén indokolja a fokozott fáradékonyságot. Sokszor azonban a túlhajsztolt gyermek magába a betegségbe menekül és ott keres menekülést. OFFNER [68] rámutatott arra, hogy az ilyen gyermek tulajdonképpen a számára már elviselhetetlennek látszó, túlzott erőfeszítést igénylő munka elől menekül. Hasonló tüneteket hozhat létre a kisebbrendűségi érzés, vagy az indokolatlanul megnövekedett félelem is.

A túlterhelt gyermek gyakran panaszkodik orrvérzés, sűrű fejfájás miatt. Labilis idegrendszeri állapotára vall az is, hogy gyorsan elsápad, elpirul, elsírja, vagy elneveti magát. A gyors hangulatváltozás, érzelmeinek túlfűtöttsége kapcsolatban van szorongó érzéseivel. A túlterhelt gyermek általában kedvetlen, a motorikus nyugtalanság és apátia szakaszosan is jelentkezhetik kedélyhullámozások formájában. Felületes szemlélő csupán a vérmérséklettel hozza kapcsolatba ezeket a jelenségeket. Az adott temperamentum nem determinálhatja az exogen jellegű behatások idegrendszeri elviselésének mértékét. Ezen a téren sokkal nagyobb hatása van a környezetnek, az elviselt betegségeknek és egyéb ártalmaknak. Különösen megmutatkozik ez az egyes betegséghez kötődő, szövődményes, másodlagosnak tekintett psychogen panaszoknál. Az étvágytalanság, különösen pedig a szülők által gyakran panaszolt reggeli hányinger, szédülés, a fentebb jelzett okokra vezethető vissza.

A túlterhelt gyermek gyakran panaszkodik arról, hogy »a torkán nem megy le egy falat sem«. Rendszerint nehezebb nap előtt, vagy írásbeli feladatok, várható felelés esetében jelentkeznek ezek a panaszok. Nem szabad azt hinnünk, hogy a gyermek csupán »munkakerülés«-ből törekszik akár a szülő, akár a pedagógus becsapására. A kimerülés és az ezzel járó szorongó érzések, valamint fizikai tünetek, indokolják a gyermek panaszait és meggondolkodtatják a nevelőket. Ahogyan az orvosnak kötelessége, hogy először meghallgassa a beteg panaszait, és ezeket figyelembe vegye, úgy a nevelőnek meg kell bíznia a gyermekben, s csak gondos vizsgálódás, valamint személyes meggyőződés után szabad döntést hoznia.

A fáradt, kimerült, túlterhelt gyermek sokszor szenved ún. aktuál-konfliktusokban. GEGESI KISS [69] a vegetatív zavarok mellett élesen rávilágít az intellektuális és érzelmi élet egyensúlyának megbomlására is. Nagy beteganyag alapján igazolta, hogy »a folyamatos ingertúlterhelés, izgalom és érzelmi sérülések gyermekkorban is hosszadalmas, kellemetlen és csak az eredeti psychés ártalom kiküszöbölésével, vagy legalábbis enyhítésével gyógyuló, hibásan szívbjának tartott kórképeket eredményeznek. De sok a nem a szívre irányított úgynevezett vegetatív neurosis a legkülönbébb szervekre (gyomor, bél, légzőszervek stb.) mutató vegetatív tünetek halmozódása, amelynek súlyos, és főként folyamatos jellegű érzelmi sérülésekre, túlterhelésre és kifejezetten környezeti kóros ingerekre vezethető vissza.« Mindezek alapján a pedagógusok számára igen tanulságos következtetést von le: »Nem vehetjük elég komolyan a gyermek érzelmi életének zavarait.«

A túlterhelt gyermeknek sokkal több alvásra volna szüksége, mint az egészséges, kipihent tanulónak. Ezzel szemben láthatjuk, hogy az alvási szükséglet és igény lényegesen fölötte van a tényleges alvási időnek. Ezt az egészségtelen állapotot még csak fokozza a kimerült gyermekek részéről sokszor jelentkező álmatlansági panasz. A gyermeket ért sok ingerhatás, képességeit meghaladó erőltetett munkamenet, valamint az érzelmi feszültség, szorongások közepette végzett szellemi munka odavezet, hogy a gyermek nem tud pihenni, gondjai elkísérik és üldözik még éjszaka is. Álmai zavartak, kínzók, nem egyszer beleizzad, nehezen tud elaludni és fáradtan ébred fel. Ismeretes, hogy a fáradtságot ellensúlyozó pihenés, alvás, a jótékony védőgátlás, diffúz gátlás következtében különböző mértékben pihenteti a sejteket, segíti elő az egész szervezet, elsősorban pedig a cortex regenerálódását. A perseváló ingerhatások nehezítik a gátlás szétterjedését. A tanulási gondokkal küszködő gyermek, a félelem, a szorongás következtében nehezen menekül meg ezektől az ingerhatásoktól, ahelyett, hogy pihenne, elkerüli szemét az álom. FEER [70] gyermekgyógyászati diagnosztikájában különösen hangsúlyozza a kimerült, túlterhelt gyermek álmatlansági panaszainak komolyságát.

Tipikusan fáradtsági tünetnek nevezhetjük a dadogást is. A dadogásnak sok oka lehet, de ezek közül jelentős szerep jut a fáradtságnak. Sok gyermek csak akkor dadog, ha fáradt, túlságosan izgatott, vagy kimerült. Leegyszerűsíthetnénk a dadogás aetiológiáját, ha rossz diákok védekezésére szorítanánk. A dadogás esetében — mint erre MEISNER

[71] és [72] rámutat, a gyermek pillanatnyi idegrendszeri állapotát, érzelmi és akarati életét is mérlegelni kell. A fáradt gyermek egyre nagyobb erő kifejtést tesz teljesítményének fokozására s paradox módon éppen a fokozott energiafelhasználás teszi tönkre munkatelsítményét, ez az »önindukciós jellegű« kimerüléshez vezető állapot sajátos módon tükröződik a dádogásban is. Minél jobban erőlködik a gyermek, hogy a gondolatokat és szavakat megformálja, annál jobban eltávolodik ennek lehetőségétől.

A türelmetlenség, túlzott iskolai követelmények hatására a fáradt gyermek figyelmetlenséggel válaszol, nem ritkán csintalankodik, nem tudja követni az óra menetét, elkalandozik (NETSCHAJEFF [73]). Jellemző statisztikát állított fel KEMSIES [74] az iskolai büntetések idejéről. Szerinte a nap azon óráiban alkalmazzák a legtöbb büntetést, amikor a gyermekek legfáradtabbak. A figyelmetlen gyermek lassabban apperceptiál, megnő az ingerküszöb, dissociatio lép fel [75]. A fáradt gyermek egyre nagyobb erőfeszítést fejt ki annak érdekében, hogy figyeljen s lehetővé váljék az emlékezet, a gondolkodás folyamatos munkája. A messzire tekintő »réveteg tanuló, vagy az állandóan izgó-mozgó, más-kor aluszékony gyermektípus sokszor túlfáradt, túlterhelt [76].

A verbalizmus nemcsak ok, hanem egyben okozat is lehet. A fáradt gyermek sokszor értelmetlenül »szajkózza« a tananyagot, és így is ad róla számot. Ismeretes, hogy az ilyen szellemi munka hatványozott mértékben veszi igénybe a gyermeket s az eredmény nincs arányban a befektetett munkával. Az osztályzat egyre romlik. Ez elkeseríti a gyermeket és szülőt egyaránt. A tanuló, hogy eleget tegyen a követelményeknek, nem egyszer jellembeli hibát követ el. Nem egy gyermek azért folyamodik csaláshoz, tiltott segédeszköz használatához az iskolában, mert legjobb szándéka mellett sem volt képes felkészülni az órára. Sok esetben így születnek meg a »számítások«. A gyerek a könnyebb ellenállás irányába halad, és ahol lehet, könnyít a terhein: nem készül rendszeresen abból a tárgyból, amiből már többször felelt, ahol számíthat sugásra, a mesterkélt kifogásokhoz folyamodik, esetleg elkerüli az iskolát és hamis igazolványt hoz, stb. Sok tanuló rettegve gondol arra, hogy mit szólnak otthon a rossz jegy miatt, nem meri megmutatni ellenőrzőjét, vagy bizonyítványát. Viselkedése ennél fogva nyomott, nem tiszta a lelkiismerete, gyötrődik. A szülői ház sokszor érthetetlenül áll szemben az ilyen gyermek nehézségeivel. Nem előnyösebb az sem, ha a szülő helyt ad a gyermek kifogásainak és a tanárt okolja a történetekért. Sok hazudozó, csalást elkövető gyermek bajának forrását kell keresnünk abban, hogy először menekülési formaként fordult ezekhez az eszközökhöz, majd hibája állandósul. [77]

A kimerült gyermek elégedetlen, irigykedő. Állandóan összehasonlítja magát szerencsésebb társaival, akiknek több idejük jut szórakozásra, pihenésre. Ezért a kimerült gyermek, ha panaszai állandósulnak, különködővé válhatik az osztályközösségben. Nehezen talál barátára, ennek következtében magányos, rosszkedvű, sokszor koravénne válik. Máskor meg hangsúlyozzák betegségét, ennek következtében megköveteli, hogy kiméljék, előnyökhöz juttassák. Mindennek megelőzése érde-

kében az orvosnak, iskolának és szülői háznak időben fel kell ismerni és kellőképpen értékelni kell a kimerült gyermek fáradtsági tüneteit és panaszait.

Az iskolás gyermek fáradtságának forrásai

Számbavéve az iskolás gyermekek fáradtságának forrásait, alapvető okait és tényezőit, a következő csoportosítást tehetjük: a) az iskolai elfoglaltságból eredő okok, b) az otthoni életrendből adódó tényezők, c) a követelmény és lehetőség, képesség aránytalanságából fakadó okok.

A tudomány haladása, a társadalmi fejlődés egyre újabb követelményt állít az iskola elé. Mind határozottabban jelentkezik az az igény, hogy az iskola a szükségleteknek megfelelő, tudományosan megindokolt követelményeket támasszon a növendékekkel szemben. Az iskolatípusok és ezen belül az egyes osztályok anyaga csak akkor kapcsolódhatik helyesen és szilárdan egymáshoz, ha a gyermek életkori sajátosságait figyelembe veszi. Az elvégezhető és tartósan megrögzíthető fogalomrendszer reális követelményeket támaszt a növendékekkel szemben, elvégezhető munkát követel tőle, ennek következtében munkaerőkölsét növeli, munkakedvet ébreszt benne. Ezzel szemben a kellően végig nem gondolt és az életkori követelményekhez nem alkalmazkodó tantervi anyag bizonytalanná teszi a tanító munkáját, kapkodóvá a gyermek tanulását. Mindezt megsínyli a gyermek idegrendszere, fáradt, kimerült lesz, szorongás támad benne az iskolával szemben, a munkavégzés sikertelensége negatív élményekhez juttatja, amelyek azután aláássák munkaerőkölsét s kihatással vannak egész további fejlődésére.

Sok esetben az órarend nem felel meg a korszerű mentálhygiénés és pedagógiai elveknek. Egyenlőtlen, egyik nap túlszűfolt, a másik napra kevés óra esik. Az idegrendszert, de különösképpen a gyermeki idegrendszert súlyosan megviseli a rapszódikus megterhelés: sokkal jobban elviseli a gyermek is az egyenletes terhelést, mint a hirtelen változásokat. Ez nem csupán a hét napjaira vonatkozik, hanem az egyes napokra külön-külön is. Még nem törődnek eléggé azzal, hogy elég változatos legyen az órarend. Helyenkint egyenlőtlen az ún. nehéz és könnyű napok megoszlása, az elméleti tárgyak elhelyezése az órarendben. Távol vagyunk attól is, hogy az egyes osztályokban tanító tanárok esetenként megbeszéljék az írásbeli feladatok idejét, összehangolják követelményeiket. Nemcsak a pedagógiai érdek, hanem közvetlenül a gyermek egészsége, idegrendszerének épsége, lelkivilágának fejlődése is megkívánja, hogy az őt ért különböző nevelőhatásokat mint az idegrendszerére gyakorolt élményhatásokat is kellőképpen rendezzék. Fokozott mértékben érvényes ez a vizsgaidőszakra, dolgozatok írásának idejére, amikor egyébként is növekvő mértékben szenved el a gyermek idegrendszere az izgalmakat és megterhelést.

Megvizsgáltuk e célból a szegedi általános iskolák órarendjét. Mindhárom kerületből kiválasztottunk néhány iskolát, illetőleg osztályt. Megvizsgáltuk, hogy mennyiben felelnek meg az órarendek a mentálhygiénés és pedagógiai követelményeknek. Több esetben tapasztaltuk, hogy egyen-

lőtlen a gyermekek heti megterhelése, egyes napok túlszűfoltak elméleti órával, mások egészen könnyűek. Nem megfelelő az egyes órák elhelyezkedése az órarendben, a nagyobb fáradtsággal járó elméleti órák sokszor negyedik, ötödik órára szorulnak, amikor a gyermekek figyelme csökken, — a fáradtság görbéje egyébként is magasra ível. Fokozott gondot kell fordítani a változatos órarend összeállítására is, figyelembe véve a készségi tárgyak, különösen a testnevelési órák elhelyezésének előnyös szempontjait.

Az órarend összeállításánál figyelembe kell vennünk a heti és napi fáradtság ritmusának alakulását. A megvizsgált órarendek közül több esetben aránytalanul súlyos a hétfői nap, holott hétfő a munkabalendülés napja s az említett okok következtében még hiányzik a gyakorlékonyság lendülete. Ezért ha külön vizsgáljuk a hétfői napot, azt találjuk, hogy az átlagosnál meredekebb a kapott értékek görbéje. Ezzel szemben az értékben kb. megfelelő csütörtöki nap órák szerinti görbéinek alakulása fluktuációjában is kevésbé meredek utat ír le. (Lásd 3., 4., 5. ábrát.)

Helyenként találkozunk a nehéz pénteki és szombati órarenddel is. A fáradtság és gyakorlékonyság hátrányos, illetve előnyös hatása elsősorban a délelőtti közbülső részében mutatkozik meg. A 12 órás mérés már viszonylag kiegyenlített fáradtságot mutat, de ezen belül is jól elkülöníthető a szerdai és csütörtöki csökkenés a pénteki és szombati emelkedéssel szemben. (Lásd táblázatot.)

Mindezek ismeretében kerülnünk kellene a kirívóan fásasztó órarendi elosztást. Pl. az egyik iskola órarendjében a számtan több alkalommal a kézimunka és testnevelés utánra szorul. Ugyanezen iskola IV. osztályában a pénteki órarend: rajz, rajz, számtan, olvasás, nyelvtan. Egy másik iskola VIII. osztályában a szombati órarend: fizika, kémia, ének, számtan, orosz. Ugyanennek az iskolának VII. osztályában pénteken 6 óra van és ezek közül az első kettő rajz, a harmadik testnevelés, és utána következnek csak a nehéz elméleti órák.

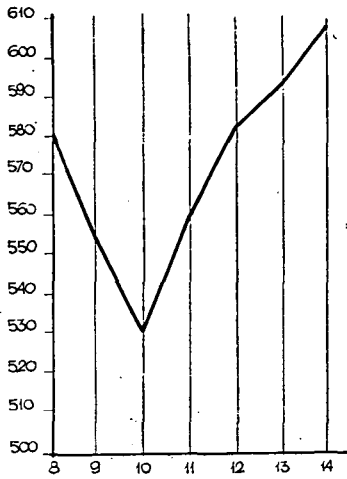
A kapott értékek tükrében és a grafikon tanulsága szerint a gyermekek napok és órák szerint fáradtsága törvényszerűséget mutat. Az egyedi eltéréseket az órarend összeállításánál természetesen elhanyagolhatjuk, de éppen az átlagértékek adnak támpontot az órák tanrendbe illesztett helyes elosztására. Nem célszerű azokat a napokat és órákat nehéz elméleti tárgyakkal terhelni, amely időpontban egyébként is növekvő irányt mutat a fáradtság. A helyes óraelosztás hozzásegíthet az egyenetlenségek elsimításához.

Az iskola sokszor túlzott követelményt szab a gyermekekkel szemben. Ma is előfordulnak hosszú másolási feladatok. Nem egyszer büntetésből is. A büntetési feladatok éppen értelmetlenségükkkel is növelik a gyermekek fáradtságérzését.

A tanítóknak fokozott gondot kellene fordítaniok az iskolaegészségügyi követelményekre. Rosszul szellőztetett osztályterem, nagy forróság, fülledtség megnehezíti a szellemi munka végzését és hozzájárul az idő előtti kifáradáshoz (BENEDEK [78], [79]).

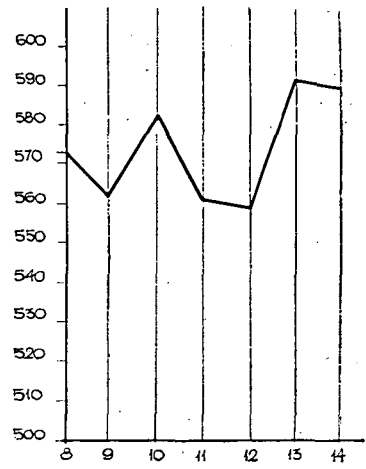
Az iskola azonban elsősorban »psychés klimája« következtében jelentős tényező a gyermek lelkivilágának egészséges fejlődésében. A tanító egyéniségével, magatartásával, tekintélyével és hatalmi helyzetével

HÉTFŐ
573

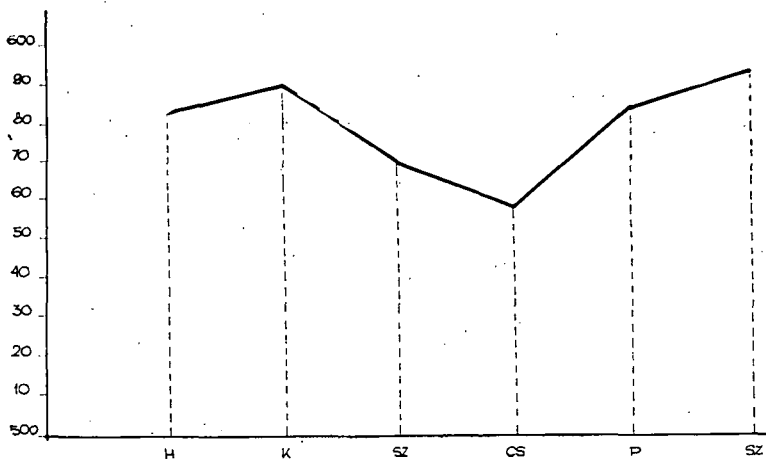
3. ábra.

CSÜTÖRTÖK
573

4. ábra.

12 ÓRAI MÉRÉS

Összesen: 580

5. ábra.

fogva nagy hatást gyakorol a gyermekekre. A kiegyensúlyozott, harmonikus tanító előnyös hatással van a tanulóra, ezzel szemben a fáradt, ideges, rapszódikus nevelő neurotizálhatja növendékeit. Eddig nem vették eléggé figyelembe a »tanítói ártalom« jelentőségét, a tanulók fáradtságának, ideges tüneteinek megítélésénél.

A jól képzett pedagógus számol a tananyag nehézségével, a tanulók munkabíráásával, életkori sajátosságaival, az egyes gyermekek egyéni sajátosságaival is. Ha ezt nem teszi, vét osztálya és egyes gyermekek, de elsősorban az egyébként is kimerült, ideges hajlamú gyermekekkel szemben. Az aránytalanul elosztott tananyag következtében előállott rapszódikus megterhelést a gyermekek nehezen viselik el. A sok új fogalom felületes magyarázathoz vezet, melynek következménye a maximalizmus és verbalizmus. A túlméretezett és kellőképpen el nem magyarázott tananyag inkább értelmetlen szavak, mintsem végig gondolt, megértett és szilárdan elsajátított ismeretanyaghoz vezet. Ha a növendék nem érti a tanár magyarázatát, nehezen figyel, megerőltető a bevésés munkája. Mindez kihat az otthoni tanulás idejére, a szellemi munka egész természetére is.

Az egyes tanulók helytelen megítélése hasonlóan káros lehet. A követelmények nem haladhatják túl a gyermekek képességeit. A közepes tanuló túlzott ambícióját sokszor a szülők és pedagógusok helytelenül éleztik. Nem számolnak azzal, hogy milyen nagymértékű munka, idő és izgalom jár együtt a gyermek erejét meghaladó munkájával. Túlterheléshez, kimerüléshez vezethet, ha a szülő megbünteti a gyermekét a rossz osztályzatért abban az esetben, ha nem szorgalmában, hanem képességében volt a hiba. Hasonlóképpen a pedagógus is hibát követ el, ha a gyenge képességű gyermek eredménytelenségét kipellengérezzi, a gyermeket gúnyolja, vagy »stressz«-hatásnak teszi ki azáltal, hogy az osztály hangulatát a gyermekkel szemben beállítja. A barátok, pajtások, osztálytársak, társas kapcsolataiban a tanító értékelő tevékenysége nem lényegtelen. E tekintetben a sok neveléslélektani hatás közül most néhány mozzanatot ragadunk ki a felelés és osztályozás köréből.

Kétségtelen, hogy minden embert többé-kevésbé érdekli cselekvéseinek, teljesítményének értékelése, megítélése. A felnőtt ember munkáját is befolyásolja a siker, és sikertelenség, az ezzel kapcsolatos társadalmi megbecsülés. Fokozott mértékben áll ez a gyermek lelkiületére, mert fogékonyabb, rugalmasabb, nehezebben viseli el az igazságtalanságot, csapódást, negatív élményeket. A gyermek szemében az iskola, a nevelő tekintélye és értékítélete sokszor döntő jelentőségű. Ha valahol, úgy itt nagy jelentősége lehet egy-egy elhamarkodott vélekedésnek, rossz hangulattól, vagy akár jogos felháborodásból eredő »stressz«-hatásnak. MEISNER [80] hangsúlyozza, hogy az ellenszenv megnyilvánulása és az érzelmi emóciók, a félelem, a szorongás, a dac, csökkentik az agykérgi kapcsolatokat ellenőrző tevékenységét. Hangsúlyozza, hogy számonkérésnek nem szabad felkeltenie a tanulóban a félelem és a szorongás állapotát, mert felzaklatja és lehetetlenné teszi számára a figyelmi összpontosítást. Ezért a számonkérést nem szabad büntetésként alkalmazni és nem helyettesítheti a fegyelmező eszközöket.

Felnőtt embernél is képes egy-egy stressz-hatás mintegy átalakítani

az egész szervezetet, a neurohormonális rendszert, fokozott mértékben áll ez a gyermekekre, akinél egy-egy büntetés, megszegyenítés, elhamarkodott letorkolás, elkeseredést, hosszú időre szóló psychogen-traumát jelenthet. A számonkérés a pedagógus és a tanuló közti kapcsolat egyik jelentős formája. Ha a tanuló érzi, hogy munkáját igazságosan és méltányosan ítélték meg, megnyugszik a kapott értékelésben. Ha előítéletet, vagy ellenszenvet tapasztal, konfliktus helyzet keletkezik, mely a tanulónál több esetben neurozist hozhat létre [81], s elveszti munkára nevelő, pozitív ösztönző jellegét. A vonzó cél távlata munkakedvet ébreszt a növendékben, de rövid idő alatt elfárasztja a munka, ha előtte a sikertelenség távlata áll [82]. Ez egyben az egykedvűség és a munka iránt érzett ellenszenvet is maga után vonja. MEISNER [83] a sikertelenséggel hozza kapcsolatba az idő előtti kifáradást, valamint a kimerülés fizikai tüneteit, STERN [84] pedig az érdektelenség, figyelmetlenség és fáradékonyság összefüggésére utal.

Az osztályzat önmagában is sok problémát okoz tanítónak és növendéknek egyaránt. Ismeretes, hogy a teljesítményt kell értékelní, s ez nem mindig áll arányban a befektetett munkával, szándékkal, feltételekkel. Ezért kell ismerni a különböző idegrendszerű típusokhoz tartozó gyermekek lelki sajátosságait, mert sajátosan reagálnak az őket ért hatásokra. A számonkérés során módot kell adni a növendéknek arra, hogy felmentést kérjen a felelet alól indokolt esetben. Nemcsak a gyermek, hanem az iskola érdeke is, hogy a tanuló bizalommal fordulhasson nevelőjéhez, ha valamilyen ok következtében elkészülni nem tudott. Ez esetben ugyanis jobban tudjuk biztosítani, hogy a gyermek hiányát pótolja, szükség esetén segítségére lehetünk, a tanulót pedig megkíméljük felesleges szorongásoktól, az esetleges felelés minden félelmétől, izgalmától. Ez a bizalom az esetek túlnyomó részében megtérül, a gyermeket a nehézségek vállalására és igazmondásra neveli, megóvja a hamis fondorlatoktól, kerülő utaktól.

Rendszerint azonban nem maga az osztályzat, hanem az ezzel járó büntetés, megszegyenítés és a következményektől való izgalom (szülői ház stb.) okoz mély traumát [85]. Egy megokolatlan osztályzatnál úgy érezheti a gyermek, hogy igazolatlanul érte, ismételt esetben pedig szinte »shock«-szerű folyamatot indít meg benne és ez gátlás-mechanizmushoz vezethet. Egy-egy rosszul alkalmazott osztályzás és ennek minden velejárója általános elégedetlenséget, elkeseredést és neurotizáló hangulatot szülhet a gyermekben. A sikertelenség és a büntetés nyomán a gyermek egyre nagyobb erőfeszítéseket tesz, némelyik esetben azonban éppen az előbb említett okok miatt a nehézségek szinte fordított arányban nőnek. Kialakul egy circulus vitiosus: a gyermek sokat dolgozik, mert rossz az eredménye és javítani akar; a sikertelenség következtében egyre többet dolgozik és kifárad s ezért még rosszabb az eredménye. Az ilyen sziszifuszi erőlködés azt eredményezi, hogy egyre nehezebb követ görget fel és mindig messzebb lesz a céltól. Az eredmény: elkeseredés, kifáradás, elégedetlenség érzése. A pedagógusnak meg kell szívélnie NAGY [86] találó intelmét: »A gyermek szellemi munkatéljesítménye oktatás közben legyen olyan, amelynek csak jó hatása van, de semmi káros követ-

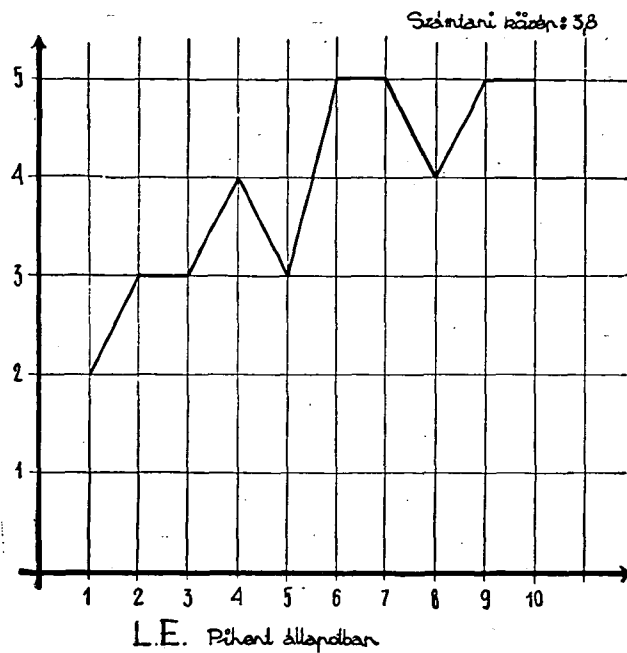
kezménye nincs, amely tehát csak előmozdítja a szellemi fejlődést, de sem a testi, sem a szellemi épségben kárt nem okoz.»

Már egyre többen vallják, hogy a számtani középátlagos szerinti osztályozás helytelen. A számok merev középátlagosa nem fejezi ki a gyermek igazi arculatát, még kevésbé munkájának tendenciáját. Egyik-másik gyermek rapszódikusan tanul, másik egyre javít, vagy ront a jegyein. Ezek az eltérő esetek számszerűen mégis azonos eredményt mutathatnak. Nem veszik azonban eléggé figyelembe, hogy különböző sorrendet mutató jó és rossz jegyek mögött sokszor nem csupán a rapszódikus munkateljesítményt kell keresni, hanem a gyermekek folyamatos munkájában megmutatkozó fáradékonysági tényező hatását, esetleg az egyre fokozódó kimerültséget, halmozódó fáradékonysági tüneteket. Ha a nevelő elhanyagolja ennek a lényeges szempontnak a figyelembevételét, sokat árthat a tanuló reális megítélésében, s nem utolsósorban annak munkamorálja és lelki egészsége ellen vét. Állításunkat négy gyermek osztályzatának e szempont szerinti elemzésével kívánjuk igazolni.

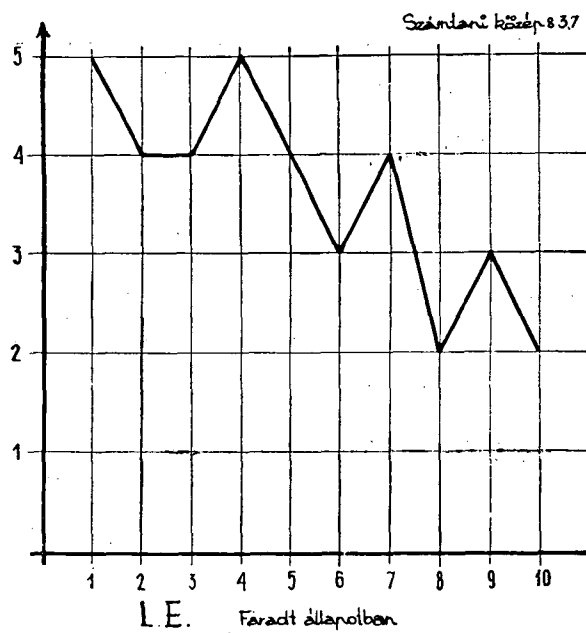
Figyelemmel kísértük három hatodik általános osztályos kislány osztályzatainak alakulását és kapcsolatba hoztuk általános fáradtsági értékmutatóikkal. Mind a három tanuló nagyjából azonos osztályzatokat ért el teljesítményének számtani középátlagosa megközelítőleg azonos (3,7, 3,6, 3,8), lásd táblázatot. Mind a négy gyermek általában azonos fel-

	OSZTÁLYZAT										Számtani közép
K. M.	4	4	3	5	4	3	4	3	3	4	3,7
L. K.	5	4	2	4	1	5	4	2	4	5	3,6
L. E. I.	5	4	4	5	4	3	4	2	3	2	3,7
L. E. II.	2	3	2	4	3	5	5	4	5	5	3,8

készültségű, előző értesítőjük átlageredménye is megegyezik. K. M. az adott időszakban egészséges volt s általában pihent. Az osztályzatot mutató görbéjében csupán egy nagyobb kilengés van, amikor különösen jól felelt. L. K. állandó fejfájásokról panaszkodik egy idő óta, időnként kimerült és hosszantartó tanulása ellenére sem sikerült felelete. Osztályzati görbéje igen rapszódikus. L. E. kislány osztályzatai az úgynevezett exhaustios állapot felé haladó kimerülési jeleket tükrözik. Napról napra több időt fordít a tanulásra, de panaszai szerint »agya nem fog«, bántja az egyre romló osztályzata, a felelésnél éppen kimerülése miatt gátlások és félelemérzés lép fel és teljesítménygörbéje zuhanó tendenciát mutat. Ennek szinte ellentéte ugyanennek a gyermeknek az év második felében nyert grafikonja. Orvosi rendeletre a gyermek egy hónapig pihent. Helyes tanulási módszerrel, kellő napirend biztosítása után egyre

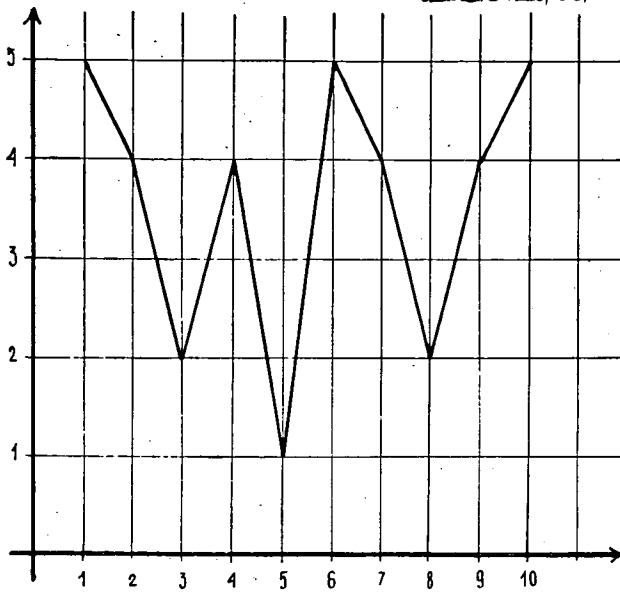

6. ábra.

7. ábra.

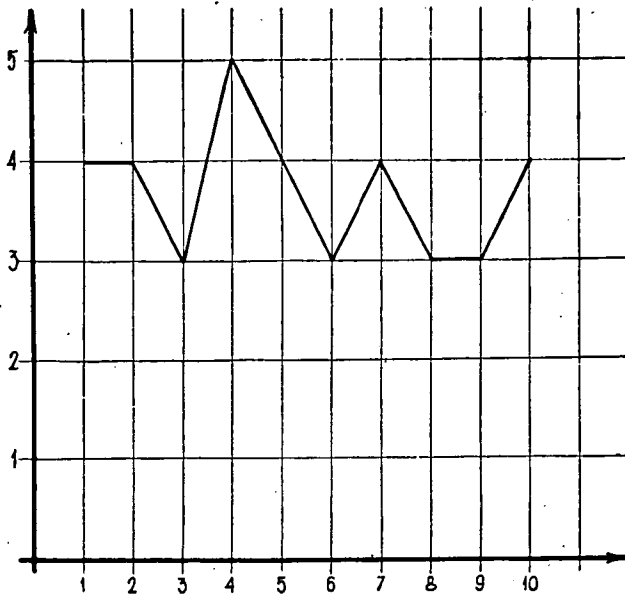
Számlái középs 36

L.R.

8. ábra.

Számlái középs 37

H.M.

9. ábra.

javuló eredményt mutatott. Fáradtsági panaszai megszűntek, jókedvű, kiegyensúlyozott lett.

Nyilvánvaló, hogy amennyiben a tanító a számtani középátlagos figyelembevételével osztályoz, a 3,6—3,8-ig terjedő eredményt négyes átlaggá kerekítve, minden esetben a gyermekeknek »jó osztályzatot adna. Az osztályzatok sorrendje és a gyermekek munkateljesítménye, fáradtsága felhívja a pedagógus figyelmét, hogy beleavatkozzék a gyermek otthoni munkájának menetébe (mint ahogyan ezt L. E. esetében láthattuk). Sok igazságtalanság elejét vehetjük, ha az osztályzatnál a számok mögött rejlő tényezőket s ezen belül a gyermekek fáradtságának mértékét is figyelembe vesszük. A közben végzett műszeres vizsgálatok eredményei jól korellációba állíthatók voltak a kapott iskolai eredményekkel. K. M. átlagos heti értékei lényegében nem változtak, L. K. kilengései meghaladták a 40%-ot, míg L. E. az első fázisban 62%-kal nyújtott eredményeket produkált egyre rosszabbodó tendenciával, míg a második szakaszban a csökkenés egészen feltűnő volt.

A kimerüléshez nagymértékben hozzájárulhat az otthoni életrend [87]. Sok gyermek túlhajszolja magát sportolással, nem táplálkozik jól. Több esetben rapszódikusan tanul, vagy zavaró körülmények között végzi munkáját. Természetesen nem kívánható, hogy a család teljesen csendes, zavartalan munkalehetőséget biztosítson minden gyermeknek. A hangos rádiózás és zaj azonban kétségtelenül megnöveli a gyermek fáradtságát, — mert nehezíti a figyelmi koncentrációt. A fáradtságot egyébként is nagymértékben növeli az erős ingerhatás [88].

A fáradtságot több esetben kórosan megnöveli a helytelen tanulási mód. A gyermek munkája megoszlik a délelőtti iskolai és a délutáni otthoni tanulás között. Ma még egyébként is elkerülhetetlen tanteremhiány következtében a váltott rendszerű tanítás. STEINHAUS [89] úgy találta, hogy a délutáni kétórás tanulás olyan fáradttá teszi a gyermeket, mint a délelőtti négy óra. Nehezebben is lehet helyreállítani a pihentésgé állapotot. KOTULAN [90] újabban végzett vizsgálatai csak aláhúzzák ezt a megállapítást. A gyermekek délutáni önálló tanulása is megkívánja, hogy ez a lehetőséghez képest pihent állapotban történjék. 5—6 órás komoly figyelmet és szellemi tornát igénylő délelőtt után feltétlenül szüksége van a gyermeknek arra, — hogy a délelőtti fáradtságát kipihenje. Sok szülő megköveteli, hogy a gyermek pihenés nélkül kezdjen hozzá a másnapi leckéhez, pedig a felfrissülés nélküli munka kisebb értékű, jobban igénybe veszi a gyermeket és a felhalmozódott fáradtságérzése ugrás-szerűen növekszik. Ez esetben ugyanis a héttől tizedik, sőt tizenkettedik óra játszódik le egyfolytában, mert csupán étkezésre szorítkozó megszakítást kellő pihenésnek nem vehetjük. Rendkívül találóak CLAPARÈDE [91] szavai: »Hogyan hihetjük azt, hogy a gyermekkel jól teszünk, ha megtanítjuk őt kimerült aggyal dolgozni, azaz egy hibás eszközzel? A jó munkásnak nem legfőbb kötelessége-e szerszámaikat gondozni és rendbentartani? Mit szólnánk ahhoz, ha egy hegedűmester azt kívánná növendékétől, hogy még jó darabig játsszék, miután a hegedű húrjai már el vannak hangolva, vagy a vonójáról lehullott a gyanta? — vagy ahhoz, ha a kaszás tovább dolgoznék akkor midőn kaszája már nem fogja a fűvet?« A vizsgálatok bizonyítják, hogy a pihenés és szünet nélkül foly-

tatott otthoni tanulás károsan megnöveli a fáradtságot, ugrásszerűen megnyúlnak a kapott reakcióidők, megromlik az idegrendszer vezetésképesége, csökken a figyelem, az emlékezet és gondolkodás munkája, a gyermek teljesítménye minőségi és mennyiségi szempontból egyaránt romlik.

A verbális, magolásnak nevezett memorizálás hatványozott mértékben igénybe veszi a gyermek idegrendszerét, megnyúlik a tanuláshoz szükséges idő, nehezebb a bevésés munkája, növekszik a fáradtság, egyre több az ebből eredő »üresjárat«. A gyermek olvas anélkül, hogy kellően megértene, vagy nyomkövetné a tanulmányozott anyagot. Az idő múlik, ennek arányában nem növekszik a teljesítmény, a gyermek türelmetlenné válik, figyelmetlen lesz és hosszúra nyúlik a készülési ideje. Az ilyen gyermek egész napját könyv mellett tölti, fáradt, levert, kedvetlen és minthogy ez napról napra így van, a kedvetlenség és fáradtság egyre nő és túlfáradáshoz, kimerüléshez vezet. Ennek többek között velejárója az is, hogy a gyermek nem tud az idővel bánni, »elfolyik« a délutánja, s estébe nyúlik a tanulása. Az egyhangú munka csak fokozza a fáradtságot. A szervezet megkívánja a mozgást, szórakozást is. RANSCHBURG [92] és FROLOV [93] az ivari érés, a serdülőkor idején különösen helytelennek tartják az egyoldalú szellemi munkát, MAJOR [94] a dac és a visszavonulás egyik okát látja a pihenés nélküli monoton munka következtében elfáradt gyermeknél.

A gyermek napi 10—12 órás munkájának fárasztó hatásához hozzájárulnak a sokszor ésszerűtlenül beiktatott magánórák. Nem egy esetben tapasztalható, hogy egy gyermek egyszerre tanul nyelvet vagy nyelveket, balettra jár és még zeneoktatásban is részt vesz. Gondoljunk arra, hogy ezek a többnyire két-két alkalommal tartott magánórák mennyire szétaprózzák a gyermek délutáni idejét, mennyi energiát és időt vonnak el tőle. Ha számításba vesszük az elmenetel és visszajövetel közti időt, a tényleges órák többszöröse számítható. A készség képzéséhez egyébként is állandó otthoni gyakorlás elengedhetetlenül szükséges. Az ilyen gyermek vagy elhanyagolja egyik-másik leckéjét, vagy pedig valóságos rabja lesz a magánóráinak. Minthogy a gyermek sokszor nem tud eleget tenni iskolai feladatai mellett a sok magánórának, többnyire készületlenül és ezért szorongással és félelemmel vesz ezeken részt. Ennek pedig káros, neurotizáló hatása közismert. Hol marad ideje arra, hogy egy kicsit pihenjen és szórakozzék? A szülők többnyire rövidlátásuk következtében erőszakos, durva kényszerrel, tortúrával terhelik fejlődő gyermeküket.

Az általános iskola biztosítja az elemi nyelv- és énekismereteket. Kiegészítő nyelv tanulása csak akkor vezet eredményre, ha ezt a gyermek viszonylag könnyedén, nyelvtani alapfogalmainak birtokában, iskolai tanulmányainak rovása nélkül, a túlterhelés károsodásának veszélyétől mentesen végezheti. Külön zenetanulásnak csak akkor és olyan fokon van értelme, amikor és ameddig a gyermeket nem hajszojzuk agyon állandó gyakorlással, illetőleg ha kiváló hajlamai, adottsága és kedve őt a zenei pálya felé vonzza. Ez esetben azonban ügyelnünk kell arra, hogy más téren könnyítsük a gyermek életrendjét, hogy összenergiáinak mozgósítása ne vezessen károsodáshoz, túlterheléshez, károsan felfokozott fáradékonysághoz.

A fáradékony gyermekek jellegzetes típusai

Az előbbieket során felsorolt fáradtsági tünetek és megnyilvánulási formák típusokba rendeződve fellelhetők a gyermekeknél. Ezek közül néhányat, a leggyakrabban fellelhetőket vázoljuk.

a) Anaemiás, vérszegény, szorgalmas gyermek. Lelkiismeretesen készül az órákra, feladatait akkor is megoldja, ha késő estébe nyúlik, ennek következtében kevés ideje marad pihenésre és szórakozásra. Tetézi a bajt, ha a szülők még magánórákra is járattják és a lecke elvégzéséhez vagy este jut hozzá, vagy csak megszakításokkal végezheti el. Az ilyen gyermek sóvárogva nézi szerencsésebb pajtásait, az utcán játszó jókedvű gyermekesereget. Mivel maga is oda kíváncskoznék, kétszeres megerőltetésébe kerül a tanuláshoz szükséges figyelmi koncentráció. Ezután az ismert módon befolyásolja az emlékezet és gondolkodás munkáját a tanulás magolássá válik, a sok befektetett energia nem áll arányban a teljesítménnyel. Gyakran előáll az iskola figyelmetlenség következtében a megértésben mutatkozó hiba, ez azután fokozza a tanulási nehézségeket, növeli a fáradékonyságot és gyakran valóságos exhaustió, kimerültségi állapothoz vezet. Az ilyen gyermek nagyon érzékeny, sokat izgul az órákon, állandó feszültségi állapotban él, fél a feleléstől, már eleve kedvetlenül fog hozzá a délutáni tanuláshoz.

b) A követelmény és képességek aránytalanságából is sok hiba származik. Ezen a téren tanítót és szülőt egyaránt illetheti szemrehányás. Némelyik pedagógus — jószándéktól vezérelve — egyre fokozni kívánja az osztályzattal szemben megnyilvánuló ambíciót olyan tanulóknál, akik ennek nem tudnak károsodás nélkül megfelelni. Nem akarjuk ezzel azt mondani, hogy ne harcoljon a pedagógus az egyre jobb eredményekért, s ne serkentse erre növendékeit, nem szabad azonban ezt minden áron összekapcsolnia az osztályzatokért való öncélú küzdelemmel. Meg lehet jutalmazni a tanulót a közepes, vagy a jó eredményért is, ha mögötte képességeinek megfelelő munka van, de helytelen elmarasztalni azért, ha legjobb szándéka ellenére sem tud jobb eredményt elérni. Az erején felül igénybevett tanuló állandóan elégedetlen, alig vannak pozitív élményei és a megszerzett jegy öröme mellett ott kísért a jó jegy megtartásának megannyi kincs és gyötrelme.

Nagyobb mérvű neurotizáló hatást fejtenek ki e téren a szülők. Sokszor elfogultságból túlértékelik gyermekük képességeit, mindenáron arra törekcsenek, hogy színjeles osztályzatot hozzon haza, nem törődnek azzal, hogy a gyermek esetleg egyik-másik tárgyból legjobb szándéka mellett sem kiváló és csak gyötrelmek árán tudja ideig-óráig megszerezni a szülői vágy kielégítésére szolgáló jelest. Ha tudná a nem egy esetben sznob szülő, mennyit árt gyermekének ezzel, nem fokozná fel kórosan gyengébb képességű gyermekének ambícióját. Némelyik szülő elnézi, hogy gyermeke egy-egy jobb jegy érdekében éjfélbe nyúló órákat virasszon át. Nem gondol arra sem, hogy a gyermek fáradtan megy iskolába és mintegy önmaga indukálja a még nagyobb fáradtsággal járó kimerültséget, ami az ismert módon vezet el a károsodáshoz, nehezebb megértéshez, egyre hosszabb ideig tartó tanuláshoz, s végeredményben

a gyermek kimerüléséhez és éppen az annyira óhajtott jó jegyek le-romlásához. Mindezt még fokozhatja a magánórák terhe.

A vázolt típusú gyermeket sok esetben belekergetik a jellembeli fogyatékoság útvesztőjébe is. Irigykedik könnyebb felfogású társaira, akik jobb képességeik miatt könnyebben érnek célhoz. Előfordul, hogy kárörömmel hallgatja »vetélytársainak« rosszabb feleletét, mert mindig összehasonlítja magát velük, és nem egyszer önmaga számára előnytelenül zárja le a mérleget. Kisebrendűségi érzése konfliktusokba hajtja. Osztálytársai észreveszik stréberkedését és sokszor csúfolják, elszigetelik magukat tőle. Ez azután elkeseredést szül benne, nem egyszer a stréber gyermek áskálódóvá, »jelentgetővé« válik és helytelen úton keresi az érvényesülési formákat. Máskor meg tanáraival szemben érez keserűséget, ha úgy érzi, hogy produkciója nem áll arányban az osztályzattal, illetőleg a befektetett munkájával.

Az ilyen kis agyonfáradt, szomorú, irigykedő gyermek vágyakozva nézi a játékokat, ahonnan kifejejtik. Magabazárkózott, keserű ember válik belőle, etikai hibákkal terhelt, aszociális lényvé lesz.

c) Az aluszékony gyermek sokszor megtéveszti a kezdő pedagógust. Úgy tűnik fel, mintha nem érdekelné a tantárgy, mintha »lélekben nem lenne jelen« az órán. Pedig sokszor jószándékú, kedves gyermekek ezek, csak fáradtak, nem pihenték ki magukat, s energiájukat nagymértékben lekötöi erőlködésük az ébrenmaradásért. Természetes, hogy figyelmük messze kalandozik. Régen ide kellett sorolni azokat a gyermekeket, akik vonattal jártak be az iskolába, máskor órákat gyalogoltak télen és nyáron, kora hajnalban és késő este. A bejáró diák egészségtelen levegőjű várokszobában töltött hosszú időt, későn jutott tanuláshoz, keveset aludt, és ez sokszor kimerülési, fáradtsági tüneteket hozott magával. Ma már szerencsére ez az ok nem áll fenn. A típus azonban fellelhető, főképp a szülők hibájának következtében. Sokan magukkal cipelik a gyermeket esti előadásokra, késő éjjeli lefekvéssel járó látogatásokra; mások »produkáltatják« a gyermeket, s a vendéglátás idejéig fenn kínlódik. Elképzeltető, hogyan tud figyelni másnap az ilyen gyermek az iskolában. Elég gyakran előfordul, az is, hogy a gyermek életritmusa egybeolvad a felnőttével, rendszeresen későn fekszik, késő estig rádiózik, olvas és nincs meg a nyugodt pihenése, kellő alvási ideje. Az alvási szükséglet egyre növekszik, fáradtsági akkumuláció lép fel, amely súlyos kimerültségi állapotot hozhat létre.

Csak érintőlegesen utalok arra, hogy az ilyen felnőttekkel állandóan »egyritmusú« gyermek sem mentes a felnőttek életének megannyi problémáitól, sokszor ideges légkörben él, előtte tárgyalják meg a szülők ügyes-bajos dolgaikat, nem egyszer veszekedések, inzultusok kíséretében. A gyermek mindezt átéli, megszenvedi, és »kisöreg«, koravén, rosszkezdélyű, fáradt, szomorú, kiábrándult gyermek lesz belőle.

d) A helytelen napirendből eredően fáradt gyermek, aki »mindig fut az ideje után«. Ide sorolhatjuk azokat a fáradt, aluszékony, időhiánnyal küszködő gyermekeket, akiknek mindig »restanciájuk« van, halmozódik az elmaradt munkájuk. Többet vállalnak, mint aminek eleget tehetnek. Sokféle kedvtelésük van, sportolnak, edzésekre járnak, zenét tanulnak, magánórákra készülnek és járnak. Természetes, hogy egyik a má-

sik rovására ékelődik be a napirendbe. Ezek az elfoglaltságok nemcsak újabb órarendi órákat jelentenek, hanem töréseket a tanulási időben, örökös szaladgálást, rohanást és ezzel járó izgalmakat. A felaprozódott munkaidő károsan befolyásolja a tanulási lehetőséget, növeli a gyermek gondját, vagy lazít a felelősségtudaton, vagy önmagát hajszolva mindez idegességi panaszokhoz, kapkodáshoz, nem ritkán egyre fokozottabb kimerüléshez vezet. A csömörig túlhajszolt gyermek életűnt, kedvetlen, étvágytalan, neurotikus, sokszor hisztériás, kimerültségről panaszkodik.

f) Külön problémát jelent az egyébként is neurotikus, ideges gyermek. Fokozott pihenésre szorulna, helyett a számára nagy követelmények miatt egyre többet panaszkodik [95]. Hányinger fogja el iskolámenetel előtt, étvágytalan, szédül, szaggató fejfájásról panaszkodik, fogy. Felületes szemlélő hajlamos arra, hogy ezeket az ideges panaszokat semmibe vegye, esetleg gúnyolja, vagy korholja érte a gyermeket. Az iskolakerülés és az iskolától való menekülés oka sok esetben éppen a fáradtság és kimerülés, az a félelem, hogy nem tud figyelni az órán, nem képes megállni a helyét a tanulásban és a felelésben. Az ilyen gyermek tele van szorongással, nem ritkán hisztériás tüneteket produkál, görcsökről panaszkodik, arról, hogy valami összeszorítja a torkát, ha felhívják felelni, nem tud megszólalni, szívverése meggyorsul, elsápad, elpirul, szédülés fogja el, remegni kezd, ájulás környékezi, máskor meg beszédzavarok lépnek fel nála, dadogni kezd, stb. Az esetek nagy részében kimutatható ezeknek a tüneteknek pszichogén háttere. A gyermek kizárólag akkor produkálja ezeket a panaszokat, ha iskolába kell mennie, vagy ha ott szerepelnie kell. A legtöbb gyermek például tünetmentes szünetnapon. Ezeket a panaszokat komolyan kell venni és biztatással, pozitív élmények nyújtásával kell megelőznünk a rosszabbodást. A megértésnek és türelemnek nem csupán a gyermekkel szembeni nevelői eljárásban kell megmutatkoznia, hanem ki kell terjednie az egész osztályra. A nevelő helyes tapintattal mintegy pszichoterápiát folytathat, előnyös hatást gyakorolhat a gyermek önbizalmára, ilyen esetekben szükséges az is, hogy az osztály hangulatát kellő irányba tereljük, nehogy a tanulók csúfolásának, gúnyolódásának tegyék ki az amúgy is szenvedő gyermeket.

Az iskolakerülő tanuló esetében is óvatosaknak kell lennünk, vajon a szokásos diákcsínyek mellett nem rejtőzik-e olyan pszichogén háttér, amely mélyebb összefüggésben magyarázza a gyermek viselkedését. Sok esetben tapasztalható ugyanis, hogy a gyermek szégyenkezés miatt menekül az iskolától, vagy egyes tanárok vagy osztálytársak elől. Különösen vonatkozik ez azokra a gyermekekre, akik hosszabb mulasztások miatt nem képesek önerejükbe, hogy pótolják hiányukat. Egyideig küszködnek a régi és új anyag elsajátításával és pótlásával, végül feladják a harcot, s inkább elmenekülnek.

Tanulságok és feladatok

Az elvégzett kísérletek, tapasztalatok tanulságait a pedagógiai tevékenységben hasznosíthatjuk. Ezek vonatkoznak mind az iskolai, mind pedig az otthoni nevelésre. Az iskolának, magának a tantervnek és a

tanító tanmenetének reálisnak kell lennie, igazodnia kell a tanulók életkori sajátosságaihoz. Gondoskodni kell a szünetek pontos megtartásáról, az iskolaegészségügyi követelmények betartásáról. Az iskola nevelője, főképpen pedig osztályfőnöke egységes nevelői eljárásaival a gyermek ismeretén és szeretetén alapuló magatartással törődjön minden gyermek mentál-hygiénéjével. Az osztályfőnök munkájának ki kell terjednie a gyermeki személyiség sokoldalú lélektani megismerésére és ennek alapján kell elterveznie nevelői terveit. A szülők, valamint az osztályban tanító nevelők nevelési eljárásait, a gyermekkel szemben támasztott követelményeket egyébe kell foglalni és a szükségesnek megfelelő javaslatokat kell tennie, ha veszélyeztetve látja a gyermek lelkivilágának épségét [96]. Az osztályfőnök sokat tehet a gyermek helyes napirend-jének kialakítása, valamint az eredményes tanulás módszereinek megmagyarázása terén (RATTEN [97] VOGEL [98]). Megteremtheti az osztályban azt a bizalmas légkört, amelyben elkerülhető a nagyobb lelkitraumák, a gyermekek erejüknek megfelelő munkát végezhetnek. A helyes munkaerkölcs kialakítása így egyben a gyermekek lelki egészségügyét is szolgálja.

A szülőket fel kell világosítani az iskola követelményeiről, kellő szintre kell szállítani a gyermekek iránti szülői követelményeket és fel kell világosítani őket a gyermek képességeinek és a velük szemben támasztott követelményeknek helyes arányáról.

Reflexometriás vizsgálatainkat naplók, kérdőívek adataival, orvosi és pedagógiai tapasztalatokkal egészítettük ki. Megállapítottuk a tanuló fáradtságának tüneteit. Legfőbb jegyeknek tartottuk: a kérgi dynamizmus, egyensúlyának megbomlását, a betegségekbe való menekülést, a fizikai rosszullétet, az aktuálkonfliktusokat, álmatlanságot, étvágytalanságot, dadogást, figyelmetlenséget, verbalizmust és az etikai hibákat.

Az iskolás gyermek fáradtságának főforrásaiként a következőket jelölhetjük meg: a tantervi anyag helytelen elosztása, az órarend egyenetlensége, a követelmény és képességek aránytalansága, a pedagógus magatartása, az osztályzásból eredő hibák, és mindennek következménye, a fáradtság heti és napi jelentkezésének mellőzése a megterhelés viszonylatában, a helytelen tanulási mód, ésszerűtlenül beiktatott magánórák.

A fáradékony gyermekek öt jellegzetes típusát különítettük el: 1. az anaemias, vérszegény, szorgalmas gyermek, 2. a túlzott követelmény és ennek meg nem felelő képesség aránytalanságából eredően kimerült gyermek, 3. az aluszékony gyermek, 4. a helytelen időbeosztás következtében kifáradt gyermek, 5. a neurotikus, ideges gyermek.

A munka, pihenés és szórakozás, valamint a szükséges alvási idő biztosítása eredményezheti csupán, hogy a gyermekek megelégedettek, vidámak legyenek. A képességeiknek megfelelő eredmények növelik a munkakedvet, harmónikus életet biztosítanak a gyermek számára, míg a túlterhelt, meggyötört gyermekek élete szomorú, örömnélküli, állandó traumákkal és szorongással van tele. A gyermekkori élmények alapvetően befolyásolják az egész lelkivilág fejlődését, az életsorsok alakulását. Csakis a vidám, kiegyensúlyozott lelkivilágú gyermekből válik

munkáját szerető, egészséges lelkületű felnőtt. Így függenek össze a mentálhygiénés kérdések és a fáradékonyság vizsgálata a gyermek harmonikus személyiségének kialakításában.

JEGYZETEK:

- [1] Offner M.: Die geistige Ermüdung. 1928. 2: 76.
- [2] Claparède E.: Gyermekpszichológia és kísérleti pedagógia. Ford. Weszely Ö. 1915: 164.
- [2] Nagy, L.: A gyermekek szellemi munkabírása. A gyermek. 1913. 249—268.
- [4] Antropov, M. V.: A tanulók különböző tevékenységei és pihenési módja váltakozásának egészségügyi jelentősége. Szovj. ped. 1958. 8.37 47 p.
- [5] Meisner, J.: A tanulók ismereteinek számonkérése és a tanulók túlterhelése az oktatási-nevelési folyamat egészségnevelésének szempontjából. Pedagógika, 1958. 2. 210—229. p.
- [6] Kornis, Gy.: Kultúra és túlterhelés. Magyar Pedagógia 1929. 38. sz.: 65.
- [7] Szovjetov, Sz. J.: Iskolaegészség. Ford. Kövendi Dénes. 1953: 235.
- [8] Stern, W.: Allgemeine Psychologie auf personalistischer Grundlage. 1935: 691.
- [9] Přihoda, V.: Úvod do pedagogické psychologie. 1956: 272.
- [10] Ranschburg, P.: A gyermeki elme ép és rendellenes működése, egészségnevelés és védelme. 1908.
- [11] Stern, W.: i. m. 692.
- [12] Ivanov—Szmolenszkij, A. G.: Tanulmányok a felsőbb idegtevékenység körélettanának köréből. Ford. Mezey Béla. 1942.
- [13] Pavlov, P.: Előadások a nagyagyfélétek működéséről. Ford. Mezei Árpád. 1953: 159.
- [14] Szovjetov: i. m. 239.
- [15] Bogacsenko, L. Dz.: A tanítási nap hatása az első és a második jelzőrendszer kapcsolataira és kölcsönhatásaira. Zsurn. Vűszs. Nervoj. Dejat. 1953. 2. sz.
- [16] Amyot, R.: La fatigue en neuropsychiatrie. Union med. du Canada. Montreal. 1955. 84. sz.
- [17] Geréb, Gy.: Az iskolás gyermekek túlterhelése. Embernevelés. 1948. okt.: 4.
- [18] Griesbach, H.: Ein neues Ästhesiometer. Arch. f. d. gesamte Physiologie 1897.
- [19] Davis, H.: Symposium on fatigue, introductory remarks. Psychosomat. Med. 1943. 5. sz.
- [20] Sakaki, Y.: Mitteilungen über Resultate der Ermüdungsmessungen in vier japanischen Schulen zu Tokio. Internationales. Arch. f. Schulhygiene. 1905. 1. sz.
- [21] Binet, A.: Recherches sur la fatigue intellectuelle scolaire et la mesure qui peut en être faite au moyen de l'esthesiometre. Année psychologique 1905. 11. sz.
- [22] Steinhaus, N.: Die hygienische Bedeutung des fünfstündigen Vormittagsunterricht. Zschr. f. Schulgesundheitspflege. 1907. 22. sz.
- [23] Noikov, P. M.: Ästhesiometrische Ermüdungsmessungen. Internat. Arch. f. Schulhygiene. 1907/8. 4. sz.
- [24] Abelson, A. R.: Mental fatigue and its measurement by the aeshesiometer. Intern. Arch. f. Schulhygiene, 1908. 5. sz.
- [25] Schuyten, M. C.: Sur les méthodes de mesuration de la fatigue chez les ecoliers. Arch. de Psychol. 1903. 2. sz.
- [26] Mosso, A.: Über die Gesetze der Ermüdung. Arch. f. die Physiologie. 1890.
- [27] Kemsies, F.: Arbeitstypen bei Schülern, Pädagogisch-psychologische Arbeiten, 1901. 3. sz.
- [28] Philippe, F.: Un nouvel ergometre. Bulletin de la Societe libre pour l'etude psychologique de l'enfant. 1900.
- [29] Treves Z.: Über den gegenwärtigen Stand unserer Kenntnis die Ergographie betreffend. Arch. f. die ges. Physiologie. 1902. 88. p.
- [30] Block, R.: Untersuchungen über die Brauchbarkeit des Ergographen zu Er-

- ermüdungsmessungen. Päd.-Psych. Arbeiten des Leipziger Lehrervereins. 1911. II. k.
- [31] Kräpelin, E.: Gedanken über die Arbeitskurve. Psychologische Arbeiten. 1922. 7. k.
- [32] Joteyko, J.: Les lois de l'ergographie. Bull. de l'Acad. Belg. 1904. 5. sz.
- [33] Zieler, A.: Wie verändern sich die körperlichen Leistungen der Schüler in den verschiedenen Tageszeiten durch Einwirkung des Schulunterrichts. Päd. psych. Arbeiten 1912. 2. sz.
- [34] Clavière, J.: Le travail intellectuel dans ses rapports avec la force musculaire mesurée en dynamomètre. Année psychologique 1901. 7. sz.
- [35] Kräpelin, E.: Über Ermüdungsmessungen. Archiv. f. die Ges. Psychologie.
- [36] Sikorski, J.: Sur les effets de la lassitude provoquée par les travaux intellectuels chez les enfants à l'âge scolaire. Annales. d'hygiène publique et de médecine légale. 1879. 2. sz.
- [37] Bettmann, S.: Über die Beeinflussung einfacher psychischer Vorgänge durch körperliche und geistige Arbeit. Psych. Arbeiten. 1896. 1. sz.
- [38] Blumenfeld, W.: Über quantitative u. qualitative Bewertung von Testleistungen. Ztschr. f. Angew. Psych. 1931. 40. sz.
- [39] Pieron, H.: Le cerveau et la pensée. 1923.
- [40] Winch, W. H.: Mental fatigue in day school children, as measured by arithmetical reasoning. Brit. J. Psych. 1911. 4. sz.
- [41] Ritter, G.: Über Ermüdungsmessungen. Kritisches und Experimentelles. Angew. Psych. 1911. 4. sz.
- [42] Pieron, H. L.: L'attention J. Ps. 1931. 5. sz.
- [43] Sterzinger, O.: Zur Prüfung und Untersuchung der abstrakten Aufmerksamkeit Zschr. f. angew. Psychol. 1924. 23. sz.
- [44] Vindmüller, O.: Die Beziehungen zwischen Arbeitsschnelligkeit u. Arbeitsgüte. Psychotechn. Zschr. 1930.
- [45] Rupp, H.: Über Arbeitsschnelligkeit und Arbeitsgüte. Psychotechn. Zschr. 1930—32. 6. és 7. k.
- [46] Thorndike, E.: Mental fatigue. Journal of educational Psychology. 1911. 2.
- [47] Laser, H.: Über geistige Ermüdung beim Schulunterricht. Zschr. f. Schulgesundheitspflege. 1894. 7.
- [48] Bellei, G.: Ulteriore contributo allo studio della fatica mentale nei fanciulli. Rivista sperimentale di frenetria. 1904. 30. sz.
- [49] Netschajeff, A.: Veränderung der Aufmerksamkeitsschwankungen als Kennzeichen geistiger Ermüdung bei Schulkindern. Pädag. Psych. Studien, 1902. 3. p.
- [50] Kräpelin, E.: Arbeitspsychologische Ausblicke. Psychologische Arbeiten, 1925. 8. k.
- [51] Baade, W.: Experimentelle u. kritische Beiträge zur Frage nach d. sekundären Wirkungen des Unterrichts, insbesondere auf die Empfänglichkeit des Schülers. Päd. Monographien, 1907. 3. k.
- [52] Ritter, G.: Über Ermüdungsmessungen. Angew. Psych. 1911. 4. sz.
- [53] Winch, W. H.: i. m.
- [54] Lindner, H.: Die experimentelle Ermüdungsmessung und ihre Anwendung in Schülerversuch. Zschr. f. angewandte Psych. Sammelforschung. 1920. 17.
- [55] Ranschburg, P.: A figyelmetlenség pedagógiai pszichológiája. Pszichológiai tanulmányok. 1913. I. k.
- [56] Nagy László: i. m.
- [57] Cser J.: A figyelem kísérleti vizsgálata 10—14 éves korban. A Gyermek. 1933. 6—10. sz.
- [58] Düker, H.: Über ein Verfahren zur Untersuchung der psychischen Leistungsfähigkeit. Psychol. Forschung. 1949. 23. sz.
- [59] Jerison, H. J.: Effect of combination of noise and fatigue on a complex counting task. WADC. Tech. Rep., 1955. 55. p.
- [60] Đurič, L.: Práceschopnosť žiakov v priebehu vyučovacieho procesu. Jednotná Škola, 1958. 4. sz.
- [61] Bechterew, W.: Über die Geschwindigkeitsänderung der psychologischen Prozesse zu verschiedenen Tageszeiten. Neurolog. Zentralblatt. 1893. 12. sz.
- [62] Bogacsenko, L. Sz.: i. m.
- [63] Meisner, J.: i. m.

- [64] Kotulan, J.: K otázce režimu dne školních dětí. Československá Hygiena 1957. 5. sz.
- [65] Bogacsenko, L. Sz.: i. m.
- [66] Meisner, J.: i. m. : 212.
- [67] Gegesi Kiss P.: A gyermeki psyche fejlődése és a környezeti hatás néhány kérdéséről. Gyermekgyógyászat. 1956. 2. sz.
- [68] Offner, M.: i. m.: 20.
- [69] Gegesi Kiss, P.: i. m.
- [70] Feer, E.: Diagnostik der Kinderkrankheiten. 1951. 6. k.: 363.
- [71] Meisner, J.: i. m. : 212.
- [72] Major, G.: Zur Frage der Überbürdungsneurosen. Päd. Psych. Stud. 1913. 14. sz.
- [73] Netschajeff, A.: i. m.
- [74] Kemsies, F.: i. m.
- [75] Offner, M.: i. m.: 14.
- [76] Northrup, W. P.: Nervous exhaustion in infants. Arch. f. Pediatr. 1951. 68. sz.
- [77] Baur, A.: Die Überbürdung der Schulkinder, d. Quelle geistiger u. moralischer Abirrung. Pharus 1923. 14. sz.
- [78] Benedek L.: A tanulás egészségtana. A Gyermek 1935. 1. sz.
- [79] Fengler, F. A.: Leistungs und Gesundheitssteigerung durch Atmung-Entspannungs-, -Resonanz und Konzentrationstraining. 1957.
- [80] Meisner, J.: i. m.
- [81] Krevelen, A.: Die Bedeutung der Kinderpsychiatrie für den seelischen Gesundheitsschutz. W. Holzer: Psychiatrie Gesellschaft. Gegenwartsfragen der sozialen Medizin. 1952. c. kötetben. IV. f.: 64.
- [82] Langhlin, H. P.: The psychiatric aspects of fatigue: emotional fat. Fatigue states and neuresthenia. Medical Annals of the District of Columbia, 1954. 23. sz.
- [83] Meisner, J.: i. m.
- [84] Stern, W.: i. m.: 697.
- [85] Astrup, Ch.: Nervöse Erkrankungen und soziale Verhältnisse. 1956.
- [86] Nagy, L.: i. m. 249.
- [87] Holzer, H.: Die Hygiene im Tagesablauf des Kindes. Prophylaxe, 1955. 1. sz.
- [88] Jerison, H. J.: i. m.
- [89] Steinhaus, N.: i. m.
- [90] Kotulán, J.: i. m.
- [91] Claparede, E.: i. m. 232.
- [92] Ranschburg, P.: A figyelmetlenség pedagógiai pszichológiája. Pszichológiai tanulmányok, 1913. I. k.
- [93] Frolow, I. P.: Die Hygiene der geistigen Arbeit. Forum. 7. évf. 32. sz.
- [94] Major, G.: i. m.
- [95] Vértés, O. J.: Az ingerlékeny gyermek. 1940.
- [96] Geréb, Gy.—Bácskai, J.: Complex munka szükségessége a gyermekek neurológiai és pszichológiai gondozásában. Orvosi Hetilap, 1958. 29. sz.
- [97] Ratten, E.: Psychohygiene als Erziehungsfaktor. Geistige Hygiene. 1955.
- [98] Vogel, G.: Psychotherapie u. Pädagogik. 1954.

A SZÖVEGBEN NEM IDÉZETT, FELHASZNÁLT IRODALOM

- [1] Bolton, Th. C.: The fatigue problem. Journal of Ped. 1903. 16. sz.
- [2] Csinády, J.: Horváth, Szabó-né.: Reakcióidő mérésen alapuló fárasztási kísérletek, a fáradás, a fáradékonyság és az állóképesség tanulmányozása. Kiny. Testneveléstudomány, 1955. évi I. évf. 3. sz.
- [3] Düker, H. u. E.: Über die Wirkung von pervitin auf die psychische Leistungsfähigkeit, Zschr. f. exp. u. angew. Psychologie. 1953. 1. f.
- [4] Ebbinghaus, H.: Über eine neue Methode zur Prüfung geistiger Fähigkeiten bei Schulkindern. 1912. 2. sz.
- [5] Forgács, P.—Geréb, Gy.: A fáradtság kérdése fiziológiai és pszichológiai szempontból. Népegészségügy, 1957. 1—2. sz.

- [6] Geréb, Gy.: Fáradságvizsgálatra szerkesztett pszichológiai készülékeink és kísérleteink. 1957. Klny. a szegedi Pedagógiai Főiskola évkönyvéből.
- [7] Geréb, Gy.—Fogács, P.: A mozgásreakció látens időszakának mérései. Test-nev. Főisk. Évk. 1955.
- [8] Geréb, Gy.—Jász, T.: A fáradékonyság pszichológiai vizsgálata. 1958. Szegedi Pedagógiai Főiskola évkönyve.
- [9] Glanzmann, E.: Einführung in die Kinderheilkunde. 1939.
- [10] Gottschick, J.: Die Leistungen des Nervensystems. 1952.
- [11] Hilscher, K.: Ermüdungsmessungen im Dienste der Schule, Pharos V. K. 6. f.
- [12] Kemsies, F.: Schülervergehen und Schulstrafen unter statistischen Gesichtspunkten. Zschr. f. Pädagogische Psychologie u. Pathologie, 1911. 12. sz.
- [13] Peiper, A.: Die Eigenart der kindlichen Hirntätigkeit. 1956. 2.
- [14] Pettendi, G.: Kifáradás, fáradtság, túlerhelés. 1937.
- [15] Tilsner—Kurt—Donath: Objektive Bewertung von Schülerleistungen. Pädagogik. 1955. 2. sz.

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ УТОМЛЯЕМОСТИ УЧЕНИКОВ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

Д. Герéb

Автор делал опыты с помощью психологических аппаратов собственной конструкции (рефлексометр Герфес) на 10—14 летних учениках для исследования характера школьного утомления и факторов, вызывающих утомление. По его установлению ментально-гигиеническая точка зрения является главным условием эффективности и результатов учебно-воспитательной работы. Без свежества внимания, памяти и мышления учеников нельзя осуществлять цели обучения. После анализа литературного материала автор определяет понятие перегрузки в отношении школы: «Ученик перегружен, если он вовсе не в состоянии, или может только с большим напряжением охотно осуществить установление требования.»

Автор излагает предысторию исследований утомляемости, их методику, а потом свою собственную методику. В гг 1954—1958 он исследовал данные 4319 детей на основании конспектных вопросников, дневников, записок и испытаний со своим аппаратом.

Он излагает симптомы утомления по следующему распределению: соматические нарушения, бегство в болезни различные жалобы о головной боли, прогул, актуальные конфликты, трудности сна, заикание, вербализм, этические ошибки (недовольство, зависть, беды, возникающие от чувства неполноценности).

Источники утомления школьников надо искать частью в школьных занятиях, частью в домашнем быту, а также в причинах, возникающих от непропорциональности требований и способностей.

Одной из причин перегрузки является, что общественное развитие ставит все новые требования для школы, и что научно обоснованные признаки реальных требований исполняемой и длительно фиксируемой системы понятий ещё не совсем выработаны. В других случаях распределение уроков не соответствует современным ментально-гигиеническим и педагогическим принципам, и нервная система ребенка страдает от рапсодической нагрузки. Надо было бы считаться с факторами дневной и недельной нагрузки и утомляемости. Автор изображает и анализирует кривые утомления ребенка в понедельник и четверг. «Психический климат» школы часто не соответствует требованиям. Педагог должен взять во внимание работоспособность учеников, свойственности возраста, трудности учебного материала и индивидуальные особенности детей. Преувеличенные педагогические амбиции, предъявленные уже без этого утомленному ребенку с клонностью к невротности, неправильная классификация могут вызвать явление «стресса». При классификации утомление часто влияет на результаты работы ребенка и на их оценку. Это показывается в таблицах.

К утомлению могут прибавляться трудности, возникающие вследствие неправильного домашнего быта, плохого распределения времени, плохих методов учения,

зубрежки, безрассудно включенных частных уроков, предувеличенных требований родителей, ведущих к страху.

Автор характеризует типы утомляемых детей следующим образом.

- а) анемический, прилежный ребенок,
- б) ребенок борющийся с непропорциональностью требований и способностей,
- в) сонливый, и физически утомленный ребенок,
- г) ребенок, страдающий вследствие неправильного распределения времени.
- д) конституционально нервный ребенок.

Автор подытоживает свои исследования и анализ с точки зрения задач для врачей, педагогов и родителей. Отдых и развлечение после работы, подходящие сроки сна могут обеспечивать удовлетворенную жизнь ребенка. Требования и результаты, соответствующие способностям, ведут к гармонии, а отрицательные переживания — к дисгармонии. В своих дальнейших исследованиях автор желает заниматься результатами опытов, с ребятами другого возраста.

PSYCHOLOGISCHE UNTERSUCHUNG DER ERMÜDUNG BEI SCHÜLERN DER GRUNDSCHULE

von GY. GERÉB

Der Verfasser hat mit Hilfe von selbstkonstruierten Geräten (GERFESZ-Reflexometer) an 10—14 Jahre alten Schülern Untersuchungen über den Charakter der Ermüdung und die, die Ermüdung in der Schule verursachenden Faktoren angestellt. Die Frage der Mentalhygiene aufzuwerfen ist laut seiner Feststellung die Hauptbedingung der Wirksamkeit und des Erfolgs der Unterrichts- und Erziehungsarbeit. Ohne die Frische der Aufmerksamkeit, des Gedächtnisses und der Denkarbeit der Schüler könne die Ziele der Schule nicht erreicht werden. Nach der Analyse des Literaturmaterials determiniert er den Begriff der Überbürdung in Bezug auf die Schule: »der Schüler ist überbürdet, wenn er den an ihn gestellten Anforderungen selbst bei guten Willen überhaupt nicht oder nur mit Anstrengung gerecht werden kann.«

Der Verfasser berichtet darüber, was den Untersuchungen der Ermüdung vorausgegangen ist und beschreibt seine Methodik. In den Jahren zwischen 1954 und 1958 hatte er zum Teil aus Fragebogen, zum Teil auf Grund von Tagebüchern, Aufzeichnungen und durch Untersuchungen mit Hilfe seiner Instrumente die Daten von 4319 Kindern gewonnen. Auf Grund derer konnte er die Kurven der täglichen und wöchentlichen Ermüdung der Kinder (S. Tabelle und graphische Darstellungen) bestimmen.

Die Symptome der Ermüdung der Kinder behandelt er in folgender Gruppierung: somatische Schäden, das Vorschützen von Krankheiten, verschiedene Kopfschmerz-Beschwerden, Schwächen der Arbeit, Aktualkonflikte, Schlaflosigkeit, Stottern, Verbalismus, ethische Fehler (Unzufriedenheit, Neid, durch Minderwertigkeitsgefühl verursachte Schäden).

Er sucht die Quellen der Müdigkeit der Schulkinder zum Teil in der Inanspruchnahme in der Schule, teils in der Lebensordnung des Elternhauses, sowie in dem Mißverhältnis zwischen Anforderung und Vermögen, oder Möglichkeit erwachsener Gründe.

Der eine Grund der Überbürdung ist, daß die gesellschaftliche Entwicklung ständig neue Anforderungen an die Schule stellt, die wissenschaftlich festgestellten Kennzeichen der realen Anforderungen bezüglich des erlernbaren und haltbar fixierbaren Begriffssystems aber noch nicht vollständig ausgearbeitet sind. Andererseits entspricht manchmal der Stundenplan den zeitgemäßen Prinzipien der Mentalhygiene und der Pädagogik nicht, und das Nervensystems des Kindes leidet unter der rhapsodischen Belastung. Die Faktoren der wöchentlichen und täglichen Belastung müßten in Betracht gezogen werden. Zu diesem Zweck zeichnet der Verfasser die Kurven der Ermüdung des Kindes für Montag und Donnerstag. Das »psychische Klima« der Schule entspricht den Anforderungen oft nicht. Der Pädagoge müßte der Leistungsfähigkeit, den Eigenheiten der Altersstufe, den

Schwierigkeiten des Unterrichtsmaterials und den individuellen Eigenheiten der Kinder Rechnung tragen. Bei ohnehin erschöpften, nervös veranlagten Kindern kann die übertriebene Ambition des Pädagogen oder unrichtige Klassifikation »Stress«-Wirkung hervorrufen. Oft beeinflusst die Müdigkeit die Leistung des Kindes, und dadurch wird dann auch das Werturteil in der Klassifikation beeinflusst. Hierzu gibt der Verfasser Tabellen.

Die Ermüdung kann durch Schwierigkeiten, die aus der Lebensordnung im Elternhaus erwachsen, sowie durch schlechte Zeiteinteilung, schlechte Lernmethode, Büffeln, durch unvernünftig eingestellte Privatstunden, übertriebene Forderungen der Eltern, die zu Beklommenheit führen, gesteigert werden.

Der Verfasser führt folgende charakteristische Typen leicht ermüdender Kinder an:

- a) anämische, blutarme, fleißige Kinder,
- b) mit der Disproportion von Forderung und Vermögen kämpfende Kinder,
- c) Typ des schlafsüchtigen, auch physisch im Erschöpfungszustand befindlichen Kindes,
- d) wegen schlechter Zeiteinteilung hastig, überstürzt arbeitende Kinder,
- e) konstitutionell nervöse Kinder.

Endlich zieht der Verfasser Schlüsse aus den Untersuchungen und deren Analyse, und bezeichnet die daraus erwachsenden Aufgaben der Ärzte, Pädagogen und Eltern. Arbeit, Ausruhen und Zerstreuung, sowie die nötige Zeit für den Schlaf können das zufriedene Leben der Kinder sichern. Wenn die Anforderungen und das Resultat dem Vermögen entsprechen, ist die Harmonie gesichert; negative Erlebnisse führen zur Disharmonie.

Bei weiteren Untersuchungen wünscht der Verfasser die bei Kindern anderen Lebensalters gewonnenen experimentellen Resultate zu analysieren.

A VISELKEDÉS AUTOMATIZÁLT ELEMEINEK SZEREPE ÉS JELENTŐSÉGE A FEGYELMEZETT MAGATARTÁS KIALAKÍTÁSÁBAN

Írta: ZSÁMBÉKI LÁSZLÓ

Az egyik általános iskola nevelőtestületi értekezletén a biológia tanára beszámolt az V. osztályban jelentkező fegyelmezési problémáiról. Előadta, hogy a tanulók igen nyugtalanok a tanítási órán, izegnek-mozognak, különösen azon órarészekben, ahol tényanyag megfigyelések s ezzel kapcsolatos kísérletek, növényboncolások szerepelnek. Felvetette az alsó tagozatos (I—IV. osztályos) nevelők munkájának hiányosságait. Véleménye szerint ezekben az osztályokban a nevelőknek több gondot kellene fordítaniok a tanulók fegyelmezett magatartásának kialakítására. Hangsúlyozta, hogy a szakrendszerű tanítás mennyiségileg és minőségileg magasabb és bonyolultabb menete nem teszi lehetővé, hogy a szaktanár állandóan a tanulók fegyelmezésének problémáival foglalkozzon. Ezek a problémák akadályozzák a téma feldolgozásának menetét, lekötik, felemésztik a tanár energiáját, és végeredményben erősen befolyásolják a tanítás eredményességét. A kérdést felvető tanár szerint a szakrendszerű tanítás kezdetének idejére (az V. osztálytól kezdődően) az alsó osztály tanítójának már ki kellett volna alakítania bizonyos fegyelmezett magatartást az osztály tanulóiban.

A felszólalást heves vita követte. Az alsó tagozat nevelői tiltakoztak a kérdés ilyen beállítása ellen. Egyes nézetek szerint minden tanárnak magának kell biztosítania a tanítási óra fegyelmét, s ha erre nem képes, nem háríthatja át a felelősséget másra. Az osztályban tanító többi tanár közül néhányan az alsó osztályok tanítóinak védelmében szólaltak fel, s közölték, hogy az ő óráikon nincsenek ezzel az osztállyal fegyelmezési problémáik. A vita során a fegyelmezés, fegyelemre nevelés egyéb kérdései is előkerültek. Különféle vélemények hangzottak el az iskolai fegyelem megteremtésével kapcsolatosan, amelyek között még a »herbarti lóláb«, a tanulók »megtörése« is megjelent. A biológia tanára által felvetett kérdés azonban elsikkadt, s végeredményben tisztázatlan maradt, hogy vajon a szakrendszerű tanítást végző felső tagozat tanárai, számíthatnak-e az osztály fegyelmét illetően valamilyen eredményre, amelyet az alsóbb osztályokban folyó nevelő munkának kell létrehoznia.

Kétségtelenül sok igazság van abban, hogy a tanítási óra fegyelme nagyrészt a tanítást vezető pedagógus munkájától függ, de Makarenkó-

nak is igaza van, hogy a fegyelemre nevelésnek olyan eredményt kell elérnie, amelyben a fegyelmezettség nem időleges magatartási forma (tehát egyik — jól fegyelmezni tudó — tanár tanítási óráján megvan, a másíknál nincs), hanem állandó jellemvonás.

A probléma vizsgálata folyamán meglátogattuk a biológia tanárát az általános iskola V. osztályában. Azt tapasztaltuk, hogy a tanulók valóban erősen nyugtalanok, mondhatnánk fegyelmezetlenségnek voltak. Ez a fegyelmezetlenség azonban nem valamiféle szándékos, tudatosan helytelen magatartásban jelentkezett. Még csak nem is az unalmas, érdektelen munkára kényszerítés következtében beállt figyelmetlenségből eredő, az energiákat másutt levezetni kívánó fegyelmezetlenség volt. A tanulók szemmel láthatóan nagy érdeklődéssel figyelték a téma feldolgozásának menetét, s abban aktívan részt vettek. A helyes metodikai eljárásoknak megfelelően a tanulók az előtűk lévő növény részeit vizsgálgtták, boncolták, a tanár irányításával megállapításokat tettek stb. — Eközben azonban nem tudtak nyugodtan maradni, ülve dolgozni. Felálltak a padban, néhányan átmentek egy másik tanulóhoz, állandó halk beszéd hallatszott. Némelyik tanuló a széken hintázott, mások lábaikat lóbálták, csaknem mindegyikük állandóan forgott és mozgott ide-oda. Többen hátranézegettek, időnként megjegyzéseket tettek szomszédaik felé.

Bár úgy látszott, hogy ez a viselkedés a fegyellemmel való szándékos nemtörődés volt, mégis azt kellett megállapítanunk, hogy itt főképp az önuralom hiányáról van szó. Ezek a tanulók egyszerűen nem tudtak uralkodni mozgásimpulzusaik felett. Minden figyelem-elterítő ingerre azonnal reagáltak, s ahhoz, hogy munkájuk szét ne szóródjon, hogy megfigyeléseik tervszerűek legyenek, hogy együtt haladjanak a többivel, valóban a tanár állandó és egyéneenkénti figyelmeztetéseire volt szükség. Ez kétségtelenül megtörte a tanulók megfigyeléseinek tervszerű és logikus menetét, méghozzá sokszor megtörte. Ha a tanulókbán (természetesen nem valamennyi tanulóról, de az osztály tagjainak jó részéről volt szó) az önuralom nem hiányzott volna, jobb és eredményesebb munkát érhetett volna el a tanár a megfigyelt tanítási órán.

Fenti példánk felveti az önuralom, s ezen belül a helyes szokások kialakításának kérdését iskolai tanulóink fegyelmezett magatartását illetően.

Mindenekelőtt — anélkül, hogy teljességre törekedhetnénk — meg kell vizsgálnunk az önuralom néhány fogalmi jegyét.

Ennek a lelki sajátosságnak a megértéséhez a cselekvések lélektani elemzése vezet el. Vannak olyan cselekvések, amelyeket valamilyen vágy vagy ösztönözés vált ki, akaratí elhatározás nélkül. Ezeket impulzív vagy vágycselekvéseknek szoktuk nevezni. Ilyen esetekben nem állíthatjuk azt, hogy az egyén rendelkezik a cselekvés feletti uralommal, tehát ilyenkor »önuralomról« nincs szó. Sőt, amennyiben az egyén cselekvései nagy részben ilyen impulzív cselekvések, vagyis az egyén felett vágyai és ösztönei, ösztönzései uralkodnak, »impulzív egyéniségről« is szoktunk beszélni. Amennyiben viszont az egyén valamely cselekedetét vágy különösen, ha legtöbb cselekedetét akaratí elhatározás írá-

nyítja és ellenőrzi, akkor az egyén ura cselekedetének. Ilyenkor beszélünk önuralomról.

A lélektan tehát általában olyan lelki magatartást ért önuralmon, amelyben a cselekvés a tudat ellenőrzésével megy végbe. Ugyancsak az önuralom lényeges jegyeként emeli ki azt aényt, hogy ilyen esetekben olyan vágyakat vagy ösztönzéseket (impulzusokat) ellensúlyoz, illetőleg győz le az akarat, amelyek az illető cselekvés zavartalan, egyensúlyát veszélyeztetik. [1]

A marxista lélektan a magatartás tudatossága mellett nagy figyelmet szentel a magatartás automatizált elemeinek is. Az önuralom nem minden eleme tudatos. Vannak olyan »beidegzések«, készség és szokás jellegű elemek, amelyek kezdetben tudatosak és akaratiak voltak ugyan, de bizonyos helyzetek, illetve bizonyos nevelési hatásokra való tudatos és akaratlan reakciók igen sokszor bekövetkező ismétlődései folytán időleges idegkapcsolatok, feltételes reflexsorozatok, dinamikus sztereotípiák alakultak ki belőlük, amelyek később, mint szokások, automatizáltan működnek. Az automatizációkon tehát a készségek és szokások együttesét értjük. A készség nem más, mint a tudatos tevékenység automatizált komponense, amely feltételes reflexkapcsolatok rendszere, tehát olyan cselekvésrészlet, amely automatizáltan, vagyis a tudat közvetlen ellenőrzése nélkül megy végbe. A szokás lényegében az a hajlamosság vagy tendencia, hogy bizonyos automatizált műveleteket elvégezzünk. A szokás ezek szerint nem más, mint olyan feltételes reflex-lánc, melynek lefutása a dinamikus sztereotípiá törvényei szerint, egy »indító« jelzéssel kiváltható. [2] Az önuralomban szerepet játszó automatizációkon tehát olyan cselekvés-részleteket értünk, amelyek »önmaguktól«, automatikusan peregnék le, amikor egy bizonyos meghatározott helyzet »indító« jelzésként hat.

A fegyelemre nevelésről szóló, egyébként gazdag, neveléstudományi szakirodalom ez ideig még igen kevés figyelmet fordított a fegyelmezett magatartás automatizált elemeire, s ezek jelentőségére. Véleményünk szerint ennek oka főként abban rejlik, hogy a fegyelemre nevelés módszertana a marxista pedagógia egyik tételének helytelen értelmezése folytán meglehetősen félresiklott és bizonyos értelemben egyoldalúvá vált.

A. Levsin [3] mutatott rá először, hogy az a vitathatatlan tétel, mely szerint a szocialista iskola tudatos fegyelemre neveli a tanulókat, a tankönyvek, tanulmányok és módszertani útmutatások szerzőinek tudatában a tudatosság és fegyelem viszonyának helytelen módszertani értelmezéséhez, a fegyelem problémája társadalom-politikai és pedagógiai oldalának bizonyos összekeveréséhez vezetett.

Néves, tekintélyes szerzők műveit elemelve állapítja meg annak a tévedésnek gyökerét, hogy a tanuló gondolkozása az az alap, melyből fegyelmezettsége kifejlődik. Bebizonyítja, hogy nemcsak az iskolai nevelés gyakorlatának, hanem a materialista lélektannak is ellentmond az az elmélet, mely feltételezi, hogy a tanulók gondolkodása, tudatossága annyira fejlett, hogy a fegyelem jelentőségére vonatkozó magyarázatok felfogásán túl, erre vonatkozó ismereteiket át is tudják alakítani határozott, fegyelmezett magatartássá.

Ennek a tévedésnek szinte általános elterjedése, és a szocialista pedagógiai irodalomba való elég mély begyökeresedése a nevelés gyakorlatát is annyira »megfertőzte«, hogy nemcsak az általános iskolai, hanem az óvodai nevelés gyakorlatában is a tudatosításon keresztül történő fegyelemre nevelést igyekeztek megvalósítani, természetesen igen kevés eredménnyel. Mindez annál érthetőbb, mert Makarenko, a kommunista nevelés módszertanának egyik, világviszonylatban is jelentős úttörője, világosan és többször aláhúzza [4], hogy a fegyelmezetség, mint emberi tulajdonság, közvetlenül az ember tapasztalataiból, tevékenységéből nő ki. A fegyelem »tudatossága« Makarenko kifejtésében is annyit jelent, hogy a fegyellemmel »együtt kell járnia« a fegyelem szükség-szerűségének, hasznos és kötelező voltának, politikai jelentősége megértésének, de semmiképpen sem jelenti azt, hogy a fegyelmezett magatartásnak a fegyelem szükségességének felismeréséből kell folynia. Makarenko igen világosan bebizonyította, mennyire téves úton jár az a nevelő, aki úgy véli, hogy ha valakit meggyőz a fegyelem értékéről és szükségességéről, azzal az illetőt fegyelmezté is nevelte.

Eppen az ilyen téves nézetek miatt kívánunk foglalkozni az alábbiakban a fegyelmezett magatartás készségeivel és szokásaival, azaz automatizált elemeivel, annak hangsúlyozásával, hogy az önuralomban a legnagyobb jelentősége természetesen a tudatos, akaratilag erőfeszítéseknek van, azonban igen nagy a szerepük és jelentőségük az automatizációknak is.

Az automatizációk elsősorban a gyermekek önuralma tekintetében nagy jelentőségűek; náluk még fejletlen a tudatos, akaratilag erőfeszítésekre való képesség. De az automatizációk jelentősége nem sokban csökken a felnőtteknél sem. Tudvalevő, hogy ezek az automatizációk a tevékenységben a tudat tehermentesítésének az eszközei, így tehát a felnőtt embernél is az a helyzet, hogy ha nincsenek meg az önuralom alapjait képező automatizációi, akkor sokkal nagyobb akaratilag erőfeszítésekre van szüksége, hogy uralkodjék érzelmei és motorizmusa fölött.

Az előljáróban közölt iskolai példa elemzésére visszatérve még egyszer hangsúlyoznunk kell, hogy a biológia órán tapasztalt »fegyelmezetlenség«, nem a tanítási órát szándékosan zavarni akaró tudatos cselekvésekben nyilvánult meg, hanem olyan impulzus-cselekvésekből tevődött össze, amelyeket a tanulók akaratilag nem fékeztek, nem fékezhettek le. Nem azért; mert nem »akarták« megszüntetni, hanem azért, mert »nem is gondoltak« megszüntetésére, tehát tudatuk ezen impulzív-cselekvések helyességével vagy helytelenségével nem foglalkozott, egyszerűen nem is irányulhatott rá, hiszen tudatukat a számukra »érdekes« (tudat-lekötő) foglalkozás, a növény-boncolás vette igénybe.

Ezt a megállapításunkat igazolja az a megfigyelésünk is, hogy a tanár egyénenkénti figyelmeztetéseire azonnal és minden ellenállás nélkül abbahagyták a kifogásolt cselekvést, mozgást. Amint ugyanis a tanár közreműködésével ezen impulzív-cselekvésük tudatmezejükre került, ezek helytelensége is nyilvánvaló lett előttük, s akaratlagosan megszüntették.

Abban az esetben azonban, ha a tanulóknak meg lettek volna az önuralom automatizációi (a belső gátlások rendszeréből álló fékezés készségei), akkor, a tanár figyelmeztetése nélkül, tudatuknak a tanulmányi

foglalkozásról való elterelődése nélkül, megakadályozták, illetve kiküszöbölték volna ezeket a zavaró mozgásimpulzusokat.

Tehát a tanulók fegyelmezett magatartásában szerepet játszó automatizációk egyrészt lehetővé teszik az önuralom megszületését ott, ahol a tudatos, akaratí erőfeszítésekre való képesség még kis mértékben jelentkezik, másrészt tehermentesítik a tudatot. — Ennek neveléslelektani konklúziója az, hogy az a tanuló, akinek tudatát vagy akaratí erőfeszítéseinek nagy részét igénybe veszi fegyelmezett magatartásának, önuralmának állandó fenntartása, sokkal kisebb mértékben és eredményességgel tud részt venni az iskolai ismeretszerzés munkájában, míg az a tanuló, akinek önuralma igen nagy mértékben támaszkodik a kialakított automatizációkra, tudatát teljes vagy sokkal nagyobb mértékben képes az iskolai munka (bemutatott tények megfigyelése, különféle gondolkodási műveletek stb.) végzésébe bekapcsolni.

Az automatizációknak (a fegyelmezett magatartás automatizált elemeinek) ezen nagy jelentősége miatt nem érdektelen megvizsgálnunk azt sem, hogy miképpen lehet ezeket tervszerűen kialakítanunk az iskoláskorra, és miképpen fejleszthetjük tovább őket az iskolában. Természetesen nem lehet szó arról, hogy egy ilyen rövid tanulmány keretében ennek a kérdésnek minden részletére kiterjedjünk, inkább arra szeretnénk rámutatni, milyen feladatok állnak itt a szülői ház, az iskoláskor előtti nevelőintézmények (bölcsőde, óvoda), s az általános iskola nevelésének területén. Az is a célunk még, hogy ennek kapcsán hangsúlyozzuk azt, hogy bizonyos nevelési feladatok megoldásában több nevelőintézmény együttes és tervszerű összehangolt munkájára van szükség. — A pedagógiai szakirodalomban még kevés tanulmány van, amely egyes nevelési részfeladatok teljesítésének kérdését perspektívájában szemléli.

*

A fegyelmezett magatartás automatizált elemeinek kialakítása a marxista lélektannak a magasabb idegműködésekről szóló pavlovi tanai alapján történik. Ezt hangsúlyozza Vincze László is, amikor azt írja, hogy »amint a fízológiai kutatások nyomán bizonyos felismerések alapján megtanul az ember helyesen táplálkozni, hasznosan és kellemesen dolgozni és pihenni — a pedagógia a feltételes reflexek keletkezésének és működési törvényeinek felismerésével megtaníthatja az embert a helyes magatartásra.« [5] Valóban igaz, hogy az ember életének szokásrendje a feltételes reflexek törvényei szerint alakul ki, s ez nem megy másként, mint hogy sok nevelői ráhatás — legyen az szóbeli vagy más — megfelelő rendszerben (módszer!) történő alkalmazásával a feltételes reflexláncolatok egész hálózatát, a dinamikus sztereotípiák rendszerét építi ki a gyermekben, az izgalom és gátlás rendszerét, amely bizonyos magatartási formákat automatizálttá tesz.

Ennek figyelembevételével a fegyelmezett magatartás kialakításának nagy távlati menete, a csecsemőkortól a felnőtt korig úgy tekinthető, hogy ebben a folyamatban kezdetben az automatizációk kialakításán van a hangsúly, amelyet mint kiegészítő jelenség (a lehetőség határain belül) kísér a tudatosítás, bizonyos idő után a tudatos részen van a hangsúly,

amelyet mint kiegészítő jelenség kísér az automatizációk további erősítése.

Az átváltás időbeli pontos meghatározása nem lehetséges, annál kevésbé, mert ez nem hirtelen, rövid idő alatt történik, hanem hosszabb »átszíneződés« útján. Amennyiben a nevelés kezdettől (a csecsemőkortól kezdve) helyes, akkor az átmenet a 9—12 éves korra (általános iskola III—VI. osztály) eshet. De ha a fegyelmezett magatartás, az önuralom kialakítása helytelenül indult, s mondjuk az általános iskola I. osztályában foghattunk csak hozzá (a szülői ház vagy az iskolás kor előtti intézményes nevelés hibájából) a rendszeres menethez, akkor az átváltás esetleg 14—16 éves korban következhet be, az általános iskola befejeztével, a középiskolai oktatás keretében. Ez utóbbi esetben tehát az általános iskola mindkét tagozatán; az alsó és felső osztályokban is összehangolt közös feladat az automatizációk kiépítése, természetesen nagyobb mértékű tudatosítással.

Az első szakaszban a külső vezérlés — egy másik egyén akarata — irányítja az egyén helyes magatartását. A nevelőnek azonos helyzetekben ismétlődő azonos követeléseinek időleges kapcsolatai feltételes reflexláncolatokká, ezek pedig dinamikus sztereotípiákká válnak. Ez a dinamikus sztereotípiák most már mint belső vezérlés irányít, s ezt nevezzük szokásnak. A szokás ugyanis — ennek ismételt hangsúlyozását fontosnak tartjuk — az a tendencia, vagyis belső kényszerítés, hogy bizonyos automatizált műveleteket, indító jelzésre, a tudat vagy akarat bekapcsolása nélkül elvégezzünk.

A fegyelmezett magatartás szokásai kialakításának időzítése miatt azt is tudnunk kell, hogy az önuralom automatizációjánál szereplő szokások képzésének már a legkorábbi gyermekkorban meg kell kezdődnie. Tulajdonképpen ide tartoznak a csecsemőkor életrendjének beidegződései is, de ezek főként még a szervek feletti uralom megteremtését célozzák. Azonban már a magatartásbeli önuralom automatizációi kondicionálásának alapjaként tekinthető a 8—10 hónapos csecsemő olyan nevelése, (s ennek továbbfolytatása a második életévben), amely az engedelmség szokásának kialakítását kezdi meg. Itt az alkalmazkodás automatizációiról van szó. Az anya, ha valamilyen tevékenységre felszólítja a gyermeket, (»add ide!« »jőjj ide!«) nem várja meg a gyermek spontán tevékenységét, hanem azonnal maga végre is hajtja, végrehajtatja azt a gyermekkel (elveszi a kívánt tárgyat a kezéből stb.) — írja Várkonyi. [6] Bár Várkonyi ebben a művében — más helyütt — a »feltételes reflexek tanának bírálata« címmel [7] az idealista lélektani szemléletet védelmezi a pavlovi tanokkal szemben, fenti példában igen kitűnő illusztrációját adja a kondicionálásnak. Itt ugyanis nem történik más, mint az, hogy az »add ide« hangcsoport, mint semleges inger többször együtt szerepel az ugyanakkor bekövetkező mozgással (csörgő elvétele), mint reakcióval, s bizonyos számú társítás után az »add ide« hangcsoport az időleges idegkapcsolatok törvényei alapján kiváltja a mozgást, vagyis a gyermek »magától« odanyújtja a kívánt tárgyat. Értelmes, akarati viselkedésről itt nem lehet szó, mert a csecsemő még nem ismeri az »add ide!« beszédbeli értelmét. Ez előtte csak egy olyan hangcsoport, amely egészében jelentkezik előbb mint semleges, később

mint felételes inger. Kondicionálásról van tehát itt szó, mert a gyakorlás csak akkor eredményes, ha előbb hangzik el az »add ide!« fel szólítás, ill. hangcsoport, majd azonnal nyomon követi a mozgássor végrehajtása, ami a kondicionálás egyik fontos kritériuma.

Ez a kondicionálás látszólag nincs kapcsolatban az önuralommal, mint magatartási formával, de csak látszólag, mert ugyanennek a szoktatásrendnek későbbi eleménél az engedelmesség nem utasítás végrehajtását, hanem bizonyos tilalmak betartását jelenti; ekkor már önuralomról beszélhetünk. Pl. az anya azt az utasítást (tilalmat) adja a terítés közben körülötte tipegő kislányának: »Nem szabad a késhez nyúlni!« Ebben az esetben a kisgyermeknek le kell küzdenie azt a vágyát, hogy a csillogó szerszámot érintse. Természetesen ez csak akkor fog sikerülni, ha az anya — megfelelő nevelési eljárással — a kisgyermekben megfelelő gátlást épít ki. Ha a kisgyermek le tudja küzdeni belső ösztönzéseit és vágyát, az óhajtott cselekvést nem teszi meg, akkor itt már olyan önuralomról tesz tanúságot, amely bizonyos mértékben tudatos, de még nem az akarat által vezérelt, hanem a cselekvésben szereplő automatizált elemek határozzák meg irányát. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy a kisgyermek a tilalom első elhangzásakor még nem engedelmeskedik, csak bizonyos »szoktatás«, többször is megismételt és ellenőrzött követelés, tehát kondicionálás után. Ekkor sem azért, mert értelmileg belátta a késsel való játék veszélyességét, hanem mert kiépültek idegrendszerbeli gátlásai ezen »tilalmas« cselekvéssel szemben.

Az önuralmat jellemző gátlás-rend természetesen akkor is szerepelhet, ha az utasításban csak burkoltan jelentkezik a tilalom. Pl. az anya a lakásból való távozásakor azt az utasítást adja két éves kislányának: »Ülj ide a szőnyegre és játsszál itt, amíg visszajövök!« Ebben az utasításban a sorok között benne van, hogy »ne távozz el addig a szőnyegről!«, »ne hagyd el a szőnyeget!«, tehát tilalom is. Ha a kisgyermek esetleg megunta a rendelkezésre álló játékszerekkel a játékot, amíg az anya visszajött, a benne kialakított gátlásrenddel elérhetjük azt, hogy ekkor sem szegi meg az utasítást. Esetleg elalszik a szőnyegen, de nem távozik el onnan. (Az ilyen gátlásrend kialakításával sok kisgyermek-balesetet megakadályozhatnánk a szülők!) Nyilvánvalóan a fenti példában sem beszélhetünk olyan akarati cselekvésről, ahol a motívumok harcát értelmi belátáson alapuló elhatározás dönti el, hanem olyan gátlásrend szerepéről, amely lényegében az automatizációk közé tartozik. A gátlás-rend, mint automatizáció a dinamikus sztereotípiá vezérlési elvei alapján működik, s természetesen bonyolultan ágyazódik be a cselekvés tudatos elemei közé.

Ezek az óvodáskor előtti kondicionálások igen jelentősek a későbbi, óvodáskori és iskoláskori, szokások kialakításának szempontjából is. Ha ezekre az alapokra építeni lehet, akkor zökkenőmentes az óvodák és iskolák munkája, viszont, ha az önuralom ezen elemei hiányoznak, igen sok nehézséget, zavart jelentenek az óvodai és iskolai nevelésben.

Ha tovább akarjuk követni az önuralom automatizációinak fejlődését az *óvodáskorban*, az egész óvodai vagy óvodáskorú családi nevelést elemeznünk kellene. Erre jelen értekezésben módunk nem lehet, ennek a

nevelésnek tehát csak egy területét világítjuk meg. Ez a gyermeki játék szerepe a viselkedés automatizációinak kiépítése terén.

Abból kiindulva — ami a csecsemőkori nevelés területéről elmondottakban is vezető elv volt —, hogy az automatizációk, vagyis a feltételes reflex-láncolatok és az ezekből alakult dinamikus sztereotípiák nemcsak véletlenül, esetlegesen adódó időleges idegkapcsolatok eredményei, hanem a kondicionálás tervszerűen is végezhető, olyan gyermek-játékokat is alkalmazzunk a fegyelmezett magatartás automatizációinak óvodai továbbfejlesztéséhez, amelyben a gyermekek bizonyos, célunknak megfelelő cselekvéssort gyakorolnak. Ezek a cselekvéssorok olyan magatartásformát képviselnek és automatizálnak, amelyek az önuralom, vagyis a fegyelmezett magatartás szempontjából szükségesek, elengedhetetlenek.

Például a mozgás-impulzus feletti uralom gyakorlására alkalmasak azok a játékok, amelyekben a tevékenységet akkor eredményezi siker, ha már a gyermek bizonyos jártasságra, ügyességre tett szert. Építőkockával való játéknál a gyermek kezdetben nem tud házat építeni, mert hirtelen, gyors mozdulatokkal rakja egymásra az építőkockákat, eközben meglöki a már meglévő falat, s az eldől. Többszöri ismétlés során tanulja meg, hogy óvatosan, fékezett mozgással tegye a kockákat egymásra. Ezt a »gyakorlást« racionalisabbá tehetjük, ha figyelmeztetjük a hiba okára és megmutatjuk a helyes, szabályozott mozgást. Természetesen ezután még további gyakorlás szükséges, míg a mozgás idegpályái megfelelően bejáródnak. — Nagyobb gyermekeknél alkalmas az a játékos feladat is, amelyben versenyszerűen kell a gyermekeknek színültig töltött pohár vizet elvinniök rövid távolságra (3—6 méter) anélkül, hogy abból egy cseppet is kiöntenének. Ugyanez más változatban kockákkal is játszható. Egy kis lapáton több kockát kell egymásra rakva vinni rövid távolságra úgy, hogy a kockák egymásról vagy a lapátról le ne essenek. A gyermekek nagyon élvezik ezt a játékot, s ha versenyszerűen játsszák, nagyobb gyermekcsoport nevelődik együtt. Ezen játékoknál az egész mozgásrendszerük feletti, kezdetben tudatos és izom-, valamint akarati erőfeszítéssel történő művelét bizonyos gyakorlás után automatizálja nemcsak az izommozgás-koordinációt, hanem a mozgássorozat összerendezettségének egyéb elemeit is. Megfigyeléseink szerint, amelyet ezen játéktevékenységnek az idegrendszer-típus vizsgálata közbeni alkalmazásánál tettünk [8], igen alkalmas ez a játéktevékenység a mozgás-impulzusok feletti uralom, a megfelelő gátlásrendszerből álló fékezés készségének kialakítására még az iskoláskorban is.

Az emocionális-impulzus feletti uralom már az előbbi játékformákkal is gyakorolható. Az építőkockával való építés kezdetben gyakori sikertelensége kedvetlenséget, bosszúságot, néha dühbe forduló ingerültséget vált ki a legtöbb gyermekben, s ennek leküzdése előfeltétele a további sikeres játéknak, s a végül is sikerre vezető további próbálkozásoknak. Ennek az emocionális akadálnak a leküzdésében már szükséges a nevelő (óvónő, anya stb.) bekapcsolódása, buzdítása, bátorítása. A kockahordás játéka, különösen az idősebb (5—8 éves) gyermekeknél a nevelő közreműködése, buzdítása nélkül is eredményes az önuralom kiépítése szempontjából. A versenyben való győzelem vágya a legtöbb gyermeket arra készíti, hogy leküzdje bosszúságát. Megfigyeléseink szerint a

gyermeknek ezt kompenzálják, átviszik a kockák szidalmazásába, fenyegetésébe. Még jelentősebbek azok a társasjátékok, amelyek különféle néven (lóverseny, hegymászás, várostrom stb.); de ugyanazon elgondolás szerint, akadályversenyszerű játékot képviselnek. Itt kockadobás alapján haladnak előre a játékosokat képviselő figurák a mezőny megszámozott útvonalán, s több akadály a visszavonulásra, megállásra, újrakezdésre, kedvező hely pedig a gyorsabb előrehaladásra ad lehetőséget. Találón nevezte el ennek a játéknak egyik fajtáját készítője »Ember ne mérgeződj!« játéknak, mert valóban az emocionális önuralom gyakorlására ezen típusú játékok igen nagy lehetőséget nyújtanak. Ha a játékosok valamelyike túlságosan mérgeződik, esetleg sírvafakad; mert újra kell kezdenie, vagy mert nem ő győzött, a többiek legtöbbször kinevetik. Ettől való félelem vagy nemesebb ösztönzésből származó akaraterő készíti a gyermeket ingerültsége fékezésére, s ez a tulajdonság olyan szokássá, »második természetévé« válhat, melyben éppen szokás-jellege folytán már automatizált elemek is vannak. — Még további lehetőséget adnak az önuralom gyakorlására azok a csoportos játékok, amelyekből a gyermekek kizárják azt, aki önző, vagy nem tartja be a játékszabályokat. Hogy a gyermek játszasson, kénytelen alkalmazkodni, s ez később jó szokásává is válhat.

Ezzel az önuralom olyan elemeihez értünk, amelyek már a tudat, az akaraterő, sőt jellemvonás-jellegű önuralmi elemek kialakítását jelentik. Sok játék van, amely erre is alkalmas. M. V. Vdovina óvónő számol be arról [9], hogy amikor a gyermekek hadijátékot játszottak, s egy kis szék volt a harckocsi, a gyermekek veszekedni kezdtek, mert mindegyik maga akarta a harckocsit vezetni. Mikor az óvónő rámutatott arra, hogy a katonák bajtársak, akik mint testvérek megegyeznek, a gyermekek — mivel szerettek volna az általuk megcsodált katonákra hasonlítani — maguk is megegyeztek. Egyiküket engedték a »kormányhoz«, a másik a »géppuskához« ült, s megállapodtak abban, hogy ezeket a szerepeket cserélgetni fogják. Így rendezték vágyaikat egy nemesebb cél irányában. A kitartás és bátorság jellemvonásait fejlesztő játékokban is vannak olyan elemek, amelyek az önuralomban is szerepet játszanak. Amikor a gyermekek katonásdit játszva elesnek, megütik magukat és sírni kezdenek, igen gyorsan abbahagyják a sírást, ha hivatkozunk arra, hogy a katonák nem sírnak. Amikor sportjáték közben nem merik átugrani az alacsony gerendát, leküzdik félelmüket, ha a bátorság példáit állítjuk elébük.

Természetesen ezekben az esetekben már sokféle nevelési cél és eredmény összeszővődése figyelhető meg, de kétségtelen az, hogy ezek segítségével is gyakoroltathatjuk az önuralom kialakítását. Itt is érvényes, hogy a kezdetben tudatos és akaratlagos cselekvések egyes elemei automatizálódhatnak, s ezek a továbbiakban elősegítik, megkönnyítik a tudatos önuralmat.

Az iskolába lépő gyermeknek már bizonyos magatartásbeli automatizációkkal kell rendelkeznie, s ezeket meg is szeresheti erre az időre, ha a szülők és az óvodák az eddig említett nevelési feladataikat teljesítik.

Az általános iskolában azután folytatódik a mozgás feletti önuralom

kialakításának művelete. Sajnos ma még ez nem általános és nem tervszerű minden tanítónál.

Az iskolában jelentkező önuralom egyik megnyilvánulása az, ha a tanuló a belőle önkéntelenül kibuggyanó hangos megjegyzéseket, a tanítás menetébe való engedély nélküli beleszólást leküzdí. Közismert jelenség az ún. »kórus-felelés«, amely nemcsak a fiatalabb tanulókból álló osztályban figyelhető meg. A kórus-felelés okozta zűrzavar kiküszöbölésére, illetve megelőzésére alkalmazzák a kézfeltartással való jelentkezőt. Igen sok tanító munkatapasztalata bizonyítja azt, hogy még ezen egyszerű magatartási szabály keretén belül is, milyen nehéz a tanulókat önuralomra nevelni. A tanítók különböző ötletek, érdekes gyakorlatok segítségével igyekeznek a kis tanulóknak kiépíteni a jelentkezés szokásának automatizációját. Gábor Mihály tanító kartársunk például a következőképpen számolt be erről a gyakorlásról: »Az állandó közbeszólások túlságosan zavarták a tanítás menetét, s erősen törve a fejem, hogyan lehetne tanítványaimat önfegyelemre szoktatni, mentőötletem támadt. Látjátok — mondom nekik — a beszéd is olyan, mint a vízfolyás. Hiszen a szólásmondás is azt mondja, olyan folyékonynan beszél, mint a vízfolyás. Amint a vízcsapot el kell zárni, hogy el ne árhasson a víz bennünket, úgy kell a ti szájacskátoknak is csukva leni időnként. Ha ti vízcsapok lennétek, s a 42 vízcsapból egyszerre kezdene a vízáradat folyni, mindnyájan eláznánk. — Meg is egyeztünk rögtön, hogy ők »vízcsapok« lesznek, és nem engedik, hogy árvíz legyen. Tetszett is nekik ez az új szerep, s álltak is vitézül. A tanítási munka folyamatának sodrában néhányszor kiestek ugyan szerepükből, s ismét megindult a közbeszólások áradata, de tréfásan kétségbeesett felkiáltásomra: »már megint csuromvizes vagyok« észretértek. Így gyakorolgtattuk, míg végül hozzászoktak, hogy jelentkezzenek, amikor mondani akarnak valamit.

Sok példát, ötletes eljárást említhetnénk még, de valamennyinek jellemzője, hogy bizonyos idő kell a cél eléréséig, amelynek folyamán rendszeresen folyik a szabály betartásának gyakorlása, vagyis kondicionálás szükséges. A szellemes hasonlatok a kisgyermek előtt is világossá teszik a szabály értelmét. Akarja is ezeknek betartását, de ez megfelelő automatizációk kiépülése nélkül még nem megy. Különösen olyan munkafolyamatok közben, amelyek érzelmileg erősen megragadják a tanulókat, felkeltik érdeklődésüket, tudatukat a tevékenység tartalma felé fordítják. (Vö. legelső példánk.)

Bár már pedagógiai közhely, de a legtöbb iskolában mégsem ügyelnek eléggé erre, hogy csak akkor lehet eredményes gyakorlásról szó, ha a nevelők tevékenysége összehangolt. Nagyon sok esetben az önuralom automatizációinak kiépítése még nem fejeződött be az általános iskola alsó tagozatában, de a felső tagozat tanárai, egyrészt azért, mert nem ismerik az alsó tagozat tanítóinak nevelési munkáját, célkitűzéseit, elért eredményeit, másrészt azért, mert az egy osztályban tanítók sem hangolják össze saját nevelőmunkájukat, nem folytatják az alsó tagozatban megkezdett munkát. Így ez az V. osztályban már törést szenved. Ez is köztudomású tény, amely igen sokszor panasz tárgya általános iskolai nevelési értekezleteken, csak az orvoslás fenti egyszerű eszközét,

a nevelési munka összehangolását nem akarják igénybe venni. A szocialista nevelés legfőbb módszere a közösségi nevelés, de iskoláink nagy részében az egyéni módszerek alkalmazása annyira meggyökeresedett, hogy az egymás módszereinek összehangolására való ösztönzés még igen nagy ellenállásba ütközik. Előfordult, hogy egy alsótagozati osztályban (II. osztály) több hónapig szükségessé vált az, hogy a hiányzó tanítót a többiek kéthetenként felváltva helyettesítették, s az ez idő alatt tartott szülői értekezleteken a helyettesítők egymásnak ellentmondó követelésekkel léptek fel a gyermekek magatartását illetően. Ilyen iskolákban nem csodálható, ha a gyermekekben nem tudott kialakulni megfelelő fegyelmezett magatartás.

Az önuralom iskolai nevelés során történő kialakítása, tehát szükségessé teszi, hogy tudatos és tervszerű munkával szervezzünk olyan gyakorlatokat, amelyekben a magatartás szokásai (automatizáció) kondicionálódhatnak. Abból a tételből kell kiindulnunk, hogy csak ott lehet a fegyelmezettséget, az önuralmat kialakítani, ahol gyakorlásnak lehetőségei vannak.

Nincs módunk arra, hogy a továbbiakban a gyakorlás sokféle lehetőségeit részletezzük. Szükségesnek tartjuk azonban kiemelni azt, hogy helytelen megfontolásokból kiindulva egyes iskolák nevelői azokat az alkalmakat is elmulasztják, amelyek önként adódnak. Ilyen például a tanterem tárgyaival kapcsolatos bánásmód. Az egyik szovjet tanítónő [10] megfigyelése szerint az a tény, hogy az ablakokban virágok vannak, a padokon pedig tintatartók vagy virággal teli poharak, arra készteti a tanulókat, hogy óvatosan hajtsák fel a padot, és lassan üljenek le. A tanulók a tanítási óra előtt sem rendetlenkedhetnek, nem hancúrozhatnak, mert leverik ezeket a tárgyakat, tehát kénytelenek mozgásaik felett uralkodni.

Ezzel szemben van olyan iskolánk, ahol egyes osztályok tanulói még jó időben sem mehetnek le óráközi szünetekben az udvarra, mert azon az udvarrészen, ahol ők tartózkodhatnának, nagy kupacokban szemet tárol az iskola, s a nevelők attól félnek, hogy ha a tanulókat oda leeresztik, szét fogják rugdalni a szemet, vagy bepiszkolják ruhájukat.

Van olyan iskola is, ahol — látogatók érkezésekor — nem engedik a tanárok, hogy a látogatóknak a tanulók hozzanak széket más termekből, mert eközben »kiütik egymás szemét«, vagy »levernek valamit«.

Egyes igazgatók nem engedik, hogy az úttörő foglalkozásokat idősebb tanulók irányítsák nevelői felügyelet nélkül, mert így a tanulók rendetlenkednek.

Folytathatnánk még a példák sorát. Mindezekben a túlzott aggályoskodásokban a nevelők kockázattól való félelem jelentkezik, amely egyik legkárosabb jelenség pedagógiánkban. Már Makarenko hangsúlyozta, hogy a nevelés teremtmény, alkotó munka, s mint ilyen, nem mondhat le bizonyos ésszerű kockázatról. Az önuralom, a mozgásimpulzusok és általában a mozgásfolyamatok felett való uralkodás, érzelmeinken és vágyainkon való uralom csak akkor fejlődik ki, ha a tanuló olyan helyzetekbe kerül, amelyekben ezekre szükség van. Az uralom kezdetben természetesen hiányos, nehézkés, nevelői ellenőrzés, ösztönzés, a tudat és akaraterő komoly igénybevételével következik csak be, de a

gyakorlás bizonyos stádiumában már egyes elemei automatizálódnak, s maga a tudatos magatartás is könnyebbé lesz.

Befejezésül ismételten hangsúlyoznunk kell azt, hogy nagy jelentősége van a fegyelmezett magatartás kialakításában a viselkedés automatizált elemeinek. Nemcsak maguk a nevelők, hanem igen sok, a kérdéssel elméletileg foglalkozó szakember sem veszi kellőképpen figyelembe az önuralomra nevelésben az automatizációk szerepét. A tudatosságra törekszenek csak, a tudatra igyekeznek csak hatni, s ha — a gyakorlás kevés száma, vagy a kondicionálás szabályainak figyelmen kívül hagyása miatt — ez nem vezet eredményre, olyan megállapításokat tesznek, hogy »a tanulók nem mindig vonatkoztatják magukra a többi tanuléhoz, vagy az egész osztályhoz intézett követelményeket«, »nem tudják, hogyan kell helyesen cselekedniük, elfelejtik azt« stb. [11] A magyar pedagógiai szakirodalomban legutóbb Borbély András és Durkó Mátyás [12] foglalkoztak a szocialista fegyelem megteremtésének kérdésével egy nagyobb szabású munkában, de a fegyelemzett magatartás szokásainak kérdését csak röviden érintették, nem emelve ki az automatizációk jelentőségét olyan mértékben, amint azt a fegyelemre nevelés terén kialakult nevelői gyakorlat — tanulmányunk bevezető részében említett — eltorzulása szükségessé tenné. Az egyes életkori szakaszok nevelési kérdéseinek vizsgálatában [13] a gyakorlati nevelőmunka elemzése is csupán az érzelmekre hatás, sugalmazás, példaadás, jutalmazás, büntetés módszereinek szerepét fejtegeti, s már igen korán (2—3 éves korú gyermekeknél) a gyermek »ösztönös törekvése«, s akarati életének nevelése vonalán tárgyalja a fegyelmezett magatartás kialakításának kérdését. Még a fékezettséggel kapcsolatos izgalmi és gátlási folyamatok közti egyensúlyról szóló Arjamov idézet [14] is az akaraterő kifejlesztésének alapján szemléli az önuralom kialakulását.

Fentiekkel kapcsolatban hangsúlyoznunk kell, hogy a legteljesebb mértékben elfogadjuk azt, hogy a szocialista fegyelem lényege a tudatosság. Azt is, hogy már igen korán (3. életévtől kezdve) komoly akarati produkciókra képes a gyermek, tehát a fegyelemre nevelés tudatos elemei már itt is megjelenhetnek, sőt meg is kell jelenniük. Azonban ismételten ki kell emelnünk a *tudatosság és az automatizációk arányának életkori fejlődés alapján történő figyelembevételének fontosságát*, s ezenkívül azt, hogy a *korai gyermekkorban különösen, de az iskolás korban is nevelési gyakorlatunkban fokozott mértékben figyelemmel kell lennünk az automatizációk kifejlesztésére*. — Ennek a tervszerű folyamatnak nevelésméleti és nevelésmódszertani kidolgozása fontos feladata a pedagógiai kutató munkának. Tanulmányunk ennek kívánt szerény kezdő lépése lenni.

JEGYZETEK:

[1] Várkonyi H.: A gyermek testi és lelki fejlődése, Országos Közokt. Tanács Bp. 1942.: 124.

[2] Tyeplov: Pszichológia. Tankönyvkiadó Bp. 1952. 143—146.

[3] A. Levsin: A fegyelemre nevelés. Narodnoje Obrazoványije 1956. 6. sz. 52—59.

- [4] Makarenko: Válogatott pedagógiai tanulmányok. Új Magyar Könyvkiadó, Bp. 1950. 92—225.
- [5] Vincze László—Vincze Flóra: A gyermek fejlődésének és nevelésének kérdései. SZ. N. K. 88. sz. Tankönyvkiadó V. 1955. 150.
- [6] Várkonyi i. m. 70.
- [7] Várkonyi i. m. 34—37.
- [8] Zsámbéki L.: A temperamentum (idegrendszer-típus) néhány alapvető vonásának kísérleti lélektani vizsgálata általános iskolai tanulóknál. Szegedi Ped. Főisk. Évkönyve 1957. 345—369.
- [9] Óvodai gyermekjátékok: (cikkgyűjtemény) SZNKK 11. sz. Közokt. Kiadó Bp. 1951. 57.
- [10] T. N. Kalecsic: Az elsőosztályos gyermekek fegyelmezettségre neveléséről. Szovjetszkaja Pedagógika 1951. 1. sz. 5.
- [11] Kalecsic: i. m. 14.
- [12] Borbély András—Durkó Mátyás: Jutalmazás és büntetés a szocialista fegyelem megteremtésében. Tankönyvkiadó Bp. 1957. 67.
- [13] Borbély—Durkó: i. m. 173—175.
- [14] Borbély—Durkó: i. m. 176.

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ АВТОМАТИЗИРОВАННЫХ ЭЛЕМЕНТОВ ПОВЕДЕНИЯ В ОБРАЗОВАНИИ ДИСЦИПЛИНИРОВАННОГО ПОВЕДЕНИЯ

Л. Жамбеки

Специальная педагогическая литература мало занималась значением автоматизированных элементов дисциплинированного поведения, хотя они с одной стороны делают возможным рождение самообладания там, где способность сознательного и волевого усилия появляется ещё в малой мере, с другой стороны разгружают сознание. Труд автора подчёркивает значение того, что нужно обращать внимание на пропорцию сознательности и автоматизации при образовании самообладания и указывает на то, что воспитание на дисциплинированное поведение нужно рассматривать перспективно, и в разрешении появляющихся здесь воспитательских задач необходима совместная планомерно-согласованная работа некоторых воспитательных заведений.

ROLLE UND BEDEUTUNG DER AUTOMATISIERTEN ELEMENTE DES BETRAGENS IN DER ERZIEHUNG ZU DISZIPLINIRTER AUFFÜHRUNG

von

L. ZSÁMBÉKI

Die pädagogische Fachliteratur hat sich wenig mit der Bedeutung der automatisierten Elemente des Betragens beschäftigt, obwohl diese Elemente einerseits das Entstehen der Selbstbeherrschung ermöglichen, auch wenn sich die Fähigkeit zu bewußter, gewollter Willensanstrengung erst in geringem Maße zeigt, andererseits aber das Bewußtsein entlasten. Die Studie hebt die Wichtigkeit dessen hervor, daß bei der Ausbildung der Selbstbeherrschung das Verhältnis von Bewußtheit und Automatisierung berücksichtigt werde, und weist darauf hin, daß man die Erziehung zu diszipliniertem Betragen perspektivisch zu betrachten hat. Die Lösung der sich hier ergebenden Erziehungsaufgaben fordert die gemeinschaftliche und planmäßig zusammengestellte Arbeit mehrerer Erziehungs-Institutionen.

AZ ELEKTROMOSSÁGTAN ÉS MÁGNESSÉGTAN RÖVID ELMÉLETI ÖSSZEFOGLALÁSA A FŐISKOLAI FIZIKAOKTATÁSBAN

Írta: KÖVESDI PÁL

A pedagógiai főiskolákon elméleti fizikaoktatás nincs. Ennek legfőbb oka a képzési idő szűkre szabott keretein és a hallgatóság kellő matematikai felkészültségének hiányán kívül az a minden vitán felül álló tény, hogy az általános iskola felső tagozatán fizikát tanító nevelőnek elsősorban alapos kísérleti fizika tudással kell rendelkeznie. Ez az alapvető kíváncsi eleve megszabja, hogy a főiskola fizikaoktatásának a kor színvonalán álló, modern kísérleti fizikaoktatásnak kell lennie. Ugyanakkor azonban, amikor a kísérleti fizika oktatása mellett pálcát törünk, nem hallgathatjuk el, hogy a főiskolán a kísérleti fizika oktatásának — éppen mivel elméleti fizikaoktatás nem kapcsolódik hozzá — kissé túl kell haladnia a szoros értelemben vett kísérleti fizika keretein, s át kell nyúlnia az elméleti fizika körébe is. Ez azt jelenti, hogy fizikaoktatásunkban nem elégedhetünk meg azzal, hogy fogalmakat és kísérletekből induktíve levezetett törvényszerűségeket bizonyos egyszerű, speciális esetekre matematikai alakban is megfogalmazzunk, hanem ezeket a legáltalánosabb, vagyis az elméleti fizikában szokásos matematikai alakjukban is be kell mutatnunk. Úgyisgint meg kell ismertetnünk hallgatóinkkal a kísérleti fizika egyes jelenségcsoportjait összefoglaló általános elveket, melyek egy fizikai elmélet alapjait képezik, valamint ezeket az elveket kifejező alap-egyenleteket is. Az ilyen kísérleti fizikaoktatás kapcsolatot teremt az elméleti fizikával és áttekintést nyújt annak legalapvetőbb fejezeteiről. Ennek nagy jelentőségét pedig az általános iskolai tanárképzésben — azt hiszem — szükség-telen bizonyítanom.

Megvalósítható-e ez a feladat hallgatóink matematikai felkészültsége mellett? — kérdezhetné valaki. Véleményem szerint — néhány fizikában használatos matematikai fogalom egyszerű bevezetése után — minden különösebb nehézség nélkül megvalósítható. Más dolog ugyanis egy fizikai elvet vagy törvényszerűséget kifejező matematikai formula megértése, mint egy adott problémának ezzel a formulával való megoldása. Az előbbi fokig az infinitezimális számítás és a vektorszámítás elemeivel tisztában levő hallgatókkal a kísérleti fizika keretén belül is el lehet jutni, míg az utóbbi magasabb matematikai felkészültséget és gyakorlatot kívánó elméleti fizikai feladat.

Ebben a cikkben arra vonatkozó elgondolásomat vázolom, hogyan lehet az elméleti fizika alapjait az elektromosságtan (mágnességtan) kísérleti okta-

tása keretében lerakni. A cél az elektrosztatika (magnetotatisztika) alapegyenleteinek, valamint a Maxwell-féle egyenleteknek a felírása. A cél eléréséhez szükségünk van néhány alapfogalom, nevezetesen a vektor- és skalártér, a gradiens, a rotáció és divergencia fogalmának a bevezetésére. Ezeket — ha ez többször a matematikai precizitás rovására megy is — igyekszem szemléletesen, példákkal illusztrálva megértetni, s főként arra törekszem, hogy az új fogalmak a kísérleti fizikában tanultakra épüljenek, kapcsolatuk a tanultakkal mindig kitűnjön, s így fizikai tartalmuk legyen. Ezeknek az alapfogalmaknak a megismerése után már semmiféle nehézséget nem okoz a Maxwell-féle gondolatok matematikai formába öntése akár integrális, akár differenciális formában.

Felmerülhet még az a kérdés, hogy az alább közölt anyagot az elektromoságtan végén egy egységben, mintegy a kísérletileg tanultak összefoglalásaként adjuk-e avagy részekre tagoltan úgy, hogy a megfelelő kísérleti anyaggal kapcsolatosan vezetjük be a szükséges elméleti alapfogalmakat. Így pl. gondolni lehetne arra, hogy az elektromos tér kísérleti módon való megismertetése után bizonyos időt szentelnénk a vektorterek matematikai leírására. A potenciál-fogalom megismertetése kapcsán a skalárterekről, valamint a vektor- és skalárterek kapcsolatáról, a gradiens és a rotáció fogalmáról lehetne beszélni stb. Én magam inkább az első feldolgozásmód felé hajlok, mivel ily módon az elméleti jellegű megfontolások egy egységben talán jobban összekapcsolódnak, de legfőként azért, mert ez az elméleti áttekintés a tanult kísérleti fizikai anyagnak egy magasabb szinten való összefoglalását adja.

Az alábbiakban vázolom azt a gondolati utat, amelyen a kísérleti tényekből kiindulva a Maxwell-féle egyenletek felírásához vezethetjük a hallgatókat.

Skalár- és vektortér. Vektor- és erővonalak

Skalártérnek nevezzük azt a teret (vagy zárt térrészt), melynek minden x, y, z koordinátájú pontjához egy skalárt (számot) rendelünk. Skalártér pl. a hőmérséklettér, amelynél a tér minden egyes pontjához a kérdéses pontbeli hőmérsékletet kapcsoljuk. A hozzárendelés történhetik táblázatban, vagy pedig — mint a fizikában igen sokszor — történhetik egyenlet segítségével is. A 3-dimenziós skalártér leírását matematikailag egy $u = f(x, y, z)$ 3-változós függvény adja, mert egy ilyen függvény az x, y, z koordinátájú ponthoz egy u számértéket rendel. Ez alapján egy kétváltozós függvény a 2-, egy egyváltozós függvény az 1-, vagy általában egy n -változós függvény az n -dimenziós skalártér matematikai kifejezésének tekinthető.

Vektortérnek azt a teret (vagy zárt térrészt) nevezzük, amelynek minden x, y, z koordinátájú pontjához egy vektor tartozik. Ilyen vektortér pl. az elektromos, a mágneses vagy a gravitációs erőter. A vektortér minden egyes pontjához tehát egy számérték (a vektor nagysága) és egy irány tartozik. Kérdés: hogyan írható le matematikailag egy vektortér? Ismeretes, hogy egy vektort 3 (derékszögű) komponense egyértelműen meghatároz:

$$\vec{A} = \begin{pmatrix} P \\ Q \\ R \end{pmatrix}$$

Ha \bar{A} a hely függvénye, vagyis $\bar{A} = \bar{A}(x, y, z)$, akkor nyilván $P = P(x, y, z)$, $Q = Q(x, y, z)$ és $R = R(x, y, z)$. Tehát

$$\bar{A} = \begin{cases} P(x, y, z) \\ Q(x, y, z) \\ R(x, y, z) \end{cases},$$

vagyis egy 3-dimenziós vektorteret 3 háromváltozós függvény együttesen ír le.

A vektorterek legegyszerűbb példájaként tekintünk egy pontszerű e elektromos töltés elektromos terét. Egyszerűség okából legyen az e töltés a koordinátarendszer origójában. Ekkor

$$\bar{E} = \frac{e}{r^3} \bar{r} = \frac{e}{r^3} \begin{pmatrix} x \\ y \\ z \end{pmatrix}, \quad (1)$$

ahol $r = \sqrt{x^2 + y^2 + z^2}$. Az (1) egyenlet pontosan leírja a vektorteret, vagyis bármely x, y, z pontban megadja a kérdéses ponthoz tartozó térerősségvektort irány és nagyság szerint. Győződjünk meg erről! A térerősség nagyságát a komponensek négyzetösszegéből vont négyzetgyök,

$$E = \frac{e}{r^3} \sqrt{x^2 + y^2 + z^2} = \frac{e}{r^2}$$

adja az elektrosztatikában látottakkal megegyezésben. \bar{E} irányát az \bar{E} irány-cosinusai adják:

$$\cos(\bar{E}, X) = \frac{E_x}{E} = \frac{x}{r},$$

$$\cos(\bar{E}, Y) = \frac{E_y}{E} = \frac{y}{r},$$

$$\cos(\bar{E}, Z) = \frac{E_z}{E} = \frac{z}{r}.$$

Az iránycosinusok a rádiusvektor iránycosinusaival egyenlők. \bar{E} iránya tehát a rádiusvektorával megegyező, vagy a töltéstől radiálisan elirányul, vagy afele mutat, az e töltés előjelétől függően. Ez az eredmény ugyancsak megegyezik az elektrosztatikában látottakkal.

Mielőtt a vektorterek egy másik egyszerű példájára térnénk, röviden szólanunk kell az ún. vektorvonalakról. A vektorvonal olyan térbeli görbe, amelynek bármelyik pontjához húzott érintője a vektortér illető ponthoz tartozó vektorának irányát adja meg. A vektortér minden pontján halad át vektorvonal. A vektorvonalak tehát csak irány szempontjából jellemzik a vektortereket. A vektortér minden pontjának erőssége is jellemezhető a vektorvonalakkal, ha a vektorvonalakat a kérdéses helyen olyan sűrűeknek rajzoljuk, hogy ez a sűrűség a vektor nagyságát adja. Az ilyen sűrűséggel felvett vektorvonalak az elektromos teret egyértelműen jellemzik, és erőterek esetén az ilyen vektorvonalakat erővonalaknak nevezzük. Az erővonalfogalom jelentősége az, hogy szemléletessége folytán számos fizikai probléma egyszerű megoldását teszi lehetővé.

Ezek után tekintsük a vektorterek másik példájaként egy I erősségű áram átfutotta végtelen hosszú egyenes vezető mágneses terét. A kísérletek alapján tudjuk, hogy ennek a vezetőknek mágneses erővonalrendszere a vezetőre merőleges síkban, a vezető, mint középpont körüli koncentrikus körsereg. A vezetőtől merőleges ϱ távolságban kialakult erővonalak ϱ sugarú hengerfelületen helyezkednek el. \vec{H} iránya minden pontban érintőlegesen a kérdéses ponthoz tartozó erővonalhoz úgy, hogy az iránnyal vett I , a pontba mutató \vec{r} helyzetvektor és \vec{H} jobbsodrású rendszert alkotnak. \vec{H} nagysága $H = 2I/\varrho$, ahol I az elektromágneses egységben mért áramerősség és ϱ a kérdéses pontnak a vezetőtől mért távolsága. Ha a vezető irányának egy derékszögű koordináta-rendszer Z tengelyét választjuk és az áram a $+Z$ tengely irányában folyik, akkor ezt a teret a

$$\vec{H} = \frac{2I}{\varrho^2} [\vec{k}, \vec{r}] = \frac{2I}{\varrho^2} \begin{pmatrix} -y \\ x \\ 0 \end{pmatrix} \quad (2)$$

egyenlet írja le, ahol $\varrho = \sqrt{x^2 + y^2}$ és \vec{r} a kérdéses pontba mutató helyzetvektor: $|\vec{r}| = \sqrt{x^2 + y^2 + z^2}$. (2)-ből

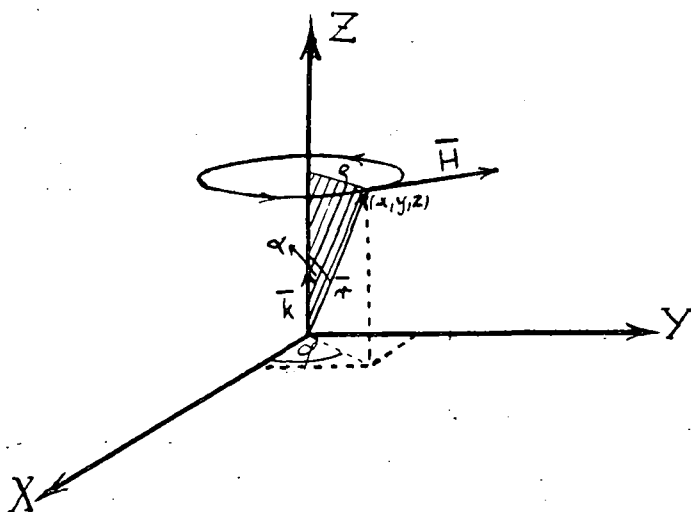
$$H = \frac{2I}{\varrho^2} \sqrt{x^2 + y^2} = \frac{2I}{\varrho},$$

és

$$\cos(\vec{H}, X) = -\frac{y}{\varrho},$$

$$\cos(\vec{H}, Y) = \frac{x}{\varrho},$$

$$\cos(\vec{H}, Z) = 0.$$

1. ábra

Annak ellenőrzése céljából, hogy az imént felírt iránycosinusok helyesen adják \vec{H} irányát, gondoljuk meg, hogy a Z tengely bármely magasságában φ -nak az X tengely pozitív felével bezárt φ szögére

$$\operatorname{tg} \varphi = \frac{y}{x}$$

összefüggés érvényes (lásd az 1. ábrát). \vec{H} síkvektor, s így iránytangense

$$\operatorname{tg} (\vec{H}, X) = \frac{\cos (\vec{H}, Y)}{\cos (\vec{H}, X)} = -\frac{x}{y}.$$

Ez φ iránytangensének negatív reciproka, vagyis \vec{H} merőleges φ -ra. Abból pedig, hogy $x > 0$, $y > 0$ esetén $\cos (\vec{H}, X) < 0$, $\cos (\vec{H}, Y) > 0$, belátható, hogy (2) a kísérleti eredményeknek megfelelően adja \vec{H} irányát.

E két példa elég szemléletesen mutatja a vektorterek matematikai leírásának módját és előnyeit.

Potenciáltér és örvénytér. A gradiens- és rotációvektor fogalma

A kísérleti fizikában, miután megismerkedtünk az elektrosztatikus térrel mint vektortérrel, felvetettük a kérdést: mekkora egy külső erő munkavégzése, ha a pozitív egységnyi töltést a tér egy adott A pontjából egy tőle különböző B pontba visszük? A végzett L munkát általában az

$$L = \int_A^B E_s ds \quad (3)$$

vonalminti (vonal-) integrál adja, ahol ds az A -ból B -be vezető s út egyik eleme, E_s pedig a ds helyén tekintett \vec{E} -nek ds -re vett vetülete.

A (3) alatti vonalintegrált egy speciális és egyszerű tér, a pontszerű töltés tere esetében kiszámítva, azt a fontos eredményt nyerjük, hogy a munkavégzés független az úttól, csupán A és B pontok helyétől függ. Ha tehát önkényesen megválasztunk egy ún. vonatkoztatási pontot, amelyhez minden munkaértéket viszonyítunk, akkor a tér minden egyes pontjához egy skaláris értéket, az ún. potenciált rendelhetjük. Ha a vonatkoztatási pontot a következőkben P_0 -lal jelöljük, akkor a tér egy tetszés szerinti P pontjának P_0 -ra vonatkoztatott U_P potenciálját az

$$U_P = \int_{P_0}^P E_s ds \quad (4)$$

vonalintegrál adja. (4) segítségével tehát az elektrosztatikus vektortérhez egy potenciáltérrel (skalártér) kapcsolunk. Ez a potenciáltér éppen olyan jól leírja az elektrosztatikus teret, mint a térerősségtér, hiszen belőle az ismert

$$E_s = -\frac{dU}{ds} \quad (5)$$

összefüggés alapján E_s , vagyis a térerősség ds irányába eső komponense kiszámítható. \vec{E} irányát az az irány adja, melyben E_s a legnagyobb, és ez a legnagyobb vetület a térerősségvektor nagyságával egyenlő. Tekintve, hogy a skalártér matematikailag könnyebben kezelhető, mint a vektortér, azért elméleti megfontolásokban igen fontos szerepet játszik adott erőterek potenciálfüggvényének meghatározása.

Ezek után felmerülhet a kérdés: vajon bármilyen \vec{A} vektortérhez rendelhetünk-e a

$$\varphi(x, y, z) = \int_{P_0}^P A_s ds \quad (6)$$

összefüggés alapján a teret jellemző skalárteret? A kérdést másképpen megfogalmazva azt kérdezhetjük: vajon minden vektortér potenciálos (potenciál-) tér-e? Az eddigiekből következik, hogy a potenciálfüggvény létezésének feltétele az, hogy a vizsgált erőterben a munkavégzés az úttól független legyen. Az ilyen erőtereket konzervatív tereknek nevezik. Ha az erőter nem konzervatív, akkor nem potenciálos, hanem örvénytér. A munkavégzés úttól való függetlenségéből következik, hogy tetszés szerinti zárt görbe-menti munka zérus, vagyis

$$\oint A_s ds = 0, \quad (7)$$

ahol az integráljelre rajzolt kör azt jelzi, hogy az integrálást zárt görbére végezzük. A (7) egyenlet tehát lényegében azt fejezi ki, hogy az \vec{A} vektortér potenciáltér.

Tegyük fel, hogy a (6) alapján meghatároztuk egy \vec{A} vektortér $\varphi(x, y, z)$ potenciálfüggvényét. φ ismeretében (5) alapján \vec{A} P, Q, R derékszögű komponensei rendre

$$-\frac{\partial \varphi}{\partial x}, \quad -\frac{\partial \varphi}{\partial y}, \quad -\frac{\partial \varphi}{\partial z}$$

-nek adódnak. Azt a vektort, melynek komponensei φ -nek x, y és z szerinti parciális deriváltjai, a fizikában grad φ vektornak nevezik, úgyhogy

$$\vec{A} = -\text{grad } \varphi = - \begin{pmatrix} \frac{\partial \varphi}{\partial x} \\ \frac{\partial \varphi}{\partial y} \\ \frac{\partial \varphi}{\partial z} \end{pmatrix}. \quad (8)$$

Ez az összefüggés tehát megmutatja, hogy a potenciálfüggvényből hogyan számítható ki a vele kapcsolt vektortér.

Számítsuk ki ezután az origóba helyezett pontszerű elektromos töltés

$$U = \frac{e}{r} = \frac{e}{\sqrt{x^2 + y^2 + z^2}}.$$

potenciálfüggvényéből a térerősség vektorterét. (8) alapján

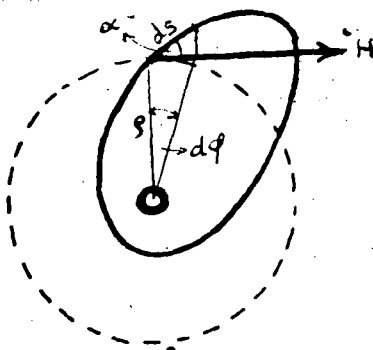
$$\vec{E} = -\text{grad } U = \frac{e}{r^3} \begin{pmatrix} x \\ y \\ z \end{pmatrix},$$

megegyezésben az (1) alatti egyenlettel.

Térjünk ezek után az örvényterek matematikai jellemzésére. Az örvénytereket nyilván a

$$\oint A_s ds \neq 0 \quad (9)$$

jellemzi. Nézzünk erre egy példát. Számítsuk ki a (2) alatt megadott mágneses térben a (9) alatti körintegrált. A vezetőt körülfutó integrációs út legyen a 2. ábrán vastagon kihúzott görbe. Ennek ds elemi darabjánál $H_s = H \cdot \cos \alpha$,

2. ábra

és $ds \cdot \cos \alpha = \rho d\varphi$, tehát

$$H_s ds = H \cos \alpha \cdot ds = H \rho d\varphi = \frac{2I}{\rho} \rho d\varphi = 2I d\varphi.$$

A körintegrál

$$\oint H_s ds = \int_0^{2\pi} 2I d\varphi = 4\pi I \neq 0, \quad (10)$$

vagyis az I áramátfutotta vezető mágneses tere örvénytér.

Az örvénytereket az ún. örvénypontok jellemzik. Örvénypontoknak nevezzük a tér olyan pontjait, amelyeknek végtelen kis környezetében a pontokra tekintve átellenes helyeken a tér vektorai párhuzamosak, de ellentétes irányúak. Az örvényteret akkor ismerjük, ha ismerjük az örvénypontjait. Ebből következik, hogy a (9) alatti körintegrál, melynél az integrálás útja tetszés szerinti nagy lehet, a fizika szempontjából nem írja le a teret, hanem arról csak azt az általános megállapítást teszi, hogy az integrációs út örvénypontokat fog közre. (9)-ből azonban egyszerűen eljuthatunk egy, a tér minden pontjának

„örvénysajátságát“ kvantitatíve jellemző összefüggésre. Nem kell mást tennünk, mint a körintegrál útját egy pont körül elemi kicsinnyé „összehúzni“, és az így kapott integrál értékét az integrációs út által bekerített elemi síkfelület df területével elosztani. Az integrációs út, s vele a rajta átfektetett elemi síkfelület a térben különböző helyzetű lehet. Kimutatható, hogy egy pont elemi környezetére képezett

$$\frac{\oint A_s ds}{df}$$

hányadosok értéke a felületelem térbeli helyzetétől függ. Ez a tény csak úgy magyarázható, hogy az egyes pontok örvényerősségének jellemzésére a fenti módon bevezetett mérték vektor, amelynek a felületelem normálisára vett vetületét adják a képezett hányadosok. (A normális irányítása mindig olyan, hogy a vonalintegrál körülfutási irányával jobbsavart alkot). Egy pont örvényerősségét mérő vektort rotáció-vektornak nevezzük, és a szó 3 első betűjével (rot) jelöljük. Ez alapján egy pont elemi környezetére tekintett $\oint A_s ds/df$ hányados általában a rot \vec{A} vektornak a felületelem \vec{n} normálisa irányába eső vetületét adja, vagyis

$$\text{rot}_n \vec{A} = \frac{\oint A_s ds}{df}. \quad (11)$$

A rot \vec{A} vektor iránya az az irány, melyben $\text{rot}_n \vec{A}$ a legnagyobb, nagysága pedig a legnagyobb vetületével egyező.

A rot \vec{A} vektor komponensekkel is kifejezhető. Számításokkal igazolható, hogy

$$\text{rot } \vec{A} = \begin{vmatrix} \vec{i} & \vec{j} & \vec{k} \\ \frac{\partial}{\partial x} & \frac{\partial}{\partial y} & \frac{\partial}{\partial z} \\ P & Q & R \end{vmatrix} = \begin{cases} \frac{\partial R}{\partial y} - \frac{\partial Q}{\partial z} \\ \frac{\partial P}{\partial z} - \frac{\partial R}{\partial x} \\ \frac{\partial Q}{\partial x} - \frac{\partial P}{\partial y} \end{cases}. \quad (12)$$

Ezek után számítsuk ki, egy a sugarú végtelen hosszú egyenes vezető mágneses terének a rotációját. Erről a térről a (10) alapján tudjuk, hogy örvénytér, de semmit sem tudunk az örvénypontok helyéről. (2)-t felhasználva

$$\text{rot } \vec{H} = 2I \begin{vmatrix} \vec{i} & \vec{j} & \vec{k} \\ \frac{\partial}{\partial x} & \frac{\partial}{\partial y} & \frac{\partial}{\partial z} \\ -\frac{y}{\varrho^2} & \frac{x}{\varrho^2} & 0 \end{vmatrix} = \begin{cases} 0 \\ 0 \\ \frac{y^2 - x^2 - y^2 + x^2}{(x^2 + y^2)^2} = 0 \end{cases} = 0. \quad (13)$$

Ez az eredményünk azt jelenti, hogy a vezető körüli térben nincsen örvénypont. Mivel (10) alapján a térnek örvényesnek kell lennie, következik, hogy az örvénypontoknak a vezető belsejében kell lenniök. Számítsuk ki ezeknek

örvényerősségét! A vezető belsejében kialakult mágneses tér erőssége

$$\bar{H} = \frac{2I}{a^2} [\bar{k}, \bar{r}] = \frac{2I}{a^2} \begin{pmatrix} -y \\ x \\ 0 \end{pmatrix},$$

ahol $||[\bar{k}, \bar{r}]|| = \rho < a$.

$$\text{rot } \bar{H} = \frac{2I}{a^2} \begin{vmatrix} \bar{i} & \bar{j} & \bar{k} \\ \frac{\partial}{\partial x} & \frac{\partial}{\partial y} & \frac{\partial}{\partial z} \\ -y & x & 0 \end{vmatrix} = \frac{2I}{a^2} \begin{pmatrix} 0 \\ 0 \\ 2 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 0 \\ 0 \\ \frac{4I}{a^2} \end{pmatrix}.$$

Eredményünk valóban igazolja feltevésünket. A vezető belsejének minden pontja örvénypont, amelynek örvényerősségét a vezetőben folyó áramintenzitás értéke szabja meg. A rot-vektor az áramfolyás irányába, vagyis a $+Z$ tengely irányába mutat. Ha minden ponthoz hozzárendeljük az \bar{I} áramerősségvektort, eredményünket a következőképpen is felírhatjuk:

$$\text{rot } \bar{H} = \frac{4\bar{I}}{a^2} = \frac{4\pi\bar{I}}{a^2\pi} = 4\pi \frac{\bar{I}}{f} = 4\pi\bar{i}_i, \quad (14)$$

ahol \bar{i}_i a kérdéses ponthoz tartozó áramsűrűségvektor. (14) egyébként az egész térre is vonatkoztatható, mert azt mondja ki, hogy amely pontban áram nem folyik ($\bar{i}_i \equiv 0$), az örvénymentes pont. Ez alapján az áramvezetőn kívül fekvő minden pont örvénymentes, megegyezésben a (13) alatt kapott eredményünkkel.

Megjegyezzük még, hogy (14) alatti eredményünk (11) alapján számolva is könnyen megkapható. A vezető belsejében felvett pont elemi környezetében

$$\text{rot } \bar{H} = \frac{\oint H_s ds}{df} = \frac{4\pi d\bar{I}}{df} = 4\pi\bar{i}_i.$$

Végezetül felhívjuk a figyelmet arra, hogy tisztán matematikai szempontból tekintve a grád, ill. rot olyan műveletek, amelyek segítségével skalártérből vektorteret, ill. vektortérből egy másik vektorteret származtatnak.

Fluxus; divergencia fogalma

Egy vektortérbe helyezett F felületen merőlegesen áthaladó vektorvonalak számát az erőter F -hez tartozó fluxusának nevezzük. Ha a tér homogén és F merőleges a vektorvonalakra, akkor a Φ fluxus

$$\Phi = A \cdot F,$$

ahol A a vektortér erőssége ($=$ vektorvonalak sűrűsége). Ha F normálisa a vektorvonalakkal α szöget zár be, akkor

$$\Phi = A F \cos \alpha = A_n F.$$

Ebben az egyenletben $A_n = A \cos \alpha$ az \bar{A} -nak a felület normálisára vett vetülete.

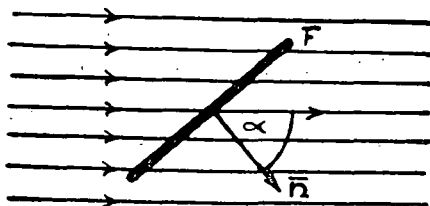
Inhomogén tér esetén az F -hez tartozó fluxust oly módon számíthatjuk ki, hogy az F -et olyan kis dF felületelemekre bontjuk, amelyek környezetében a tér már homogénnek tekinthető. dF környezetében ekkor a vektortér erőssége, valamint a felületelem normálisának az erővonalakkal bezárt α szöge egyértelműen értelmezhető, s így a dF -en áthaladó fluxus

$$d\Phi = A_n dF.$$

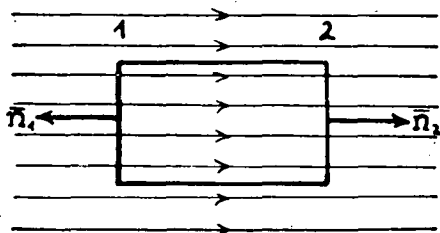
Az egész F -re vonatkoztatott fluxus az így tekintett elemi fluxusok összege, vagyis

$$\Phi = \int_F A_n dF.$$

A fluxus előjeles mennyiség. Előjele a felület normálisának irányításától függ. A 3. ábrán látható esetben, amikor \vec{n} normális egységvektor hegyesszögét zár be az erővonalakkal, Φ pozitív előjelű. \vec{n} ellentétes irányítása esetén, mikor α tompaszög, negatív előjelűnek adódik.

3. ábra

4. ábra

Ezek után képezzük az A erősségű homogén vektortér fluxusát egy olyan paralelepipedonra nézve, amelynek két lapja merőleges a vektorvonalakra (4. ábra). A lapok normálisait — amint ez általában szokás — vegyük kifelé mutatóknak. A testre vonatkoztatott fluxus, amely a lapokra vett fluxusok algebrai összege, nyilván zérus. Az 1. lapra tekintett fluxus ugyanis megegyező értékű a 2. lapra vonatkoztatottal, csak ellentett előjelű, s így összegük 0. Az oldallapokon nincs vektorvonallátlépés, így az ezekre vonatkoztatott fluxusok összege ugyancsak 0. Ha egy zárt felületre vonatkoztatott fluxust az integráljelre rajzolt körrel jelöljük, akkor eredményünk matematikai alakban a következőképpen fejezhető ki:

$$\oint_F A_n dF = 0.$$

Bebizonyítható, hogy ez az összefüggés egészen általános, vagyis egyrészt nemcsak homogén, hanem inhomogén térre, másrészt akármilyen alakú és helyzetű zárt felületre is érvényes, feltéve, hogy a felületen belül nincsenek vektorvonalforrások, illetőleg elnyelő centrumok. Ha források, ill. elnyelő centrumok vannak a felületen belül, akkor

$$\oint_F A_n dF \neq 0. \quad (15)$$

Az integrál pozitív előjele források, negatív előjele pedig elnyelő centrumok jelenlétére utal. (15) tehát a matematika nyelvén azt fejezi ki, hogy a térnek a kérdéses felület által körülzárt részében vektorvonalak erednek, ill. torkollnak, vagyis az illető térrész vektorvonalforrással bír. (A forrás szóba most és a következőkben az elnyelő centrumok is beleértendők.)

Alkalmazzuk az eddigieket az elektrosztatikus térre. Ha az F zárt felület által körülzárt térrész forrásmentes, ami ebben az esetben annyit jelent, hogy töltések nélküli, akkor

$$\oint_F E_n dF = 0. \quad (16)$$

Legyen azonban F -en belül e nagyságú elektromos töltés. Mivel e töltésből $4\pi e$ számú erővonal indul ki, azért

$$\oint_F E_n dF = 4\pi e.$$

Ha F -en belül több pontszerű töltés van, akkor az F -en átmenő fluxus nyilván

$$\oint_F E_n dF = 4\pi \sum e.$$

Folytonos töltéeloszlás esetén célszerű a töltések $\rho = de/dV$ térbeli sűrűségének bevezetése. Ebből a dV térfogatelemben levő töltésmennyiség

$$de = \rho dV.$$

Véges nagyságú V térfogatban levő töltésmennyiség

$$e = \int_V \rho dV,$$

s így ezt a V térfogatú, folytonos eloszlású töltésmennyiséget körülvevő F felületre számított fluxus

$$\oint_F E_n dF = 4\pi \int_V \rho dV. \quad (17)$$

Ez az összefüggés arra az esetre érvényes, ha a töltés vákuumban van. ϵ dielektromos állandójú közegben az erőfluxus a tapasztalatok szerint a légtüres térbelinek ϵ -od része, vagyis

$$\oint_F E_n dF = \frac{4\pi}{\epsilon} \int_V \rho dV,$$

amiből

$$\oint_F \epsilon E_n dF = \oint_F D_n dF = 4\pi \int_V \rho dV \quad (18)$$

adódik, ahol $D_n = \epsilon E_n$ az elektromos indukcióvektor dF normálisára vett vetülete.

A (16), (17) és (18) egyenletek a matematika nyelvén kifejezik azt, hogy egy tetszés szerinti nagyságú térrészben van-e elektromos töltés, vagy nincs, s ha van, mekkora ezek összességének forrásbősége. Az egyes források erősségéről, ezek felületen belüli elhelyezkedéséről azonban a fenti egyenletek semmit sem mondanak, vagyis a teret források szempontjából nem jellemzik. Az elektrosztatikus, s általában bármely vektorteret a források szempontjából az egy pontbeli forráserősség, az ún. divergencia (jelölve: div) jellemzi. Fogalmához a rotációnál már megismert eljáráshoz hasonlóan úgy jutunk, hogy a véges nagyságú zárt felületet a forráserősség szempontjából jellemezni kívánt pont körül elemi kicsinnyé „húzzuk össze”, s az erre képezett integrált osztjuk a felület által bezárt térrész dV -térfogatával. Matematikai alakban

$$\text{div } \vec{A} = \frac{\oint A_n dF}{dV}. \quad (19)$$

A $\text{div } \vec{A}$, vagyis egy pont forráserősségének mértéke, skalár mennyiség. A divergencia mint művelet tehát az \vec{A} vektortérből olyan skalárteret állít elő, amelynek mindenegyes pontjához annak forráserősségét kapcsoljuk.

A divergencia-tér, mint kimutatható, az

$$\vec{A} = \begin{pmatrix} P(x, y, z) \\ Q(x, y, z) \\ R(x, y, z) \end{pmatrix}$$

vektortérből

$$\text{div } \vec{A} = \frac{\partial P}{\partial x} + \frac{\partial Q}{\partial y} + \frac{\partial R}{\partial z} \quad (20)$$

összefüggés alapján származtatható.

(19) alapján egy folytonos töltéeloszlású ϵ dielektromos állandójú elektrosztatikus térben

$$\text{div } \vec{D} = \frac{\oint D_n dF}{dV} = \frac{4\pi q dV}{dV} = 4\pi q,$$

vagyis egy pont indukciós vonalak szempontjából tekintett forráserőssége a kérdéses pontbeli töltéssűrűség 4π -szerese.

A mágneses indukcióvektor divergenciája mindig zérus.

$$\text{div } \vec{B} = 0,$$

mert valódi mágneses töltések, amelyek az indukcióvonalak forrásai lennének, nincsenek.

Az elektro- és magnetosztatikai tér alapegyenletei

Az elektrosztatikus tér két alaptörvénye:

- a) a teret leíró \vec{D} indukcióvonalaknak ($\vec{D} = \epsilon \vec{E}$ indukcióvektornak) forrásai az elektromos töltések, amelyek \vec{D} -t teljesen meghatározzák.
- b) az elektrosztatikus tér örvénymentes.

E két alapvető sajátságot fejezi ki az elektrosztatikus tér két alap-egyenlete, melyek integrál-alakja:

$$\oint_F \bar{D}_n dF = 4\pi \int_V \rho dV, \quad (21)$$

$$\oint E_s ds = 0, \quad (22)$$

ahol $\bar{D} = \epsilon \bar{E}$.

A magnetosztatikus tér annyiban különbözik az elektrosztatikustól, hogy a \bar{B} indukcióvektornak nincsenek forrásai, a B -vonalak önmagukba záródó görbék. E szerint a magnetosztatikai tér alapvető két sajátságát kifejező egyenletek:

$$\oint_F \bar{B}_n dF = 0, \quad (23)$$

$$\oint H_s ds = 0, \quad (24)$$

ahol $\bar{B} = \mu \bar{H}$.

Számítások céljára a kétféle sztatikus tér egyenleteit az ún. differenciális alakban használják. Ezekhez úgy juthatunk, ha az egyenletek integrális alakját egy pont elemi környezetére felírva a nyert alakot divergenciát vagy rotációt tartalmazó kifejezéssé alakítjuk. Az eljárást a (21) egyenleten illusztráljuk. (21)-nek egy pont elemi környezetére felírt alakja:

$$\oint \bar{D}_n dF = 4\pi \rho dV.$$

Az egyenletet dV -vel osztva és figyelembevéve a divergenciának (19) alatti definícióját, kapjuk (21) differenciális alakját. A (21)–(24) egyenletek a vázolt átalakítás után:

$$\operatorname{div} \bar{D} = 4\pi \rho \quad \operatorname{div} \bar{B} = 0$$

$$\operatorname{rot} \bar{E} = 0 \quad \operatorname{rot} \bar{H} = 0.$$

Ezek az alapegyenletek, mint az a div és a rot (20), ill. (12) alatti kifejezéseiből látható, parciális differenciálegyenletek, amelyekből bizonyos határfeltételek mellett a teret leíró \bar{D} , ill. \bar{B} vektorok meghatározhatók.

A Maxwell-féle egyenletek

a) Maxwell, hogy a kondenzátort is tartalmazó váltakozóáramú kör zárt legyen, feltételezte a dielektrikumok belsejében változó elektromos tér esetén folyó ún. eltolási áram létét, amelynek a sűrűsége

$$\bar{i}_e = \frac{1}{4\pi} \dot{\bar{D}},$$

ahol $\dot{\bar{D}} = d\bar{D}/dt$. Ez alapján tehát bevezethető az összáram fogalma, amelyen a vezetési áramnak és az eltolási áramnak az összegét értjük. Az összáram sűrűsége:

$$\bar{i}_s = \bar{i}_v + \bar{i}_e.$$

Az összáram szempontjából minden elektromos áramkör zárt. Az összárammal éppen olyan mágneses tér kapcsolt, mint a vezetési árammal, vagyis (10)

$$\text{alapján, figyelembevve, hogy } I_v = \int_F (\bar{i}_v + \bar{i}_c)_n dF = \int_F \left(\bar{i}_v + \frac{1}{4\pi} \dot{\bar{D}} \right)_n dF$$

$$\oint H_s ds = \int_F (4\pi \bar{i}_v + \dot{\bar{D}})_n dF. \quad (25)$$

Ez Maxwell I. egyenlete.

b) Maxwell II. egyenlete az indukciós törvény általánosítása. Ismeretes, hogy változó mágneses tér egy nyugvó körvezetőben elektromotoros erőt indukál, amelynek nagysága

$$\mathcal{E}_i = - \frac{d\Phi}{dt} = - \frac{d}{dt} \int_F B_n dF = - \int_F \dot{B}_n dF, \quad (26)$$

ahol $\dot{B}_n = dB_n/dt$, és az integrálás a körvezető által hurkolt F felületre vonatkozik. Ezt a kísérleti tapasztalatot Maxwell oly módon általánosította, hogy mindenütt, ahol mágneses tér változik, ott elektromos tér is indukálódik, függetlenül attól, hogy van-e vezető a kérdéses helyen, vagy nincsen. Ennek az általánosított indukciótörvénynek matematikai alakja, figyelembevve, hogy egy zárt görbére tekintve $\mathcal{E}_i = \oint E_s ds$,

$$\oint E_s ds = - \int_F \dot{B}_n dF, \quad (27)$$

ahol a jobboldali integrál a körintegrál útja által meghatározott felületre vonatkozik.

(25) és (27) Maxwell ismertett elgondolásait fejezik ki matematikai alakban. A két egyenletből azonban még további következtetések is levonhatók. Nevezetesen, ha valahol a térben periodikusan ismétlődő mágneses tér-erősségváltozás lép fel, akkor ez (27) alapján ugyancsak periodikusan változó elektromos térerősségváltozást hoz létre, amelynek erővonalai zárt gyűrűalakban veszik körül a mágneses erővonalakat. A periodikusan változó elektromos tér erővonalai (25) alapján ugyancsak periodikusan változó mágneses teret indukálnak, amelyek erővonalai zárt gyűrűalakban hurkolják körül a változó elektromos térerősségvonalakat. Ezek a változó mágneses erővonalak ismét változó elektromos teret, majd ez ismét változó mágneses teret hoz létre, s a folyamat a centrumtól c sebességgel távolodva ismétlődik. A jelenség tehát tipikus hullámjelenség, és mivel a hullámteret egymással kapcsolódó elektromos és mágneses terek alkotják, elektromágneses hullámtérnek, vagy röviden elektromágneses térnek szokás nevezni. Az elektromágneses tér örvénytér, amint ez (25) és (27)-ből kiolvasható.

A (25) és (27) alatti Maxwell-féle egyenletek az elektrodinamika alap-egyenletei. A végből, hogy speciális esetként az elektrosztatika és magnetosztatika leírását is tartalmazzák, mindegyiket egy-egy további, egyébként már ismert egyenlettel kell kiegészítenünk. (25)-öt kiegészítő egyenlet \bar{D} és a töltésmennyiség kapcsolatát kifejező (21), (27)-et kiegészítő egyenlet pedig

(23). Az ily módon kiegészített Maxwell-féle egyenletek az elektromosságtan és mágnességtan közvetlenül nem bizonyítható alapegyenletei, amelyek semmi-féle más egyenletre vissza nem vezethetők. Az elektromosságtanban és mágnességtanban tehát olyan szerepet játszanak, mint a mechanikában a Newton-féle axiómák.

A Maxwell-féle egyenletek eddig megadott integrál-alakja számítások céljára nem alkalmas, mivel nem írja le a teret. Az integrálalakból azonban könnyen eljuthatunk az egyenletek differenciális alakjára, ha az integrálegyenletek mindegyikét a tér egy pontja körüli elemi térrészre, ill. felületre vonatkoztatjuk. Ha pl. az I. egyenletnél a körintegrált a tér kérdéses pontján átmenő dF elemi felület határvonalára képezzük, akkor

$$\oint H_s ds = (4\pi \bar{i}_v + \dot{\bar{D}})_n dF,$$

vagy dF -fel átosztva és figyelembevéve (11)-et

$$\text{rot}_n \bar{H} = (4\pi \bar{i}_v + \dot{\bar{D}})_n.$$

Ez az egyenlet érvényes bármely \bar{n} normális irányra, tehát magára a vektorra is:

$$\text{rot } \bar{H} = 4\pi \bar{i}_v + \dot{\bar{D}}.$$

Hasonló módon alakítható át a többi egyenlet is. A differenciális alakban felírt Maxwell-egyenletek tehát a következők:

$$\text{rot } \bar{H} = 4\pi \bar{i}_v + \dot{\bar{D}} \quad \text{div } \bar{D} = 4\pi q$$

$$\text{rot } \bar{E} = -\dot{\bar{B}} \quad \text{div } \bar{B} = 0,$$

ahol $\bar{D} = \epsilon \bar{E}$ és $\bar{B} = \mu \bar{H}$.

A Maxwell-egyenletek parciális differenciálegyenletek, amelyekből egy adott elektrodinamikai probléma esetében \bar{E} és \bar{H} térerősségek bizonyos kezdeti- és határfeltételek mellett kiszámíthatók.

A fent vázolt út meggyőződéseim szerint alkalmas arra, hogy a Maxwell-egyenleteket és azok fizikai tartalmát megértessük hallgatóinkkal. Céljánál fogva nem törekszik a teljességre, de igyekszik röviden a lényegre rámutatni. Hasonló módon foglalhatók össze a fizika más részei is elméleti alapon. Az a néhány óra, amit ilyen összefoglalások céljára használunk fel, bőven meghozza gyümölcsét hallgatóink fizikai látókörének bővülésében, tudásának mélyülésében.

IRODALOM

- Novobátzky K.—Neugebauer T.: Elektrodinamika és optika, Tankönyvkiadó, 1951.
 L. Bergmann—Cl. Schaefer: Lehrbuch der Experimentalphysik, Bd. II., Walter de Gruyter, Berlin, 1958.
 S. E. Frisch—A. W. Timorewa: Lehrgang der allgemeinen Physik, Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1955.
 R. Becker: Theorie der Elektrizität, Bd. I., Teubner Verlagsgesellschaft, Leipzig, 1951.

G. Joos: Lehrbuch der theoretischen Physik, Akademische Verlagsgesellschaft, Leipzig, 1954.

R. Rothe: Höhere Mathematik, Teubner Verlagsgesellschaft, Leipzig, 1954.

КРАТКАЯ ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ СВОДКА УЧЕНИЯ ЭЛЕКТРИЧЕСТВА И МЕХАНИЗМА

П. Кевешди

Автор в своей работе, опираясь на пройденный материал по физике, наглядным способом вводит в математический описывающий способ скалярных и векторных полей, потом в понятие градиента, ротации и дивергенции. Зная физическое содержание этих понятий, он просто доводит до понимания и записи Максвелловских уравнений.

KURZE THEORETISCHE ZUSAMMENFASSUNG DER ELEKTRIZITÄTSLEHRE UND DER MAGNETIK IM PHYSIKUNTERRICHT DER HOCHSCHULE

von

P. KÖVESDI

In seiner Arbeit leitet der Verfasser auf Grund des in der experimentellen Physik Gelernten die Art der mathematischen Schreibung der Skalar- und Vektorfelder, dann den Begriff des Gradienten, der Rotation und der Divergenz ein. Auf Grund der Kenntnis des physikalischen Inhalts dieser Begriffe gelangt er auf einfachem Wege zum Aufschreiben der Maxwell-Gleichungen und der Erklärung von deren physikalischer Bedeutung.

KÍSÉRLETEK A KÉNSAV KELETKEZÉSÉNEK, A FOSZFOR EGÉSÉNEK, ÉS A FOSZFORESZKÁLÁS JELENSÉGÉNEK BEMUTATÁSÁRA*

Írta: NAGY PÁL

Az alant leírt kísérletek elsősorban az általános és középiskolai kémia tanításban hasznosíthatók, de jelentőséggel bírnak a tanárjelöltek kémiai gyakorlati kiképzésében is. E kísérletek lényege és általában újszerűsége is, hogy bemutatásukhoz igen egyszerű felszerelés szükséges, így ezekkel lehetséges néhány olyan jelenség szemléltetése is, melyeket a régi módszerekkel csak a viszonylag jól felszerelt iskolák tudtak megoldani. Továbbá egy-két esetben eddig csak elméletileg tárgyalt folyamatok demonstrálására is lehetőséget adnak.

1. Kéndioxid oxidálása kéntrioxiddá, nitrogéndioxid katalizátorral.

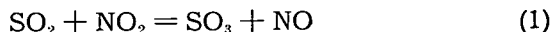
Felhasználható az ólomkamrás kénsavgyártás elvének egyszerű szemléltetésére, továbbá példaként szolgálhat a hasonló mechanizmus szerint működő katalizátorok bemutatásánál.

2 db egyenlő térfogatú, kb. $\frac{1}{2}$ literes, jól záró gázfelfogóhenger egyikét töltjük meg kéndioxiddal, a másikat nitrogéndioxiddal. A kéndioxidot legegyszerűbben réz és tömény kénsav, a nitrogéndioxidot pedig réz és salétromsav egymásrahatásával állíthatjuk elő. A réz és salétromsav reakciójában nitrogénmonoxid keletkezik. A gázvezető csövet a nyílásával felfelé fordított henger alsó részéig nyújtjuk le, majd lassan emeljük felfelé. Így a nitrogénmonoxid a levegő oxigénjével nitrogéndioxiddá alakul és alulról felfelé haladva megtölti a hengert. Az üveglappal leborított hengereket helyezzük egymásra, hogy a nitrogéndioxiddal telt legyen felül. Ha kivesszük az üveglapokat, a két gáz gyengén keveredni fog, és a reakcióban keletkező kéntrioxid apró kristályai hőszerűen hullanak alá. Fordítsuk meg ezután a hengereket, hogy a kéndioxiddal telt legyen felül. Így a fajsúly különbséget kihasználva, a két gáz gyorsan keveredik, a hengerek falára kéntrioxid rakódik le és a nitrogéndioxid barna színe eltűnik.

A nitrogéndioxid mint ismeretes, katalizáló hatását úgy fejti ki, hogy maga is részt vesz a reakcióban, de oxigén jelenlétében regenerálódik.

* A Művelődésügyi Minisztérium újítként elfogadta.

Így a reakció leegyszerűsítve az alábbi két lépésben megy végbe:

Mivel rendszerünkben számottevő oxigén nincs, csak az (1) reakció folyik le, amit a nitrogéndioxid barna színének eltűnése is mutat. Ha a hengereket szétvesszük, a levegő oxigénjének hatására ismét megjelenik a barna szín (2). A hengerek szétválasztásakor az is tapasztalható, hogy az (1) reakció térfogatcsökkenéssel jár, (a hengerek szorosan egymáshoz tapadnak) mert a kéntrioxid szilárd állapotban válik ki a rendszerből.

Öntsünk a hengerekbe néhány ml vizet, ez a kéntrioxiddal egyesül és kénsavat ad. A kénsav jelenlétét úgy mutatjuk ki, hogy a folyadékkal papírlapra írunk, majd óvatosan, láng felett, megszáritjuk. Előtűnik az írás, mert a kénsav a papírt elszenesíti.

A tapasztalat szerint az (1) reakció sebessége függ a jelenlévő víz mennyiségétől. Így ha hengereink szárazak voltak, vagyis csak a reagáló gázok által hozott vízgőz van a rendszerben, a barna szín eltűnéséhez 5–10 perc szükséges. Nedves hengerek használata esetében a színtelenedés pillanatok alatt bekövetkezik, természetesen ilyenkor nem olyan jól látható a kéntrioxid keletkezése.

2. Foszfor égése oxidáló anyagok hatására.

Alkalmas mind a foszfor tulajdonságának, mind a megfelelő oxidáló anyag oxidáló hatásának szemléltetésére.

a) Öntsünk porceláncsészébe helyezett kristályos káliumpermanganátra annyi tömény kénsavat, hogy híg pép keletkezzék. Hűtsük le a pépet szobahőmérsékletre, majd dobjunk rá piciny darabka (szűrőpapíron megszáritott) sárga foszfort; az pillanatok alatt, igen hevesen elég. A kísérlet vörös foszforral is elvégezhető.

b) Keverjünk össze száraz kémcsőben tömény kénsavat tömény salétromsavval 1:1 arányban, majd hűtsük le az elegyet vízcsap alatt. Fogjuk a kémcsövet függőlegesen állványba és cseppentsünk bele pipettával óvatosan 1–2 csepp széndiszulfidos foszfor oldatot. Néhány pillanat múlva a foszfor meggyullad és ettől a széndiszulfid is lángrobban.

c) Száraz kémcsőbe öntsünk 4–5 ml tömény salétromsavat, majd dobjunk bele piciny darabka sárga foszfort. Fogjuk a kémcsövet állványba és enyhén melegítsük. A foszfor rövid idő múlva a felszínre emelkedik és hevesen elég. Az égéshez a salétromsav oxigénje használandó, amiről kísérletileg is meggyőződhetünk, ha salétromsav helyett vizet vagy kénsavat használunk. Ilyenkor a foszfor egy pillanatra lángrobban, de a keletkező foszforpentoxid a levegőtől elzárja azt és így megszűnik az égése. Ha a salétromsav nem elég tömény, a kísérlet nem sikerül. Ekkor ismételjük meg a salétromsav és kénsav elegyével. Az utóbbi két kísérlet igen alkalmas a salétromsav oxidáló tulajdonságának szemléltetésére is.

3. A foszforeszkálás jelenségének vizsgálata.

a) Töltsünk meg egy kémcsövet kb. $\frac{1}{5}$ részéig vízzel. Dobjunk

bele borsószemnyi sárga foszfort és enyhén melegítsük a kémcsövet, míg a foszfor megolvad, majd dugjuk be és erőteljesen rázzuk össze. A megolvadt foszfor a közben lehűlő vízben diszpergálódik és apró részecskéi megtapadnak a kémcső falán is, aminek eredményeként a kémcső egész tartalma sötétben foszforeszkálni fog. A foszforeszkálás 10—15 perc múlva megszűnik, de levegőt engedve az edénybe, ismét megindul. A kísérlet bizonyítja, hogy a foszforeszkálás oxidáció következménye. A kísérlet mutatósabb, ha kémcső helyett $\frac{1}{2}$ —1 literes lombikban végezzük el. Egy nagyobb dobozban, ezen módszerrel napvilágnál is bemutatható a foszforeszkálás jelensége.

b) A foszforeszkálás oxigén fogyasztását az alábbi módon is bemutathatjuk. Tegyük kémcsőbe néhány darabka megszáritott sárga foszfort és dugjuk be egyfuratú dugóval, melybe előzőleg meghajlított üvegcsövet, arra 8—10 cm hosszú gumicsövet és szorítót tettünk. A dugónak és a szorítónak légmentesen kell zárnia. A foszfor sötét helyiségben élénken foszforeszkál. 10—15 perc múlva helyezzünk a gumicső szabad végébe üvegcsövet, hogy annak másik vége vízzel telt pohárba merüljön. Nyissuk meg a szorítót, a víz az üvegcsőben felemelkedik, mert a foszforeszkálás alatt, a kémcsőben lévő levegő oxigénje elhasználódott.

c) A foszforeszkálásnál hő keletkezik, melyet a következő kísérlettel mutathatunk be: Tegyük kémcsőbe néhány darabka megszáritott sárga foszfort és állítsunk bele hőmérőt, hogy a higanytartó a foszfor darabkák között legyen. Rövid idő alatt 5—10° hőemelkedés tapasztalható.

A foszfor tűzveszélyes anyag. A kísérletek után a maradékot gondosan gyűjtsük össze és égessük el, illetőleg helyezzük biztonságba.

НЕСКОЛЬКО НОВЫХ ЭКСПЕРИМЕНТОВ ДЛЯ ПОКАЗА АНОРГАНИЧЕСКИХ ХИМИЧЕСКИХ ЯВЛЕНИЙ

II Надь

В своей работе я описал несколько новых анорганических химических экспериментов, которые требуют очень простого оборудования и в изучении химии могут быть хорошо использованы.

1. Показ изготовления серной кислоты свинцовой камерой и функционирования диоксида азота, как катализатора. Эксперимент можно сделать с помощью двух штук газоуловительных валиков.

2. Горение фосфора под влиянием окисляющихся материй. Особенно пригодно при показе окисляющего эффекта азотной кислоты.

3. Исследование явления фосфоресценции, просто показывая фосфоресценцию и её свойство потребления кислорода и производство его в тепло.

EINIGE NEUARTIGE EXPERIMENTE ZUR DARSTELLUNG ANORGANISCHCHEMISCHER ERSCHEINUNGEN

von
P. NAGY

Die hier beschriebenen Experimente verlangen sehr einfache Geräte und sind im Unterricht der Chemie gut verwendbar.

Diese Experimente sind folgende:

1. Darstellung des Bleikammerversfahrens der Schwefelsäure-Erzeugung und die der Funktion des Stickstoffdioxyds als Katalysator. Das Experiment ist mit zwei Gasfangwalzen ausführbar.
2. Verbrennung des Phosphors auf Wirkung von Oxydationsmitteln. Es ist zur Darstellung der Oxydationswirkung der Salpetersäure besonders geeignet.
3. Untersuchung der Phosphoreszenz; die Phosphoreszenz, sowie ihre Sauerstoff-abnehmenden und exothermen Eigenschaften einfach darstellend.

SZEMELVÉNYEK AZ ÉNEK-, ZENE ÉS A RAJZTANSZÉK TANÁRAINAK MŰVÉSZI MUNKÁJÁBÓL

AZ ELSŐ FORRADALMI MUNKÁSDALOK A MAGYAR MUNKÁSMOZGALOM KEZDETEI*

Írta: KÁLDOR JÁNOS

A 19. század végén kibontakozó kulturális válság a politikai válság visszfénye volt. Nemcsak azokra a gazdasági megrázkódtatásokra gondolunk, amelyek újra meg újra »elcsúfították« a kiegyezés után megszülető nemesi-polgári világ örökkévalónak hitt idillikus képét, hanem elsősorban azoknak a mélyben feszülő erőknek az első felfelé törő mozgulataira, melyek már az 1890-es években megrázták a monarchia összekovácsolt épületét. Az 1848-as eszmék elárulása ekkor bosszulta meg magát. A jobbágyfelszabadítás porosz útja rettenetes helyzetbe hozta a magyar parasztságot. Erről az időszakról írja József Attila, hogy »... kitértorgott Amerikába másfélmillió emberünk...«; az itthonmaradottak nyomora aratósztrájkokhoz vezetett, amelyek hovatovább országos, szervezett méreteket öltöttek (gondoljunk Szántó Kovácsra). A magyar munkásosztály is szervezkedni kezd, sőt a polgárság is megkísérli — első ízben —, hogy elváljon a nagybirtokos uralkodó osztálytól. Pártszervezkedések, reformtörekvések színtere lett az ország. Érezhető volt a levegőben, hogy a magyar nép nem tud és nem akar tovább úgy élni, mint eddig élt. Ebben a forradalmi válságban nemcsak az elnyomott és visszafojtott hazafias érzések lángoltak fel, de jórészt szétfoszlanak a népről alkotott polgári illúziók is.

A Millennium felé haladó Magyarország valódi arcát csak úgy ismerhetjük meg, ha bepillantunk az ipari és mezőgazdasági proletariátus életkörülményeibe, és nyomon követjük politikai harcait.

Magyarországon a tőkés ipari és mezőgazdasági fejlődés — ha kis mértékben és feudális termelési viszonyok között is — már a szabadságharc előtt megindult. A kisszámú munkásság (köztük sok kézműves, mesterlegény és inas) rendkívül súlyos helyzetben volt. Nyilvánvaló, hogy a polgári forradalom győzelme, a nemzeti elnyomás megszüntetése számára is ugyanolyan életbevágóan fontos volt, mint az egész magyar nép számára. Ezzel magyarázható, hogy a munkásság a reformkor harcaiban aktívan vett részt (erre már utaltunk a Hunyadi László bemutatójával kapcsolatban), az 1848—1849-es szabadságharcban pedig a

* Részlet A magyar zene fejlődése (a honfoglalástól 1900-ig) c. megjelent tankönyvből.

forradalom szempontjából oly fontos »pesti nép« jelentős része a munkások soraiból került ki.

A szabadságharc leverését követő időktől kezdve, ha nagy nehézségek és ellentmondások között is, meggyorsult az ipari fejlődés; a munkások száma gyorsan növekedett. Az önkényuralom két okból is félt a munkásságtól: félt a fejlettebb nyugati országokból betörő szocialista eszmék terjedésétől, ugyanakkor tudta azt is, hogy 1848 eszméi változatlanul népszerűek a munkásság előtt. [1]

E kettős félelem dokumentumaként említsük meg az 1860-ban lezajlott tüntetéseket, melyekben egy korabeli feljegyzés szerint »a polgárság nem vett részt...«, a menet többnyire diákokból, literátusokból, mesterlegényekből és iparostanoncokból állott; akikhez a legszűkebb osztály nagy tömege csatlakozott«. [2]

A munkásság forradalmi dalai a mozgalommal együtt keletkeztek. Amint a népdal a parasztság érzelmvilágának a tükré, úgy fejezik ki ezek a dalok a munkás örömet, fájdalmát, de ugyanakkor politikai követelését, békevágyát, jobb életbe vetett hitét is.

A munkásosztálynak kezdetben nem voltak zeneszerzői. Nyilvánvaló, hogy mondanivalójának elterjesztésére közismert, népszerű dallamokat használt fel. Így terjedtek el a nemzetközi munkásmozgalom ismert dalai és sok osztrák és német munkásdal mellett új harci szöveggel a közismert népdalok és népies műdalok.

A hétköznapi harcok (tüntetések, sztrájkok), a május 1-i felvonulások mind megannyi alkalom új dalok születésére. Az 1870-es években az első börtöndalok is megjelennek, hiszen a munkásosztály legjobbjai hamarosan megismerkednek a reakció börtöneivel.

A dalok jelentőségét mutatja, hogy 1890-ben nyomtatásban is megjelent az első munkás daloskönyv. (Poór Lajos Árpád: Munkásdalok, szavalmányok és költemények... Bp. 1890.)

Az idegen, főleg osztrák és német forradalmi dalok elterjedésének tudjuk, az volt az oka, hogy a szakmunkások egy része ebben az időben idegen, jórészt németajkú volt, de a magyar származású nyugatról hazatérő munkások is az ott népszerű nemzetközi forradalmi dalokat hozták haza. Még világosabban érthető ez, ha meggondoljuk, hogy az 1880-as években is kétnyelvű volt a pártlap, és még a századforduló körüli években is azt olvashatjuk, hogy a szónokok a politikai gyűléseken magyarul és németül beszéltek.

Az egyik legrégebb munkásdalunknak, a Marseillaise-nek népszerűségéről már beszéltünk. Az 1870-es években Gáspár Imre új szöveget írt az induló dallamára. Ez az ún. munkás-Marseillaise az egész országban elterjedt, és a városi munkások mellett az alföldi részesaratók és a kubikusok is énekeltek. Az indulónak a szegényparasztság közötti nagy népszerűségére a polgári lapkiadók is felfigyeltek. Az »Új Idők« 1905-ben ezt írja: »A munkás-Marseillaise második strófája a földműveseknek készült. A kitörő panasznak szárnyat ad a forradalmi dallam, és végig hangzik a csongrádi rónán.« Az említett második szakaszt (»Gazdagoknak van hazájuk...«) a hódmezővásárhelyi Szántó Kovács-féle földmunkásegylet énekkara 1893. május 1-én el is énekelte.

A nemzetközi munkásmozgalom másik, nálunk is rendkívül népszerűvé vált dala a »Munka dala«. [3]

Zengj dalt, kö - szöntsd nép - ő - s a - rád,
Em - ber sem vol - tál s vár - va rád, Pá - rod - ként meg - je - lent.
Mit látsz a föld - ön nap a - latt, Az mind e hü frigy - ből fa - kad.
A mun - ka szent! A mun - ka szent!

<p>2. Midőn a nép még rettegőn
Bujkált vadonban, őserdőn,
Csak állat számba ment,
Ki védte őt, ki volt vele?
A munka volt a fegyvere.
A munka szent! A munka szent!</p> | <p>3. A Föld, mondá Galilei,
Mégis mozog, bár népei
Nyögnek sötét jelent,
Kiálts, utat a munka tör,
A munka szárnyán száll a föld.
A munka szent! A munka szent!</p> |
|---|--|

Az első börtöndalok közé tartozik a »Június 13-ra« c. dal, melyet »Búsan, búsan szól a harang...« kezdetű népies dal dallamára énekeltek. E dalt Szopkó János, az Általános Munkásegyelet választmányi tagja szerezte, akit 1871. június 13-án, a két nappal előbb tartott, a párizsi kommun bukását gáyszoló tüntetés miatt tartóztattak le.

Június tizenharmadikára

1. Búsan, búsan leng a szellő keletnek,
Tolonckocsin harminc munkást kísérnek,
Két drabant ül minden kocsi oldalán,
Kint sírdogál néhány özvegy, meg több lány.
2. A fogháznál a vonat megérkezik,
Munkásainkat bús vitézek őrzik.
Ne féljetek, jó vitézek, mitőlünk,
Nem magunkért, értetek is szenvedünk.
3. Harminc munkás synylődik a börtönben,
Éjjel-nappal étlen-szomjan szenvedve;
Hőn szerető szív dobog a keblökben.
Eldalolnak egy nótát keservökben.

4. Oly szomorú itt a munkás élete,
Mint gerlének, ha párját elvesztette.
Bús gerlice él és hal a párjáért,
Mint a munkás él-hal a szabadságért.

A sztrájkdalok közül emeljük ki a »Sztrájkoló ácsok dalát«, melynek szövegét »Túl a Tiszán faragnak az ácsok« c. közismert dalra énekeltek.

Figyelemre méltó, hogy a szöveg ismeretlen szerzőjének milyen ügyesen sikerült az ácsok sérelmeit: akkord, túlóra, alacsony munkabér stb. versbe foglalnia.

Be - szün - tet - ték a mun - kát az á - csok,
Nem hal - lik már a ko - pá - cso - lá - suk,
Fog - jon rozs - dát bár a bal - ta é - le,
De éh - bé - rért nem fa - ra - gunk vé - le.

Ne menj pajtás, ne menj a tetőre, Egy órai munkánknak a díja
Nem lesz úgy se kenyered belőle: Huszonhárom krajcár minimumra.
Gyere, inkább állj ide a sorba, A mesterek bármint is akarják,
Másszunk egyszer rá a vérszopokra. Ezekből nem engedünk egy jöttát.

Az akkord eltörlését kívánjuk, Csak kitartás, mienk a győzelem,
A túlórát mély sírba elássuk, Minden ember szent fogadást tegyen:
Követelünk — még a mi a legfőbb A harcot csak akkor hagyja abba,
Kilenc és fél óra munkaidőt. Ha az ellenség magát megadja.

*

A vörös zászlóról, a munkásmozgalom szimbólumáról több népszerű dal is szólt. Az alábbi dal több változatban is elterjedt az országban.

Pi - ros a lo - bo - gónk, sok a ka - to - ná - ja,
 Gye - re i - de ko - nám, állj te is a - lá - ja.
 Kemény a te - nye - red, nap - sü - töt - te ar - cod,
 Ne légy hát te ba - rom, ne tűrd el a sar - cot.

A szegényparasztság keservei népdalokon csendültek fel. Ha visszamelegünk az előbbieken már említett azon megállapításra, mely szerint a századforduló magyar népdala szembefordulást jelent a népies műdal édeskes hangjával, akkor megértjük az alábbi summásdal régies, pentatonos jellegét.

1. In - té - ző úr, ki - áll az e - resz a - lá,
 On - nan né - zi hogy a mun - kás mit esi - nál.
 Dol - go - zik - ő, vagy csak lop - ja a na - pot,
 Még - ér - dem - li - ő a sa - va - nyú ba - bot?

2. Intező úr, isten verje meg magát,
 Egye meg már maga a többi babját,
 Vagy egye meg, vagy adja a kutyának,
 Ne adja a szegény dolgos summásnak!

A politikai harcokban fontos szerepet kaptak a munkás-énekarok is. Az első munkásdalárdák az 1880-as évek vége felé az »Olvasóegyletek« és »Munkáskörök« tagjaiból alakultak. Az egyik legrégebbi énekar, a Budapesti Általános Munkás Dalegylet 1891-ben alakult. Nem

könnyen tudtak vezető karnagyot találni, hiszen olyan karmester kellett, aki »a munkások intenciójával egyetért«. A munkás-énekkar megalakulásakor leszögezte, hogy »az agitáció és összetartozandóság érzésének ápolásával a munkásmozgalom fejlődését kívánja szolgálni«. Fontos szerepük volt a munkás-énekkaroknak a munkásság öntudatának felébresztésében; sőt a munkáltatókat kiszolgáló, félrevezetett, ún. önképzőköri dalárdákkal szemben is. Idézzük Gyagyovszki Emil visszaemlékezéseit ebből az időből. Az Általános Munkás Dalegylet, amint a Marseillaise-t betanulta, rögtön harcba is indult vele. »Az asztalosok éppen szervezkedő gyűlést hirdettek — írja Gyagyovszki —, ám az osztályöntudatos szervezkedés ellenlábasai, az önképzőköriek is résen állottak, és elküldték a gyűlésre dalárdájukat. Hiába rendelkeztek azonban kitűnő hanganyaggal és jó iskolázottsággal: a hódító áramlatnak nem tudtak gátat vetni. Minden egyes slágerükre a mieink a Marseillaise-zel feleltek, melynek nyomán ugyanannyiszor felviharzott a tüntető tapsorkán. Dalárdánk a tűzpróbát fényesen kiállta.« [4]

*

A munkáspárt opportunistá vezetésének hibája, hogy ezek a hatalmas, mélyről feltörő erők nem egyesültek, a munkásság és szegényparaszttság külön úton haladt, és így átmenetileg sikerült visszafojtani az egész országra kiterjedő függetlenségi és ugyanakkor töke és nagybirtok ellenes harc kitörését.

A fejlődés útját megint — mint 1848-ban — a költők és írók látják meg először. Így válnak Ady Endre és Móricz Zsigmond írásai a magyar nép vágyainak kifejezőjévé. Ady Endre világosan hirdette a forradalom átalakulásában érdekelt osztályok egységét; nemzeti költő volt a szó igazi értelmében. [5]

De Ady azt is látta, hogy a várt forradalom vezetője nem lehet más, csak a munkásság. 1908-ban így ír: »Gazdaságilag a legokosabb isten sem tudná, mikor szabadít fel bennünket a szocializmus, de a lelkeinket kezdi már szabadokká tenni, még a mi lelkeinket is, a mi szegény, magyar lelkeinket!« Később, 1913-ban ezt írja: »... e reménytelen országban csak a szocialisták táborában látom nemcsak természetes fegyvertársainkat, de a magunk ellenére bennünket felszabadítókat is, ha ugyan mi, polgárok és intellektuelek valaha is felszabadíthatók lehetünk.« [6]

A századfordulón kialakult forradalmi válság és az ebben feltörő új hazafiság viszi el zeneszerzőink egy részét is a parasztsághoz. Nem véletlen tehát Seprődi János tanárnak, az 1900-as évek zenei élete éles szemű megfigyelőjének az a megállapítása, hogy »... úgy általában eleget hallunk arról a kincsről, amely népi költészetünkben van, valójában azonban sem azt, sem a múlt homályában lappangó értékeinket nem ismerjük... rá kell vetni magunkat az adatgyűjtés napszámosmunkájára, mert enélkül a világ legzsensziálisabb pallére sem építhet...« E muzsikusok, előbb Vikár Béla, később a fiatal Bartók Béla és Kodály Zoltán megteszik a döntő lépést »a palotától a kunyhóig« és ezzel nemcsak tudományos tettet hajtanak végre, hanem egy forradalmi lépést is.

A meginduló XX. század első 45 esztendeje — felszabadulásunkig — szakadatlan harcban telik el. Harcolni kellett a nemzeti kultúra megte-

remtéséért, és harcolni kellett a munkásosztály kultúrájáért. A két világ-háború között elsősorban az illegális Kommunista Pártnak köszönhető, hogy mind szorosabb lett a kapcsolat e két harci terület között, és a fiatal kommunista zeneszerzők mellett a legöntudatosabb munkásokból álló énekkarok is a nemzeti kultúra eredményeinek szószólóivá váltak.

JEGYZETEK

- [1] Gondoljunk ezzel kapcsolatban a Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1894. évi aradi kongresszusára, ahol a küldöttek hitet tettek az 1848-as szabadságharc mellett, és azt hirdették, hogy a proletariátus feladata: az 1848-as eszméket továbbfejlesztve, az egész emberiséget felszabadítani. Itt jegyezzük meg, hogy az 1848-as eszmék és Kossuth Lajos személyének népszerűségére jellemző a Kossuth nóta példátlan elterjedése. A nótával az egész ország területén a legkülönbözőbb alkalmakkor és szövegekkel találkozunk. A május 1-i tüntetéskor a következő szöveggel énekelték: »Indulj munkás tüntetésre, Május hónap el-sejére«. Megtaláljuk a dalt Szántó Kovács követté választása mellett agitáló kortesnótaként. A Várkonyi István vezette agrár-szocialista mozgalomban a következő szöveggel énekelték: »Föl-föl a harcra, munkásnép, A türelemből már elég, A jelszavunk a szabadság, Pusztítsuk el a rab igát, Legyen béke, jog s szabadság, Legyen igazság«. (Megjelent a Földművelő c. lap 1904. jan. 14. számában.)
- [2] Lásd e kérdésekről részletesen: A magyarországi munkásmozgalom 1848—1917-ig. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete. (Kossuth Könyvkiadó V. 1957—1858.)
- [3] Szövegét Josef Zapf, zenéjét Josef Scheu írta. A szövegét magyarra Gyagyovszki Emil fordította. E dalt választotta később Stromfeld Aurél az általa megszervezett R-gárda indulójaként. A gárda tagjai »A munka szent« jelszóval köszönnek.
- [4] A munkásdalárdák történetéről lásd Maróti Gyula: A zenei tömegmozgalom. (Zeneműkiadó Vállalat, Bp. 1956.)
- [5] Lásd Révai József Ady tanulmányát. Ady Endre. (Marxizmus, népiesség, magyarság. Szikra, 1949.)
- [6] Lásd e kérdésről Révai József: A tűz csiholója. Ady Endre halálának 40. évfordulójára. (Társadalmi Szemle, 1959 február.)

AZ ÉNEK-ZENETANSZÉK TANÁRAINAK ALKOTÓ ÉS ELŐADÓ MŰVÉSZI MUNKÁJA

A tanszéki kollektíva által irányított Főiskolai Énekkar mind a főiskolai, mind a társadalmi szervek által rendezett ünnepélyeken több alkalommal s a Rádió-studióban nagy sikerrel szerepelt; 1958. májusában a KISZ kulturális versenyén országos első díjat nyert.

Az ének-zene tanszék tanárainak egyéni művészi munkája:

SZEGHY ENDRE Petőfi költeményeire (»Epigramma«, »Szeretlek kedvesem«) szerzett háromszólamú kórusművét, valamint Vargha Károly szövegére írt zongorakíséretes kétszólamú egyeneműkarát (»Üttörő dal«) Szegeden mutatták be az elmúlt tanévben. — 160 szegedi és Szeged környéki népdalt (ebből 90 saját gyűjtése) rendezett sajtó alá.

FALUDI BÉLA vezényelte a főiskola énekkarát a rádióban, hangversenyeken és ünnepségeken. Megalakította a főiskola kamarakórusát, amelynek első nyilvános bemutatkozása 1959. április 17-én volt az egyetem aulájában, a szegedi fiatal írók irodalmi estjén. Alapítója és vezetője Budapesten a Faludi Kamarakórusnak, és a Bartók Kórusnak. Mindkét együttesével gyakran szerepel a rádióban, a főváros hangversenytermeiben és üzeimében. A Faludi Kamarakórus sokszor volt hallható az Irodalmi Színpad ifjúsági előadásain irodalmi művek zenei feldolgozásának bemutatásával. Az Újságíró Klubban többször szerepelt; 1959. április 11-én önálló madrigálhangversenyt adott. Kórusműveket írt Ady, Vörösmarty, József Attila, Tóth Kálmán, Juhász Gyula szövegeire. Tóth Kálmán: Szülőföldem c. versére írt kórusművét a bajai Tóth Kálmán Leánygimnázium énekkara, Juhász Gyula: Magyar nyár 1918 c. forradalmi költeményére írt kórusát pedig a szegedi Pedagógiai Főiskola énekkara mutatta be. Műdalokat írt Petőfi, Ady, Juhász Gyula, József Attila, Képes Géza stb. szövegekre, zongorakíséretes népdalfeldolgozásokat népdalszövegekre, gyermekkórusokat, szlovák biciniákat.

KÁLDOR JÁNOS öt önálló zenekari hangversenyt vezényelt Budapesten. — Előadássorozatot tartott a szegedi Tudományegyetem Collegium Artium zenei szekcióján a társaszenélés történetéről. 1959-ben megjelent »A magyar zene fejlődése (a honfoglalástól 1900-ig)« című műve.

SZENDREI IMRE Moszkvában a Filharmóniai és a Központi Béketanács koncertjein Bartók, Kodály, Kókai, Geszler és Szabó Ferenc zongoraműveivel szerepelt hat alkalommal. — Szegeden önálló zongorahangversenyt adott klasszikus, magyar, orosz és szovjet szerzők műveiből. — Több alkalommal működött közre zongora koncertszámokkal Sze-

geden (Magyar Szovjet Társaság, Főiskola), Győrben (Orsz. Filharmónia), Budapesten (két üzemben, Kardos István szerzői estjén, az Orsz. Filharmónia hangversenyén) és a Kossuth Rádióban.

GARAMSZEGI JÓZSEF két kórusával (Szegedi Általános Munkás Dalkör és Szegedi Szövetkezeti Bizottság Énekkara) többször szerepelt Szegeden, Kecskeméten, Békéscsabán és Budapesten. Az Általános Munkás Dalkörrel városi, megyei, területi és országos első helyezést ért el, a Szövetkezeti Bizottság Énekkarával városi és megyei versenyen első díjat nyert. Az utóbbi énekkar a kecskeméti Kodály Kórusal együttes hangversenyt adott Szegeden és Kecskeméten.

MESZÁROS EMMA Bartók, Hacsaturján, és Liszt műveket adott elő a Főiskola ünnepélyein.

PÉTER JÓZSEFNÉ hét hangversenyen szerepelt Bach, Beethoven, Mozart, Schumann stb. zenekari kíséretes zongoraművekkel, illetőleg két-zongorás műsorral. A Fővárosi Énekkar szólamvezető tagjaként az Országos Filharmónia 12 reprezentatív hangversenyen vett részt. Énekkarok, szólisták hangversenyeinek zongorakísérője. A szegedi Tudományegyetem Collegium Artium zenei szekciója előadásain közreműködött.

A Rajztanszék tanárainak alkotó művészi munkája

Az alkotó művészi munka a Főiskola rajztanszékén ugyanolyan szerepű és jelentőségű, mint más szaktanszék munkájában a tudományos kutatómunka. Minél mélyebb és szélesebbkörű az alkotó munka, hallgatóink, a jövő ált. iskolai rajztanárai annál mélyebben és tágabb horizonton látják a természeti és társadalmi valóság művészi megismerésének és rajzi tükröztetésének jelentőségét, annál eredményesebben és meggyőzőbben viszik át majd tanítványaikba valóságszeretetüket és alkotókészségüket, s vetik meg alapját a szocialista ember általános műveltségében igen jelentős értéket képviselő vizuális (rajzi) esztétikai műveltségnek.

Az alkotóművészi munka egyúttal a tanszék előadóinak igen jelentős *társadalmi tevékenysége* is. A tanszék előadói műveikkel és munkásságukkal nemcsak a főiskolai oktatómunka színvonalát emelik, hanem társadalmi feladatot is teljesítenek akkor, amikor egyéni vagy kollektív, helyi, megyei vagy országos, valamint vándorkiállításokon, széles társadalmi síkon szólnak képeiken keresztül szocialista életünkről, környezetünkről, és vállalkoznak a társadalom által a művész elé tűzött feladatok megoldására. Az alkotóművészi munka: társadalmi munka, hatással van a főiskolai oktatómunkára. Ezt a hatást szemléletesen dokumentálják a Rajztanszék hallgatóinak a társadalmi nyilvánosság síkján elért ez évi eredményei. Dér Imre, Lóránt János és Süle István III. éves hallgatók képei a Csongrád megyei művészek kiállításán szerepeltek; Nyári Zsuzsa és Veres Mihály III. éves hallgatók Szeged városi tanács által meghirdetett szabadteri játékok plakátpályázatán III. díjat nyertek. Veres Mihály a Virágos Szeged plakátpályázaton II. díjat kapott; Erdős János II. éves hallgató a Főiskola tanácsköztársasági jubileumi pályázatán I. díjat nyer figurális kompozíciójával.

A Rajztanszék előadóinak alkotó-művészi munkásságáról az alábbiakban számolunk be pár reprodukción keresztül, távolról sem kimerítve azt, amit ezen idő alatt a művésztanárok a Főiskola falain belül és a társadalom nyilvánossága előtt teljesítettek. E munkásságot az alábbiakban foglaljuk össze:

Buday Lajos:

1958. augusztus. VIII. Csongrád megyei Képzőművészeti Kiállítás, Szeged. 2 mű.

1958. november. IV. Országos Miskolci Képzőművészeti Kiállítás. Miskolc, 1 mű.

1959. március. Baranya megyei Tanács Jubileumi Kiállítás. Pécs. 2. mű.

Ugyanekkor a Baranya megyei Tanács és a Jelenkor által meghirdetett Tanácsköztársaság jubileumi pályázatán Pécsi Katonalázadás 1918. c. művével pályadíjat nyert.

1959. május 2—24. III. egyéni kiállítása. Pécs. 38 mű.

Vinkler László:

1958-ban Miskolc, Szeged, Hódmezővásárhely kiállításokon szerepelt.

1958-ban elkészítette a Szeged felsőtiszaparti csónaktároló 12 m²-es mozaikját.

1959. április 25-től egyéni kiállítás volt Budapesten, az Ernst Múzeum nagytermében. Retrospektív anyag 150 műből.

Major Jenő:

1958-ban a Tiszántúli Festők Kiállítása. Szeged, Debrecen, Békéscsaba, Nyíregyháza. 4 mű.

1958. Szegedi Festők retrospektív kiállítása. Szeged, 6 mű.

Vinkler László: Béke. (110 x 140 cm tempera). 1959.

*Buday Lajos: Bányászok. (30 x 50 cm pasztell). 1958.
Baranya megyei Tanács tulajdona.*

Buday Lajos: Bányászok. (35 x 45 cm grafika) 1958.

*Buday Lajos: Farakodás. (30 x 40 cm vízfestmény). 1958.
(Szeged Városi Tanács tulajdona)*

Buday Lajos: Lófürdetés. (73 x 83 cm olajfestmény). 1958.

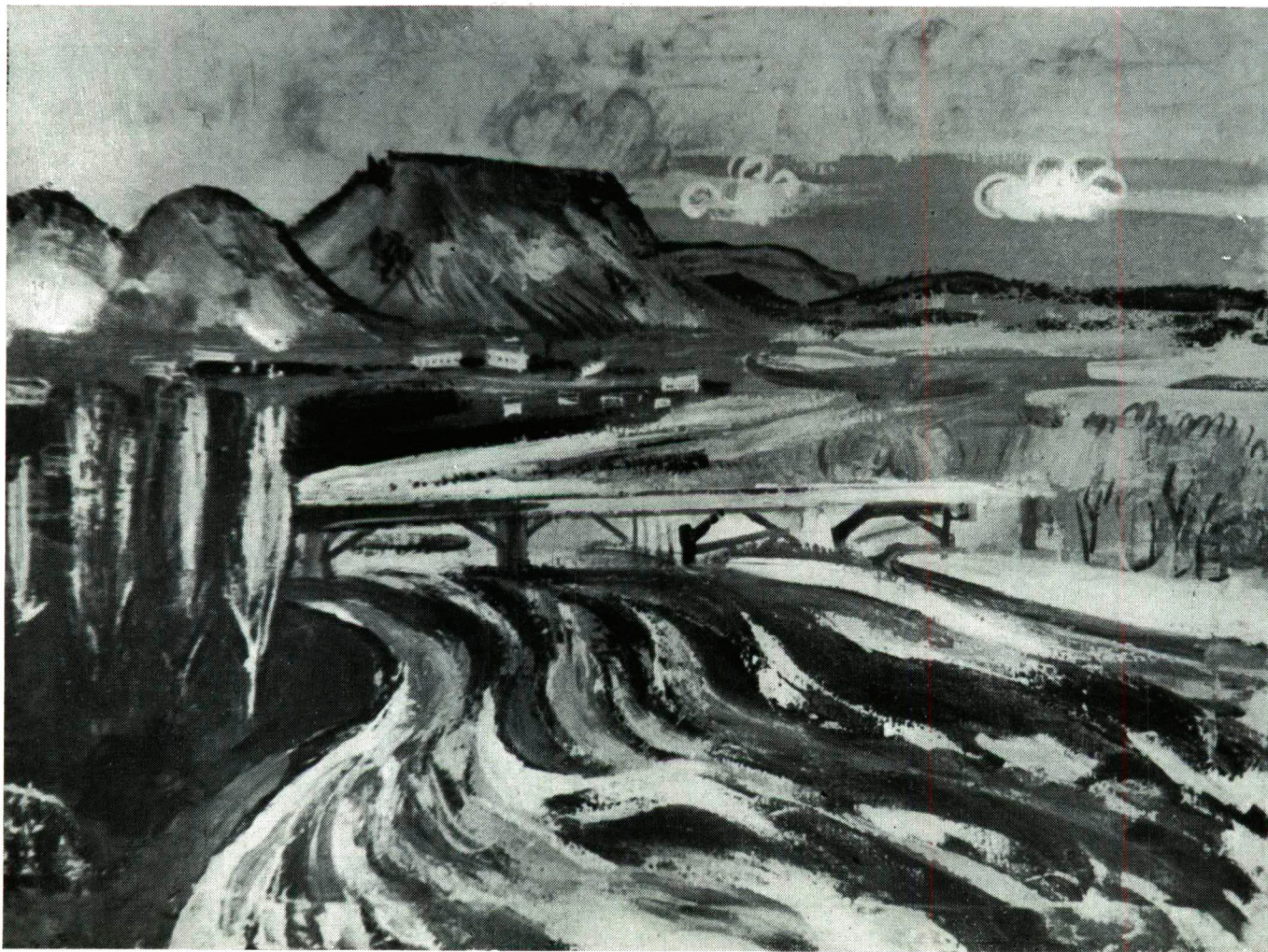
Major Jenő: Női arckép. (70 x 80 cm olajfestmény). 1958.

Vinkler László: Kormos Lajos színművész arcképe (80 x 100 cm olajfestmény). 1958.

Buday Lajos: Mecseknádasdi utca. (40 x 50 cm olajfestmény). 1958.

Vinkler László: Sárospataki híd. (60 x 80 cm tempera). 1958.

Buday Lajos: Ebédosztás az úttörőtáborban. (30 x 40 cm guache) 1958.

Major Jenő: Tavaszi napsütés. (50 x 60 cm pasztell). 1958.

Buday Lajos: Rába. (35 x 45 cm vízfestmény). 1958.

Buday Lajos: Dohányfűzők. (83 x 95 cm olajfestmény). 1958.

TARTALOMJEGYZÉK

Társadalomtudomány, művészet

<i>Benkő László</i> : A mondat szerkezet stilisztikai elemzésének kérdései	5
<i>Inczei Géza</i> : Szeged XVIII. századi nyelvééről	33
<i>Palásti László</i> : Francia családnevek Szegeden a XVIII. században	41
<i>Sziklay László</i> : A szláv nyelvű irodalom kezdetei a Nagymorva Birodalom területén	53
<i>Vajda László</i> : Móra Ferenc, a vezércikkíró	87
<i>Polányi Imre</i> : Adalékok a szlovákiai munkásság viszonyaihoz	121
<i>K. Tóth Ferenc</i> : A hegeli objektivitásról	147
<i>Geréb György</i> : Általános iskolai tanulók fáradékonyságának vizsgálata	163
<i>Zsámbéki László</i> : A viselkedés automatizált elemeinek szerepe és jelentősége a fegyelmezett magatartás kialakításában	195
<i>Kövesdi Pál</i> : Az elektromosságtan és mágnességtan rövid elméleti összefoglalása a főiskolai fizikaoktatásban	209
<i>Nagy Pál</i> : Néhány újszerű kísérlet szervesen kémiai jelenségek bemutatására	225
<i>Káldor János</i> : Az első forradalmi munkásdalok	229
<i>Az ének- és zenetanszék tanárainak művészi munkája</i>	237
<i>A rajztanszék tanárainak művészi munkája</i>	238

СОДЕРЖАНИЕ

Сомология, искусство

<i>Л. Бенке</i> : Вопросы стилистического анализа	5
<i>Г. Инцефи</i> : О языке города Сегед в 18-ом столетии	33
<i>Л. Палашти</i> : Французские фамилии в г. Сегеде в 18-ом столетии	41
<i>Л.: Сиклай</i> : Начало литературы на славянском языке на территории Велико-Моравии	53
<i>Л. Вайда</i> : Мора Ференц — как писатель передовых статей	87
<i>И. Полани</i> : Данные к условиям словацких рабочих (1900—1914)	121
<i>Ф. К. Тот</i> : О гегельском объективизме	147
<i>Д. Герéb</i> : Психологическое исследование утомляемости учеников начальной школы	163
<i>Л. Жамбеки</i> : Роль и значение автоматизированных элементов поведения в образовании дисциплинированного поведения	195
<i>П. Кевешди</i> : Краткая теоретическая сводка учения электричества и механизма	209
<i>П. Надь</i> : Несколько новых экспериментов для показа анорганических явлений	225
<i>И. Калдор</i> : Первые революционные рабочие песни	229
Художественная работа преподавателей кафедры пелии и музыки	237
Художественная работа преподавателей кафедры рисования	238

INHALT

Gesellschaftswissenschaften, Künste

L. Benkő: Fragen der stilistischen Analyse des Satzbaus	5
G. Inczei: Über die Mundart von Szeged im XVIII. Jahrhundert	33
L. Palásti: Französische Familiennamen in Szeged im XVIII. Jahrhundert	41
L. Sziklay: Die Anfänge der Literatur slawischer Sprache auf dem Gebiet des Großmorava Reiches	53
L. Vajda: Ferenc Móra, der Verfasser von Leitartikeln	87
I. Polányi: Glossen zu den Verhältnissen der Arbeiterschaft in der Slowakei (1900—1914)	121
F. K. Tóth: Über die Hegelsche Objektivität	147
Gy. Geréb: Psychologische Untersuchung der Ermüdung bei Schülern der Grundschule	163
L. Zsámbéki: Rolle und Bedeutung der automatisierten Elemente des Be- tragens in der Erziehung zu disziplinierter Aufführung	195
P. Kövesdi: Kurze theoretische Zusammenfassung der Elektrizitätslehre und der Magnetik im Physikunterricht der Hochschule	209
P. Nagy: Einige neuartige Experimente zur Darstellung der anorganisch- chemischen Erscheinungen	225
J. Káldor: Die ersten revolutionären Arbeiterlieder	229
Über die künstlerische Arbeit der Professoren des Lehrstuhls für Gesang und Musik	237
Künstlerische Werke der Professoren des Lehrstuhls für Zeichnen	238

